

પૂ. શ્રી ધર્મપ્રાણ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિડ સ્મારક ગ્રન્થ

ગુજરાત કાઠિયાવાડ સહિત સમગ્ર મુખર્ણ પ્રાન્તની ગુજરાતી આર્ય પ્રજાની
કેલાસવાસી પૂજ્ય શાસ્ત્રીજીના પાદારવિદ્ભાં
અર્ધ્યાંજલિ

પ્રકાશક:

પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ તરફથી
પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ એમ. એ.

શ્રી સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા,
ખપાટીઆ ચકલા, સૂરત.

વિ. સં. ૧૯૮૮

સૂરત.

ઈ. સ. ૧૯૩૨

શુદ્ધચક્રતા

નારાયણરાય લક્ષ્મણરાવ નિકમ, ચૌકર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ચૌથા બિજા સુરત.

તથા

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, મુઆમ્મિં મુદ્રિત થયેલા ચાર ફોટો ચિત્રો.

તથા

અનાવિલ બન્ધુ પ્રેમ; સુરત : મંસ્કૃત વિભાગ ૫. ૨૧થી તે વિભાગના અંત સુધી.
હિન્દી વિભાગ. ૫. ૬થી તે વિભાગના અંત સુધી.

મત ૧૦૦.

આ શ્રેષ્ઠ મળવાનાં સ્થાન:—

- (૧) શ્રીયુત દિનેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા બીએ, એલ એલ બી
મંચી, સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા, અપાલીઆ સ્થાલા, સુરત
 - (૨) રા. રા. મેનેજર 'ગુજરાતી' પત્રની ઓફિસ.
સામુન બીલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ ફોર્ટ, મુઆમ્મ.
 - (૩) રા. રા. જીવલુલાલ અમરશી મહેતા, બુકસેલર્સ ને પબ્લીશર્સ
પીરમશા રોડ, અમદાવાદ
 - (૪) શ્રીયુત વૈદરાજ જોડાલાલ દેવશંકર દવે
'ભાગ્યેશ્વર' ઓફિસ અપાલીઆ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.
- જાણીતા બુકસેલર્સની માનફતે પણ આ શ્રેષ્ઠ મંગાવી શકાશે.

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

पू. धर्मप्राण श्री लक्ष्मणशास्त्री द्रविड महोदय ।

सनातनधर्मानुयायी जनताकी अभिनव प्राणप्रेरक शक्ति

आविर्भावः

चैत्र शुद्ध १२, १९३१.

तिरोभावः

ज्येष्ठ कृष्ण ४, १९८०.

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

स्वर्गीय महामहोपाध्याय पण्डित सुब्रह्मण्य शास्त्री

पूज्य धर्मप्राण श्री लक्ष्मण शास्त्री द्रविड स्मारक ग्रन्थः ।

भारतश्रद्धेय शास्त्रीचरणेषु बृहद्गुजरातस्य अक्षररूपाध्याजलिः ।

संपादकीय समितिः

- १ महामहोपाध्याय सर्वतंत्रस्वतंत्र हायीमाई हरिशंकर शास्त्रिणः
- २ दिवान पहादूर इत्युपाध्यक्षकृत श्री नर्मदाशंकर देवशंकर महोदयाः ।
- ३ साक्षरवर्य धीयुत कौशिकराम विमलहरराम महेता महोदयाः ।
- ४ साक्षरवर्य धीयुत अंबालाल गुलाखीराम जानी महोदयाः ।
- ५ धीयुत जयेंद्रराय मगवानलाल टूल्काळ विद्यावारिधि महोदयाः । (संयोजक)

वि. सं. १९८८

इ. सं. १९३२

सूर्यपुरम् (सूत) ।

उत्पत्तिं च विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मायमुत्पन्नो ब्रह्ममूयाय कल्पते ॥

ब्रह्माणु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तुषु ब्रह्मवेदिनः ॥

एतद्देशप्रभृतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।
स्यैव चरित्रं शिक्षेरन्मृषिभ्यः सवमानवाः ॥

—भगवान् मनु ।

॥ श्रीगुरुः १२ गायत्री २२ ॥ ३०

ग. १. श्रीगुरु गयेन्द्राय नमः । गायत्री २२ ॥ ३० ।
 महेन्द्राय नमः । श्रीगुरु गयेन्द्राय नमः । गायत्री २२ ॥ ३० ।
 निमग्नमनसोऽस्मिन्नेति मे भवति । अनेन गायत्री २२ ॥ ३० ।
 येषां आमन्त्रणमपूरितम् । अनेन गायत्री २२ ॥ ३० ।
 नारीने मद्यन्त्या । आपके मन्त्र आने मेरी वडा उपकार हुआ,
 उपने जो कलावधोरे के जे हैं उनका विचार अवश्य होगा
 कृपाकर लीपुटी आदि विधान के पूर्व मन्त्रों पर ध्यान और
 काम से साधना करे । श्रीगुरु स्वामी के कान्धी मन्त्र
 गायत्री के मन्त्रों के आमन्त्रण के साथ मन्त्रों के आशीर्वाद
 किरातरी के मन्त्रों का है । उन की आलोचना करे । गायत्री
 मन्त्र लीपुटी का है । आमन्त्रण से प्रत्यक्ष करे । श्रीगुरु
 रत्नो गायत्री के मन्त्रों के । अनेन गायत्री २२ ॥ ३० ।
 देकर लाइसे । मन्त्रों के ओम् नमः । गायत्री २२ ॥ ३० ।
 देगा । उनसे आमन्त्रण के मन्त्रों के । गायत्री २२ ॥ ३० ।
 मन्त्रों के अनेन गायत्री २२ ॥ ३० ।
 श्रीगुरु गयेन्द्राय नमः । गायत्री २२ ॥ ३० ।
 लिखे । अनेन गायत्री २२ ॥ ३० ।

श्रीगुरु गयेन्द्राय नमः । गायत्री २२ ॥ ३० ।

REV. SHRI LAXMAN SHASTRI DRAVID

COMMEMORATION VOLUME

**BEING A COLLECTION OF ESSAYS, RELIGIOUS
SOCIAL AND BIOGRAPHICAL**

As an humble Tribute of the Greater Gujarāt

"To the Holy Memory of the Learned (sometime Mahamahopadhyay) Laxman Shastri Dravid of Benares, who devoted his Life to the Cause of Hinduism.

EDITORIAL COMMITTEE

- 1 Mahamahopadhyay Hathubhai Harishanker Shastri, Jamnagar
- 2 Dewan Bahadur Narmdashankar Devashankar Mehta, Cambay.
- 3 Shriyut Kaushtikram Vighnashararam Mehta, B A, Ahmedabad.
- 4 Shriyut Ambalal Balakshiram Jani B. A., Bombay
- 5 Prof. Jayendraray Bhigwanlal Durkal M A., Surat.

Published by

**PROP. J. B. DURKAL M A
Khapatia Chakla, SURAT.**

SAMVAT 1985

A D. 1932

PRINTED AT THE SHANKER PRINTING PRESS, CHAWTA BRIDGE, SURAT.

Live for God and your fellowmen.

—*Adam Smith*

Not gold, but only men can make
A people great and strong
Men, who, for truth and honour's sake
Stand fast and suffer long,
Brave men who work while others sleep
Who dare while others fly
They build a nation's pillars deep
And lift them to the sky

—*H W Longfellow*

Is not religion rightly understood
A pledge of peace, the bond of brotherhood,
A shield against whatever would destroy,
Fraternal concord and domestic joy !

—*Peel Edmund*

The first and last and closest trial question to any living creature is "What do you like ?" Tell me what you like and I'll tell you what you are

—*John Ruskin*

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मार्क ग्रन्थः ॐ

वर्णाश्रमधर्मानुयायीओके महामान्य नेता
वर्मप्राण श्री लक्ष्मण शास्त्री द्रविड

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

पू. गोस्वामी श्री ब्रजरत्नलालजी महाराज
पूज्यसहायक, सनातन वैदिक धर्म सभा, सूरत ।

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

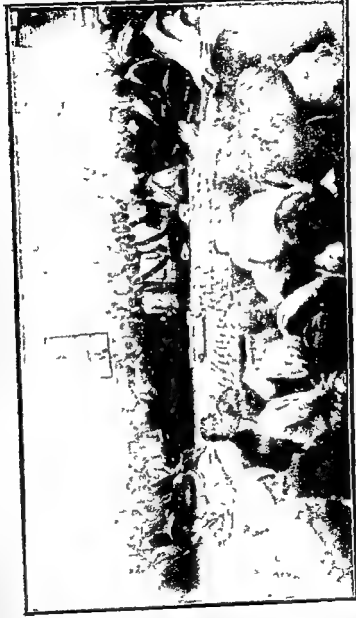
पूज्य महानुभाव श्री दयानन्दजी
अ. भा वर्णाश्रम स्वराज्य संघके प्रधान मंत्री (वि. १९८७)

પૂ. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રન્થઃ॥

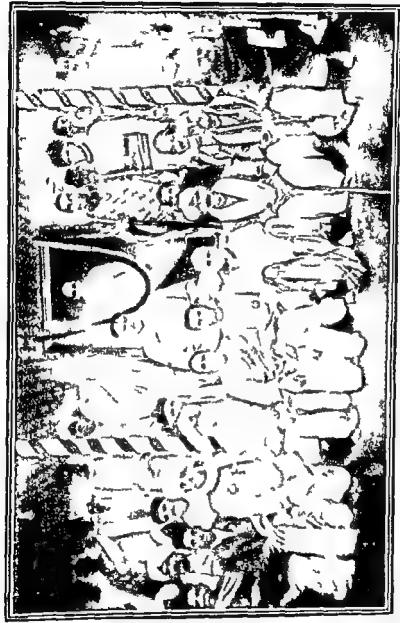

પૃ બ્રહ્મીબૂત મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામ સર્મા
પૂજ્ય સહાયક મનાતાન વૈદિક રૂપ સલા, સુરત

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ७७

अखिल भारतीय वृष्णीश्रम स्वराज्य संघ महासंमेलन, जलगांव ।

अखिलभारतवर्षीय वर्णाश्रम स्वराज्यसंघकी नि. सं. १९८७ की कार्यकारिणी समिति ।

નિવેદન

ભાગતનરંભા સાર્થિક જગતિના નવતન યુગનુ પ્રભાવ પ્રકટાવના પુરુષ શ્રી વદ્મભુવાશ્રી દ્રવિડ મહોદયના પુણ્યાત્માને બૃહદ ગુજરાતના સાર્થિક આન્તર દ્વંદ્વની આ નિનઃ અર્થોર્થિ અમે ભક્તિભાવ સમેત અર્પણ કરીએ છીએ એ કનિકાપ મહાપુરુષનુ આપણે ભાવન કરીએ છીએ એમ એ પણ આપણા ભાગતનરંભા પુણ્ય પ્રજનુ પન્થોકમાથી ભાવન કરે

ભાગતનરંભા એક સાર્થિક નેતાને આપણા પ્રાન્ત તરફથી આના પ્રમુખની અર્થોર્થિ આપનાનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે, અને આના કાર્યમા જે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઝળા કરે ન યાનમા લઈ, જે થેયને અનુરૂપ આ ક્રિતિને બનાવનામા જે કાર્જ ત્રુટિઓ ગરી દોષ, તેને મહાનુભવિતાના નુર મન્જનો દાન્ત ય ગણમે, એમ અમે આગા ગાખીએ છીએ

આ અયમા મનાવન રમંને લગતા અનેક વિષયોને ચર્ચતા વેખોમા વિનિવ દૃષ્ટિબિન્દુઓ દેખાગ અનેકવિવ અનુભવ અને જ્ઞાનનાળા, કલારાકિત નાળા તથા ભગવતી સન્નતીની લિખલિખ પ્રકારની પ્રમાદીઓથી અવગત નિદ્રાનોએ આ અર્થોર્થિને મુખરિત કરી છે પૂ કૈલામનાસી ગામ્નીજીના દ્વંદ્વમા મનાવન રમંના સમગ્ર અનુયાયીઓ પ્રત્યે જે પ્રેમ અને ઉદાર સહિષ્ણુતા હતા અને જે વહે તેઓએ એમના મન જીતી લીધા હતા, તે પ્રમથી ઉપજવા તેમના પ્રત્યેના સનાતનરમ્ભો મમગ્ર જનતાના અનુગમના પ્રતીકાપ આ અર્થોર્થિ યમે, ગેમ અમે િડીએ ડીએ

ભવદાય

હાથીભાઈ હરિશ્ચંદ્ર શાસ્ત્રી

નર્મલાચંદ્ર દેવશંકર મહેતા

કૌશિકરામ નિરહરરામ મહેતા

અભાસાન ભુનાખીરામ જાની

જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દરમણ

શ્રી વદ્મભુવાશ્રી દ્રવિડ સ્માગક ત્રય નમિતિ

અમુખ

આપણી ભારતભૂમીની સનાતન ધર્માનુયાયી પ્રજાના લોકપ્રિય અને વિહતપ્રિય નેતા પં. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિડ મહોદયનો પરલોકવાસ મં. ૧૯૮૭ એપ્રિલ, ૪૫ તા. ૪-૬-૩૧ ને દિવસે થયો. અને તેથી સનાતન ધર્મનાં વર્તમાન નૂતન આંદોલનોને ઝીલનાર અને જાણનાર વર્ગમાં બહુ દિલગીરી ફેલાઈ. સ્થળે સ્થળે સનાતન ધર્માવલંબી જનતાની સભાઓમાં શોકના દરાનો પસાર થયા અને ઘણી ઇત્યાદિ રથજોમાં સદ્ગત પૂજ્ય શાસ્ત્રીચરણની યાદગીરી કાયમ રાખવાને અંગે પણ દરાનો કરવામાં આવ્યા. આપણા ઇલાકામાં પણ મુંબાઈ ઇત્યાદિ રથજોમાં શોકસભાઓ યજ્ઞ અને આ દેશની પ્રજાએ સદ્ગત શાસ્ત્રીજી સંબંધે પોતાની લાગણી દર્શાવી. તથાપિ એ યજ્ઞશય મહાપુરુષના તરફ પોતાની વધારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાની હિચ્છા આપણી ધાર્મિક જનતાના મનમાં રહ્યા કરતી હતી. આ ઉપરથી સરતની સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા તથા સનાતન ધર્મ શિક્ષણ મંડળના પ્રમુખધર્મી યોગ્યપેલી સનાતન ધર્માવલંબીઓની જાહેર સભાએ પૂજ્ય લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીના સ્મરણાર્થે તેમને યત્નિયત અર્ધ્યાંજલિ તરીકે મુંબાઈ શુભરાત તરફથી એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવા સાર તા. ૨૯-૬-૩૧ ને દિવસે દરાવ કર્યો; અને તેને સાર સ્મારક ગ્રંથ સમિતિની નિમણૂક કરી. તે સમિતિમાં મુંબાઈ ખાતે ચ. રા. હિરાશંકર ઝલાભાઈ નાણુલકી બી.એ.એલ.એસ.બી સોશીસીટીર એસોનું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તેઓની તે સમિતિમાં રહેવા અનિચ્છા જણાવાથી ચ. રા. અંબાલાલ પુલાખીરામ જાની બી.એ એસોનું નામ ચક્રવામાં આવ્યું હતું; એટલે નીચેનાં ધન્ય નામ નિશ્ચિત થયાં હતાં:—

૧. મહામહોપાધ્યાય હાથીલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી
૨. દિવાન બહાદુર નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
૩. ચ. રા. કૌશિકચંદ્ર દિગ્ગજરાજ મહેતા.
૪. ચ. રા. અંબાલાલ પુલાખીરામ જાની.
૫. પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરગાળ.

ત્યારબાદ તા. ૧-૯-૩૧ ને દિને સ્મારક સમિતિ તરફથી આર્થિક સહાયતા સાથે શ્રીમાનોને તથા એઓ સાથે લેખકોને વિનંતિપત્રો બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા; જે પત્રો સમગ્રરૂપે કે સારરૂપે વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ થયા હતા. તે પછી તા. ૧૫-૧૦-૩૧ને રોજ લેખકોને સાથે વિપવચચિદ્દીક એક વિશેષ સ્ત્રયના બહાર પાડવામાં આવી હતી. આ નવે પત્રિકાઓ પરિચિત કે ખ તથા ગ તરીકે આ ગ્રંથને વ્યંતે આપવામાં આવેલી છે. અંગ્રેજી વિભાગનો વિચાર પાછળથી ખડો મુકાયો હતો.

સનાતન ધર્મના અગ્રણ્ય ભારતવર્ષિય નેતાના સ્મારક તરીકે આવો ગ્રંથ આપણા મુંબાઈ પ્રાંતમાં આ પહેલવહેલોજ બહાર પડે છે, એટલે એમાં અનેક તુટિઓ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. અને એ તુટિઓ કે ખામીઓનો ખ્યાલ અમને નથી એમ નથી. તથાપિ આવા પ્રકારના આપણા પહેલા પ્રયાસ તરીકે ઉદાર વાંચક વર્ગ તેને નિખાવી લેશે એમ અને આશા રાખિયે છિયે. જનન્ત નેતાઓના સુવર્ણદિ મહોત્સવોને

અંગે થયેલા પ્રયાસોમાં સર સ્વીન્હાથ ટાગોરની ન્યુબિલી પ્રમંગલો 'સુવર્ણ ંથ' અને આપણા દેશનેના મહાત્મા પંડિત મદન મોહન માલવિયજીની ન્યુબિલીના પ્રમંગલો સ્મારક ંથ એ અયો તાજેતર પ્રકટ થયેલા છે. ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રદેશમાં સ્વ. દાન્ત સ્મારક ંથ, તથા વર્ત્ત સ્મારક ંથ તથા આપણા કવિશ્રી ખજુરદારની ન્યુબિલી પ્રમંગલો સ્મારક ંથ એ સફલ પ્રયાસો જ્ઞાપીતા છે. આવા પ્રયાસોવડે અનેક હેતુઓ સાધી શકાય છે. તે વડે સ્મરત્ર્યનું સ્મરણ વિશિષ્ટ અસર વિખરિતરૂપે ચિરંજીવી થાય છે એ વિચારના લેખકોનું એક પ્રકારનું એકીકરણ થાય છે. અને એ વિચારજ્ઞાનીનાં આદોલનોને પ્રગાનિ મળે છે. આ સ્મારક ંથના દિગ્ગિન્દુ મંબંધે થોડુંક સ્થપન કરીએ. પ. શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીના સ્મરણ માત્રનો આ ંથ નથી, તેમના સિદ્ધાંતોનો આ સમુચ્ચય નથી, તેમના જીવનનો દનિદાસ નથી. અમુક અંશે કદાચ હોય તથાપિ સર્વાંશે નથીજ. વગતુતાએ જે જીવન એમનામાં મૂર્તિમન્ત થયુ હતું, જે ધર્મમક્તિ, ભાવનાઓ, કર્તવ્યનિષ્ઠા ને પ્રયત્નશીલતા એમનામાં વિશિષ્ટરૂપે આવિર્જત થયાં હતાં, જે આદર્શ જ્ઞાતિજુ જીવનના, પ્રાચીન સંસ્કારિતાના અને આર્પજીવનના એઓ પ્રતીકરૂપ હતા, તેને પૂજનારા વિદ્વાનોની અને સજ્જનોની એ ગુણોને, એ ભાવનાઓને, એ કર્તવ્યનિષ્ઠાને અને એ સંસ્કારિતાને આ અર્ધ્યાવસિ છે.

અંથનું કાર્ય હાથમાં લેતા પહેલાં તેને સાર આર્થિક સદાયના મંપાદન કરવાનું કાર્ય પ્રથમ આવસ્યક હતું. આ કાર્યને આરંભ પહેલો મુખ્યાર્થમાં કરવામાં આવ્યો; અને તે કાર્યમાં સદાયના કરવા સાર જ્યોતિ વિશારદ શ્રીયુત પં. કાર્તાલિકજી, શ્રીયુત પંડિત રમાપતિ મિશ્ર શાસ્ત્રીજી ઈત્યાદિએ અમને સદાયના કરી હતી, તે માટે તેમનો આભાર માનિયે છિયે. તે પછી અમદાવાદમાં દિવાન બહાદુર નર્મદાચંદ્ર દેવચંદ્ર મહેતા મહેદયની સવિશેષ સહાયતા અને પ્રવાસથી આર્થિક સદાયના મેળવવાનું કાર્ય ધણું સાફ થઈ શક્યું હતું. જે શ્રીમાન ગૃહસ્થોએ આ રીતે પોતાની કંઠર સદાયના વડે અમારો મુખ્ય ભાર દલકો કરી નોંધ્યો, તેમને અમે જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. તેઓએ જે ધર્મપ્રેમ અને બક્તિભાવથી તે સહાયતા આપી છે, તે જ્ઞેતાં તેઓ કદાચ એમજ દેશે કે 'અમે અમારૂં કર્તવ્ય કર્યું છે. એમાં અમારો આભાર શાનો મળે છે?' અને એ એમની લાગણી, જે અમે સદૃઢ કંઈપી શકિયે છિયે, તે વડે એમની સહાયતાની કિંમત અનેક ગણી વધી જાય છે. જે સદગૃહસ્થોએ અત્યાર મુખીમાં રૂ. ૫૦ અથવા તેથી વધારે રકમ આ સ્મારક ંથના ફંડમાં બરી છે, તેમનાં નામે નીચે પ્રમાણે જો:—

પૂજ્ય શ્રી આચાર્ય મહારાજ, શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિર, અમદાવાદ	રૂ. ૫૦)
શ્રીમાન રોઠ ચિમનલાલ ગિરધરલાલ પારેખ, અમદાવાદ.	રૂ. ૧૦૧)
શ્રીમાન રોઠ સર સ્વમોહનદાસ રામજી, મુંબાઈ.	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ દેવીદાસ માધવજી કાકરણી, મુંબાઈ.	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ લાલજી કુંજરશી, મુંબાઈ.	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ જીવજીલાલ ગિરધરલાલ, અમદાવાદ.	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ મોતીલાલ દિરાભાઈ, અમદાવાદ.	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ બાલાભાઈ દામોદરદાસ, અમદાવાદ	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ પોપટલાલ દુરિલાલ નગરી, અમદાવાદ	રૂ. ૭૫)
શ્રીમાન રોઠ દુર્ગાપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ લક્ષરી, અમદાવાદ	રૂ. ૫૦)
શ્રીમાન રોઠ મોદધનભાઈ મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, અમદાવાદ	રૂ. ૫૧)
શ્રીમાન રોઠ સોમનાથ જીવરદાસ ફંડ, અમદાવાદ	રૂ. ૫૧)

આ ઉપરાંત શ્રીમાન રોઠ લચ્ચીરામજી ચુડીલાલ તથા શ્રીમાન રોઠ મક્તલાલ ગગનદાસ ઈત્યાદિ શ્રીમાનો તરફથી સારી રકમો મળવાનો સંભવ છે. વળી સર ચુનીલાલ વી. મહેતા ઈત્યાદિ

અગ્રગણ્ય સન્નતો તરફથી સદરહુ દ્વંડમા અનેક સ્થળેથી ભેટની રકમો મોકલવામાં આવી છે, અને આ કાર્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દેખાડવામાં આવી છે, આ સર્વે મન્નતોનો તેમની સહાયતા તથા સહાનુભૂતિ સાર અમે આભાર માનિએ છિએ.

અત્યાર મુદ્દીમાં આ સ્મારક ગ્રંથ ફક્ત રૂ. ૯૦૦)મે આશરે થાય છે, અને તેમાંથી આ ગ્રંથના પ્રકાશનનું કાર્ય હાય ધરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથની કિંમત સામાન્ય જનતાને અનુકૂળ થવા સાર માત્ર રૂ. ૨) રાખવામાં આવી છે. અને ગ્રંથના વેચાણમાંથી જે આવક થશે, તે સ્મારક ગ્રંથ ફક્તમાં જમા કરી સદરહુ ફક્તમાંથી ગ્રંથ પ્રકાશન મંડળેનો સંધર્ભ ખર્ચ વ્યાદ કરી જે કાંઈ રહેશે તેમાંથી એક ચતુર્થાંશ ભાગ પૂજ્ય મ્વ. શાસ્ત્રીજીના પ્રયાસથી સ્થાપાયેલ 'આદ્યાલુ મહા મંમેયન' નામના કાશીના પ્રસિદ્ધ હિંદી સાપ્તાહિક પત્રને સંમિતિ નક્કી કરે તે પ્રમાણે ઉત્તેજન તરીકે મોકલવામાં આવશે, અને બાકીના ત્રણ ચતુર્થાંશમાંથી સમિતિ નક્કી કરે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થાથી પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીના નામનું એક પારિતોષિક (કિનામ) કાઢવામાં આવશે. એ કારણથી આ ગ્રંથની કિંમત પણ ઉપકાર તરીકેજ છે, એ સમજી શકાશે. સ્થાનિક સનાતન વૈદિક ધર્મ સમાના વ્યવસ્થાપક મંડળ સમક્ષ આ સ્મારક ફક્તો હિસાબ રજુ કરવામાં આવશે.

આ સ્મારક ગ્રંથને સાર જે અનેક આચાર્યો, મહાનુભાવો, પંડિતો, વિદ્વાનો અને અન્ય સંભવિત સન્નતો તરફથી લેખો મોકલવામાં આવ્યા છે, તેમના અને અનંકરણપૂર્વક આભાર માનિએ છિએ. તેમની અક્ષરવિભૂતિ વિના આ સ્મારક ગ્રંથનું અસ્તિત્વજ હોઈ ન શકે. એમના પરિશ્રમની કે એમની સહાનુભૂતિની કે એમના ધર્મપ્રેમની-એમાંથી શેની વધારે પ્રશંસા કરી એ અમને સમજતું નથી. વળી આવા મહાનુભાવોમાંથી કેમો ઉપકાર વધારે માનવો, એ કાર્ય પણ દુસ્તર હોવાથી અમે મર્વેનો સંપૂર્ણતયા આભાર માનિએ છિએ. તથાપિ પૂજ્ય સ્વર્ગીય શાસ્ત્રીજીના નામધન્ય પુત્ર શ્રીયુત પંડિત રાત્તેશ્વર શાસ્ત્રીને એમનો લેખ લખનાં જે અશ્રુનાં મિનુડોએ એમની આખ્યેમાંથી સ્નન્યાં હશે, તેનો વિચાર કરતાં અમને ક્ષમા માગવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી. અમે દિવગીર છીએ કે સ્થળમંકાય ધર્યાદિ કારણોને લીધે અમે કેટલાક સારા સારા લેખોને સ્થાન આપી શક્યા નથી. શ્રી પ કમવનવનવ્યાર્થેજ શાસ્ત્રી (કાશી), શ્રીયુત પંડિત ગણેશીલાલ મારસ્વત સાહિત્યોપાધ્યાય (આગ્રા), શ્રીયુત પંડિત બલવન્ત શર્મા (ચિરબંદર), શ્રીયુત પંડિત જયરામ શર્મા (સાસરા), શ્રીયુત અનુભૂજી માણિકેશ્વરભટ્ટ, શ્રીયુત નાગભયજી નદવાય દ્વંડનાયક (ઉમરેઠ), શ્રીયુત છોટમલાલ મુનીયાલ વહોરા, (ભાવનગર), શ્રીયુત કપિનાશંકર શાસ્ત્રી (સરત), ધર્યાદિ મહાશયોના લેખોનો ઉપયોગ કરી શકાયો નથી, તેને સાર અમે દિવગીર છીએ. તથાપિ અમને લેખ મોકલી આપનાર સર્વે સન્નતોનો અમે અંતંકરણપૂર્વક આભાર માનિએ છિએ આ ઉપરાંત એટલું પણ અમારે જણાવવું જોઈએ કે ધણા મહાનુભાવોએ અમને લેખ મોકલી આપવા પોતાની ધર્યાદિ સહર્ષ દર્શાવી હતી તથાપિ સમયની અંદર તેમના લેખો ન આવી શકવાથી તેમના લેખોના લાભ આપી શકાયો નથી. પૂ.પૂ. ગોસ્વામી શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ, પૂ. ગોસ્વામી શ્રી જિજ્ઞાસુલાલજી મહારાજ, પૂ. શ્રી સંતોજી મહારાજ, પૂ. શ્રી દયાનંદજી મહારાજ ધર્યાદિ અનેક મહાનુભાવોએ આ કાર્યને સાર પોતાની ધર્યાદિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે, તેને સાર અમે તે સર્વેનો આભાર માનિએ છિએ.

આ સ્મારક ગ્રંથમાંના ચિત્રોમાંના કેટલાકના ખર્ચો અમને અખિવ ભારતીય વર્ણુશ્રમ સ્વરાજ સંઘના બનારસના કાર્યાલય તરફથી તથા શ્રીયુત પંડિત વર્મરામ શાસ્ત્રીજી ધર્યાદિ તરફથી મળ્યા છે, અને કેટલાક નવા બનાવવામાં આવ્યા છે. જે બ્લોક આ રીતે બંધૂતલથી સ્મારક ગ્રંથને સાર મુદિત થવા મોકલી આપવામાં આવ્યા છે, તે મોકલનાર વર્ણુશ્રમ સ્વરાજ મંચના મંત્રી તથા શ્રીયુત પ. વર્મરામ

શાસ્ત્રીજી, વ્યવસ્થાપક આનંદાગ્રમ ખિલખા ઇત્યાદિનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનિયે છિયે. વળી આપણા સનાતનધર્મપ્રેમી સુવિખ્યાત ગુજરાતી પત્રના તંત્રી શ્રીયુત નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ તરફથી ચાર પંચોક વિનામૂલ્ય મુદ્રિત કરી આપવામાં આવ્યા છે, અને ખીન્ને પણ સહકાર મળ્યો છે, તેને સાર અમે તેમનો ઉપકાર માનિયે છિયે.

આ ગ્રંથમાં સામાન્ય રીતે ખાસ જરૂર જણાય તે સિવાય લેખકની પોતાનીજ જોડણી અનુસરવામાં આવી છે. અમને આશા છે કે આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે કરીને તેમાંના વિચારોને સાર વંચાશે. પ્રૂઠા તપાસવામાં ઉતાવળ ઈત્યાદિક કારણોને લીધે જે જુલો રહી ગયેલી માત્રુમ પડે તે સુધારી લઈને વાંચવાની સુઘ વાંચકો કૃપા કરશે એમ અમે આશા રાખિયે છિયે અને અનેક અગવડોની સાથે આ કાર્ય કરવાનું હોવાથી આવા પ્રકારની ત્રુટિઓ ઉદાર વાંચક સહી લેશે એમ અમે માનિયે છિયે.

વળી અમને અત્રેની સ્થાનિક સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા તથા સનાતન ધર્મ શિક્ષણ મંડળની તેમજ સભ્યોની જે સહાયના પ્રાપ્ત થઈ છે, અને ખીન્ના જે જે સન્મનોએ આ કાર્યમાં અમને સહકાર અથવા ઉત્સાહ આપ્યો છે, તે સર્વનો આભાર માનિયે છીયે.

જે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ, આ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શક્યું છે, તેને સાર પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો અમારે વાસ્તવિકતયા આભાર માનવાનો છે. કેમકે, જેમનું આ સ્મારક છે, તે ત્યાગમૂર્તિ મહાત્માનો પ્રભાવ કહો, કે દ્યેયની ધાર્મિકતા અને ઉત્કૃષ્ટતા કહો, કે આપણી સનાતનધર્માનુયાયી જનતાની ધર્મપ્રિયતા કહો, ગમે તે રીતે અથવા નિમિત્તે પરમાત્માએ આ સ્મારક ગ્રંથ પ્રકાશનની સ્ફુરણાના ઉદ્ભવથી તેના પ્રકાશન સુધી સમયે સમયે જ્યાં જ્યાં મુશ્કેલુ આવી, જ્યારે જ્યારે ઉત્સાહની મંદતા આવી, જ્યારે જ્યારે પ્રતિકૂલતા આવી, ત્યારે પોતાની અકલિત રીતેજ અમારો માર્ગ સરલ અને ઉત્સાહિત કરી દીધો છે. એ જાણીતી વાતનું પિષ્ટપેશ કરવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે સનાતન ધર્મને અંગે આ નવીન યુગમાં જે કાર્ય કરવાનું છે, તે કાર્ય સુચેઅ રીતે કરનારાની મુખ્યા બહુ નાની છે અને તેમાંથી આટલું કાર્ય બની શક્યું, તેને વાસ્તે અમે ઝોનેજ માન આપિયે છિયે કે જે મૂકને વાચાલ બનાવે છે અને પાંગળાને ગિરિ ઉદ્ધવન કરવાની શક્તિ આપે છે અને જેની અકલ, નિત્ય નૂતન, અને અપાર વૈભવવતી મહામાયા વડે આ જગતનું ચક્ર એકે પણ ખટકા વિના ચાલી રહ્યું છે.

સંયોજક

अनुक्रमणिका

लेखांक

विषय

लेखक

पृष्ठ.

प्रास्ताविक विभागः

निवेदन

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री रेभारः समिति.

अभ्यास

संयोगक.

(१)

अनुक्रमणिका

(५)

चित्रपरिचय

(७)

भूमिका

श्री. ज्येन्द्रराय भ. हस्तगण, ओम. ओ.

सुरत. (५)

संस्कृतविभागः

१ 'सनातनधर्मावलम्बिजनताकर्मव्यदिग्दर्शनम्'।

पू जगद्गुरु श्री शंकराचार्ये भारतीकृष्ण तीर्थे स्वामी, जगन्नाथपुरी ।

३

२ श्रीकृष्णमानसपूजा ।

श्री. सूर्यकृष्ण हरिकृष्ण दत्ते वैद्य, सुरत ।

१०

३ परिवर्णादिदिग्दर्शनम् ।

श्री. प. रमावति मिश्र महोदय, प्रधानाचार्य, संस्कृत पाठशाला, मुंबई ।

१२

४ 'वर्णाश्रमधर्मसंस्मरणायकवचनम्' ।

श्री. अमृतलाल शास्त्री वेदान्तव्याकरणतीर्थे प्रधानाचार्य संस्कृत विद्यालय, पेटलाद । २०-२६

हिन्दी विभागः

५ श्रीकृष्णका सर्वोद्धारसामर्थ्य ।

पू. दिग्विजय गोस्वामी श्री दामोदरलालजी महाराज, नाथद्वार ।

१

६ पूजनीय पितृचरणशालीजी ।

श्री. पंडितराज रावेश्वर शास्त्री, वर्णाश्रम स्वराज सभ, यजुस्त ।

७ सनातनीयेकि सुप्रसिद्ध गेयकाव्य ।

श्री. गायनः

प्रभात गायनः

हिन्दी-हिन्दु-हिन्दुस्तान

श्री. मायेरा

श्री. रामचन्द्रजी शर्मा

ગુજરાતી વિભાગ :

૮ સનાતન ધર્મ અને તેની વ્યાપક શક્તિ	શ્રી. પ. પ. પૂ. શકરાચાર્ય શ્રી સ્વરૂપાનંદ તીર્થ સ્વામી, પ્રભાસ.	૧
૯ પરીક્ષિતનો કલિ-નિઘ્દ	શ્રી. પ. પ. શ્રી શંકર ભૂમાનંદતીર્થ સ્વામી, ધ્રાંગધ્રા.	૮
૧૦ ઉપાસના-દંડ્યાની ભૂખ	શ્રી. જોમકારનાથજી ઠાકુર, મંગીતપ્રભાકર, ભરૂચ.	૧૮
૧૧ સનાતનતા (કાવ્ય)	કવિશ્રી લલિતજી, મુંબાઈ.	૨૩
૧૨ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ધર્મ	શ્રી. મન્નન્દ્રશંકર લાલશંકર પટ્ટા, એમ.એ., બી. ડી., દેવગઢખારીઆ.	૨૪
૧૩ હિંદુ બાવિ બંધારણુ અને હિંદુ કોમ	શ્રી. પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજી, એમ. એ., એલ.એલ.એમ. વલસાડ.	૩૩
૧૪ ચમત્કાર	શ્રી. કૌશિકરામ વિમલરરામ મહેતા, બી.એ. અમદાવાદ.	૩૯
૧૫ ધાર્મિક કોમોના મંપની જરૂર	શ્રી. જગદીશકર શાસ્ત્રી, કાંકરેલી.	૪૪
૧૬ આચાર: પ્રથમ ધર્મ	શ્રી. પ. શિવશંકર બાવાભાઈ વેધ, મુંબાઈ.	૪૬
૧૭ તત્ત્વવિચાર (કાવ્ય)	કવિ કાલિદાસ ભગવાનજી ભાટીઆ, પાટણ.	૫૩
૧૮ હિંદુધર્મનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે એમ. એ. મુંબાઈ.	૫૪
૧૯ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રેરક શક્તિ	શ્રી. પ્રસન્નવદન છબીસારામ દીક્ષિત, સૂરત.	૫૬
૨૦ ભક્તિ મંપ્રદાયનું જૂનું સાહિત્ય	શ્રી. જ્ઞાનલાલ ગોવર્દનનસ શાહ, એમ.એ. પ્રધાન અધ્યાપક, મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ.	૫૯
૨૧ પૂ. ધર્મગ્રાણુ શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડનાં સંસ્મરણોનો મંથવ	(૧) શ્રી. શાસ્ત્રી ત્રિભુવનશંકર શર્મા, પ્રધાન-અધ્યાપક સંસ્કૃત પાઠશાળા, ડાકેર.	૬૫
	(૨) શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ મંધવી, ધર્મમાર્તણ, અમદાવાદ.	૬૫
	(૩) શ્રી. હિરાલાલ ગાલાભાઈ નાણાવટી, બી.એ., એલ.એલ.બી. સોલીસીટર, વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ મંથ, મુંબાઈ.	૬૮
	(૪) શ્રી. જ્યોતિર્વિદ શિવલાલ બહેચરલાલ, ડાંકે કાઠિયાવાડ.	૬૯
૨૨ સનાતન ધર્મની આધુનિક પરિસ્થિતિ	શ્રી. મંગેશ જનાર્દન પાઠકજી, એમ. એ., એલ.એલ.બી. પ્રોફેસર, બદાઉલી કોલેજ, બૂનાગઢ.	૭૧
૨૩ ધ્વાજાચલની પ્રાપ્તિ	શ્રી. શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેધજી દેલવાડાકર, મુંબાઈ.	૭૪

૨૪ આપણા લઘુવિધિમાંની ભાવના	શ્રી. ડોલરરાય રંગિલાદાસ માંકડ, એમ. એ. કરંચી. ૭૭
૨૫ આર્ય લઘુ (કાવ્ય)	સૌ. દીપકબા દેશાઈ, વડોદરા. ૮૦
૨૬ સનાતન ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ તથા અત્યારની પરિસ્થિતિ	શ્રી. મનુભાઈ ચન્દ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા, એમ. એ. બી. એસ. સી. એલ. એલ. બી. સોલીસીટર વિવાસાગર, વેદાન્તશુલ્ક, મુંબાઈ. ૮૨
૨૭ પૂ. બ્યા. વા. શ્રી આદ્યત્વવરૂપજીમાં સંસ્કરણો	શ્રી. કૃષ્ણચંદર કેશવરામ જ્યોતિર્ભી, શાસ્ત્રી, સુરત. ૮૭
૨૮ સ્વ. વામાચાર્યજી આચાર્યજીજીનાં જીવન ઉપર દૃષ્ટિસિંચન	શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ કવિરાજ, સાંખ્યતીર્થ. ૯૧ ખનારસ.
૨૯ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંક્રમે પરિચય	શ્રી. પં. દેવનાથક આચાર્ય, પ્રધાનમંત્રી, અખિલ ભારતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘ, ખનારસ. ૯૩
૩૦ સનાતન ધર્મના તત્ત્વનો વિવેક	પૂ. શ્રી. ગોસ્વામી લાલબાવા શ્રી ગોવિન્દરાયજી. ૧૦૪ સુરત.
પરિશિષ્ટ ૬	આર્થિક સહાયતા સંબંધે વિનંતિપત્ર ૧૧૫
પરિશિષ્ટ ૫	લેખો મંબંધે વિનંતિપત્ર ૧૧૬
પરિશિષ્ટ ૩	લેખકોને સૂચના ૧૧૭
પરિશિષ્ટ ૪	લેખકોની કક્ષવારી સચિ ૧૧૮

ચિત્ર પરિચય

અમકે ચિત્ર પૃષ્ઠની સામે

પ્રાસ્તાવિક વિભાગ.

- ૧ મુખપૃષ્ઠ.
- ૨ પૂ. ધર્મપ્રાણી શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્વિવિ (સનાતન ધર્મપ્રાણી જનતાની અગ્રિમ પ્રાણપ્રેરક શક્તિ)
- ૩ સ્વ. મ. મ. પં. મુખ્યદેવ શાસ્ત્રી (પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીના સ્વપુત્ર)
- ૪ પૂ. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીજીના હસ્તાક્ષર
- ૫ વર્ણાશ્રમ ધર્મપ્રાણીઓના મહામાન્ય નેતા ધર્મપ્રાણી શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્વિવિ
- ૬ પૂ. ગોસ્વામી શ્રી પ્રજ્ઞાસલાહજી મહારાજ (પૂજ્ય સહાયક, સનાતન વૈદિકધર્મ સંઘ, સુરત)
- ૭ પૂ. મહાપ્રભાવ શ્રી દયાનંદજી (પ્રધાનમંત્રી, અ. બા. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘ)
- ૮ અ. બા. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘ મહાસંમેલન, જળગાંવ
- ૯ અ. બા. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘ, કાર્યપરિણી સચિતિ

(૮)

સંસ્કૃત વિભાગ.

અંક	ચિત્ર	પૃષ્ઠની સામે
૧૦	શ્રી. પ. પ. પૂ. જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરચાર્ય ભારતીકૃષ્ણતીર્થ સ્વામી ...	૩
૧૧	અખિલ ભારતીય બ્રાહ્મણ મહાસંમેલન બનારસ ...	૧૯

હિંદી વિભાગ

૧૨	વેલુધર ...	૧
૧૩	પૂ. ટિકાપત ગોસ્વામી નાથદાસધીશ્વર શ્રી દમોદરલાલજી મહારાજ ...	૪
૧૪	પૂ. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીજી કુટુંબીજન સમેત. ...	૯
૧૫	મ. મ. પ. શ્રી ભાનુશાસ્ત્રી વજ્રે ...	૧૪
૧૬	મ. મ. પં. કૈલાસચન્દ્ર શિરોમણિ મહારાજ ...	૧૫
૧૭	શ્રી. બાપુ કિશોરીલાલ મહેતા ...	૧૬
૧૮	શ્રીમાન શેઠ શિવમુક્ષ બાગરી ...	૧૭
૧૯	દાનવીર શ્રી શેઠ લચ્છીરામજી ચુડીવાલ ...	૧૮
૨૦	શ્રી મ. મ. પંડિત અનંતકૃષ્ણ શાસ્ત્રી ...	૧૯
૨૧	શ્રદ્ધેય કર્મવીર શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીનું શાન્તિરામન ...	૨૧

ગુજરાતી વિભાગ.

૨૨	અખિલ ભારતીય બ્રાહ્મણ મહાસંમેલન બનારસ વિ. સં. ૧૯૮૬ ...	૧
૨૩	પૂ. વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ સ્વામી શ્રી આદ્યમસ્તવૃષ્ટ મહારાજ ...	૮૭
૨૪	શ્રી. ચિમનલાલ કાકોરલાલ પંડ્યા ...	૮૮
૨૫	શ્રી. પં. કમલનયનાચાર્યજી શાસ્ત્રી, વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘ કાશીના અમગત્વ કાર્યકર્તા ...	૯૦
૨૬	સ્વર્ગીય મહામહોપાધ્યાય પંડિત વામાચરણ ન્યાયાચાર્ય ...	૯૧
૨૭	યશ્વંત્ર, અ. ભા. વ. સ્વરાજ સંઘ મહાધિવેશન, જળગાંવ ...	૯૨
૨૮	શ્રી, પં. દેવનાયક આચાર્ય, અ. ભ. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘના પ્રધાન મંત્રી ...	૯૩
૨૯	મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી ...	૯૪
૩૦	(મહામહોપાધ્યાય) પંડિત પદ્મનાથ વિદ્યાવિનોદ જોમ. જો. ...	૯૫
૩૧	પૂ. ટિકાપત ગોસ્વામી શ્રી નાથદાસધીશ્વર દમોદરલાલજી મહારાજ (સુબ્રહ્મ માધવબાગની સભામાં લીધેલો ફોટો) ...	૯૮
૩૨	પૂ. ટિકાપત ગોસ્વા શ્રી દમોદરલાલજી, શ્રી. પં. રમાનાથ શાસ્ત્રી તથા શ્રી. પંડિત વસંતરામ શાસ્ત્રી ઈત્યાદિ સમેત ...	૯૯

भूमिका

ભૂમિકા

આપણાં પુરાણોમાં કહ્યું છે કે ભગવાનના અનેક અવતારો છે. આપું જગત્તે પણ એમની એક અંશાંશ વિભૂતિ માત્ર છે, એક રીતે એમનુંજ સ્વરૂપ છે, એ જગમાં સત્વના વિશિષ્ટ અંશોવાળી વિશિષ્ટ વિભૂતિઓ દેખાય, ત્યારે તેને આપણે ભગવદ્ભાવથી પૂજીએ છીએ. કાંઈક આવા પ્રકારની ભગવત્પૂજા પૂજ્ય શાસ્ત્રીચરણના સ્મારક નિમિત્તે આ ગ્રંથને પ્રકટ કરવામાં આપણને પ્રેરે છે. પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીજી દ્રવિડનું નામ તો સમગ્ર ભારતવર્ષમાં સુવિખ્યાત છે: તેઓ ધર્મે પ્રત્યેના આગ્રહને લીધે ધર્મપ્રાણ કહેવાતા, એ પણ જાણીતું છે. તથાપિ ક્રિયા પ્રકારની વિશિષ્ટ પ્રેરણા એમણે આપણા ભારતવર્ષને આપી, કે જે વડે એમનું સ્થાન હિંદના મહાપુરુષોમાં સદાને સાદુ નિર્દિષ્ટ થઈ જાય છે અને જે વડે તેઓએ સમગ્ર સનાતન ધર્માનુયાયી જનતાના સ્નેહને આકર્ષિત કરી લીધે હોતો, તે પ્રેરણાને યથાર્થ રીતે સમજવાને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરવું આવશ્યક છે.

અત્યારની પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરવામાં હિંદુઓનીજ નહિ હિંદુસ્તાનનીજ નહિ પણ સમગ્ર માનવ જગત્તની અત્યારની પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કે વિહંગાવલોકન આપણે કરવું પડે છે એમ છે. અત્યારે સામાન્ય રીતે કહેવાય છે કે અજનહલનનાં સાધનોને લીધે દુનિયાં જાણે નાની થઈ ગઈ છે. વર્તમાનપત્રો અને રેડીઓ ઇત્યાદિ પ્રસાધનોને લીધે દુનિયાં જાણે આન્તરસંબંધ થઈ ગઈ છે. પહેલાંના સમયમાં માનવકુળો જેમ પોતપોતાનાં નાનાં ગૃહોમાં પોતાનો સંસ્કાર, નાનો કે મોટો, સુખે દુઃખે, પોતપોતાની મેળે, પોતપોતાની સ્વતંત્રતામાં ચલાવતાં હતાં એ સમય હવે નથી. તારનાં દોરકાંથી, રેલગાડી અને આગ-બોટોની સાંકળોથી, નોટ શેર અને બેન્કોની અઘટઘટનાપટ્ટીયસી આયાથી, વર્તમાન પત્રોની પ્રાતિભાસિક અક્ષરપ્રણાથી તેમજ સીનેમા, ટાંકી અને રેડીઓના સૂત્ર વિનાનાં મોહપાશોથી દુનિયાં, પહેલાંના ક્રોધપણ સમયમાં હતી તે કરતાં વધારે શુંચવણ ગઈ છે. અને એ શુંચવણમાં માનવ જાતિના કેટલાક વિભાગો અને એની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ શુંગળાવા પણ લાગ્યાં છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ઘોષણાઓ તો યંચી ગઈ છે પણ સમાજસ્વાતંત્ર્ય અને દેશસ્વાતંત્ર્ય પણ દિવસે દિવસે આ સંકીર્ણતાની ન ઉકેલી શકાય એવી શુંચમાં વધારે ને વધારે ડૂબતાં જાય છે.

મનુષ્ય પ્રાણી જન્મથીજ સ્વતંત્ર કયે દહાડે હતો ? પરતંત્ર તો એ છે જ, અને કદાચ પરતંત્રતા એને માટે સદાને સારૂ નિર્મિત થયેલી છે; પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિની આપત્તિમાં એને સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે કે એ કઈ સત્તાના હાથમાં હવે જઈ પડશે. રાષ્ટ્રભાવના એ અત્યારની પ્રધાન ભાવના નથી. આન્તરરાષ્ટ્રીયતાએ એને પાછળ નાખી દીધી છે. અને સ્વાભાવિક રીતે જ એમ બન્યું છે. કારણકે વિશાળતર અને વધારે ઉદાર ભાવના એજ માનવ જગતના આન્તર-હૃદયને વધારે આકર્ષી શકે છે. પણ રાષ્ટ્રીયતા કે આન્તરરાષ્ટ્રીયતા એ બન્ને લૌકિક આદર્શો છે, અને આન્તરરાષ્ટ્રીયતા અત્યારે તો બહુમતિ જે પરિણામ લાવે અને જે માણસોને ઉભા કરી આપે, તે માણસોની સત્તા નીચે જન-સમાજને નાંખી દેશે, એજ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે. કેમકે આન્તરરાષ્ટ્રીયતાની પાછળ પણ એ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના આદર્શોનું હોકાયત્ર ન હોય તો એ આન્તરરાષ્ટ્રીયતાનું જહાજ કયાં જઈને અથરાય, અને એની શી ગતિ થાય, એ કહી શકાતું નથી. આન્તરરાષ્ટ્રીયતામાં ધર્મના, નીતિના, અહિંસાના કે ઈશ્વરભક્તિના આદર્શો પ્રાધાન્ય લેગવશે, એવી ખાતરી આપનારી કોઈ ભૂમિકા કે સુદૃઢ સૂત્રો નથી. માત્ર સંગઠિત રાષ્ટ્રોની સગવડતા અથવા આગ્રહને સારૂ પસાર કરેલા ગમે ત્યારે બદલાય એવા ધારાઓ તે જરૂરિયાતો ન્યાંસુધી રહે, ત્યાં સુધી જ ચાલી શકે. અને બહુમતિનું અથવા બહુમતિને દબાવી શકે એવી સંસ્થાનું સામાન્ય થાય ત્યારે શું કરવું ને શું કરવા દેવું, શું માનવું ને શું માનવા દેવું એ બધાનો આધાર તેની મીઠી સ્વેચ્છાઓ ઉપર જ રહે, એવો જમાનો આવી પહોંચવાનાં ચણશીંગાં ફૂંકાવા લાગ્યાં છે.

પહેલાંના સમયમાં આ દેશમાં તેમજ બીજા દેશોમાં પરિસ્થિતિ એવી હતી કે સહાચારનાં થોડાં ઘણાં નિશ્ચિત સૂત્રો હતાં અને જીવનચર્યા તેમજ ભાવનાઓ પણ મોટે ભાગે સુનિશ્ચિત હતી. બીજા શબ્દોમાં કહિયે તો સામાન્ય રીતે સર્વ ધર્મોનાં જે સામાન્ય તત્વો ગણાય છે, તેને સૌ લોકો માનતા; એ કે તેને અનુસરવાનું પોતપોતાની શક્તિ અને સંલોગોને અનુસાર રહેતું. કદાપિ એ મૂળ સૂત્રોનો કોઈ લોકો વિરોધ કરતા, તો પણ તેમને મને કે કમને દબાઈ જતું પડતું. પણ ન્યારથી ધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોની સામે જ બળવો શરૂ થયો, ત્યારથી સર્વ વ્યવસ્થાઓ તૂટવા લાગી છે, અને સર્વ શુભ આદર્શો તથા સિદ્ધાંતોની અવદશા આવી બેઠી છે. ખરી રીતે તો હેવી અને આસુરી પ્રકૃતિનો સંગ્રામ જગજનો છે. પણ આ વખત આસુરી ભાવોએ જંગમાં જળ્યરી ફોટેહ મેળવી છે. કામના અને લોગવિલાસની અભિવૃદ્ધિનો માર્ગ અને તેના સંયમનો માર્ગ રાગ રાવણ અને રામના વખતથી પણ વધારે જૂના છે, અને અવારનવાર એમાંના એક કે બીજાની ચઢતી પડતી ચાલતી આવી છે. ફેર એટલો છે કે આગળના વખતમાં રાવણ પણ વેદને માનતો અને હિરણ્યાક્ષ અને બાણાસુર તપશ્ચર્યાથી પોતાનું સાધ્ય સાધતા; બલિ ઈત્યાદિક સકામતાથી પણ ચત્રો કરતા. સકામતા હતી પણ વિહિત માર્ગોના લાલ પણ માણસો સમજતા હતા. હવે વિહિત માર્ગો ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી દેવામાં આવી છે,

એટલે વિલાસની લાલસા વધી છે. એટલુંજ નહિ પણ તેને સફળ કરવા જતાં લોકો 'લેને ગઈ પૂત જોર ખો આઈ ખસમ' એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે. યુરોપની નાસ્તિકતા અને જડવાદે પહેલાં તો ખૂબ ઝગમગાટી બતાવી પણ હવે એનું પરિણામ દેખાવા લાગ્યું છે. પહેલાં ચાર્લ્સ રાજાને જૂનો ધર્મ ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નને અંગે પરલોક પહોંચાડી દેવામાં આવ્યો, તેને ૩૦૦ વરસ થયાં નથી. તે પછી ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સનો વિપ્લવ ઘડી ગયો અને રશિયાની અવનવી મહાક્રાંતિ પણ યથા ગઈ. દયુધરે બાઈબલનો મનમાન્યો અર્થ કરવાનો હક્ક બહાર કર્યા પછીના વાચકોમાં આ ત્રણે વાવાઝોડાં કહી શકાય, અને તે કંઈ દિશામાં વહે છે તે હાંક્યું રહ્યું નથી. કોલ્યાધિપતિ ફ્રાંસની આત્મહત્યા, પ્રેસીડન્ટ રૂઝવેલ્ટનું ખૂન અને લીન્ડબર્ગના નિર્દોષ બાળકની દશા એ તાત્કાલિક સૂચક ચિહ્નો છે. યુરોપનો તાજેતરનો મહાસંઘામ, મ્હોટાં રાજ્યો પરનાં મ્હોટાં દેવાં, કદો તળે કચઢાલી પ્રજાઓની સ્થિતિ અને લોકોના આંતરિક ઝગડાઓ વર્તમાન પત્રોના વાંચનારથી અભણના નથી. વળી લગ્ન, પવિત્રતા, સત્ય, અહિંસા ઇત્યાદિ ભાવનાઓ પ્રત્યેનો આદર ઓછો થતો જાય છે, એ આપણે જોઈએ છીએ. આટલી સેકન્ડમાં આટલા હબાર જંતુઓને મારી નાંખવાની શક્તિ ધરાવનારી દવાઓનાં શુણ્ણગાન છાપાઓમાં યાય છે; અને રાજકીય ફૂટનીતિના અભ્યાસ અને આચરણમાં આપણા જમાનાને આગળ વધેલો કહેવામાં કોઈ પણ સંકેત પામે એવું રહ્યું નથી. યુરોપમાં પણ ત્યાંની આગલી ધર્મમૂલક સંસ્કૃતિની સામે પ્રચંડ બળવો શરૂ થઈ ગયો છે અને ત્યાંના નેતાઓ પણ ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારતા આગલાં ઉદ્ધારક સત્યોને ઝંખી રહ્યા છે. અત્યારની અવ્યવસ્થા અને અનવસ્થામાંથી વેરઝેર, દુઃખ, સંતાપ અને સંઘામ સિવાય બીજું પરિણામ લાગ્યેજ દેખાય છે. કલ્પનાપ્રેમીઓજ આ ગોટાળામાંથી કાંઈક સાફ થઈ આવશે, એ આશામાં રહ્યા છે.

આ રીતે સનાતન સત્યોને છોડી દેવાથી “અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ” જેવી દશા ઘણેખરે ઠેકાણે માનવ સમાજની થઈ ગઈ છે. જૂના સિદ્ધાંતો છોડી લીધા અને નવાનું ઠેકાણું પડ્યું નથી. મનુષ્ય જાતિની ફેજની લાગેલી અધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ કાષ્ઠમજ છે, અને લોગવિલાસને લાલસાના વધવાની જોડે તેમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. ખીલ તરફથી, તેમાંથી છૂટવાના સીધા માર્ગોને જૂલભરેલા, જૂતા થઈ ગયેલા અને હવેના વખતમાં ન ચાલે એવા બહાર કરવામાં આવ્યા છે. એટલે બાળીતે માર્ગે જવાનું બંધ થતાં મનુજો અને સમાજો ઉલટા માર્ગોમાં અટવાઈ પડ્યાં છે. સૌ મુંઝવણમાંથી છૂટવાને મથે છે, પણ સવળે રસ્તે દોરનારને અભાવે કે તેને અનુસરવાની અનિચ્છાએ લોડા અને લોડા કાદવમાં ખૂંચતાં જાય છે. અને કાદવમાં ઘૂસેલી ચોટરની પેઠે જેમ વધારે જોર કરે છે, તેમ પૈડાં વધારે લોડાં ખુંપતાં જાય છે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની મુંઝવણમાંથી છૂટવાને પછાડા મારતી દુનિયાં, કલ્યાણનો નહિ તો શાન્તિનો અને છૂટકારાનો માર્ગ ઝંખી રહી છે. એને ફાસલાવી ખામારા સુખનાં વધતાં જતાં સાધનોની વાત કરે છે, પણ તે વાતોની પોલ હવે તેણે જોઈ લીધી છે.

ભારતની પ્રજાને સારૂ અત્યારે પોતાનું જૂનું કેમ જાળવી રાખવું એજ પ્રશ્ન નથી; દુનિયાને સંદેશ આપવો એજ કાર્ય નથી. પણ ભૂલા પડેલા માનવકુટુંબને સારે અને સાચે માર્ગે દોરવાનું તેને માથે આવી પડ્યું છે, નહિ તો કુટુંબ માંડોમાંડે લડી ઝગડી પાયમાલ થઈ જાય, તેમાં સૌના ભેશું તેને પણ પાયમાલ થવાનું છે. સૌને તારવા અને તરવું અથવા સૌની જોડે ડૂબવું એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની છે. કહેતાં ભાગ્યેજ સંકેત યાચ એમ છે કે અત્યારે યુરોપ કે અમેરિકા જે પોતેજ ડૂબકાં ખાઈ રહ્યા છે, તે માનવ જાતિને તારી શકે એમ નથી. કેટલાક રશિયામાં આશા ખાંધી રહ્યા છે. પણ રશિયા તો માત્ર યુરોપમાં ફેલાયેલા વિપના મંથનનું ફીણ છે; અને એ ફીણમાં તત્વની આશા રાખવી મિથ્યા છે. એટલે હિંદુસ્થાનની હિંદુ પ્રજાને સારૂ મહાન્ અને મહિમાભર્યું ભાવી કર્તવ્ય એજ છે કે જે પુરાતન સત્યોએ આપણને આજસુધી સહારો આપ્યો છે, તથા અનેક પ્રજાઓ થઈ અને ગઈ, છતાં આપણી પ્રજાનેજ જીવંત અને દ્યોતમાન રાખી છે, એજ સત્યોનું ફરીવાર ખુદ્ધિ, ઠહાપણ અને પ્રમાણિકતાપૂર્વક અવલંબન કરવું તથા એ સત્યોનો માર્ગ દુનિયાને ફરીવાર બતાવવો.

આ કર્તવ્ય આપણે ભૂલી જવાની તૈયારીમાં હતા. ત્રણ ધૂર્ત અને બ્રાહ્મણની વાર્તામાં આવે છે એમ ઘણાના મનમાં ભેરવાઈ ગયું હતું કે “આપણી જૂની સંસ્કૃતિ હવે ચાલી શકે એમ નથી, અને દુનિયાની પ્રજાઓની ઘોડઠોડની શરતમાં હવે દાખલ થઈ જવું, એજ આપણું કામ છે, અને હવે જો પાછા પડી ગયા, તો કામ બગડ્યું.” આપણા પંડિતો અને સંતમહંતો બધા હતા, પણ તેઓ નવા ચાકચકચથી શુશ્વવાડામાં પડી ગયા હતા અને પોતે પોતાનું સાચવી રાખવું એ સૂત્રને આધારે બને તેટલું કરી રહ્યા હતા. રાજનીતિમાં માથું મારવું એમને બહુ ઠીક લાગતું નહોતું અને તે દરમિયાન રાજનીતિનું બધું સુકાન ખીજા લોકોએ હાથ કરી લીધું હતું. આવે સમયે, રાજકીય, સંસારિક, આર્થિક, તેમજ ધાર્મિક ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ સારામાં સારી રીતે સાધવાનો માર્ગ તે આપણા સનાતન ધર્મનો માર્ગ છે, એવી જોસભરી ઘોષણા કરનાર અને પ્રતિપક્ષીઓના કાનને પણ ઉઘાડી નાંખનાર નેતાઓમાં પૂ. શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે. નારિકતતાના અંજાવાત પછી બ્રહ્મશબ્દને પકડનાર બ્રહ્મસમાજનો ઉદ્ભવ થયો, તે પછી વેદના સંહિતા લાગ ઉપર જોર દઈ આગળ ધસનાર આર્યસમાજનો પ્રચાર થયો. તે પછી મૂર્તિપૂજા, શ્રાદ્ધ, દેવો, ઇત્યાદિને સંમતિ આપનાર થીઓસોફીની હિલચાલ આગળ વધી. ત્યારબાદ હિંદુત્વ અને હિંદુ સંસ્કૃતિને સારૂ કમર કસનારી હિંદુ મહાસમા બહાર પડી. આ કમને તેની ઐતિહાસિક પરંપરામાં જોનારને આ બધા પછી સનાતન ધર્મને સર્વોચ્ચ સ્વીકારનાર વર્ણાશ્રમ સંઘની શક્તિમંત પ્રવૃત્તિનો ઉદય આશ્ચર્ય ઉપજાવે એમ નથી. એ નવા યુગકલ્પની આગાહી કરનાર અને એ નવી બાવનાના વિજયી ધ્વજદંડને ભારતવર્ષમાં પુનઃ રોપનાર તરીકે પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીનું સ્થાન ભારતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષેત્રે ચિરંજીવી રહેશે.

આપણા સનાતન ધર્મના માર્ગને દુનિયાના તેમજ ભારતવર્ષના હિંતના સચોટ રાજમાર્ગ તરીકે માનનારાની સંખ્યા હજી વધી ગઈ નથી. હજી તે કાઈરતના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યોની પેઠે એઓ છૂટા છવાયાજ માલુમ પડે છે. પણ એ ભાવનાને અનુસરનારા દળનું કેન્દ્ર ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે, અને સત્યના પ્રેમીઓમાં સત્યના પ્રકાશની સાથે તે દળ વધતું જશે એમાં શંકા નથી. જે ભાવનાઓને રામકૃષ્ણ પરમહંસ સ્વામી વિવેકાનંદ, મેકસમૂલર, શેપનહોર અને ડોક્ટર એની બીસેન્ટ જેવાં સુપૂજ્ય કરી હતી, એ ભાવનાઓ હવે વ્યવહારૂ રૂપ લઈને હિંદમાં અને દુનિયામાં પોતાનું બળ દાખવવાને ઉદ્યુક્ત થઈ છે. ત્યાં માત્ર ભૂમિનું અભિમાન હતું, ત્યાં સંસ્કૃતિનું ગૌરવ દાખલ થયું છે, અને “મને માનેલું તે સત્ય” એ રૂપમાંથી બદલાઈને સત્યની ભાવના “સર્વજ્ઞ પ્રભુએ શાસ્ત્રમાં કહેલું તે સત્ય” એવા નવા અવતારને પ્રાપ્ત થઈ છે—અને એ તર્ક અને બુદ્ધિના ત્યાગથી નહિ પણ તેના પુનરુદ્ધારથી.

પણ જે સનાતન અને પુરાતન ભાવનાઓના સદ્ગત શાસ્ત્રીજી પ્રતીકરૂપ હતા, તે ભાવનાઓ કાંઈ જેવી તેવી નથી. સત્તા અથવા કલાઓ, વિજ્ઞાનની આહિતી અથવા વ્યવહારની નિપુણતા મેળવવી પ્રમાણમાં સહેલી છે, પણ સમગ્ર જીવનને ધર્મની ઉદાત્ત ભાવનાઓમાં અસ્થિતાર્થ કરવું એ બહુ કઠણ કસોટી છે. એ માર્ગ શૂરનોજ નથી, પણ સંયમીનો છે; તથાપિ એ માર્ગની શક્તિ માનવને અને સમાજને અલ્પ સમયમાં પલટાવી નાંખે છે. એ શક્તિ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય બીજી રજતભોમૂલક શક્તિઓથી થઈ શકતું નથી. શ્રી કૃષ્ણના અનુગામી પાંચ પાંડવો સો ફૈરવોને જીવી શકે છે.

જે નવી ભાવના સદ્ગત પૂ. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીજીની પ્રેરણા વડે ભારત વર્ષમાં વિશિષ્ટ રૂપે આવિર્ભૂત થઈ છે, તેનું હજી પ્રભાતજ છે. કરવાનું ઘણું છે, અને તે સાત્વિક-તાથી, સત્યના અવદંબનથી અને સંયમપૂર્વક કરવાનું છે. ઇતિહાસને ખોટો ટોળ ચઢાવવામાં આવેલો છે, તે પલટાવવાનો છે; શાસ્ત્રો તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે, તેને વિદારવાની છે; ભેરવવામાં આવેલાં ખોટાં અભિમાનો અને દુરાગ્રહોનો ત્યાગ સાધવાનો છે અને એક પવિત્ર ધ્યેય તરફ જનારા યાત્રાળુઓની પેઠે આપણે સંગ્રાથ, સંપ અને સહકાર સાધવાનો છે. જેનું મહાન અને પવિત્ર આપણું ધ્યેય છે, એવાજ ઉદાર અને વિશુદ્ધ પ્રયત્નોની આવશ્યકતા છે. આપણો માર્ગ સુનિશ્ચિત છે, આપણું લક્ષ્ય સર્વતોમર છે, અને એની આંહોધરી આપનાર સ્વયમ્ પરમાત્મા છે.

જયેન્દ્રરાય જગવાનલાલ દૂરઠાળ

॥ श्रीः ॥

पूज्य धर्मप्राण श्री लक्ष्मण शास्त्री द्रविड

स्मारक ग्रन्थः ।

॥ श्री हरिः नमः ॥

युक्तेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
तेह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं स्राध्याः सन्ति देवाः ॥

—ऋग्वेद म. २० अ. ६ व. १६

धर्मार्थादुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयः स्निग्ध इति तु स्थितिः ॥

—मनुस्मृति भ० २, श्लो. १२४

भापूर्णमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

—भगवद्गीता अ० २, ४०

यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ।
लीलायतारेप्सितजन्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां विभृयास्तधीरः ॥

—श्रीमद् भागवत स्कन्ध ११, श्लो. २०

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः॥

श्री. प. प. जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य गोवर्द्धनपीठाधीश्वर
प. श्री भारती कृष्णतीर्थ स्वामी

पूज्य धर्मप्राण श्री लक्ष्मण शास्त्री द्रविड

स्मारक ग्रन्थः ।

संस्कृत विभागः ।

सनातनधर्मावलम्बिजनताकर्तव्यदिग्दर्शनम् ।

श्री गोवर्द्धनपीठाधीश्वरश्रीजगद्गुरुशंकराचार्यश्रीभारतीकृष्णतीर्थस्वामीप्रणीतम् ।

होमप्रमुख्यैर्जगति द्विजाद्याः

कर्मवजैर्भक्तिविबोधनाभ्याम् ॥

इच्छन्ति यत्तत्फलदायिकाभ्यां

नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ १ ॥

अप्यन्यामरमारिराधयिषवो यत्पादपङ्केरुह-

द्वन्द्वारा धनमन्तरायहतये कुर्वन्त्यवश्यं बुधाः ॥

यत्पूजाबलतो ऽभवत्पुरहरिर्वाराणसीधीप्सित-

श्रेणीवारणविघ्नवारणहरिः श्रीवारणास्योऽवतात् ॥ २ ॥

सरसगुणनिकायां सच्चिदानन्दकायां
 सकलसुजनगेयां संयमीन्द्रैर्विचेयाम् ॥
 सरसिजजनिजायां सर्वलोकाग्रमेयां
 सततमहमुपेयां संहृताशेषमायाम् ॥ ३ ॥
 कनकजठरमादौ यो विधायाथ तस्मै
 सकलभुवनधात्रे प्राहिणोद्वेदजातम् ॥
 अमयममृतमेनं स्वात्मबुद्धिप्रकाशं
 शरणमखिलबन्धान्मोक्षकांक्षी प्रपद्ये ॥ ४ ॥
 सृष्टेः पश्चात्तत्र तत्र प्रदेशे
 जातैस्तैस्तैः पूरुपैर्नित्यभिन्नैः ॥
 उद्योगैः स्वैः सर्वधर्मान्तरेषु
 काले काले सत्सु संस्थापितेषु ॥ ५ ॥
 शब्दैः श्रौतैर्लीलया श्वासरूपै-
 रादौ यस्य स्थापको ऽभूत्परेशः ॥
 लीलावर्ष्मन्वातरूपावतारै-
 र्मध्ये मध्ये रक्षको ऽस्ति स्वयं च ॥ ६ ॥

ॐ

किञ्चोपेत्य जनुजंजुर्मृतिमतां पुंसां सकाशात्स्वयं
 किञ्चित्कालमथोच्चकैः क्षितितले प्राप्य प्रतिष्ठामपि ॥
 यज्जन्यं तदनित्यमेव सकलं स्याद्वस्त्विति व्याप्सितो
 निर्णीतेषु विनश्चरात्मकतया धर्मान्तरेष्वेव हो ॥ ७ ॥
 आद्यन्तहोनात्पुरुषात्परस्मा-
 त्रिश्वासरूपेण विनिर्गतत्वात् ॥
 अनाद्यनन्तत्वमुलक्षणाप्त्या
 सनातनत्वं विशदं यदीयम् ॥ ८ ॥

ॐ

तीर्णः स्वयं चेतपरतारणेऽपि
प्रभुर्भवेदित्युभृतिसिद्धया ॥
धर्मान्तरालम्बिजनव्रजानां
विनश्चरत्वे स्फुटतां प्रयाते ॥ ९ ॥

यस्याशेषविलोकीजनुरवनलयाधारभूतस्य विष्णोः
साक्षाद्व्यवजन्मस्थितिविभवतया वर्तमानस्य नूनम् ॥
धर्मस्याभावसोमप्रलयमविहतं सुस्थिरास्तित्वहेतोः
सिद्ध्यत्याविश्वभङ्गं निजविहितपथारूढरक्षापटुत्वम् ॥ १० ॥

लोकान्तराप्यधिविधेप्सितसौख्यलाभे
धर्मान्तरेषु सति लक्ष्यतयोपदिष्टे ॥
भुक्तामरोचितविशालसुखव्रजानां
पुण्यक्षये च पुनरत्र जनुष्यवार्ये ॥ ११ ॥

निजात्मनिजरूप वृक्शरमुपास्तिषापाश्रितं
परात्मनि गतागतप्रभवसङ्कटानास्पदे ॥
प्रमादलववर्जितं ग्रहिणु येन तद्रूपता
भवेदिति गृणाति यः परमलक्ष्यसंसिद्धये ॥ १२ ॥

एकदेशविनिवेशितदृष्ट्या
विस्मृताखिलतदन्यपदार्थम् ॥
खण्डमेव फलमत्र तयोर्वर्ष
दर्शयतिस्वतरसर्वमतेषु ॥ १३ ॥

सर्वतः सुखसमे धनदृष्ट्या
संविचिन्त्य सकलांश्च पुमर्थान् ॥
नित्यशुद्धधनसच्चिदनन्ता—
नन्दलब्धिमुभयत्र दिशन्त्यः ॥ १४ ॥

एकदेशपरताफलरूपा-

न्योन्यवैरविकृतेषु च तेषु ॥

सर्वतोमुखसम्बन्धहेतोः

सर्वधर्मसहकारिपदे यः ॥ १५ ॥

पाश्चात्यवैज्ञानिकशास्त्रजालै-

विरोधहेतोः सततानुभूतेः ॥

धर्मान्तरोदीरित भूरिकार्य-

त्यागप्रसङ्गे सति दुर्निवार्ये ॥ १६ ॥

भ्रद्धाभक्ती स्वाश्रितानां विलम्ब्य

स्थेयं धर्मैः क्लेशतोऽन्यैः कथंचित् ॥

सिद्धान्तानां यस्य विज्ञानशास्त्रे-

नैव्यं नव्यं दीयतेऽद्य प्रमाणम् ॥ १७ ॥

मतान्तरीयान्विविधान्समग्रा-

संख्याय तेषामुपलभ्यते वा ॥

संख्यापि यस्यानुसृष्टालिसंख्या-

सामित्वलब्ध्या अपि नो समर्था ॥ १८ ॥

तस्यास्य धर्मस्य सनातनस्य

क्षीणां दशामावृत्तिर्कीं विमृश्य ॥

परस्य दुःखस्य पराद्य काष्ठा

ऽऽनुभूयते लोकशिवेच्छलोकैः ॥ १९ ॥

तत्तादृक्ष सनातनास्यकुहरप्राप्तस्वजन्मोत्सव-

स्तत्तत्कालसमुद्भवारिनिकरात्तेनैव संरक्षितः ॥

तस्यैवाप्तिकृते पुनः परतरं यः केवलं साधनं

धर्मस्यास्य सनातनस्य गरिमा क्षोण्यां कथं क्षोण्यभाक् ॥ २० ॥

चतुर्वेदपदस्वाङ्गपदशास्त्रमूला-

न्यमेवानि शास्त्राणि यस्य प्रमाणम् ॥

अमुं ज्ञाश्वतं धर्ममद्य प्रमाणैः

पराजेतुमीष्टे कथं कथं कैर्वा ॥ २१ ॥

विद्यास्ति शास्त्रबलमस्ति मनीषितास्ति

श्रद्धास्ति भक्तिबलमस्ति रमाबलं च ॥

संख्यास्ति बाहुबलमस्ति तथापि हन्त

हा हन्त हन्त कथमस्य पराजयोऽद्य ॥ २२ ॥

किंवा निदानं प्रकृते क्षयेऽस्य

को वा चिकित्साविधिरामयस्य ॥

इत्यादिचिन्ताप्रवणान्तरङ्गै-

र्विचारितोऽस्माभिरुदीर्यतेऽर्थः ॥ २३ ॥

ॐ

एकैकमेव स्वमतादृतांशं

मतान्तरीयाः प्रथयन्ति येन ॥

उद्योगभूमा विततप्रयत्ना

निरन्तरं संग्रथितस्वशक्त्या ॥ २४ ॥

सर्वस्य धर्मस्य सनातनस्य

प्रचारसिद्धयै अदुःखमस्य ॥

एकोऽपि चेष्टेऽशब्दः क्रियेत

सनातनीयैर्द्वैतमिष्टसिद्धिः ॥ २५ ॥

विद्याबले शास्त्रबले मनोबले

श्रद्धाबले भक्तिबले रमाबले ॥

संख्याबले बाहुबले च सत्पति

क्रियाबलौन्ये सखलं हि निष्फलम् ॥ २६ ॥

सनातनप्रोदित धर्मचर्या-

अद्भ्युल्लोको निखिलां स्वशक्तिम् ॥

संयुक्त्य सम्यङ्निजधर्मरक्षा-

कृते भवेच्चैकृतनित्ययत्नः ॥ २७ ॥

करालकलिकालुषीकलितकालिमाभ्यन्तकं

दुरन्तदुरितद्रुमोद्ग्रहनदीक्षवीक्षंक्षणात् ॥

भयानक भवार्णवोद्भव भयावली भङ्गानं

भजत्स्व भव भार्गवीप्रमृति भाग्यदं भास्वरम् ॥ २८ ॥

सनातनमुखोद्भव श्रुतिमुखोद्भवस्वात्मकं

सनातन समाह्वयं ध्रुवसनातनस्वस्थितिम् ॥

सनातनपदापकं सकल धर्मचूडामणिं

यथाविधि समाचरन्नितरतः समाचारयन् ॥ २९ ॥

राजकीय परिषत्सु जनानां

राष्ट्रजातिमुखसर्वसदःसु ॥

सर्वतः सफलयन्निजसंख्या-

शक्तिमुख्यबलपूगमनन्तम् ॥ ३० ॥

छिन्दानः कुमतिकृतान्कुतर्कसर्गा-

वृन्धानस्तदनुमतान्कुर्ममार्गान् ॥

भिन्दानः प्रकृतदुरन्तदुःखदुर्गा-

*संघा नः ॥ वितथयेदरातिवर्गान् ॥ ३१ ॥

ज्ञानप्राप्तेः पश्चा-

दपि निर्लिप्तैः स्वकृत्यकरणधिया ॥

कार्यं कर्म प्रोक्तं

गीतायां सांख्ययोगशब्देन ॥ ३२ ॥

कित्वत्र संख्यापदतोऽणप्रयोगे
गीतोक्तरीत्या करणेन साकम् ॥
स्वधर्मिसंख्याबलयोगशुक्त्या
द्वौ सांख्ययोगौ प्रकृतौ दिशामः ॥ ३३ ॥

इत्थं वितन्वन्निजधर्मरक्षां
तथाप्यकुर्वन्परधर्महानिष ॥
जगद्धितार्थैकपरः स्वकीयं
सनातनित्वं सफलीविदध्यात् ॥ ३४ ॥

नान्यः पन्था विद्यते धर्मशुष्ये
नान्यः पन्था विद्यते राष्ट्रलब्धये ॥
नान्यः पन्था विद्यते जातिशुद्धये
नान्यः पन्था विद्यतेऽभीष्टसिद्धये ॥ ३५ ॥

सन्त्यज्य तस्मादलसत्त्व भीती
चिन्ता अशेषा इतरानुपायान् ॥
ग्रन्थीध्वमाराद्वलमात्मनो वः
सनातनीया इदमेव कृत्यम् ॥ ३६ ॥

यो धर्मोऽनाद्यनन्तो यमिह यमिपतिः स्थापयामास भूयो
येनोर्वी तिष्ठतीयं विदधति विबुधाश्चापि यस्मै नमोऽसि ॥
यस्माज्जाताः समस्ताः परमतनिकरा अंशवो यस्य सन्तो
यस्मिंस्त्रीणाः स्युरन्ते निरुपममहिमन्धर्म नः पाहि शश्वत् ॥ ३७ ॥

श्री कृष्णमानसपूजा

[श्री. सूर्यकृष्ण हरिकृष्ण दवे महाशयेन विरचिता]

बृहस्पते तव ज्ञानवृत्त्याह्वानं करोम्यहं ।
समाहितेन चित्तेन स्वीकुरुष्व परात्पर ॥ १ ॥
श्रुतिवाक्येषु विश्वासमासनं ते ददाम्यहं ।
आदिमध्यान्तहीनाय विष्णवे परमात्मने ॥ २ ॥
इदं सर्वं त्वमेवेति हरे ते पादपूजनं ।
त्वत्तः परतरं नान्यत् ततानेति श्रुतेर्वचः ॥ ३ ॥
त्वमेवाहमहं त्वं वै चेत्यर्घ्यं स्वीकुरु प्रभो ।
सर्वत्रग महादेव वासुदेव रमाधव ॥ ४ ॥
त्वत्तो न नामरूपाणां भिन्ना सत्ता प्रवर्तते ।
इत्याचमनकं दत्तं मया ते विश्वपालक ॥ ५ ॥
सच्चिदानंदरूपोहमेव बोधश्च दुःखहा ।
स्तानं पुष्कलया प्रीत्या कारयामि मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
सर्वकामपरित्यागो वल्लसंकल्प ईश ते ।
त्यागात्परतरं किंचित् न सुखं छिन्नसंशय ॥ ७ ॥
मनसोह्यमनीभावोऽलंकारस्य समर्पणं ।
कुर्वे ते कालकालाय सर्वभूतालयाय च ॥ ८ ॥
अनण्वादिस्त्वमेवेति निश्चयो गंधमर्पये ।
सर्वदाहप्रशमनं निरंजन सदाशिव ॥ ९ ॥
वियतोपि परस्त्वं वै बुद्धेरपि विनिश्चयः ।
कुसुमार्पणभीशाय चाक्षराय करोम्यहं ॥ १० ॥

त्वत्तो न कोऽपि दृष्टेति विज्ञानं तुलसीदलं ।
 ददामि प्रीतिजनकं वसुधाधारकाय च ॥ ११ ॥
 ब्रह्मास्मोति परिज्ञानं धूपं सुखकरं तव ।
 संसृतिदुर्गंधहरं कार्यकारणवर्जित ॥ १२ ॥
 भारूपेण त्वया सर्वं भाति विश्वं चराचरं ।
 इति दृष्टिप्रदीपस्ते प्रपंचाधार सर्वदा ॥ १३ ॥
 दृश्या संभवबोधेन निजानंदमयी प्रिय ।
 वृत्तिर्या देशिताशास्त्राद् गुरो नैवेद्यमर्पये ॥ १४ ॥
 अप्रतोस्म्यजरोऽजात इति बुद्धिर्जलं तव ।
 संसृतिकारणज्ञानादन्या निगमसंस्तुत ॥ १५ ॥
 अकर्तात्मक बुद्धिस्तु तांशूलं च समर्पये ।
 कर्तव्येषु महाराज दुःखदोषहरं सदा ॥ १६ ॥
 अहं तव समानस्तु नावयोभिन्नता क्वचिद् ।
 इति स्थितौ लीनभावो नमस्कारः पदे तव ॥ १७ ॥
 संकल्पितमिदं सर्वं त्वयि त्वं सर्वतः स्थितः ।
 इत्थं मतिर्या सुखदा प्रादक्षिण्यं तव स्मृतं ॥ १८ ॥
 वाचामगोचरा यस्मिन्स्वरूपेस्थितिराहिता ।
 नेतिनेत्याहितायास्मै दक्षिणामहमर्पये ॥ १९ ॥
 स्वर्गज्योतिरहं देव येन सर्वं प्रकाशते ।
 इत्थं नीराजनं दत्तं भक्त्यै रूपधारिणे ॥ २० ॥
 द्वैतात्यंत विनाशेन निश्चिताया मतिस्तव ।
 कृष्ण पुष्पांजलिः कस्य सकलागमसंगता ॥ २१ ॥
 इमां पूजांपठेद्यस्तु गुरुभक्तिसमन्वितः ।
 ब्रह्मानंदं स लभते संसृतेर्दुःखपारदं ॥ २२ ॥

परिचयादिदिग्दर्शनम् .

ॐ

शा. सं. पण्डित रमापतिमिश्र
महोदयै रचितम्

प्रतिभायाः प्रतिपुरुषं विरूपतया प्रमिताया अपेक्षित-
तत्त्वावगाहपरिचिततया न कोपि तटस्थोपि विर-
कोपि विद्वान् चिरपरिचितस्याप्यपरस्य विदुषो
विद्वस्य विचारस्य दर्शने प्रकाशने समर्थने वा
प्रभवतीति तावदेव निवेद्यते येन शास्त्रिपादानां
यावन्मन्तव्यस्य तत्संबन्धे यावद्वेदितव्यस्य च
तत्त्वतोऽवगमे ममासामर्थ्यं प्रथमतोवगतं भवे-
द्वाचकवर्गस्य ।

सुरसरस्वतीविलाससदने भगवतो भवस्य
तपोभूमौ पुण्यप्रकर्षोदयाद्वधारितप्रभुत्वतुच्छतया
नानाप्राप्तागत भूपत्युपभूषतिप्रभृतिगृहीतशरणे परमानन्दारण्ये मुक्तिक्षेत्रे श्रीकाशीक्षेत्रे
परमगुरुणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामपि व्याकरणप्रधानानां स्वर्वासिपूज्यपाद श्री १०८
शिवकुमारशास्त्रि, श्री १०८ दामोदरशास्त्रि, श्री १०८ गङ्गाधरशास्त्रि, श्री १०८ रामकृष्ण
(तात्या) शास्त्रि, श्री १०८ श्रीमनीपानन्दसरस्वतीप्रभृतीनां पाणिनिपञ्चल्लिप्रतिमानामेकः,
अपरश्च सर्वतन्त्रस्यतन्त्राणामपि न्यायशास्त्रप्रधानानां गौतमकणाद्विमवानां स्वर्वासि
पूज्यपाद श्री १०८ कैलासचन्द्रशिरोमणि श्री १०८ सीतारामशास्त्रि, श्री १०८ रत्नाल-
दासन्यायरत्नप्रभृतीनामासीत् समाजः ।

तत्र स्वर्वासिपूज्यपादानां श्री १०८ लक्ष्मणशास्त्रिणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामपि
न्यायवेदान्तप्रधानानां द्वितीयसमाजान्तेवासिसमूहे वेदितव्यः समावेशः । न्यायगुरवश्च
शिरोमणिमहाशयाः ।

पाण्डित्यपरिपाकदशायां श्री १०८ शास्त्रिपादानां सर्वदर्शनाध्यापकानामद्वैत-
वेदान्तित्वेन प्रतरप्रसिद्धौ सतां प्रभूतानां हेतूनामध्यादेतोऽवगता अस्माभिः । १ परि-
पक्वपायाणां शास्त्रिपादानां सहजं वैराग्यम् । २ वृत्तिस्वातन्त्र्यम् । ३ सर्वतन्त्रस्व-
तन्त्राणामपि प्रसिद्धानामद्वैतवेदान्त्यद्वितीयत्वेन श्री १०८ सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां वेदान्त-
गुरुणां धर्मपितृणां तनयनिर्विशेषा कृपादृष्टि । ४ तत्त्ववेदान्ततत्त्वानां युक्तायुक्तवयोरधि-
गमाय तत्र प्रभवद्विर्वेदान्तमूर्तिभिः काशीस्थकैवल्यधामाधिपतिभिः श्री १०८ कृष्णानन्द
सरस्वतीपादैस्सहैतद्विषये समये समये विहितयोरुहापोहयोश्च परिणामः । ५ कलिकाता-
नगरे राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये अध्यापकपदे नियुक्तिः । ६ इह देशे समयापेक्षितोऽ-
द्यापि घटते तर्कशास्त्रप्रचारः । अपेक्षितश्चेहास्ति वेदान्तशास्त्रस्य प्रभूततरोविस्तरः ।
स च शक्योविधातुं भवादृशेन नैयायिकेनैव वेदान्तिना इति यद्भीयपण्डितमतद्विकानां
प्रार्थना च ।

श्री शास्त्रिपादसमकालीनानां स. त. स्वतन्त्राणां केयाञ्चित् काशीस्थानां देव भूमिगतानां वर्तमानानां च विदुषां नामानि निर्दिश्यन्ते येन महानुभावानां तेषां सुहृत्संपत्ति-
रधिगता भवेत्सहृदयानाम् । स. त. स्व. म. म. श्री १०८ नित्यानन्दपर्वतीयाः । स. त. स्व. म.
म. श्री १०८ श्रीमद्व्यादत्तशास्त्रिणः । स. त. स्व. म. म. श्री १०८ जयदेवमित्राः । स. त. स्व. श्री
१०८ अच्युतानन्द पण्डिता । स. त. स्व. म. म. श्री १०८ वामाचरणमट्टाचार्याः । अन्येचैवंजातीयाः
समासत प्रभूताः पूज्यपादसमविभूतयः स्वर्गीयाविद्वांसः । शास्त्रिपादवियोगाग्निदग्धहृदयाः
द्वारदायिधानानयसहमतसम्प्राज्ञः सम्बन्धोऽधर्मसमर्थस्थानीय इति प्रत्यर्पित महामहो-
पाध्यायास्पदाः स. त. स्व. म. म. श्री १०८ पञ्जाननतर्करत्नाः । पूज्यपादाः सर्वशास्त्राध्यापकाः
श्री १०८ काशीनायपाण्डेयाः । स. त. स्व. म. म. तर्कभूषण श्री १०८ प्रमयनायमट्टाचार्याः ।
राजकीयमहाविद्यालयप्रथमाध्यापकाः स. त. स्व. श्री १०८ राममवनोपाध्यायाः । अविदित
घादमयाः श्री १०८ पद्मनाभशास्त्रिणः । स. त. स्व. इलाध्याध्ययनकर्माणि श्री १०८
दामोदरलालगोस्वामिनः । शताधिकाचार्यविद्वद्वयं समर्च्यमानचरणकमलौ स. त. स्वतन्त्रौ
श्री १०८ हरिनारायणशर्मत्रिपाठि श्री १०८ रामयशश्शर्मणौ । यादवागीशौ श्री १०८
श्री शंकर श्री १०८ हाराणचन्द्रमट्टाचार्यौ । पण्डितप्रकाण्डप्रशंसितपाण्डित्याः स. त. स्व.
श्री १०८ बालकृष्णमित्राः । स्वामिश्रीमनीषानन्दसरस्वतीमनीषावताराः कान्यकुब्जकुल-
कमलदिवाकराः मुख्ययाः श्री १०८ देवीप्रसादपाण्डेयाः । अन्ये चैवंविधाः सन्ति शतशो-
जीवन्तो विद्वांसः ।

इह शास्त्रिपादरूपपात्राणामध्यापक मतलिकानां श्री गणपतिशास्त्रिमुक्तादे श्री
समापतिशर्म म. म. सीतारामशास्त्रिशेडेप्रभृतीनां काशीस्थानां निर्देष्टव्यान्वयि नामानि
वित्तरमयादुपेक्ष्यन्ते । शातप्या आद्यश्च श्री शास्त्रिपादधर्मसहायानां पण्डितराज श्री १०८
राजेश्वरशास्त्रि श्री १०८ देवनायकाचार्यादीनां शक्तिरपि न संस्तुयते तत एव । शास्त्रि-
पादात्मज श्री राजेश्वरशास्त्रिशक्तिस्तु लोकोत्तरत्वादपि वर्णनपर्यन्तावतार्यते श्री हर्षे
जगन्नाथे वा यथाखण्डनशक्तिरासीन्न तादृशी समर्थनशक्तिः । वाचस्पतिमित्रे तु यादृशी
समर्थनशक्तिरासीन्न तथा खण्डनशक्तिः । इह तु पण्डितराजे द्विविधापिदृश्यतेशक्तिः । श्री
देवनायकाचार्यस्तु देवनायकाचार्यस्यापरोऽवतार एवेति तद्वर्णनं तन्मात्रसाध्यम् ।

भारतनगरनगरीप्रधानायां कलिकातायां न्यायशास्त्रं यथासमयं प्रसीदति ।
प्रसरति च वेदान्तशास्त्रप्रचारः । अपेक्षितश्चेह न हृदयते शब्दशास्त्रप्रचारोपायः ।
काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकमिति विशुद्धो विदुषां निश्चयः । विना चेह
पाणिनीयव्याकरणप्रचारमपूर्णमिह न्यं पाण्डित्यम् । इति सुचिरं ध्यात्वा प्रतिष्ठापिता तत्र
शास्त्रिपाददेका परममहती पाठशाला । याचेदानीं शिवकुमारमयननाम्ना प्रसिध्यति शतानि
च यत्रान्तेवासिनः । अयं प्रथमः शास्त्रिपादानां कीर्तिस्तम्भः ।

नैयायिकसमुहान्यतमेनापि पूज्यपादेन प्रविडेन पाठशालानामधेयं शास्त्रसंश्लिष
साक्षात्परंपरया वा विधेय मिति मन्यमानेन सत्स्वपि प्रभूतेषु धैर्याकर्तृषु सर्वतोभावेन
महतां सुगृहीतनाम्नां श्री १०८ शिवकुमारमित्राणां गौडानां सत्प्राधान्यमङ्गीकुवर्णेन
पाठशालानाम्नि नान्यनामनिर्देशस्तमुचितोऽदृश्यत । अहो शास्त्रिपादानां मुणैकपक्षपातिता

समर्थं माध्यस्थ्यम् । एतादृशानेव महापुरुषानुद्दिश्य स्मृतम् । इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

श्रीमातरं तीर्थयात्राप्रवृत्तामनुचरन्तः श्री रामेश्वरस्थानाद्द्वारावतीं पुरीं प्रति-
गच्छन्त इह (मोहमय्याम्) आयाताः । आयाता मे दर्शनपथं प्रथमम् मुनिश्री मोहनलालजी
जैन संस्कृतपाठशालायां धारपुरेकर महोदयगृहे गृहीतवसतयः श्रीशास्त्रिपादाः । द्वारावतीं
प्रस्थितैर्भवद्भिः स्थितमध्ये गुर्जरभिजनं राजनगरं (अमदावादं) द्रष्टव्यं स्थातव्यं च तत्र यथाव-
काशं सुप्रसिद्धाध्ययनकर्मणां रायपुरपाठशालाध्यापकानां श्रीप्रसिद्धनारायणशर्मणां प्रबन्धेन
निर्धारिते कापि धवले निकेतने । द्वारावतीं च गत्वा श्री द्वैतीदासानां श्री ठाकरसीतनय
श्री माधवजी तनयानां हचामहेलपाठशालाध्यापकयोः श्री लक्ष्मीराम श्री लालजी-
शास्त्रिणोः प्रबन्धेन तस्यैव महतो विद्यालयस्यैकदेशे । इति मम प्रार्थनां समर्थं गता
अमदावादं श्रीमत उपेक्षितपितृपितामहाद्याचरितोचिताचारविचारस्य श्रीयुत सर
गिरिजाप्रसादस्यपितु रादशाचारस्य यैरोनेडादिराजपदवीसत्कृतस्य समृद्धतमस्य श्री
चिनुभाई महोदयस्य श्रद्धया अदृष्टुत पाण्डित्यप्रकर्षावलोकन समेधमानया प्रेम्णा च
श्री प्रसिद्धनारायणपण्डितस्य परिगृहीतादशास्त्रिपादास्तत्र कानिचिद् दिनानि स्थित्वा
द्वारावतीं गता विदितव्यवहाराभ्यां श्रीलक्ष्मीराम श्रीलालजी पण्डिताभ्यां महता सद्भावेन
सत्कृता विहिततीर्थकर्तव्याः काशीं प्रतिनिवृत्ता यात्रासुप्रवर्णनगर्भेण पत्रेणानुगृहीतवन्तो
मामिति-इतिवृत्तं मम प्रथम परिचयस्य ।

तदानीं च मोहमयीगतेनापि भवता न किमप्युपकृतं भक्तानां मोहमयीवास्तव्याना
मितिपुनरपि तत्र गन्तव्यमिति श्रीमद्भगवत्प्रेरणया पुण्यवत्तनगमनमुद्दिश्य समं स त.
स्य. म. म. श्री १०८ प्रमथनायतर्कभूषणैरिहायाताः श्रीशास्त्रिपादाः शकटावुत्तीर्णा एव
वैद्यवरश्रीमद्व्याशास्त्रिशाठे स्व. श्रीप्रणवशंकर द्विवेदादिसंगृहीतसमाजेन स्वागतादिना
साधु सत्कृताः श्री धर्मसीमवानजी श्रेष्ठीप्रबन्धेन श्री कानबाईनिर्मित श्री मुरलीवर
मन्दिरनिकटवसिष्ठाटिकायां प्रशस्तायां दिनान्यष्टावतिष्ठन् ।

भाग्यादिहायाताभ्यां पूज्यपादाभ्यां भवद्भ्यां वचनामृतप्रसादेनानुप्राप्ता वयं
धराका इति मोहमयीमान्यानामाम्बुविद्यालयमहाविद्यालयाध्यापकानां सुपरिष्कृतचेतसां
संस्कृतविदुषां श्रद्धधानानां सद्गृहस्थानां प्रार्थनया पण्डितमतस्त्रिभागां शास्त्रिपाद, तर्क-
भूषण, म. म. श्रीसतीशचन्द्रविद्यासागराणां श्रीशारदापीठाधेश्वर श्री १०८ राजराजेश्वर
स्वामिपादानां समापत्तिर्वे विश्वविदितगायनाचार्य स्व श्रीविष्णुदिगम्बर गीतमङ्गलगीतं
तार्किकसम्मत आरम्भगादौ युक्तिप्रमाणसिद्ध उत साङ्गत्यादिसम्मत. परिणामवादस्तथा-
विध उताहो गद्वैतवेदान्तादृतो विवर्त्तवादस्तथाभूत, इति विषयमुद्दिश्य दिवमत्रयं तादृशं
व्याख्यानमभवत्तस्य च प्रशंसा पत्रे पत्रे वीथिकायां वीथिकायां क्रियमाणा चालोक्यत ।
तद्वधिनाधिगततादृशपाण्डित्याया यथाधिकारावगत व्याख्यानतत्त्वपरितृप्ताया मोहमयी-
जनताया यत्र तत्रेतिशब्दोऽप्यभूयत । अहो अधुनापि सन्तीहभारतवर्ष एतादृशाः शास्त्रिणः ।
धन्यः स देशो यत्रेदृशानां वर्तते निवासः । धन्यतमास्ते सज्जना यैर्विधीयतेतादृशाना
मादृः । सत्येयं जनश्रुतिः, रत्नगर्मा वसुंधरा । काश्यां फलिफातायां मद्रासादौ च विद्यन्ते

विद्वांसः । मोहमयी-कृतेष्टः परं किं स्याद्विज्ञास्पर्धं यत्रार्यशास्त्राणामेव वर्तन्ते दारिद्र्यम् । इदं तु व्याप्यतातरो उल्लपन्तियच्चविज्ञानेन न निन्दितं यद्य च राजदण्डभयं नास्ति तस्य पस्तुन उपयोगे प्रतिक्रिया नास्ति ।

श्री शास्त्रिपादानां सौजन्ये वैदुष्ये च विश्वस्ताः समवेता आस्तिकाः सविनयं पर्यपृच्छन् भगवन्निदानीं कलिमल्लितनयनो मानववृन्दो न पश्यति शास्त्रचक्षुषा हित-मात्मनः । स्वल्पलाभसंभावनया प्रतारितो निक्षिपति जीवनं ग्रहत्यां पापगर्तायाम् । देशान्तरायातविधर्मिधराधिपतिधियं प्रमाणयन् परित्यजति स्वधर्मकर्मदिकर्षण-कलापम् । किमस्ति कोऽपि अर्यानर्थस्य स्वगनोपायः ? (१)

यवनराज्यकाले स्वार्थार्थीभूततया विस्मृतमानवधिषेयानां यवनानां नामाजाती-यवृन्दपलादिप्रयोगतो यवनभाषापद्यानां भारतीयानां सम्मत्तयः, यवनसंस्कृतिमेवास्म संस्कृतिं जल्पन्ते । भारतसंभवाग्रजलादिनापरिपुष्टा भारतमेव विदेशं मग्यन्ते । यस्य तद्वशुणकर्मादीनां च साक्षात्कारी न साक्षात् वा पितृपितामहादि परंपरया कृतस्तमेव देशे स्वजन्मस्थानमिव पश्यन्ति । अस्माध्येन भारतीयजनतादुयन्धिना धृष्ट शकटादि-गतपुरीष सदनमार्जन सूचिकर्मादिना योगक्षेमयोः प्रमत्ततोऽपि निजपूर्वजसंस्कृतिनस्कारः सह कदाचिदापसिते कलहप्रसङ्गे भारतीयानेष धिक्कुर्वन्ति शोषणीयान् । ईदृशेन चिन्तानां व्यवहारेण दूरतरमपसरति भारतमायम् । किं कोप्यस्त्युपायो येन कदापि मतिरुपधेयं भारतीययवनानाम् ? (२)

को धर्मोऽस्ति वर्णधर्मस्य विवेकप्रधानः । का च संस्कृतिरस्ति भारतीय-संस्कृतिरिव दरिद्राणामपि दाम्पत्यसुखसमर्पिका । कुत्रचदेशे भारतदृष्टमेवते स्त्रीणां वयसा समं गृहाधिकारः । क्व च समाजे दृश्यते भारतीयानामिव धनिनां निर्धनानां वा संयुक्तकुटुम्बसुखम् । कस्यां च सम्प्रदायां निरीक्ष्यते भारतइव स्वत्या संस्था चोर जाटचपलप्रहपि प्रभृतीनाम् । इत्यादि किमपि भारतविधानं दिव्यमवहितैतन्वेत्ता न विचारयन्ति भारतीयसंस्कृतितो दूरमपक्षर्पन्तस्तद्वृणाः भारतीयाः । किमस्ति कोप्युपायो येनैतेषां स्यान्नास्तिक्यात्पञ्चात्तापः ? (३)

मेकालेकलिमतिमद्यपानत उन्मत्ता पते तरुणा इत्यपि नानुत्कर्षयन्ति यथायवन भावग्रहकाले, अष्टसुरलोहवन्धादिविविधाधमकर्मणोद्वर्दी तर्पयन्तो हृदयमानाः सुखा-भयापरिवर्तितनिजजातयश्चे भारतीययवना अपि-इत्यमग्यन्त यवनविभूतीनां समुत्कर्षं पश्यन्तः । विभूतिस्वामित्वावाचित्यवन भावग्रहाधीनैव । विना यथाभाचारविचारस्वीकारं भारतीयानां चिरादाहतातो दरिद्रातो मुक्तिर्दुर्लभैव । चराकाणां हतभान्णानां भारतीय-नामस्माकं समूहे वर्तते स्वातन्त्र्यविरोधको वर्णविवेकः । दुरपनेयश्चास्तेऽत्र पेयापेय पायाखाद्यपरिणेषापरिणेषादिविधेयाविधेयानामपि दिग्दर्शको राजानुशासनसम्मितो रुचिनिरपेक्षो विपक्षो धियो धीरतायाश्चाश्रव्यस्वप्नेऽपि श्रुतिरस्मृतिरिव । ये च परि-हृताचारविचाराः केचन यवनभयापन्ना भारतीयास्ते उन्नतिपथमारोहन्ते । निजाचार-विचारग्रहग्रहिलत्वातिमहती भारतजनता दारिद्र्यसदने निषीदन्ती सहते दुरपनेयां दुर्गतिम्-इति । तथेदानीं वयम् । यत्तमानुहतेनजनानां सौदामिनीसंनिभं विधित्विषेध-

विहितं विवेकविरसं सौभाग्यातिशयं पश्यन्तो महामोहहतहृदयाभ्रमादिति मन्यामहे
वृत्तेन जनताचरिताचार एव सर्वविधप्रेयश्च्रेयो निमित्तम् । एवमेव सर्वोपि व्यवहारः
पाण्डित्यपूर्णः । कार्यसिद्धिरेव साधिका साधननिर्दोषत्वस्य । कार्यसिद्धिश्च सन्निहिता
सती तिष्ठति वृत्तेन नीतिर्न पुण्यस्येत्यादि । किमस्ति कोऽप्युपायो येनेने तत्र दीर्घायुप
एतादृशास्तरूपा दूरदर्शिनो भवेयुः ? (४)

चालितचातुर्यं चाकचिन्त्य चिचलितचक्षुष्कतया परिहृतस्वसंस्कृतिका वैदिक-
संप्रदायरक्षाद्वन्ना संगृहीत धनेन स्थापित महाविद्यालये तत्संप्रदायप्रतिकूलं विहितं
नियमं स्वचातुर्यं मन्यमाना आतुरपरिचर्या हिंसा तद्वधोऽहिंसा धर्मशास्त्रानुकूलधर्मो-
पदेशोऽसत्यं तद्विपरीततदपदेशः सत्यमिति पश्यन्तश्चरमेऽपि वयसि वर्त्तमानाः कति-
चिद् भारतवासिन इति नोत्पश्यन्ति यदि दैवदुर्विपाकस्य नियततया भारताद्वृत्तेन-
सम्यक्तोत्थानादुत्तरं विश्वस्ताः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु ये स्वसंस्कृतिसेविन स्थास्यन्ति
घर्णाधमिनो भ्रातरो भारतवासिनः । तेऽस्मान् अस्मदीयान् वा कान्तर्भावयिष्यन्ति खिस्तेषु
वैदिकेषु । वयं च तदा विशङ्कु सहोदरास्तेषां किं के भविष्यामः सुहृदउत दुर्हदः ।
अस्माकं पक्षपातस्तदा गृहीतसम्यक्तायन्धुषु भविष्यति यद्वा त्यक्तसम्यक्तासमर्थकेषु ।
द्विकण्टकविद्धमिदं भारतवर्षं तदा कण्टकत्रयविद्धं कां दशामनुभविष्यति । किमस्ति
कोऽप्युपायो येनैतेषामासन्नायुषां परिणामदर्शिता सहधर्मिणी भवेत् ? (५)

दुर्दैवोदयाद् दूरीभूतं निजराज्यं सुदैवोदयात्पुनरपि सन्निहितं भवति प्रमादा-
त्परित्यक्तस्तु घर्णधर्म उपायसहस्रेणापि समाप्ततया तदधिकारस्य न पुनरिह जन्मनि
सुखमो भवतीति ताकृते तुच्छजीवितस्यापि ध्वयाराकाया न भेतव्यम् । इतरत्रिवर्गस्य
धर्मोपजीव्यतया तत्स्वरूपस्य च विधिवाक्यमात्रवेद्यतया विहितपथात्पदमपि नापसर्त्त-
व्यम् । आपत्तिसहस्रपातेऽपि न पतितसम्मतपथे स्थातव्यम् । अस्मान्नेव विप्रादीन्
पथिकान् पतितपथस्यानुकुर्वन्ति यद्वा अन्यजाश्चास्मत्सहचरा इति तेषां धर्मपरिवर्त्तने
ऽपि वयमेव त्यक्तात्मसंस्कृतयो हेतवः । अतश्चापि स्वधर्मधिकारतो विधर्मस्वीकारतश्च
अस्तित्वधर्म-इति पठिता अपि केचन न जानन्ति, तेषां बोधोदयाय किं कोऽप्यस्ति
यत्नः ? (६)

ये च धीरश्मन्यविदेशीयशासकहितावहा भाषाभूषादिपरिकरा न ते सर्वे परा-
जितप्रजाहितावहाः । यथा सततध्यानविपरीभूतो रूपादिविषयो ध्यातुरासक्तिं स्वस्मि-
न्प्राकर्षति तथैव धृतो भाषाभूषादिपरिकरो धर्तुस्त्वान्तमात्मसाद्भावयति । ततश्चाचारः
शनैश्चनैरवसीदन् परपरिकरहतहृदयतं त्यजति । ततश्चाचारानुचरो धर्मस्तं विजहाति ।
ततश्च धर्मविहीनं तमवधर्मोऽस्मि भवति । ततश्च कामादिदासो भूत्वा विधवाकुलटा
शुभ्रावेदी द्विजवरद्वेपी च भूत्वानिष्कृतिमत्त्वाभावान्महाचाण्डालो भवन् जातिचाण्डालान्
विचालयति स्वधर्मत इति पश्यतामपि परकीय भूषामापादितः स्वशुभमाशासानानां
प्रज्ञापरिवर्त्तनाय किं कोऽप्युपायो ? (७)

अनेन परिश्रमं शास्त्राणि संप्रदायतोऽधीतानि शास्त्ररहस्यं गूढमपि जानात्ययम्
वचनानां तात्पर्याविरोधाभासेतेषां समन्वये प्रसरत्यस्य प्रज्ञेति जानन्तोऽपि केचनोन्मत्ताः

समुपस्थिते कर्त्तव्यनिर्णये निर्णयकत्वेनैनं न प्रमाणयन्ति यश्च श्रेण्यां श्रेण्यां वर्णय-
धीत्य कथंचित्प्राङ्निवाको भूत्वापि धर्माधिकरणे मन्दतया प्रसिद्धिमनाराध्य कथंचिदि-
नानि दीन इवातिवाहयति तं प्रलापिनं तथावसरे प्रमाणयन्ति तथा स्वतन्त्रैः सर्वमव्य-
मित्युद्घोषयन्तोऽपि विधर्मिराजशामनान्युद्गाव्य धर्मात्मनो वैधं सिद्धान्तं पीडयन्ति
तथैवात्मानं मूर्खसंतानं रूपायन्तोऽपि न जिह्रियन्ति, तेषां दुरप्रहापनुत्तये किं फोप्य-
स्त्युपायः ? (८)

निर्दिष्टा चेयं कथा प्रसारकप्रिज्ञादीक्षितविश्विज्ञानाम् । ये च गुरुः साधवश्च
कथ्यन्ते । येषां संपत्ता पट्टिसप्ततिलक्षमिता । येषां भोजनव्यसनव्ययोऽतिरिच्यते इहदेशे
लाङ्गलिनमित्यती घर्षते संख्या कोटिद्वयमितलाङ्गलप्राहिनिर्वाहव्ययतः । येषु च वहवो
ऽनियतवर्गितापरिग्रहो निरवसितशुद्राद्रप्यपकृष्टान् पुत्रान् उत्पादयित्वा तांश्चापिगुणपदे
स्थापयित्वा तदुच्छिष्टं तत्स्पृष्टं प्रसादादिनावर्णाश्रमिणोगृहस्थाश्च पातयन्ति । केचन तेषु
प्रत्यक्षतः स्त्रीपरिग्रहरहिता अपि प्रच्छन्नपातः संतानान्युत्पाद्य तानि च कस्मैचित्
संबन्धिते निर्धनाय घनेन सह वितरन्ति । लुब्धतासंबन्धिद्वारा सान्यपरिवितजनतायां
तत्पुत्रत्वेन प्रख्यापयन्ति । तेषां च कुलीनकन्ययोपयमनंविधाय कुलीनान् गृहमेधिन
आकुलपन्ति । ये च केचन सन्ति मषादशा विष्टांस आचारवन्तश्चाचार्यास्तेऽनर्थमेनं
पश्यन्तोऽपि न तत्प्रतीकाराय किमपि योजयंत्योपधं यशस्यम् । प्रत्युतेतादृशेभ्यो नूला
न्यावसायिभ्य आरूढे दक्षिणाम् । पूर्वजैर्दत्तं दीयमानं चावरजैर्धनं न धर्मं न लोकोहिते
विनिद्युज्यते कल्पते धर्मध्वजिभोगे व्ययमानं तन्नयीनानां कोपाय । शास्त्रिभिरस्यानर्थस्य
प्रशमाय कथं न क्रियते कोऽप्युपायः ? (९)

वर्णधर्मप्रतिपालनं यथाधिपारं सर्वसाधारणकर्तव्यम् । अधिकाराविनिमयेन कृतं
कर्म ॥ केवलं निष्फलं, किन्तु प्रत्यवायजनकम् । अहिंसा सत्यादीनां साधारणधर्माणां
प्रतिपालनमपि निवृत्तकर्तव्यम् । एतेषांपालनेनैव पात्रता समुपादीयते कर्त्रा । उन्मत्ता
हस्तिस्नानमिव कृतमन्यत्कर्माणि निष्फलम् । साधारणधर्मानुसरणपुरस्सरं कामनया
विधीयमानो विशेषो वर्णधर्मः कल्पतेऽभ्युदयसिद्धये । सकामोऽपि विहितो विशेषो वर्ण-
धर्मस्तस्मिन्मुदयोऽनुभावयन् श्रेयसि प्रलोभयन् कर्तारं निष्कामं भावयति । पुष्पा-
मिलापया विहितो वनोऽपि तत्प्राप्तां फले प्रलोभयति, पुष्पतश्चोदासयति यतमानम् ।
निष्कामेन कामकोधादिशत्रुपक्षविजेना कर्त्रा विधिपरार्धानेन कर्तव्यविशया विहितोऽय-
मेवधर्मोऽन्तःकरणशुद्धयेकल्पते । शुद्धे च तस्मिन् शान्ततादान्ततोपरतातानितिभुतादयो
मृदा आत्मगुणाः प्रादुर्भूतात्मछानेन प्रदुर्माधितेन कर्त्रा सञ्चितानि यावन्तिकर्माणि
निर्धूय सर्वस्मिज्जातिग्रहरूपतां दर्शयन्ति । समुच्चयवादिनामाचार्याणां मते त्वादेहविलयं
कर्मणामाश्रयणमिति विशेषः । अविच्छिन्नतैलधारावद् भगवद्गुणानुसंधानरूपायां निर्दिष्टा-
सनस्थानीयायां मत्कावपि नास्ति मत्तमेदस्यकारणमित्यादि यदुपदिष्टं मच्चमिस्तत्र कस्य-
स्याद पापिनो विद्वेषः शास्त्रिपादाः ? भवतां व्याख्याने वियतेऽस्माकं शब्दा शास्त्रसिद्धमेव
सर्वं भवद्वक्तव्यम् । शास्त्रैक्येचफलसम्बन्धस्य परोक्षफलकस्य कर्तव्यस्थोपदेशे मषादृशाः
शास्त्रिण एव प्रमथन्ति । परंतु, भगवन् ? अयं शास्त्रीयो विधिः कस्मिंश्चिदपि निकेतने

धर्माणां नोपदिश्यते । पण्यस्यानीये तत्र तत्र धर्मस्थाने तु कापि विवित्रं व लीलाञ्च-
लोपयतेऽने दर्शने च दन्तिनो दन्ताग्रिव मित्रावन्तर्गोष्ठि वहिर्गोष्ठि च दृश्येते तदुपदेशौ ।
दृष्टदेशदेशान्तराणां नरमणीनामश्रद्धोत्पादकानामीदृशानां मतभेदविवर्धनानां कल्याण-
प्रतिपन्धकानां मनुदिनमेधमानानां बहुधाऽनधीत धूर्तप्राय मधुरमापिजन सुखसाधनानां
मपव्ययपटूनामपव्यवहाराणां प्रवाहस्यावरोधकः कोऽपि मध्यम उपाय आशिष्कार्यो
भवता । अन्यथा सर्वोऽप्युपदेशोऽसफलः स्यात् पूज्यपादानाम् ।

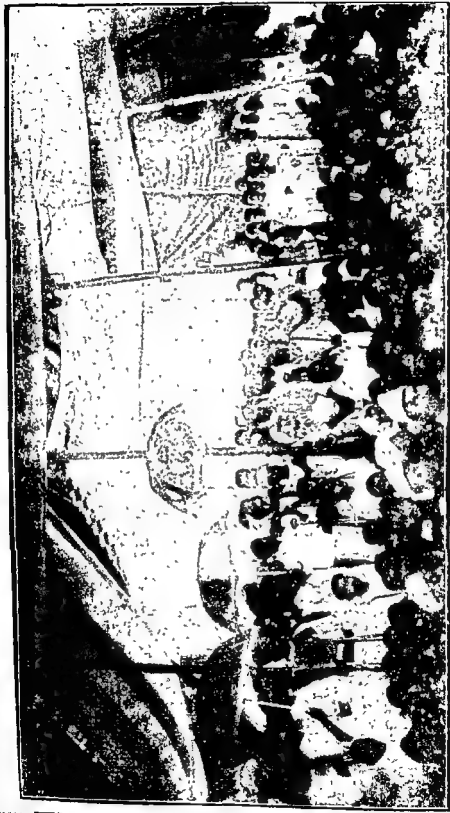
इत्यादि प्रभूततरप्रश्रवणानन्तरं शास्त्रिपादैरुक्तम्,—"श्रीमतां बुद्धिमत्तया
मध्यस्थतया च प्रसीदति मे चेतः । कुशिक्षया भ्रान्तानामिव प्रमादतो धर्म धनार्जन
साधनं मन्यमानानामपि भारतसन्तानानां हतभाग्यानां दोषा भवद्भिः प्रश्रमिषेणोद्घाटिताः ।"
इति । भयन्तो जानन्ति प्रश्नानामेतादृशानामुत्तरेण न जायते किमपि फलश्रुते विरोध-
प्रसरात् । भयद्भिर्नन्दत् । कोऽपि शास्त्रविरोधो नवा प्रदर्शितोऽसंभयः शास्त्रीयविधेरनु-
ष्ठाने यदुत्तराय यतमहि । तथाकृताश्च पुरुषदोषा दर्शिता च तादृशपुरुषाणामसिंसाधना
संख्या । एपांच वस्तुतः स्वीकार एव उत्तरम् । निर्दिष्टानां दोषाणां प्रहाणायोपाय पृष्ट-
स्तद्विषये किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति ।

इति तुभवतां विदितं स्याद्, यत्र कोऽपि पामरोऽपि दुःखाय यतते । कथं च
तथा कुर्यात्सचेताः ? कुत्रचिद् दुःखेऽपि विपत्तेरनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यमाना सुखोद्देशेनैवाव-
गन्तव्या । दुर्जीयनापेक्षया मरणमेव वरं मन्यमानेनाप्रियते तदनुकूलो यत्नः । भवतां
प्रश्नेषु निर्दिष्टा दोषवन्तोऽपि पुरुषाः सुखाय यतमानमेवाऽऽत्मानं मन्यन्ते । तेषां तादृशे
तादृशे विषय एवोद्दीयमाना वर्तते कृतिसाध्यतासहचरितेष्टसाधनता । दुर्वासना प्रतारिता
तेषां धीस्तत्र न पश्यति यत्नवदनिष्ठानुबन्धे विरोधिनमिष्टसाधनतायाः ।

यस्माच्चेयं दुर्वासना समुद्भूता, गतावास्तं सद्भावना सहेतुरेव तावदन्वेष्टव्या
मिलितैरस्माभिः । मिलितानामेवैतद्विषयं न पुनरेकस्य ! ।

भारतीयजनतासौभाग्यसूर्यस्य चिरादनुदयाग्निशीथे परिसर्पन्ती न शक्नोति
स्वस्य श्रेयोमार्गं ब्रूम् । सर्वमस्याः कर्तव्यं वारुणीमत्तैवेदशिक्षाधनरयूनामनुकरणम् ।
सर्वेषां श्रीमतां प्रश्नानां तावदेतदुत्तरम्-यत्प्रचलित शिक्षायाः परिवर्तनं त्वरया क्रियताम् ।
एकः संस्कृत महाविद्यालयः काशाक्षेत्रे, तदङ्गभूताश्चान्ये विद्यालयाः कलिकाता मोहमयी-
मद्रास्तादिषु महानगरेषु क्रियन्ताम् ।

सर्वविधोपदेशः स्वभाषया विधीयमानो व्यापको भवति । जापानादि देशेन
तथाकृतं क्रियते च । पुरुषदोषमुद्दिश्य भवद्भिर्वहकम् अस्माभिरपि भवतां सन्तोषाय
तद्विषये किञ्चिदुच्यते । न्यायवेदान्तादिसिद्धान्ते मतभेदो वर्तते परन्तु न भवति
सविरोधहेतुः । नैयायिक एवात्मानं नैयायिकं कथयति । नैयायिकसंप्रदायरक्षककुल-
विशेषाभावादनैयायिकस्तु नात्मानं नैयायिकं मन्यते । यौद्धजैनशैववैष्णवादिसिद्धान्त-
संरक्षककुलानां कल्पितत्वाद्द्वैततत्त्वसिद्धान्तोऽप्यात्मानं यौद्धं मन्यते । एवंजैनादयोऽपि
ग्रन्थवादः क्षणिकवादः क्षणिकविज्ञानवादः क्षणिकविज्ञानानुमेयवादवादः, व्याहृदः, प्रलया-

स्पर्शजगदनादिवादः, प्रलयस्पर्शजगदनादिवादः, सेश्वरवादः, निरीश्वरवादः, कर्तृवादा-
कर्तृवादः, द्वैतवादः, द्वैताद्वैतवादः, विशिष्टाद्वैतवादः, शुद्धाद्वैतवादाद्वैतवादः, परमाणुवादः,
प्रमाणवादः, मायावादः, पञ्चीकरणवादः, त्रिवृत्करणवादानां, संसर्गतावादः, प्रकारतावादः,
पीलूपाक्रवादः, पीठरपाक्रवादः, विश्ववादः, प्रतिविम्बवादः, जानिशक्तिवादः व्यक्तिशक्तिवादः,
विशिष्टशक्तिवादः, नम्रार्थानुयोगिता संरन्धवादः, नम्रार्थप्रतियोगितासंरन्धवादादीनामिच्छुलं
नममयतितथापि चतुर्त्तद्वादाभिमानिपूर्वज पूज्यपुरपाननुमतं कल्पितं तदधरपुरुषैः। अयमपि
व्यवहारो वैदिकशाखाव्यवहारस्य तथीयेष्टापूर्त्तं दत्ताप्ररोहस्य जन्मसिद्धवर्णाधिकारस्य
च विघातकः। पूज्यपूजाध्यतिप्रमस्य च हेतुः। सर्वस्यैतादृशस्यचानर्थस्योपशान्, स्वभाषा
स्वसंस्कृतिप्रचारसाध्य एव। संस्कृतिसाम्यादेयानीश्वरवादिनामीश्वरवादिनां वैदिका-
वैदिकानां च प्रचलति परस्परं व्यवहारः। ईश्वरवादिनामपि आर्याणां यजनानां संस्कृति
भेदादेव यत्समानो भवति फलहः तदणानां संस्कृतिमिच्छते तद्विरक्षायै च त्वरया विधीयतां
देशभाषायाः प्रतरः प्रचारः। तदणानामिव जरठानामपि धृतिस्मृतिर्मांसासार्थशास्त्राध्ययन
दूराणां संस्कृतिरपि चिन्तनीया संवृत्तेति तत्स्थानापक्षताकृतेऽप्यपेक्षितोयतः। स च
संस्कृत महाविद्यालयानां त्वरया स्थापनमेव।

अनेन शास्त्रिपादानां तर्कभूषणानाञ्च सौम्येनोत्तरेण सन्तुष्ट्या मोहमयीजनतया
विद्वत्समाजाकारणमिश्रैः श्रीवत्सुमण्डलकमलदिवाकरैः श्री १०८ गोकुलनाथमहाराजैः
श्री यमुनन्दन झा याके महादेवशास्त्रि-पणसीकर यासुदेवशास्त्रि गोडसे नरहरशास्त्रि-
श्रीबलभद्रशर्म देवर्षि श्री रमानाथशास्त्रि-श्री हरमोविन्दशास्त्रिप्रभृतिमोहमयीपण्डितैः
साधुसंस्कृताः श्री शास्त्रिपादा इतः फलकत्तामगच्छन्नागच्छन् समये समये समुपस्थिते
धार्मिकप्रसंगे मोहमयीम्

काशिरूपसाङ्गवैदविद्यालयस्थापनं वेदपरीक्षोत्तीर्ण विदुषां वृत्तिप्रवणं भदृष्ट-
श्रुतश्रुतोपमानप्राह्मणमहासम्मेलनसमायोजनं पण्डितपत्रप्रकाशने शारदाविद्यानसमर्थक
समाजो महामहोपाध्यायपदव्यास्तदीयविद्यालयस्य च त्यागः संस्कृतप्राह्मणमहासम्मेलन-
संस्कृतमासिकपत्रिकायाः प्रकाशने सनातनधर्मप्रदीपस्यनिर्माणे वर्णाश्रमस्वराजसंघस्य
प्रादुर्भावनम्। जीविकाविहीनविदुषां वार्षिकशतमुद्राप्रदानप्रवणं इत्येवमादयः शतशः
कीर्तिस्तम्भाः शास्त्रिपादानां संप्रस्थेयि विराजन्ते। इति शुभम्।

वर्णाश्रम धर्म संरक्षणावश्यकत्वम्

श्री. शास्त्रिभट्टलालशर्मा
वेदान्तव्याकरणतीर्थ

कलाभ्यां चूडालंकृतशशिकलाभ्यां निजतपः-
फलाभ्यां भक्तेषु प्रकटितफलाभ्यां भवतु मे ।
शिवाभ्यामस्तोत्रकविभुवनशिवाभ्यां हृदि पुन-
र्भवाभ्यामानन्दस्फुरदनुभवभ्यां नतिरियम् ॥१॥

धर्मप्राणदयानिधानपरमात्मज्ञानदध्रीगुरोः
पादाम्भोजरजो रजोभवमवासिच्छेदि नत्वाऽनघम् ।
धर्मध्वंसमवेक्ष्य रक्षणकृते प्राणानपेक्षं श्रमं
स्मृत्वा सद्गत सद्गुरोरभिमतवाक्पुष्पमालाप्यते ॥२॥

वर्णाश्रमधर्म इति पदे विशेष्यभूतधर्मपदार्थः को नामेति जिज्ञासायां धर्मशब्दोऽयं
धारणार्थक धृष्टधातो रौणादिक मन्प्रत्ययेन निष्पन्नो धारणकर्तृत्वार्थकः । स एवायं
धारणाधर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते धृत इत्यादि धर्म शब्दनिरुक्ति पर पक्षेभ्योऽग्रगम्यते ।
“धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति
धर्मे सर्वे प्रतिष्ठन्तं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति” इति तैत्तिरीयोपनिषदि धर्मस्य समग्र-
जगदाधयत्वमुक्तम् । जीवावष्टनिमित्तैव तदुपभोगाय जगत्सृष्टिः स्थितिश्चेति सप्ताध-
राद्वशादिषु व्यक्तम् । तथैव जैमिनीय सूत्रमपि- “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति अत्र
चोदनेति प्रवर्तकं वेदवाक्यमुच्यते । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं ज्ञानसाधनम् एवं च वेदवा-
क्ये नैव धर्मो ज्ञायते न प्रमाणान्तरेणेति धर्मे प्रत्यक्षानुमानादीनां न व्यापार इति
सूचितम् । एवं च वेदविहित यागदानहोमस्वाध्यायादिरिष्टसाधनरूपो धर्म इति
जैमिनिमहर्षिमतम् । महर्षिणा कणादेन “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः” इति
सूचितम् । भगवता मनुनापि विद्वद्भिः सेवितः सद्भिरित्यादिना श्लोकेन तदेवोक्तम् ।
यागदानादिसाध्वेऽपूर्वाहणादिपदवेद्ये आत्मसमवेतगुणविशेषेऽपि धर्मशब्दः प्रयुज्यते
साध्यसाधनयोरभेदबुद्ध्या ।

अत्र च साक्षात्प्रमाणं वेद एव स च न केनापि पुरुषविशेषेण निर्मितः कित्त्वे-
वमेवानादिपारम्पर्यक्रमगतः । एवं चाग्रामाण्यकारणानां भ्रमप्रसादविप्रलिप्तादीनां
पुरुषदीपणामत्राप्रवेशानैसर्गिकं ग्रामाण्यं सिद्धमिति ‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यायं
संयन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेश’ इति सूत्रेण महर्षिणा जैमिनिना प्रतिपादितम् । स्मृत्यादयश्च
श्रुत्यर्थसाक्षात्कर्तृमन्वादि प्रणीतत्वात्तन्मूलभूतश्रुतिसत्त्वानुमानेन धर्मे प्रमाणम् । वेद-
शास्त्रानां यद्दीनां विप्रकीर्णत्वात्समग्रवेदार्थज्ञानमल्पधियामशक्यमिति मत्वा मन्वादि-
निर्वेदोच्चायेव कर्माणि स्मृतिपूषदिष्टानि इति समेषां शास्त्रविदां सिद्धान्तः । तथाच

स्मृतयोऽपि धर्मे प्रमाणम् । पथ पुराणेतिहासादीनामपि तत्तदधिकारिभेदेन धर्मबोधकानां प्रामाण्यमित्येष सनातनधर्मराजमार्गः ।

एषा च ज्ञानानां प्रामाण्य व्यवस्थापनस्य सामान्या रीतिः—यावद् बाधज्ञानं नास्ति तावत्कस्यापि अप्रामाण्यं वक्तुं न शक्यम् । यद्यबाधज्ञानं नोदति तज्ज्ञानं प्रमाणम् । एवं यस्मिन् द्रोघादि कर्मणां स्वर्गसाधनत्वज्ञापकवेदवाक्योक्त्यज्ञानस्य तेषां तत्साधकत्वाभावज्ञानरूप बाधज्ञानासम्भवेन प्रामाण्यं सुस्थिरम् । योग्यानुपलब्धिर्हि अभावप्रत्यापिका न बाधोद्घात्या स्वर्गापूर्वादिस्मिन्निर्घेत्तुमानैर्वा वेदितुं शक्यः अतः प्रतियोगि ज्ञानामावादभावज्ञानं न संभवति ये तु योगिनो योगजधर्मेण पश्यन्ति अतीन्द्रियानप्यर्थस्ते तु तत्तत्कर्मणां फलसाधकत्वं निश्चितं प्रतिपादयन्ति । तस्माद्विचारविधुराणां नास्तिकानामथक्कोत्पादकाः प्रलापाः श्रेयोऽर्थिभिः सर्वथाऽनादरणीयाः ।

वर्णां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । तेषु ब्राह्मणत्वादि जातिजन्मकृतैष जन्धातोर्निष्पन्न-जातिशब्देऽस्यैवार्थस्य संगतः । कुत्रचिद्गुणप्राधान्येन ब्राह्मणादि शब्दव्यवहारनिरूपणं तु गौण्या वृत्त्या मिहो देवदत्त इतिवत् । ब्राह्मणादिजातिश्च तत्तज्जातीय गुणसहकृतैष प्रशस्यते-ऽस्यथा गर्हणास्पदं भवति । अत एवोक्तं भाष्यकृता पतञ्जलिना—यिथा तपश्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मण फारणम् विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः । तस्मात्तत्तद्विशिष्ट जात्युत्पन्नैर्यज्जात्यु-चितं गुणकर्मसंरक्षणे ब्रह्मन्प्रयत्नो विधेयः । एतेषां वर्णानां पृथक्पृथक्विशेष धर्मा ये च सामान्या धर्मा वेदेषूपदिष्टास्ते धर्मधर्माः । आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्ययामप्रस्थसंन्यासा-ख्याधर्यारः प्रसिद्धाः । ते च ययोऽपस्वाक्रमेण प्राणिनामभ्युदयनिधेयसत्साधनानुकूलता सिद्ध्ये वेदेरुपदिष्टाः ॥ ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य शूद्री भवेद् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रमज्जत् । यद्विदेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रमज्जेद्गृहाद्वा वनाद्वा ” इत्यादि वाक्यैः । तेषां च पृथक्पृथग्धर्मा सामान्यधर्माश्च ये वेदेरुक्तास्त आश्रमधर्माः तद्विवेचने लैलंगीरय स्यादतो नात्र विस्तरः क्रियते ।

एवं विधान्वेदप्रतिपादिताधर्मोन्पालयन्तो भारतीयाः पुरा स्वां स्वां मर्यादां देवामात्र-मपि नात्यामामन् । दण्डधराश्च क्षत्रसार्धभौमा मनुमान्धातुप्रवृत्तयो दण्डेन धर्मव्यतिक्रमं व्यवधारयन् ।

तत्काले इदं भारतवर्षं महामहिमसंपन्नं पुरन्दरपुरस्पर्द्धिसमुद्भयतिशय विश्वविख्यात विविधविधाधिभयं वलाकीशलेषु भ्रमण्डलातिशयाय करतलामलकवत्प्रत्यक्षीकृत निगमागम-रहस्यमहाभुविपरिः स्वजग्मना पवित्रीकृतं निखिलजगद्व्यक्षेण भगवता नारायणेन तत्तद्व्यस्तरेषु धर्मज्ञानायाधर्मव्यसनाय च रामकृष्णाद्यवतारधारणेनानुगृहीतं नन्दनवनाधिकं क्रमतीर्थं वभूवेति पुरातनेतिहासप्रसिद्धम् । तदानीन्तनानां मनुजानामेतादृशमुत्तमपत्तिहेतुध धर्मं पवेति निश्चप्रचं विदुषाम् ।

अत एतद्विपत्समुद्गरणोपायोऽवश्यं चिन्तनीयोऽनुष्ठेयश्च प्रज्ञायद्भिः। तथाचोक्तम्-
परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापन्ना विपत्तयः। अपरिच्छेदकर्तृणामापदःस्युः पदे पदे ॥ इति।
परिच्छेद आपत्प्रतीकारोपायनिश्चयः। दोषे प्रतिसमाधानमशाते क्रियतां कथम् इत्युक्तयन्
सारेणाध.पातकारण विज्ञायेथ तद्विषयतनोपायः सुकरः।

भिपग्वरा हि रोगस्य निदानं लक्षणैः सम्यगवगम्य रोगनिवृत्तये रोगार्त्तभ्यो भेषजानि
प्रयच्छन्ति। या च व्यक्तेर्गतिः सैव व्यक्तिसमूहात्मकस्य राष्ट्रस्यापि। पिण्डब्रह्माण्डयोः
परस्परसम्यङ्गत्वात्। यथा च विहिताश्रयानाद्युपयोगेन घातपित्तादि धातुसान्धे शरीर
स्वास्थ्यं भवति। निपिद्वाहारविहारसेवनेन च धातुचैपम्ये दुग्धिकित्स्या रोगा उद्भवन्ति।
तथैव राष्ट्रशरीरघटकब्राह्मणादियर्णानां यथाधिकारं शास्त्रविहितधर्मानुष्ठानपरायणत्वे
धर्ममर्यादाऽनतिक्रमे समग्रमपि राष्ट्रं स्वस्थं शरीरमिव सुखितमास्ते। धर्माख्यप्राणशक्ति
प्रसाधेन च न कोऽपि तदाक्रमितुमुत्सहते। आक्रमणं कुर्वन्नपि अस्मिन् लोष्ठमिव चूर्णीं भवति।
यदा वृत्तपथं व्रजति स्वप्रकृतिविरुद्धनिपिद्वाचारमयलभ्यते तदावर्णाश्रमव्यवस्थायां सक्तीर्णायां
धर्माख्यप्राणशक्तिहासेनागणितयातनापरम्परामनुभवति। हिताहितविवेकोपदर्शकशास्त्रचक्षु-
विरहितं राष्ट्रमध्ये तमसि निमज्जति। पतादृशोऽधःपात इदानीं भारतवासिभिरनुभूयते।
दुर्भिक्षं जलप्रलयं महामारी राजकोपाद्युपद्रव परिभूता जनाः काण्डिदृशिकाः सन्तः किमपि शरणं
न पश्यन्ति। दुःखमूलमजानन्तः परिणतौ दुःखजनकान्येय व्रमाणि कुर्वन्ति। परमपावनस्य निखिल
पुरुषार्थैकनिदानस्य भगवतः सनातनधर्मस्य स्वसन्नान्येय भारतभ्रमण्डले पामरजनेरवहेलनं
क्रियते। यद् दृष्ट्वा धार्मिकजनमनस्स्वकथ्या व्यथा भवति। अधर्मः खलु सर्वानर्ययीजमिति
धर्मग्रन्थेषु बहुशो निरूपितम्। तथाह्यहं भगवान्मनुः न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मेनियेशयेत्।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्धिपर्ययम् ॥ नाधर्मश्चरितो लोके सचः फलति गौरिध।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नपुत्रेषु। न त्वेष तु
कृतोऽधर्मः कर्तुर्मयति निष्फलः ॥ अधर्मेणैषते तावत्ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नाङ्गयति
समूलस्तु विनश्यति ॥ एवमन्यत्राप्युक्तमहर्षिभिः-ना धर्मःखल्वमादाय शिर कृन्तति वास्पचित्।
अधर्मवलयमेतावद्विपरीतार्थदशेनम् ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अतिप्रहाये-
न्नित्रयाणां नर पतनमृच्छति। येनो विनष्टोऽविनयान्नहुपञ्चध पायिषः। सुदा पैजयनश्चैव सुमुखो
निमिरेव च। सांख्यशास्त्रेऽप्युक्तम् धर्मेगमनमूर्ध्वं गमनमधस्तादधर्मेणेति। आयुर्देदंशास्त्रे चरके
विमानस्याने जनपदोर्द्वैसनीयाध्याये महामार्यादीनां च जनपदव्यापकोपप्रधाणां सूक्ष्मकारणम्
धर्म इत्येष निरूपितम्। सर्वेषां व्याव्यादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः तन्मूलं चास्तकमपूर्वकृतं
तयोर्वानिःप्रज्ञापराध एव। तथा यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्स्रज्याधर्मेण
प्रजां प्रयतयन्ति तदाधितोपाश्रिताः पौरजानपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिधेयन्ति।
ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते। तेषां तथान्तर्हित
धर्माणामधर्मप्रधानानामपमान्तदेवतानामृतयो व्यापद्यन्ते तेन नापो यथाकालं देवो धर्षति
न वा धर्षति विवृत वा धर्षति। घातानां सम्यगभिव्यन्ति। क्षितिर्व्यापद्यते। सलिलान्युपशुष्यन्ति
ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विवृतिम्। तत उद्धसन्ते जनपदाः स्पृशन्धियवदधि
दोषादिति। घर्षण्यवस्था भद्रोऽपि महान्तमनर्थजनयतीति भगवता वेदव्यासेन पायमुत्वेन
स्पष्टमेव प्रतिपादितं सकरो नरकाय च कुलघ्नानां कुलस्थ चेति।

ब्रह्मचर्याश्रमव्यवस्थालोपाय शरीरदाढ्यविचिधविधानुशीलनबुद्धिधिकासादीनां गुणानामभावात्पुरुषार्थसाधनाक्षमत्वं प्रमादित्वं रोगित्वमप्यायुर्द्धं चेत्यादयो दोषाः प्रत्यक्षी क्रियन्त एव लोकेषु । मोऽयमधर्मो भारते सार्वभौमशत्रिय राज्यविलयादारम्भशून्यैः शनैः कृतपदो निग्रहकर्तुरभावादिभूद्विमुपगतः प्रज्ञासु । ये च धर्मसंस्कारा प्रजानां सुदृढा आसंस्ते प्रमादपारवश्येन कमश्च शैथिल्यमुपगताः ।

तदुत्तरं धृतिस्मृतिमार्गद्वयकाणां बोद्धाहतादिप्रतानां प्रादुर्भावो जातः । येन भारतं मिथ्या ज्ञानान्धकारच्छन्नं बभूव । तत्र तमोऽप्रतिमज्ञानप्रतिभैश्वर्यमपन्नैः शिष्यावतारैः श्रीमच्छङ्ख-
राचार्यैर्यिरञ्जयवतारैः श्री कुमारिलभट्टैश्च ज्ञानसूर्यप्रकाशेनापूर्वव्यक्तिप्रभावेणच नियारित प्रतिष्ठापितश्च पुनरपि पवित्रः सनातनधर्मः । पुनरपि केनचिद्भाग्यविपत्तिना भारते एवना नामाक्रमणं जातम् । तदा च तत्प्रतिकारसमर्थचक्रवर्तिनरैर्द्राभावाद्यनाक्रान्तेभारतीयैर्वा कष्टदशाऽनुभूता सा शब्देरुपवर्णयितु न शक्या । निजद्रुतबुराग्रहग्रहणैः नरपिशाचैश्चैच्छेर-
रुषा दिव्यदेवालया भूमिशरणाः कृताः । अनेके पुरग्रामा दग्धाः । महता क्रोधेन भारतीय त्रिपक्षिप्रयैरैरिकालोपाजिता ज्ञानभाण्डागाराः पुस्तकालया नामघोषोक्ताः । अनेके निरपराधा दीना आर्यजना निर्घृणतया व्यापादिताः । रत्नमाणिक्यसुवर्णकोपाः पश्यतो हरलुपिता । किं किं न कृत क्रूरैः । तस्मिन्नपि काले भारतीयाः प्राणपणैकानि रक्षितवन्तः स्वधर्मम् । यतस्तद् धाद्यं शारीरमाक्रमणमासीत् । नेदानोन्तनमिवांतरम् । परमकृपालुनापरमैश्वरेण तादृशे समये प्रेरिताः श्रीमन्महागजप्रतापसिंह श्रीशिष्याजी महाराजप्रभृतयो नरेश्च धर्मरक्षणाय यद्दपरिकराः क्षणमप्यविश्राम्यन्तो स्लेच्छानुष्मीलयन्त आजीवनमरक्षन्सद्धर्मम् । तद्धनन्तरं च एवोयदोपै देव धवनानां साम्राज्यभ्रंशे सति वैदेशिकानामाङ्गलानां शासनं जातम् । ते च पूर्वं राज्यनीति-
निपुणतया भारतीयानां स्वस्थधर्माचरणे दृष्टक्षेपो न कर्तव्य इति निश्चित्य तादृश्यवृत्तिमा-
श्रितधनन्तरिराय । तेन च तच्छासने निरुपद्रवाः प्रजाः सुखेन स्वधर्ममन्वतिष्ठन् । किन्तु तत्समुद्भावित शिक्षणपद्धती प्राचीनसनातनधर्मशिक्षणस्य निषेधाभावात्प्राक्तन पद्धत्या ज्ञान-
दानं कुर्यतां विद्यालयानां च पोषकमङ्गलान्मूनीमायाज्ञकीयसाधारणस्य मन्दस्वालोक्तानां प्रमादप्रवृत्तत्वाद् ब्राह्मणानां च जीविकाकाङ्क्षोद्भवाकुलोभूतानां कर्तव्यप्रतिपत्त्यभावाच्चक्रमशो धर्मशिक्षणस्य हासे सति आर्यसभ्यताया आर्यसंस्कृतेः क्षयस्य सृजपातः भवता । निसर्गत पवार्यकामप्रधानानां अनुजानां कुलकमागता धर्माः कुलद्वेषतद्विनीतापवेगासद्व्रमा इव विपयकलि प्रभावाद्दिशीर्णमूला विट्यंगताः । तत्फलरूपमेवेदानीं प्रजानां मोदप्रमादप्रयुक्त स्वच्छन्दाचार विहारादिकं धर्महेतित्वं च ।

वैदेशिकशासकमार्गमे तदीय शीर्षधैर्यं कर्तव्यपरायणस्य नियतसमर्थकार्यकरण्यादयो नूतनविद्याकलाव्येपणपूर्वकाविष्कारादयो गुणा नानुभूता मन्दप्रज्ञैः किन्तु तदीयाचारविचार विहाद्वेगपादीनां यानरानुकरणमात्रनिरताः संवृत्ता भारतीयाः । वैदेशिकशिक्षणालयेषु लब्ध-
शिक्षाः पाश्चात्यभायनाक्रान्तमतयो बहवः स्वप्नेऽप्यनाप्रातार्थधर्मग्रन्थाः प्राचीनान्तदाचारा-
नुत्पल्यितुं सन्नद्धाः । विमतोऽधिकं शोचनीयम् । एतादृश्यैः राजशासनसभायां मन्त्र्यन्वमा-
पन्नधर्मध्वंसोति शारदापक्व प्रभूतोति युवतो विवाह विधायकानि दृष्टीकादशपर्यवयस्क कन्यादान प्रतिपेक्षकानि विधानानि प्रस्तावपूर्वकं साग्रहं समर्थितानि । मिट्टि सप्तादमति-
निधिभिध धर्मविषये पृथं प्रक्षराशीसमुद्योपितं तादृश्यमनादस्य तानि म्यिरीकृतानि ।

यैः सनातनधर्मानुयायिनां यथाशास्त्रं यथाकालं कन्याप्रदानाख्य धर्मकार्ये महान्प्रतिबन्धः कृतः। एतद्विरोधाय श्रीमद्भूमिप्राणगुरुवर्यं श्रीमल्लक्ष्मणशास्त्रिप्रभृतिभिर्विद्वद्वरैर्महदान्दोलनं कृतम्। असंख्ययानि विरोधप्रदर्शकपत्राणि धार्मिकजनताहस्ताक्षराद्वितानि सम्राट्प्रतिनिधिसचिधे प्रेषितानि किन्तु मतिवैपरीत्यात्तत्सर्वमनादृतैः इत्येव व्याकुलीभूते धर्ममार्गे सुधारकम्मन्य-जनाधिष्ठातानेककुशङ्कानिवारणाय कन्योद्वाहकालस्य शास्त्रीय निर्णयाय च काशीस्थे गुरुवर्य-शास्त्रिमहोदयेष्वद्देशस्थैर्म. म. श्री पञ्चानन तर्करत्नप्रभृतिभिर्माननीयैर्विद्वद्भिश्चमिलित्वा अखिलभारतवर्षीय ब्राह्मणमहासंमेलनं काश्यामायोजितम्। तत्र च परः सहस्रास्तत्तद्देशीया अपि कल्पाः पण्डितप्रवर उपस्थिताः। शैववैष्णव-धर्माचार्याश्च महासभा विभूषितवन्तः। पण्डितैः शङ्कासमाधानानि कृतानि। मध्यस्थैः पण्डितप्रवरैः समालोचनपूर्वकं यथाशास्त्रं निर्णयाः कृताः। ते च धर्माचार्यैः स्वानुमत्या द्दोषिताः।

तदुत्तरं धार्मिक जनतानां सङ्घशस्यमायाद्धर्माचरणप्रतिबन्धकानि राजकीय विधानानि प्रादुर्भवन्तीत्यालोच्यैतदनर्थनिवारणाय वर्णाश्रमस्वराज्यसंघनाम्नी एका महती समिति विद्वद्वर्यैः काश्यां स्थापिता तदुपदेशानुसारेण भारते पराः सहस्रास्तदीयशाखासभाः संजाताः तदीय वार्षिक महाधिवेशनानि प्रतिवर्षं विभिन्नस्थानेषु भवन्ति। यत्र सर्वेऽपि धर्माचार्या धर्मरक्षणकार्ये एकमतीभूय संमिलन्ति। व. स्थ. संघस्य सभ्याः पण्डितवर्या धार्मिकजनाद्यो-पतिष्ठन्ते। परस्परविचारादानप्रदानेन शङ्कासमाधानैः प्रभावशालिभिर्व्याख्यानेषु धर्मं महतीं जागृतिं जनमनस्तु समुत्पादयन्तीति महदेतद्वर्षस्यानम्। तत्र च धर्मरक्षणाय प्रचाराय च ये प्रस्तावा निर्णयन्ते तेषामनुष्ठानं वाधातध्येन स्याद्येत्तर्हि धार्मिकान्दोलनं व्यापकं स्यात्। अतस्तत्र सर्वधार्मिकैर्मनो वाक्कायवित्तसाहाय्यं प्रदेयम्। 'सर्वे शक्तिः कलौयुगे' इति वचनं यथार्थं मत्या संघशक्तिरवश्यं संवर्धनीया।

धर्मप्रोहितां प्रायस्यं चेतद्वेक्षयाऽधिकतरमधुना वर्तते तत्र कारणानिपूर्वं प्रदर्शिताः येव। तदुपशमनाय सर्वेषामपि सम्प्रत्युत्पादनाय च महान्प्रयत्नः कर्तव्योऽवशिष्यते। अर्थं च धर्मप्रचारः सर्वेषां प्राणिनां हितायैव प्रयत्यते न कस्यापिक्लेशोत्पादनाय। यतः सनातन धर्मस्यैतदेव वैशिष्ट्यं यत्तत्तद्विशेषधर्मानुष्ठाने तत्तदधिकारिभेदव्यवस्थापनेऽपि कस्यचिद्विरोह गन्धीयत्र नास्ति। यत् प्रत्यहं धार्मिकेनुष्ठीयमानं पञ्चमहायज्ञेषु आग्रहस्तम्बपर्यन्तानां तृप्तिरुद्दिश्यते। सर्वेषां भद्रमेवाशास्यते। एवं च सुधारकम्म-या. कालवलेन विपरीतमतयो भूत्या वर्णाश्रम सघमात्प्रनः प्रतिपक्षं मन्यन्ते यत् तत्तेषामज्ञानविजम्भणमेव। तेऽपि खलु भारत मातुः सन्ताना अस्मदीया बन्धव एव। यदि ते वस्तुतो देशहितकामास्तर्हि दुराग्रहं ग्रहप्राप्ताद्वात्मानं विमुच्य मृपावाग्वाद् विहाय च ते विद्वद्भ्यः शास्त्रतात्पर्यमवगन्तव्यं परिणामे हितकरवपन्याः समाश्रयणीय। यदि तेषां मनसि कचिद्विषये शङ्का स्यात्तर्हि ते शास्त्ररहस्याभिज्ञविद्वत्समीपे गन्तव्यम्। शङ्काविषयः प्रष्टव्यः। ते खलु विद्वांसः सयुक्तिकैः न प्रमाणीय वचनैरवश्यं तेषां शंकां निवर्तयेयुः। यथाऽऽरोग्यकामेन रोगनिवारणार्थं सद्देवसमीपं गत्यौषधं प्रदीतव्यं यद्व्या च तत्सेवितव्यं न त्वेक्षितव्यं न वा वैषायास्त्वितव्यं न चोषधं द्रष्टव्यम्। एवमपि।

इदानीं तु किं दृश्यते, सस्कृतपाठशालास्वधीयाना अपिच्छायाः केशयेशाचार-
विचारादिष्व्याग्लविषाध्यनुकरणं कुर्वाणास्तत्तत्परीक्षाप्रदानतात्पर्येण ग्रन्थान्पठन्ती प्रह्लचर्चयन्ती
सम्ध्याजपहोमादितिरयकर्मसु च सर्वयोपेक्षावृत्तिमवलम्बमाना दृश्यन्ते । न सम्यक्
शास्त्ररहस्यमवबुध्यन्ते पवित्रविषाध्ययनोदितसद्गुणसंपन्नाः अज्ञाभक्तियुताश्च न भवन्ति ।
एवंविधसञ्चारिष्यविहीनानामेवामध्ययनेन को लाभः । नहि तेषामध्ययनस्य व्यावहारिक
व्यवसायेष्वस्त्युपयोग यत्र चोपयोगो धर्मकार्येषु, सद्गुणप्रदानेषु विद्यालयेष्वध्यापनकार्ये
च तद्योग्यतासंपादनमेतादृशाचारैर्दुष्करमेव । येऽपि धार्मिकाः सुरभारत्या, पोषण
धर्मशुद्धया कुर्वन्ति तेषां मनसु सस्कृतविद्यार्थिनामनुचितमाचरणं दृष्ट्वा अज्ञाया न्यूनता
भवति । तस्मात्पाठशालाध्यापकैर्विद्यार्थिनां सदाचारे स्थापनं प्रयत्नेन संपादनीयम् प्राधान्येन ।
यत्कृत्वकलायाश्चास्मिन्ममये महत्प्रयत्नोऽस्ति । सा च नैसर्गिकशक्तिमनेकशास्त्राथलोपन-
जः विद्यालज्ज्ञानं चापेक्षते । अतो येषां तादृशी पटुता निसर्गतः स्यात्तेभ्यो व्याख्यानोपयुक्त
अतिवाक्यसंग्रहो महाभारताद्युपनिषत्तत्त्वानुपाख्यानसंग्रहोपदेशनीयः स्तत्तदुपन्यायलो-
कनाय च प्रयत्नयितव्यास्ते । वर्तमानकालप्रचलितकुतर्काणां समाधानप्रकारोपदेष्टव्यः ।
ये चाङ्गलविद्यालयेष्वधीत्य बी ए, एम ए, प्रभृतिपदवीभाजः पामात्योपदेशितरीत्या
किंचिद्वैदार्थज्ञानं प्राप्नुयन्ति तेषां दृष्टिवैभ्यः प्राचीनवृत्तान्तान्वेषणे एव निमज्जति न ततोऽ-
धिकं किंचिद्वैदेषुपश्यन्ति । तद्वैतेषां कार्यं काफदन्तपरीक्षावलम्बितमेव । यत स्वाध्यायोऽध्येत
व्य इति विधिना वैदिकामुष्मिकमुखसाधककर्मपासनादेरवबोधपूर्वकमनुष्ठानमेवाध्ययन
फलत्वेनाभिप्रेतम् । तद्वैतेषां न सिध्यति । अतस्तैः कपिचेल्लिन परिहृत्य गुरुभ्यो वेदवेदार्थ

ज्ञानं विध्यनुसारेण संपादयितव्यं सत्यधिकारे । तद्वक्तव्यमानुष्ठानं च विधेयं येन ते लोकत्रये सुखिनः स्युः ।

यद्येदानीं महारुद्रविष्णुयागादिकं स्मार्तं धर्मकार्यं प्रवर्तते तत्केवलवेदपाठिभिरयं ज्ञानशून्यैः स्वयं तत्प्रत्यक्षमज्ञाननिर्व्वेयालब्धपद्धतिग्रन्थानुसृत्यैव कार्यते । नकोऽपि तत्सत्कर्म-मीमांसाकरोति-किमेतस्य कर्मणो मूलभूतं प्रमाणं कोऽप्राज्ञी किञ्चाज्ञम् इत्यादिकं न विचिन्तयति तेन कर्मसादगुण्यं न भवति विहितः क्रमः प्रायत्पंथं न रक्षयते । अतोऽधीतयेर्दल्लब्ध-व्याकरणादिज्ञानैरभिगतवेदायैरधीतमीमांसैश्च तत्तत्कल्पग्रन्थान्संगृह्य सम्यग्भ्यस्य यजमाना-दयो धोषनीयाः । इदं हि ज्ञानं स्वपरोपकारसमर्थं भविष्यति । एवं ज्योतिषपर्य्ययकादीनि दृष्टफलानि शास्त्राण्यपि वेदव्याकरणज्ञानपुरस्सरं संपूर्णानि शुद्धमेक्षिकयाऽभ्यसनीयानि । अन्यथा 'ज्ञानलघुदुर्बिद्धं ब्रह्मापि च सं नरं न रज्जयति' इत्युपालम्भप्राप्तता भवति । एतच्च सर्वं कदा संभाष्यते, यदा प्राचीना ऋष्याग्रमा इव विद्यालया लौकिकघातावरणरहितेभ्ये-फाभ्यस्तद्वेशेषु स्थापिताः स्युः तत्र च दश द्वादश वा वर्षाणि यावद् गुरुसमीप पथच्छात्रा-नियत्सुयुग्मैश्च यंत्रतं च पालयेयुरन्तेवासिपदमन्ययैर्युस्तदैव ।

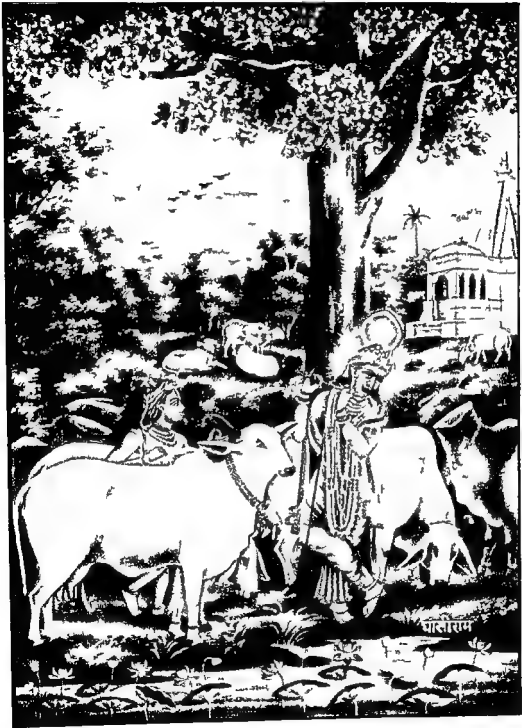
ब्राह्मणादिभिर्ज्ञैश्च स्वपालकानां गर्भाधानादयः संस्कारा यथाकालं यथाविधि कर्तव्याः । तत्र प्रमादो न कर्तव्यः । पताग्रकाराग्निराद्यं नास्त्यपरः पन्था भारतीयप्रजानामुन्नतिप्राप्तये । इदानीं नेतृत्वेन प्रसिद्धैर्देशहितकामनया स्वप्रयत्नोद्देश्यत्वेनोद्द्युज्यमाणं स्वराज्यं दृढतरधर्मानुष्ठानमन्तरा दुर्लभमेव । कदाचित् पुत्रजगुण्यविभयेन प्राप्येत तथापि शारीरवाङ्मन-मानसोत्तमगुणरहितानां धर्मभाषणाविहीनानां विपरीतकर्मनिरतानां पशुभाषमापन्नानां तत्कस्मै फलाय कल्पेत । मर्कटश्च मुक्तामालेय इवर्थाभवेत् । तस्मात्सर्वधर्मसमाचारसद्गुण-समर्जनं सर्वैः संभूय सच्छास्त्रमर्यादानतिक्रमेण प्रवर्तितव्यम् ।

अनर्गलं धर्मध्वंसं दृष्ट्वाऽतीव सन्तप्तमानसा धर्मप्राणाः श्रीमद्गुरुवर्याः शास्त्रिमहोदया ब्रा० म० सं० समये काशीं गतस्य मम पुरः स्थोत्रहृदयस्य दुःखोद्गाराभृशं प्रकटयन्ति स्म । तथैवाण्येषां पुरतोऽपि । जलग्रामे व० स्व० सं० महाधियेशनस्य साफल्यसिद्धये बहुकालं तत्तत्प्रदेशेषु चरन्त आहारशय्यादिप्रातिकूल्यमप्यगणयन्तो जीवननिरपेक्षतयाऽति महता धमेण धर्मोद्बोधनमकार्षुः । यादृशी धर्मध्वंसदर्शनेन तेषां मनसि तीव्रवेदना समजायत यादृशी चोत्कण्ठा धर्मसंरक्षणस्य यादृशाश्चोत्साहो या च लोकचिताकर्षणशक्तिः या च सुधासूरी चाङ्गुली वा चापूर्वा मोद्बोधनरीतिः तदेकांशमात्रमपि यदि प्राप्येत किं बुष्करं स्यात् । एते हि समस्तदर्शनस्वतन्त्रप्रज्ञा मीमांसाद्वयनिःशेषरहस्यविदो वेदाभ्य-सिद्धांतपारदृष्टाः समधिगतवेदवेदार्थाधिरमदभुताध्यापनशैल्या कृपापीडूप ययिण्या दृष्ट्या च परसहस्रांश्लिष्यान्दर्शनशास्त्राणामुच्चतमवेदान्तप्रबन्धानां च ज्ञानप्रदानेन कृतार्थी-कृतयन्तः । अतोऽध्यापनव्यवसाये सर्वदा रुचिरेषां चेतसि जाग्रत्यासीत् । तथापि धर्म-ध्वंसं सर्वतः प्रसरन्तं विलोक्यातिखिन्नमानसास्ते धर्मसंरक्षणार्थं धार्मिकजनसंघशक्ति-पियर्षणार्थं च प्रतिग्रामं प्रतिनगरं च व्यचरन् ।

श्रीमद्गुरुवरणेषु विष्णुपद प्रथातेषु महती हानिः सनातन धर्मरक्षण कार्यस्य संजाता । इत परमस्माकं तदुपदर्शितदिगनुसरणमेव मुख्यो धर्मः । कदणामृतपूर्णदृष्टि-भगवान्धर्ममूलालंकृतविग्रहः श्रीमद्देवरो धर्मरक्षां विदधानु वितनोतु सतां शाश्वतिकं श्रेय इति शिष्यम् ॥

वेणुधर

धोरी धूसरि सामरी गेयन सोहत स्याम ।
वेनु बजायत मधुर सुर सुरभिन रिच जनु काम ॥

वेणुधर

धीरौ धूसरि नाम्मर्गं गेयन मोहन स्याम ।
येनु यजावत मधुर सुर सुरमिन वित्र जनु काम ॥

पूज्य धर्मप्राण श्री लक्ष्मणशास्त्री द्रविड

स्मारक ग्रन्थः ।

हिन्दी विभाग ।

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह ।

श्रीकृष्णका सर्वोद्धारसामर्थ्य

नमो भगवते तस्मै कृष्णायान्तर्कर्मणे ।
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥

श्री पुरुषोत्तम भगवान्के अनेक अवतार हुए हैं। किन्तु श्रीकृष्णके समान कोई अवतार नहीं हुआ। श्रीकृष्णका अवतार पूर्ण है। जब जगत्का उद्धार करना होता है तब ही श्रीकृष्णका अवतार होता है। अतः एव श्रीमद्भक्तभाचार्यचरणने आज्ञा की है कि

पू. टिकायत गोस्वामी
श्री दामोदरलालनी महाराज

‘सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह’ अर्थात् सबके उद्धारका सामर्थ्य अपने साथ लेकर श्री कृष्ण अपने पूर्ण स्वरूपसे प्रकट होते हैं।

मर्यादामार्गमें अपने उद्धारका सामर्थ्य जीवको अपने साथ रखना पड़ता है। किन्तु अनुग्रहमार्गमें जीवके उद्धारका प्रयत्न जीवको नहीं करना पड़ता पर श्रीकृष्णही जीवके उद्धारका प्रयत्न अपने साथ लेकर प्रकट होते हैं। इसलिये कहा कि 'प्रयत्नात्मा' अर्थात् जीवके उद्धारका प्रयत्न जिसके स्वरूपमें है ये श्रीकृष्ण प्रकट हुए।

एक साधनसामर्थ्य होता है, और दूसरा स्वरूपसामर्थ्य। साधन सामर्थ्य परतन्त्र होता है किन्तु स्वरूपसामर्थ्य स्वतन्त्र होता है। साधनसामर्थ्यको प्रमाणबल कहते हैं और स्वरूपसामर्थ्यको प्रमेयबल कहते हैं। वेदादिशास्त्र और तदुक्तसाधन प्रमाण कहे जाते हैं, और श्रीकृष्णको स्वरूप किंवा प्रमेय कहा गया है। श्रीकृष्णका सामर्थ्य श्रीकृष्णके पासही नित्य विद्यमान रहता है इस लिये स्वरूपसामर्थ्य स्वतन्त्र है। किन्तु प्रमाणका बल देश काल द्रव्य कर्ता मन्त्र और कर्मकारके वश है इसलिये वह परतन्त्र है।

वेद श्रीकृष्ण परब्रह्मके निःश्वास हैं, इसलिये, वेद और वेदोक्तसाधनोंका सामर्थ्य श्रीकृष्णका दिया हुआ है और अतएव परतन्त्र है। यह बात निश्चित है कि विधिपूर्वक वेदाध्ययन करनेवालेका उद्धार होता है किन्तु यह भी बात निश्चित है कि वेदका अध्ययन देश काल अधिकार और प्रकारके परतन्त्र है।

वेदके पढ़नेका वही अधिकारी है जो तीन पीढ़ीसे उपनीत होता चला आया है। जिसकी तीन पीढ़ीसे जनेउ ही नहीं होता वह वेद पढ़नेका अधिकारी नहीं है। अनधिकारी यदि वेद पढ़ भी जाय तो वैसा अध्ययन उसका उद्धार नहीं कर सकता। क्यों कि वेदका सामर्थ्य स्वतन्त्र नहीं, किन्तु परतन्त्र है। किन्तु श्रीकृष्णने अपने स्वरूपसेही सबका उद्धार किया है, इस लिये स्वरूप सामर्थ्य स्वतन्त्र है। और अत एव हमारे श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणने आज्ञा की है कि 'सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह'।

वेदाध्ययन करनेके लिये उत्तम स्थान उत्तम काल और उत्तम प्रकार होना चाहिये। देश काल और प्रकार उत्तम न हों तो वैसे वेदाध्ययनसे मुख्य फल नहीं होता। मृत्युत कभी कभी तो 'स वाग्ब्रजो यजमानं हिनस्ति' इस वाक्यके अनुसार प्रतिकूल फलभी हो जाता है, इसलिये मानना पड़ेगा कि वेदका सामर्थ्य स्वसाधनपरतन्त्र है।

वेदोक्त साधन तीन हैं, कर्म ज्ञान और भक्ति । ये तीनों स्वसाधन परतन्त्र हैं, स्वतन्त्र नहीं । देश, काल, द्रव्य, कर्ता, यन्त्र, और कर्म करनेका प्रकार, ये छहों साधन शुद्ध हों तबही कर्ममार्गसे उद्धार होता है, और जो ये छहों अशुद्ध हों अथवा इनमेंसे एकाद होदी नहीं तो फिर कर्मसे फल नहीं होता । इस लिये कर्म स्वसाधनपरतन्त्र है ।

ज्ञानमार्ग यद्यपि उत्तम है, क्योंकि गीतामें कहा है कि 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' किन्तु ज्ञानभी स्वसाधनपरतन्त्र है, स्वतन्त्र नहीं । श्रीमद्भागवतके षष्ठस्कंधमें ज्ञानके नौ साधन कहे हैं, और गीतामें भी । यदि ये साधन बराबर बन जायें तो ब्रह्मज्ञान प्राप्ति होती है, अन्यथा ब्रह्मज्ञानका उत्पन्न होना ही कठिन है, इसलिये ज्ञानमार्गभी परतन्त्र है ।

तोसरा भक्तिमार्ग है, अन्य मार्गोंसे यह कुछ सरल है । किन्तु यहभी स्वसाधनपरतन्त्र है । श्रवण कीर्तन आदि भक्तिके नौ साधनभी श्रीमद्भागवतके सप्तमस्कंधमें कहे हैं । इन नौ साधनोंके आचरणसे श्रीकृष्णमें परमप्रेमरूप भक्ति होती है, इसलिये भक्तिभी स्वसाधनपरतन्त्र है । विशेषकर भक्तिमार्ग गुरु-परतन्त्र भी है । उपदेशक गुरु यदि उत्तम हो तो भावकी उत्पत्ति होती है अन्यथा नहीं । इसी लिये जलमेद नामक ग्रंथमें भगवान् श्रीमद्भूषाचार्यने उपदेशार्थोंके २० भेद बताये हैं । इस लिये भक्तिमार्ग भी साधनपरतन्त्र है । कितने ही अवतार भी साधनपरतन्त्र हैं । इसतरह वेद, वेदोक्तसाधन और अवतार ये सब साधनपरतन्त्र हैं इसलिये उनसे उद्धार होना कठिन है किन्तु प्रभुका स्वरूप सर्वथा स्वतन्त्र है । इसलिये प्रभुके स्वरूपसे सबका उद्धार होना सहज है । क्योंकि श्रीकृष्ण सबके उद्धारका प्रयत्न आप साथ लेकर ही प्रकट हुए हैं । 'सर्वोद्धार०' ।

श्रीकृष्ण के स्वरूपको, साधन, अधिकार, यौगिकी अपेक्षा नहीं है । सर्वसाधारणको साधननिरपेक्ष ही मुक्तिदान करनेके लिये श्रीकृष्णका मादुर्भाव है । श्रीमद्भागवतमें कहा है कि—

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो युधि ।

अव्ययस्याऽप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥

यह श्लोक निरोपस्कन्ध के वायसमकरण का है । इसकी सुवर्धनी में श्रीमद्-भूषाचार्यने यह सिद्ध किया है कि अपने स्वरूपसामर्थ्य से ही सर्वसाधारणको

मुक्ति देने के लिये ही श्रीकृष्ण का प्राकट्य हुआ है और कोई कारण नहीं है। न भक्तिके लिये न भक्तोंके लिये न ज्ञानके लिये न अपने लिये और न परके लिये प्रभुका अवतार है, किन्तु श्रीकृष्ण का अवतार तो अपने स्वरूपमे सबको मोक्ष देनेके लिये ही प्रकट है। सुबोधिनीके अक्षर यों हैं:—

“जहाँ मुख्य ज्ञान और मुख्य भक्तिके द्वारा मोक्ष होना लिखा है वहाँ भी ज्ञान और भक्तिसे मोक्ष नहीं होता किन्तु प्रभुके स्वरूपसे ही मोक्ष होता है। ज्ञान और भक्ति तो प्रभुके स्वरूपका आविर्भाव कर देते हैं। मोक्ष तो स्वरूपसे ही होता है। अर्थात् स्वरूपाविर्भावार्थ ही ज्ञान और भक्तिका उपयोग है। प्रभुके स्वरूपको प्रकट करके ज्ञान और भक्ति अलग होजाते हैं। फिर जीवका मोक्ष तो प्रभुका स्वरूप ही करता है।”

सारस्वत कल्पमें स्वच्छसे ही प्रभुका प्राकट्य हुआ था। इस लिये ऐसे समय ज्ञान और भक्तिकी कोई आवश्यकता नहीं रहती। अवतारदशा में ज्ञान और भक्तिके द्वारा नहीं किन्तु स्वरूपसे ही सबको मोक्ष देनेके लिये प्रभुका प्राकट्य है, यह कहने के लिये ही मूल में पांच विशेषण दिये हैं। भगवान्, अप्रमेय, अव्यय, निर्गुण और गुणात्मा।

जो साधन, करनेमें आसके और समझने में आसके, उसी साधनका लोग उपयोग करते हैं।

श्रीकृष्ण न तो कृतिसाध्य हैं और न समझमें आसकते हैं। अप्रमेय होनेसे ज्ञानके साधन नहीं हो सकते और ज्ञानका विषय भी नहीं हो सकते, और अव्यय होनेसे कृतिसाध्य नहीं हो सकते, भक्तिका साधन नहीं हो सकते या भक्तिका विषय नहीं हो सकते।

इसलिये साधनमार्गसे तो भगवान् दूसरोंके उपयोगमें नहीं आसकते। ऐसी अवस्थामें यदि भगवान् साधननिरपेक्ष सबको मोक्षभी न दें तो फिर प्रभुका प्रकट होनाही व्यर्थ होजाता है। इस लिये यह मानना ही पड़ेगा कि श्रीकृष्ण अपने स्वरूपसे मोक्ष देनेके लिये ही प्रकट हुए हैं।

यदि कोई कहे की भजन या ध्यानमें किसी आधार (विषय)की अपेक्षा होती है, इसी लिए भक्तोंका ध्यान या भजनको सार्थक बनानेके लिये प्रभु

प. टीकायत गोस्वामी श्री. नाथद्वाराचोश्वर दामोदरलालजी महाराज
समापति अगिल भारतवर्षीय घर्णाश्रम स्वराज्य सघ
चतुर्थ अधिपेशन, जल्गाव चि १९८७

सुन्दर स्वरूप लेकर प्रकट हुए हैं। इस लिए देहादिद्वारा भजन करने लायक हैं और प्रकट भी इसी लिये हुए हैं, किन्तु यह बात भी ठीक नहीं क्योंकि प्रभु निर्गुण हैं। प्रभु में देह इन्द्रिय आदि कोईभी गुणके कार्य नहीं है। इस लिये भजनीयताके लिये भी प्रभु नहीं प्रकट हुए, किन्तु मोक्षदानके लिये ही प्रकट हैं।

यदि कहो लीला करने के लिये श्रीकृष्ण प्रकट हुए हैं तो भी ठीक नहीं। क्यों कि सर्व जगत् ही उसकी लीला है। सर्व गुणों का वही उपादन कारण है। अपने स्वरूप से सर्व जगत् को घनाकर वही जगत्‌में क्रीड़ा कर रहे हैं। उसे इस नवीन लीलाकी कुछ आवश्यकता नहीं। लीला के लिये भी प्रादुर्भाव नहीं। इस तरह पराये के काममें आने के लिये तो प्रभुका प्राकट्य है नहीं, यह बात हीन विशेषणों से कहो।

यदि कहो कि परायेके लिये न सही किन्तु भगवान्‌को ही दुष्टमारण आदि ऐसा कुछ कार्य है जिसके लिये प्रभुको यहाँ आना पड़ा, किन्तु यह कहना भी उचित नहीं, क्यों कि प्रभु भगवान्‌ हैं। सर्वैश्वर्यसम्पन्न, कालकर्म स्वभावके नियामक और स्वतन्त्र, अर्थात् जो किसीकी अपेक्षा न रखनेवाला हो उसे भगवान्‌ कहते हैं। ऐसे भगवान्‌को दुष्ट मारण आदि अपने कार्य के लिये भी यहाँ आनेकी कुछ आवश्यकता नहीं थी। इसलिये मानना चाहिये कि और कुछ नहीं, केवल साधननिरपेक्ष सर्वसाधारण को मोक्ष देनेके लिये ही श्रीकृष्ण का प्रादुर्भाव है। इसलिये आचार्यचरणने कहा है कि—
‘सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रा०’ ।

ज्ञानसाधनद्वारा मोक्ष देना यह वास्तुदेव का कार्य है और किसी साधन की अपेक्षा न रखकर हरएक को मोक्ष देना यह एक श्रीकृष्ण का ही सामर्थ्य है।

सर्वोद्धारप्रयत्नः आत्मनि यस्य सः । अर्थात् भक्तों को अपने अपने उद्धार करनेके लिए अपने आप प्रयत्न करने चाहिए, सो नहीं किन्तु भक्तों के उद्धार के प्रयत्न श्रीकृष्ण अपने साथ लेकर प्रकट होते हैं। भक्तों को यहाँ आकर अपने उद्धारके प्रयत्न नहीं करने पड़ते किन्तु उनके लिये भगवान्‌ प्रयत्न करते हैं। गीतामें प्रभुने आज्ञाभी की है किः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

जो लोग अनन्य चिन्तन करते हुए मेरी उपासना करते हैं, उन सदा मेरा अनन्य चिन्तन करनेवालोंका योगक्षेम में पहुँचाता हूँ। अप्राप्तकी प्राप्तिको योग कहते हैं। और प्राप्तकी रक्षा करना क्षेम कहा जाता है। ज्ञान और भक्ति भगवान्‌के दिये बिना नहीं मिल सकती इस लिये दोनोंका नाम योग है और प्राप्त हुए ज्ञानभक्तिका रक्षण भगवान् ही करते हैं।

योगक्षेमका अर्थ केवल भोजनाच्छादन और व्यापार नहीं है। इतनेसे फल देनेके लिये प्रभु प्रकट होते हैं यह कहना तो मूर्खता है। भोजनाच्छादनादिक तो अपने आप पूर्व पूर्व कर्मोंसे प्रभु देते रहते हैं। किन्तु ज्ञानभक्ति और मोक्ष किसीसे नहीं मिलते सो देनेके लिये ही श्रीकृष्ण भूतल पर प्रकट होते हैं। सर्वोद्धार प्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्भवः०। 'सर्वोद्धार' शब्दमें सर्व शब्दका पेट बड़ा है। जड़चेतन सब कुछ जगत् इस सर्व शब्दमें आजाता है। तीन प्रकारके जीव लोकमें है, असाधन, लोकव्यापृत, और दुष्टसाधन। सर्व शब्दके पेटमें यह सब आरहे हैं।

काम क्रोध लोभ मोह ये सब प्रभु-प्राप्तिके असाधन हैं किन्तु जिन्होंमें ये साधन भी हों वे असाधन हैं। किं वा जिनको वेदशास्त्रोक्त साधनों के आचरणका अधिकार ही नहीं है उन्हें असाधन कहते हैं। तात्पर्य यह है जिन्होंने जन्म लेकर अपने उद्धारके कोई साधन न किये हों अथवा विरुद्ध साधन किये हों उन्हें भी मोक्ष देनेका प्रभुमें सामर्थ्य है। इस लिये आचार्यचरणने कहा कि 'सर्वोद्धार'०।

खाना पीना धन्दा करना और रात को पड़े रहना, वस इतना जो जानते हैं वे लोग व्यापृत कहे जाते हैं। उनका भी प्रभु उद्धार करते हैं।

पाप करनेवाले दुष्टसाधन हैं। प्रभु उनकाभी उद्धार करते हैं अत एव प्रभुने आज्ञा की है कि—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

त्रिपोवैश्चास्तथाशूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

यहां पापयोनि शब्द से दुष्टसाधनवालों का ग्रहण है, वैश्य शब्द से लोकव्यापृत जीवों का ग्रहण है और स्त्री शब्दोंसे असाधनलोगोंका ग्रहण है। अर्थात् चाहे दुष्टसाधन जीव हों, चाहे लोकव्यापृत जीव हों, चाहे असाधन जीव हों और चाहे सुसाधन जीव हों, जो मेरा अनन्य आश्रय लें तो हे अर्जुन मैं इन सबका उद्धार करता हूं। इस गीता के वचन से भी स्पष्ट है कि लोक के साधन की अपेक्षा रखते बिना सबको मोक्ष देने के लिये ही श्रीकृष्ण वा प्रादुर्भाव है। और ऐसी अवस्था में यह कहना पड़ेगा कि सर्वोद्धार का सामर्थ्य एक श्रीकृष्ण में ही है।

‘मां हि पार्थ’ इस श्लोक में ‘वैश्य’ शब्द उपलक्षक है। अर्थात् एक लोकव्यापृत ही नहीं अन्य ब्राह्मण क्षत्रियादि सुसाधनसंपन्न भी यदि मेरा आश्रय लें तो वे भी परमगति को प्राप्त होंगे।

द्वितीयस्कन्ध के ‘तस्मात् भारत सर्वात्मा’ श्लोक की सुबोधनी में आचार्यचरण आशा करते हैं कि यद्यपि ये अनुग्रह-मार्ग स्त्री आदि असाधनों के लिये प्रकट किया है तथापि यदि वैवर्णिक साधनाचरण करने वाले भी इस मार्ग में आवे तो उनका भी उद्धार श्रीकृष्ण करते हैं।

वेदस्तुति में श्लोक है कि—

निभृतमरुमनोऽक्षद्वययोगयुजो हृदि य—

न्यूनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविपक्षतधियो

वयमपि च ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिप्रसरोजमुधाः ॥

हे प्रभो ! अपने प्राण मन और इन्द्रियों को वक्षमें रखकर हृद योगाभ्यास करनेवाले मुनिलोग, बैरसे स्मरण करनेवाले शत्रुलोग, सुपुष्ट आपके भुजदण्डपर मोहित होनेवाली गोपिकाएँ और हम अतिलोक भक्तजन ये चारों समान रीतिसे आपके चरणकमलकी मुधाका पान करते हैं। बड़ा आश्चर्य है।

यहां चार प्रकारके अधिकारी हैं। कठिन साधनाः, विरुद्ध साधनाः, असाधनाः, सुसाधनाः ।

कठिन साधनों में मुनिलोग हैं। सर्वत्याग करके वनमें जा कर रात दिन आपमें ही मन लगाते हैं और तब कहीं आपके चरणमुधाकी प्राप्ति होती है।

किन्तु दूसरे विरुद्धसाधन आपके बरी हिरण्याक्ष हिरण्यकशिपु आदि हैं। रात्रि दिन गाली देते हुए आपकी निन्दा करते भी आपकी चरणसुधाको पहुँच जाते हैं। तीसरी गोपिजन हैं उन्हें तो आपके पुष्टभुजदण्ड और वक्षः स्थल ही चाहिए। और किसी साधनकी अपेक्षा ही नहीं है तो भी आपके चरणसुधाका पान करती हैं। और चतुर्थ सुसाधन हम श्रुतियाँ हैं जो आपके गुण और लीलाओंका वर्णन करके सरलसाधनों द्वारा आपके चरणको प्राप्ति करती हैं।

इन सब शास्त्रोंसे यह सिद्ध होता है कि श्रीकृष्णभगवान् अपने सर्वोद्धार सामर्थ्यको साथ लेकर प्रवृत्त हुए हैं। इसलिये अपने स्वरूपसामर्थ्य से सर्व-साधारणका उद्धार करते हैं। इसलिये वैष्णवोंको एक श्रीकृष्णका दृढ आश्रय लेना उचित है।

इतना कहकर मैं अपने वक्तव्य को यहां ही सम्पूर्ण करता हूँ।

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ।
 यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥
 अपरे घसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽन्यगात् ।
 अजस्यमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥
 भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधी ।
 सोदन्त्या भूरिमारेण जातोऽहामभुवार्थितः ॥
 मघे ऽ स्मिन्निदयमानानामविद्याकामकर्मभिः ।
 भयणस्मरणार्हाणि : करिष्यन्निति केचन ॥

नहस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्येद विधित्सितम् ।
 यच्छिञ्जिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ते कवयोऽपि हि ॥

पूज्य श्री लक्ष्मण शास्त्रीजी कटुम्बीजन समेत

क्रमम्:—(१) श्री पं. राजेश्वर शास्त्री (पुत्र) (२) जामात (३) श्रीरामजी (आलके पुत्र) (४) पू. श्री माताजी
(५) पू. श्री लक्ष्मणशास्त्री (६) श्री व्यंकटेश शास्त्री (७) श्रीविठ्ठलशास्त्री (८) श्री शास्त्री (आलके पुत्र)

पूजनीय पितृचरण शास्त्रीजी ।

श्री. पण्डितराज श्री राजेश्वर
शास्त्री द्रविड

परम पूजनीय पितृचरण शास्त्रीजी के अभावमें सनातन धर्मको ही भारतवर्षकी समुन्नतिका बीज समझनेवाले हम लोगोंको अपनी शक्तिपर वह अनुभव हो रहा है जोकि भगवान् श्री कृष्णचन्द्रजी के स्वर्गारोहण के बाद भिक्षुओंसे सताये गए गाण्डीयवारी अर्जुनको हुआ था। अथवा यों भी कहें तो अत्युक्ति न होगी कि आत्माके निकल जानेंपर इन्द्रियों की जैसी अवस्था होती है।

भगवान् सूर्यके अभाव में सांसारिक प्राणियोंको अपने २ आरब्ध कार्योंको आगे बढ़ानेमें जैसी कठिनाइयाँ सहनी पड़ती हैं। गोवर्द्धन पहाड़को उठानेके समय यदि भगवान् अपनी तरफसे उस पहाड़को छोड़ देते तो उनको मदत देने के बहाने अपनी २ लाठियोंसे गोवर्द्धन पर्वतको ढकेलनेवाले गोपबालकोंकी जैसी अवस्था होजाती हो, उसी अवस्थाके अनुभव प्रायः आज हम लोगोंके सामने उपस्थित है। परन्तु भगवान् सूर्यके अपने त्रिलोकलोचनीभूत किरणोंके सहित अस्त हो जाने पर भी बचे हुए किरणोंसे पूर्ण जो अग्नि उसको लेकर के किस तरह काम चलाया ही पड़ता है। उसी तरह पृथ्वी चरण के जीवन चरित्र को आगे रखकर ही अब अपने उत्साह, धैर्य आदि गुणोंको पुनः पूर्ववत् अनुप्राणित करना और धर्मप्रचारस्वरूप अपने कर्तव्यको यथावत् संचालन करते हुये मानवजीवन को कृतार्थ बनाना धर्मिय पुरुषोंका एकमात्र सहारा रह गया है। आधुनिक अर्थप्रधान युगमें द्रव्यके बिना विद्या, वाँ धर्मका प्रचार होना असम्भव मानकर अवश्य कर्तव्यसे पीछे पाँव रखनेका साहस करनेवाले मित्रवर्गोंका यह काम दूर कर बिना द्रव्यकेभी धर्मकार्यका प्रचार केवल उत्साह की साधनता में निर्भिन्न चल सकता है। इस बातको सिद्ध कर दिखानेमें पृथ्वीचरण शास्त्रीजी का जीवन चरित्र ही परम प्रमाण बन सकता है। इसलिये पृथ्वीचरण पितृचरणोंने अपने जीवनकालमें कौन २ से आदर्श कार्योंको कर हम लोगोंके समक्ष निमित्त समर्पण किया उन बातोंको विषयसूचीके रूपमें अति संक्षेपतः उद्धृत करता हूँ। और इस काम के लिये प्रवृत्त करनेवाले माननीय सज्जनोंको सानन्द समर्पण करता हूँ। प्रातःस्मरणीय

शास्त्रिचरणके पूज्यपिता अर्थात् मदीय पूजनीय पितामहजी “श्री रामचन्द्र शास्त्री, घनपाठी” इस नामसे प्रख्यात थे, और मद्रासप्रदेशान्तर्गत कुम्भकोणके निकटवर्ती त्रिसिनिद्धूर ग्राममें कुलपरम्परासे रहा करते थे। पूज्य पितामहजीका यह घराना वैदिकों का बहुत पुराना घराना होनेके लिये प्रख्यात था। श्री पूज्य पितामहचरणजी स्वतः एक प्रख्यात वैदिक और हरिभक्तिपरायण मुनें जाते हैं, आपका अधिकांश समय वेदपाठ और हरिभक्तिमें ही बीता करता था। इस सभी और वंशानुगत धार्मिक वृत्तिकी प्रेरणासे भी आपके हृदयमें एकवार काशीवासकरनेकी उत्कट इच्छा उत्पन्न हो उठी, और वह इच्छा ऐसी अमोघ हो गई, कि जिसके प्रभावसे पूज्य पितामहचरण वहांसे अपना सर्वस्व त्याग कर परम पवित्र काशीक्षेत्रमें आही पहुंचे, काशीमें आकर आपने काशीजीका वह दिव्य आन्तरिक दर्शन कर पाया कि जिसने आपको “अयाचितवृत्ति” पूर्वक जीवन यापनकर श्रीविघ्ननाथजी तथा जगन्माता अन्नपूर्णाजीकी सेवा करते रहनेको प्रेरित किया। तदनुसार आपने अपने पासका सर्वस्व बांट दिया और स्वतः अयाचितवृत्तिको धारणकर श्रीहरिजीके भजनभक्तिमें अपना जीवन व्यतीत करने लगे, इस अवस्था चार २ पांच २ दिन निराहार बिताना पड़ता। परन्तु पासकातो सर्वस्व बांट ही दीया था, और किसीसे तो याचना करनी ही नहीं, केवल भगवान्नामका अनुष्ठानही उन्हें उद्दसीनवृत्तिमें वह आहाद पहुंचाता, जिस आहादके लिये विशाल स्वर्णमहलमें रहनेवाले नरेशोंकोभी ईर्ष्या रहाकरती है। पूज्यपितामहजीके इस चरित्रसे अन्दाज लगता है कि जिस द्रव्यलालत्ताने जगत्के समस्त लोगोंपर अपना प्रभाव जमा रखा है, उसकी विजयपताकाभी आपके सन्तोषके सामने गिर पड़ी थी।

श्रीपूज्यपितृचरणका अवतरणकाल—इस प्रकार शुनिवृत्तिधारणकर निःस्पृहतासे भगवद्भक्तिमें दिन बिताने हुये पितामह और पितामहीको सम्बत् १९३१ चैत्र शुक्ल १२ में भगवान् विघ्ननाथजीकी कृपासे पुत्रोत्पत्तिका आनन्द प्राप्त हुआ था। परमपूज्यपितृचरणका अवतरण समय यही था।

पूजनीय पितृचरणको गर्भमें आनाया कि एक बहाली सज्जनकी उदारतासे अन्नकी कुछ सहाय प्राप्त होने लगीथी—अब पितृचरण ज्यों २ बढ़ते गए मातापिताके लिये हार्दिक उल्लास भो वैसेही बढ़ने लगा। जैसा कि घर्माहुरकी वृद्धिसे प्राणियोंको आनन्द प्राप्त होता है। बाल्यावस्थासेही अपने पूज्यपितृचरणोंके समीप विद्याभ्यास करते २ समस्त कृष्ण यजुर्वेदका अध्ययन थोड़े दिनोंमें पितृचरणोंका हो गया। तदन्तर ऋग्वेदका भी

अध्ययन श्रीगुरुनाथभट्टकेपास हुआ । पूज्य शास्त्रीजी के बाल्यकालीन विद्याभ्यासमें लवलीनता और स्मरणशक्तिको देखकर सबको चकित होजाना पड़ता था । जिसमन्त्रको गुरुजी पुस्तक देखकर एकबार बोलते उसे शास्त्रीजी वगैर पुस्तक देखे कण्ठस्थही सुना देते । शास्त्रि-चरणका यह असाधारण चमत्कार बाल्यकालसे ही प्रसिद्ध था ।

इसके अनन्तर पितृचरणका काव्यशास्त्रका अध्ययन श्रीकृष्णशास्त्रीजीके पाससे हुआ था । जो पीछे नेपाल महाराजके वहां “रावल” प्रधान पृजारी हो गयेथे । इस समय आपकी अवस्था १४ वर्षकी होचुकी थी, इसी अवस्थामें पूज्यपादकाविवाहसंस्कार महामहोपाध्याय पूजनीयश्री सुब्रह्मण्यशास्त्रीजीके वहां हुआ था फिर पूज्यमातामहचरणोंसे ही वेदान्त और सांख्यशास्त्रका अध्ययन पितृचरणोंका हुआ था । तदनन्तर न्यायशास्त्रकी शिक्षा प्रातःस्मरणीय महामहोपाध्याय श्रीकैलासचन्द्रशिरोमणिजीसे हुई ।

अध्ययनकालमें पिताजीको “सरस्वती” पूजासे अत्यन्त प्रेम था, प्रत्येक नवरात्र आदि पर्वोंके अवसरमें जब तक सरस्वतीपूजनके लिये, माताजीकी तरफसे द्रव्यकी मनोवाञ्छित सहायता न मिलती या पूजा न हो जाती तब तक शास्त्रिचरणको खुश और निद्राकी अल्पमात्रभी अपेक्षा न रहती, अति दीन अवस्था के कारण अपने प्रिय पुत्रके इस प्रकार धार्मिक मनोवृत्तिको मनोनुकूलसन्तुष्ट न कर सकनेसे दयावती धर्मानुरागिणी माताजीको यद्यपि यथेष्ट कष्ट भोगनाही पड़ता था । परन्तु अपना धार्मिकव्रतके प्रविवर्ण प्रियपुत्रकी धर्मप्रियता-प्रयुक्त आनन्दसमुद्रमें वे सब वेदनायें विलीन हो जातीं और एक अपूर्व नये रसका अनुभव होता था । अति बाल्य कालसेही अपने प्रियपुत्रकी इस धर्मप्रधान कष्टरताको देखकर माताजीके लोचन प्रेमाश्रुयोंसे भीज जाते, और जो कुछ द्रव्य अपने पास बचाखुचा रहता वह सब अपने सर्वस्व पुत्रको आनन्दपूर्वक सौंपकर सन्तोपरस पालकर रह जातीथी ।

इसी बीचमें बेटकी पीडासे शास्त्रिचरणोंको २ वर्ष तक हेक्षित होना पड़ा था । किन्तु पिताजीके लिये विमारीका यह समय भी गान्त बैठे रहनेको न था । और इन्हीं दिनोंमें न्यायशास्त्रकी भी समय पुस्तकें अपने हाथों लीख टाळी, जो अब तक मौजूद हैं ।

जिस समय साहित्यका अध्ययन हो रहा था उस समय श्रीमद्भागवतकी एक प्रती भी अपने हाथों लिखी थी । भागवतपर आपका प्रेम असाधारण था और आजीवन उसे पढ़ा करतेथे, उक्त हस्तलिखित ग्रन्थ अब भी है । स्वतन्त्र रीतिपर इसप्रकार पढ़ते हुये भी पिताजी काशिस्य किन्सकालेज तथा कलकत्ता संस्कृत कालेजकी समस्त परीक्षायें पास हो उन्हें वे इसी बीच पूजनीय पितामहचरणोंने संन्यास ग्रहण कर लिया, जिससे स्वनः पदना और गृहत्याग

भार संभालना अब पितृचरणोंपरही आ पड़ा। इसी समय पिताजीको स्वर्गीयश्री-वामनाचार्यजीके साथ स्वर्गीय श्रीकाशीनरेशके यहां जानेका अवसर मिला और पितृचरणोंके विद्याप्रभावकेफलस्वरूप वृत्ति प्रथम रु० १) से क्रमशः बढ़ते बढ़ते रु० ११) मासिक मिलने लगे, निःस्पृहताके कारण अर्थोपार्जनकी व्यवस्थापर तो ध्यान देनाथा ही नहीं। बस अयाचितवृत्ति रु० ११) मासिकते समस्त कुटुम्ब और अपना निर्वाह चलाते हुये विद्याध्ययन करते रहे।

आर्थिक स्थिति इधर जितनीही सङ्कुचित थी पिताजीका हृदय उधर उतनाही विशाल था। किसीके लिये “ना” करना तो आपसे कदापि न हो सकता था, एक देव भजनीक ब्राह्मण प्रत्येक एकादशीको शास्त्रिचरणके पास आते थे और उनको शास्त्रिचरण कुछ न कुछ फलाहार देकर ही विदा करते।

इस क्रममें कमी २ माताजी आदि सभीको निराहार रहना पड़ता परन्तु शास्त्रिचरण उन्हें देनेमें चूकते नहीं थे, यह पिताजीको उस परोपकारमयिताऔर त्यागका कोमलतर भाव था जिसमें कालान्तरमें आपको लोकोत्तर प्रतिष्ठाका भाजन बनाया। योंही अध्ययन और बाल्यावस्थाका समय बीत गया। इसीस वर्षकी अवस्था अर्थात् सन् १९०२ में पूज्यपाद शास्त्रीजी रणवीर पाठशालामें नियुक्त हुये, और १० वर्षतक यहीं अध्यापन कार्य करते रहे। इस अरसेमें रु० ३५ वेतन मासिक पिताजीको मिलने लग गया था, बस इतनीसी आयमें ही परमसन्तुष्ट रहकर अब पिताजीका काशीवास होता था, कभी स्वप्नमेंभी धनकी इच्छासे परदेशमें जाकर नौकरी करनेकी कल्पना आपके पासतक फटकतक न पाई थी। सन् १९०८ में महाराज भिनगामें श्रीचरणोंकी इत-सौम्यवृत्ति एवं प्रगाढ पाण्डित्य पर मुग्ध हो एक भकान प्रदानकर आपको निवासाश्रयके कष्टसे मुक्त कर दिया। पूज्यपाद श्री पिताजी तो इस प्रकार सन्तोषवृत्तिपूर्वक काशीवास करते हुये श्रीगङ्गाजी तथा श्रीविश्वनाथजीकी सेवा व पूजामें ही कृतकृत्य हो रहेथे। किन्तु जान पड़ता है, ईश्वरको आपसे और भी कुछ काम लेनाथा, उसी जगदीश्वरकी प्रेरणा कहिये, अथवा कहिये भारतीय हिन्दु “सम्मानका शीघ्रही उदय होनेवाला सौभाग्य” कि आपकी समस्त सौम्यता भी आपके गुणोंको छिपा न सकी, एवं उड़ते २ कलकत्ताके स्वनामधन्य भारतीके वर पुत्र चीफ जस्टिस सर आशुतोषमुकर्जी महोदयके कानों तक भी जा पहुंची। आशुवात्र काशी आये। और उन्होंने श्रीपितृचरणोंको मिलनेके गुला भेजा। और आग्रह किया कि आप कलकत्ता यूनिवर्सिटी में प्रोफेसरीका ग्रहण करना स्वीकार कर लें।

परन्तु काशीजीको त्यागकर श्रीगङ्गाजी तथा श्रीविश्वनाथजीकी सेवासे दूर होकर कलकत्ता में प्रोफेसरी करनेवाला और वह भी इस लिये कि, “बहु वेतन अधिक मिलेगा” यह होना शास्त्रिचरणोंके लिये सर्वथा असम्भव था, अतः पूज्यपाद पिताजीने इस बात पर अस्वीकार प्रगट कर दिया, परन्तु भला आशुबाबुजी भी कब माननेके ? आखिर वह भी तो एक गुणग्रहक ही थे, शास्त्रिचरणजीसे विरह गये, और आपसे कलकत्ता आना स्वीकृत करार ही अपने चित्तको स्वस्थ किया ।

आशुबाबु महोदय उधर अपनी सफलतापर प्रसन्न हो कलकत्ता लौटे । इधर पूज्य शास्त्रिचरणोंने काई लिखकर डाल दिया कि “मैं काशी नहीं छोड़ सकता” इस उत्तरका पत्र पाकर आशुबाबु महोदय श्री शास्त्रीचरणजी की सरलता और धार्मिक दृष्टिपर और भी मुग्धसे हो उठे, और उन्होंने “प्रक्रिया” बदली और श्री शास्त्रीजीको बुलानेकी आपने महामहोपाध्याय श्री प्रमथनाथजी तर्कभूषण तथा म० म० श्री राजेन्द्रनाथ विद्याभूषणको काशीमें जाके किसी प्रकार शास्त्रीजीको कलकत्ते लिवानी लानेकी योजना की ।

उक्त दोनों ही विद्वान् आप पर ३ रोज तक प्रभाव डालते ही रहे । परन्तु उनको यहांसे कलकत्ते जाते ही पुनः शास्त्रीजीने अपनी लाचारीका पत्र डाल दिया । कि मैं काशीका त्याग न कर सकूंगा । रुपयेका लोभ अथवा प्रोफेसरी की मानमतिष्ठाका आकर्षण दोनोंसे एकभी आपके निश्चय को पलट न सका ।

इसी बीच अपने एक सम्बन्धीके दुलाहने पर शास्त्रीचरणोंको जयपुर जाना पड़ा । आशुबाबुने जयपुरके फतेसे तार द्वारा आपके लिये नियुक्तिपत्र भेज दिया । संयोगसे तार आपके सम्बन्धियोंके ही हाथोंमें पड़ा, उन्होंने पढ़कर स्वीकृतिका उत्तर पत्र भी शास्त्रीजी के नामसे डाल दिया, और बाद में शास्त्रीजीको यह खबर दी ।

श्री शास्त्रीजी तो यह समाचार पाते ही ऐसे खिन्न होئے लगे कि संन्यास धारण करने पर उतारू हो पड़े, किन्तु बड़े आमह और अनुरोधसे आपको कलकत्ता जानेके लिये राजी किया जा सका । श्री शास्त्रीचरणजी केवल एक मास कलकत्ता रहने का निश्चय करके तब कलकत्ते गये, किन्तु वहां जाने पर तो अपने स्वीय अनुरागियों की ममता किसी प्रकार भी तोड़ सकना अपने लिये सम्भव न पाया ।

सर आशुतोष मुकर्जी महोदय, शास्त्रिचरणको अपने मनोकुल निधि पाकर बड़ा प्रेम करने लगे । आशुबाबु महोदयने ही आपको “महामहोपाध्याय” उपाधि दिये जाने

के लिये भारत सरकार को लिखा, फिर सरकार की ओरसे पूछा गया कि आपकी योग्यता क्या है। इसके उत्तरमें आशुबाबुनें जो चन्द पंक्तियां लिख मेजीथी वह मार्केकी हैं, आपने लिखा की "सबसे बड़ी योग्यता का परिचय तो यह है कि आजतक सभी पण्डित 'महामहोपाध्याय' होने के लिये मेरे पास आते रहे हैं" परन्तु एक आप ही कभी भी नहीं आये। कलकत्तेमें रहते हुये पितृचरण की ख्याति बहुत ही बढ़ी, और अपने धर्मानुराग एवं पाण्डित्यसे लोकोत्तर प्रतिष्ठाके भागी बने, बंगाली ब्राह्मण, एवम् भारवाड़ी, खत्री, आदि सभी जातिके लोग आपके अनुरागियोंमेंसे रहे हैं। सन् १९१० ई० में पूज्यपादपितामहचरण श्रीरामचन्द्रशास्त्रीचनपाटीका कैवल्यवास होने के कारण पितृचरणोंको पितृवियोगका कष्ट भोगना पडा। हमारे पितृचरण चारभाई थे, उनमेंसे दो भाई काका चरणोंकी सन् १९०५ एवम् १९०९ में ही मुक्ति होगई थी।

श्रीशास्त्रिचरणोंके विद्यार्थियोंमेंसे कितने ही छात्र आज बङ्गदेशीय विद्वानोंमें प्रतिष्ठित हैं। स्वर्गीय महाराज काशीनरेशजीने भी ४ महीने तक श्रीपूज्यचरणों के पास विद्याध्ययन किया था। श्रीअक्षयकुमारपञ्चतीर्थ, श्रीयोगेशचन्द्र तर्कवेदान्ततीर्थ, श्रीरघुवीरदत्त त्रिवेदी काव्य वेदांततीर्थ, म० म० विद्वन्मान्य श्रीभाउशास्त्रीजी बप्पे श्रीसीतारामजी शास्त्री सांख्याचार्य न्यायतीर्थ एवम् श्रीरमेशचन्द्र तर्कतीर्थ, श्रीईश्वरचन्द्र पञ्चतीर्थ, आदि पितने ही नाम आपके छात्रोंके गिनाये जा सकते हैं।

बङ्गालमें पितृचरणोंका शुभागमन होनेके बाद यहांके बङ्गदेशीय विद्वान् गुणीजनोंसे आपको असी मैत्री स्थापित हुई कि समस्त विद्वन्मण्डलीबङ्गप्रान्तीय पूज्यशास्त्रीजीका पढी ही श्रद्धाकी दृष्टिसे देखने लगी।

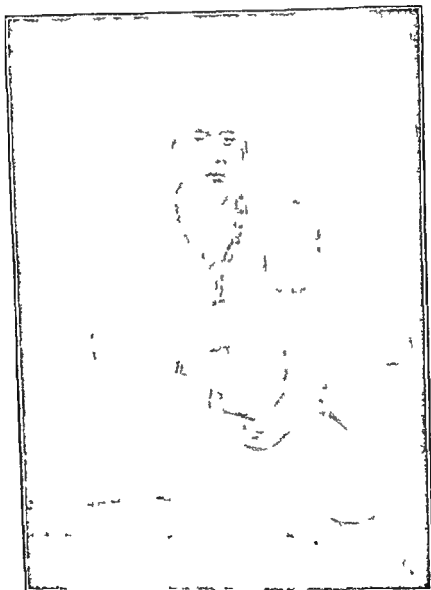
संस्कृतकालेजके साथ अपना सम्बन्ध स्थापित होने के बाद वहां के छात्रों के लिये छात्रावासका अभाव देख पूज्यपाद पिताजीका ध्यान इस ओर आकर्षित हुआ। फलफत्तेके सभी विद्यालयों तथा कालेजोंके पृथक् २ छात्रावास हैं जहांपर अन्य देशीय विद्यार्थीलोग निवास करते हैं। उन्हें परीक्षा आदि देनेकी सभी सुविधायें प्राप्त होती हैं, परन्तु दुर्भाग्यसे संस्कृत छात्रोंका कोई भी प्रबन्ध न होनेके कारण संस्कृत परीक्षाके प्रार्थी बालकोंको, जो कि परीक्षाके लिये यहां आते थे, बड़े कष्टके साथ यहां निवासकर संस्कृत कालेजमें परीक्षा देनी पडती थी, ये कष्ट दृश्य देखकर पूज्यपाद शास्त्रीजीके अन्तःकरणमें दया उत्पन्न हुई। बड़े प्रयत्नके साथ उन्होंने वहांके दानवीर सज्जनोंसे सहायता लेकर रु० ५००००) द्रव्यका आयोजन किया, और एक छात्रावास तैयार

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

महामहोपाध्याय पण्डित भानुशास्त्री वधे
वर्णाश्रम स्वराज संघके कार्यकर्ता (नागपुर)

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ७७

महामहोपाध्याय पण्डित केलसचन्द्र गिरोमणि महाशय

पू. श्री लक्ष्मणशास्त्रीजीके अध्यापक

करा दिया । जो कि आजकल श्री शिवकुमारभवनके नामसे प्रसिद्ध है । यहां पर सौ डेढ़सौ विद्यार्थियोंको दोनों समय भोजन तथा पढ़ने रहर्नका समुचित प्रबन्ध चल रहा है, और कितने छात्र यहां पढ़ कर संस्कृत कालेजसे तीर्थ उपाधि पाते हुये कृतकृत्य हो रहे हैं । इस कलकत्ता महानगरीके निवासकालमें परमपूजनीय श्री शास्त्रिचरणोंको श्री १०८ चैतन्य महामधुके गौडीय ब्राह्मण सम्प्रदायके अनेक महानुभावोंसे भी मैत्री स्थापित हुई जिन पियोंमें प्रभुताद अतुलकृष्ण महोदयका नाम उल्लेखनीय हैं, शास्त्रिचरणोंने आपके साथ कइएक समाजोंमें चैतन्य महामधु के चरितामृत के ऊपर भाषण कर यह बात उनके अनुयायी भक्तवृन्दोंमें प्रकट कर दी कि शास्त्रीजी महामधु चैतन्य देवके बड़े भारी अनुरागोंमें है ।

इसी प्रकार शास्त्रिचरणोंका बङ्गदेशीय समस्त विद्यानुरागियों से अत्यन्त प्रेम था और आपने अपने भवस्थान कालमें अद्वैतवादका प्रचार कर एक नवीन युगका अवतरण किया था । शिवकुमारभवन के स्थापित होनेके बाद देशर्भ धार्मिक भावका प्रचार तथा संस्कृत विद्या की व्याप्ति होनी चाहिये, इसी लक्ष्य को सम्मुख रखकर पूज्यपाद पिताजीमें विश्व विद्यालय एवम् संस्कृत कालेजसे अवसर ग्रहण करने की प्रार्थना की, यह सुनते ही स्वनामधन्य चागीके वरपुत्र स्वर्गीय आशुतोष हुकजी महोदयने शास्त्रिचरणको विद्यालयसे सम्बन्ध विच्छेद न करने के लिये बहुत समजाया । परन्तु धर्मप्रचार करनेमें ही अपने भारतवर्षका अत्यन्त आवश्यक कल्याण समझकर शास्त्रिचरणों की इच्छा जो इस तरफ उत्कट हो उठी थी, वह क्यों कर रुक सकती थी । आखिर आशुयायुसे निवेदन किया कि “आप कृपया हमें इस दासत्वशृङ्खलासे मुक्त होने दीजिये,” इस पर स्व० हुकजीने फिर कुछ विशेष जोर नहीं दिया, और शास्त्रिचरण वहांसे अवसर लेकर काशीजी के दिव्य दर्शनमें उपस्थित हो गये । इन्हीं दिनों लाहोर के सुप्रसिद्ध एवम् नैष्ठिक विद्वान् रायबहादुर श्री बालकृष्णजी कौल श्री शास्त्रिचरण की विद्वत्ता की प्रशस्ति सुनकर लाहौर आनेके लिये आपसे बड़ा आमह करने लगे ।

श्री कौल महाशयको वेदान्तसे बड़ा अनुराग है, अपने म० म० मातः स्मरणीय श्री सुब्रह्मण्यशास्त्री मातामहचरणजीसे वेदान्तका अध्ययन किया था, श्रीशुत कौल महोदयके उत्कट आग्रहवश पूज्यशास्त्रिचरणको वहां जाना पडा, और वहां कौल महोदयको वेदान्तका उपदेश किया । डाक्टर साहब शास्त्रिचरणोंके सहवाससे इतने अनुरक्त थे कि शास्त्रीजीकी आज्ञाको ही वे अनुग्रह समझने रहे ।

आप और शास्त्रीजीमें बड़ा ही घनिष्ठ प्रेम रहा है। लाहीरके इस निवासमें शास्त्रिचरणोंको पञ्जाबमें भी अत्यन्त विलयात कर दिया था, वहाँसे आकर अपनी पूज्य माताजीको रामेश्वर, मथुरा, द्वारका आदि तीर्थोंकी यात्रा कराने के लिये, पितृचरण श्री शास्त्रीजीका मस्थान हुआ। इस यात्रामें सभी पीठाधीश्वरों तथा आचार्यचरणोंसे भी शास्त्रिचरणोंको घनिष्ठ प्रेम व परिचय हो गया। जहाँ २ पूज्यपाद शास्त्रीजी पहुँचते वहाँ २ के लोग आप पर सुप्रेमयुक्त हो जाते। इस तरह शास्त्रिचरणोंकी सर्वत्र परिचय व्याप्ति हो गई, काशीमें रहते शास्त्रिचरणोंने रामघाट पर पूज्यवर श्री त्र्यम्बक शास्त्रीजी के अधिनायकत्वमें श्री छुटकामल गोकुलचन्द्र आयुर्वेद औषधालयकी स्थापना कराई, जिसकी स्थापनाक्रिया श्री १०८ महाराजा काशीनरेश द्वारा कराई गई, जिसमें नित्य प्रति अनेक रोगी औषधि तथा पथ्यादि लेकर रोगमुक्त हो रहे हैं।

अनन्तर कलकत्ते एवं काशीजीके सुप्रसिद्ध पण्डित बलदेवरामजी बिहारीलालजी द्वारा रामघाटपर 'साङ्ग वेद विद्यालय'की स्थापना कराई, जिसमें चारों वेद तथा समस्त शास्त्रोंका अध्ययन अविच्छिन्न चल रहा है। इस विद्यालयका उद्घाटन भी श्रीमान् महाराज काशीनरेशजीके करकमलोंद्वाराही शास्त्रीजीने कराया था। महाराजने भी सहर्ष स्वीकार कर आपके प्रति अपने असाधारण प्रेमका परिचय दिया। इस तरह विद्यालय स्थापित होनेके बाद शास्त्रिचरणोंको यह चिन्ता लगी कि अब वेद तथा शास्त्रोंके अद्वितीय प्रचारके लिये लोगोंकी चित्तवृत्ति इधर किस प्रकार लगे और अल्प समयमें ही सर्वोच्च उन्नति किस तरह चले? इस मनोरथको पूर्ण करनेके लिये श्रीयुत बिहारीलालजीसे ही अपना मत प्रकट किया, और प्रत्येक परीक्षोत्तीर्ण वैदिकको प्रतिवर्ष पाठशालाकी ओरसे तथा श्री काशीनरेशजीकी ओरसे रु० ५०) वृत्ति भी दिये जानेका प्रबन्ध व्यवस्थितरूपसे होगया। इस प्रकार आज तक १८ वैदिकों विद्यालयकी परीक्षामें उत्तीर्ण होकर रु० १००) वार्षिक पा रहे हैं।

इस विद्यालयमें अनेक बालक प्रवीण अध्यापकों द्वारा पढ़ाये जा रहे हैं। काशीजीमें अनन्य वैदिक संस्था एकमात्र यही प्रतिष्ठित है। प्रतिवर्ष परीक्षोत्तीर्ण बालकोंके पारितोषिक वितरण समय श्रीमान् महाराज काशीनरेश स्वयं पधारकर इस कार्यको सुसम्पन्न किया करते हैं। इस संस्थाका समस्त कार्य श्रीशास्त्रिचरणोंके द्वाराही परिचालित हुआ करताथा, इस विद्यालयका एक छात्रावासभी शास्त्रीचरणोंने प्रतिष्ठाता श्री किशोरीलालजी तथा श्रीमृगारिलालजी मेहता महोदयोंको प्रोत्साहित कर बनवा दियाहै। जिसमें अनेक विद्यार्थी भोजन भी पाते हुये सानन्द रहते हैं। पूज्यपाद शास्त्रीजीने अनेक परीपकार

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ८२

श्री. वायु किशोरीलाल महेता
अनारसका साङ्गवेद विद्यालयमें पू. शास्त्रीजीके सहायक ।

पू श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॥३॥

श्रीमान् गेठ शिववल वागरी (भक्तमाल)

पू श्री लक्ष्मणशास्त्रीजीके हार्दिक प्रशंसक

सम्बन्धी संस्थाएँभी स्थापित की है। जिनमें 'शास्त्ररक्षा समिति, बनारस' विशेष उल्लेखनीय है। इसके द्वाराभी अनेक स्वावलम्बी ब्राह्मणोचितवृत्तिसि ही निर्वाह करने वाले विद्वानोंको मासिक सहायता मिल रही है।

इस राजनीतिप्रधान युगमें धर्म पर ग्लानि आती देख और शास्त्रीय तथा वैदिक वचनोंके अकाट्य प्रमाणोंका मनगढ़न्त अर्थ लगा कर जनताके अन्तःकरणमें भ्रान्ति फैलाते देखके जिसमें शास्त्रोंका सिद्धसिद्धान्त स्थापित हो और वैदिक प्रमाणोंद्वारा शास्त्रोंका यथार्थ अर्थ ही जनताके सामने उपस्थित किये जाय, उसी उद्देश्य को सम्मुख रखकर धर्मकी संस्थापनाके निमित्त काशीजीमें पृथ्वीपाद पिताजीने एक विराट् सभा "ब्राह्मण महासम्मेलन" की आयोजना की। जिसमें कि इस वर्तमान युग के विभिन्न सम्प्रदायके आचार्यचरणों की उपस्थिति रही। इस महासभामें, स्व० महाराज काशी नरेशजी स्वागताध्यक्ष और पृथ्वीपाद शास्त्रीजी प्रधान सम्पादक रहे, सभाका दृश्य अत्यन्त प्रभावशाली तथा अलौकिक ही स्मणीय था। जिन मनुष्योंको अपने नेत्रोंद्वारा यह दृश्य देखनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ होगा वे इसको भली भाँति स्वीकार करेंगे, कि ऐसा दृश्य शायद ही अपने जीवनमें दृष्टिगोचर हुआ है। सब आचार्योंकी शोभायात्रा और अपने आचार्यों की उनके अनुयायियों द्वारा अपने स्कन्ध पर वहनकर ले जानेका दृश्य बड़ा ही मनोरम था। महाराज किशनगढ़ सरीखे व्यक्ति अपने आचार्य के पालकी उठानेका दृश्य भी निराला था।

लोकको इस बातका बड़ाही आश्चर्य था कि विभिन्न सम्प्रदायोंके आचार्योंको एक स्थानमें एकत्रित कर पृथ्वीपाद शास्त्रीजी महोदय इतना बड़ा कार्य कैसे सुसम्पन्न करेंगे ? परन्तु उनकी सौम्यमूर्ति तथा सत्यनिष्ठाका इतना प्रबल मताप था कि इतना बड़ा विराट् कार्य अति सुगमताके साथ श्री विश्वनाथजी की कृपासे सुसम्पन्न हुआ।

पृथ्वीपाद शास्त्रिचरणोंने ब्राह्मणमहासम्मेलनद्वारा स्वीकृत होनेपर एक विशुद्ध संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापित करनेकी आयोजना की जिसको कार्यरूपमें परिणत करनेके लिये श्री नाथद्वाराके आचार्य महोदयने लक्षाधिकरूपया देनेका तथा स्व० महाराज दरभङ्गा नरेशजीने पांचलाख रूपया देनेका वचन दिया, एवम् स्वनामधन्य जमीन्दार बाबु ब्रजेन्द्र किशोर राय चौधरीने (१००००) रूपया देनेका वचन दिया। इस प्रकार कटकचेके एक सज्जनने भी पांच लाख रूपया गुप्त दान देनेका वचन दिया था।

ब्राह्मण महासम्मेलन के अधिवेशनसे पहलेही इस सभाके उद्देश्योंके सफल करनेके लिये, संस्कृतमें एक मासिक पत्र “ब्राह्मण महासम्मेलन” नामसे पूज्यपाद शास्त्रिचरणोंने प्रकाशित करना प्रारम्भ कर दिया था। उसके एक वर्षके बाद हिन्दीमें एक साप्ताहिक संस्करणभी प्रकाशित होने लग गया। वे, दो पत्र अद्यावधि धर्म प्रचारके लिये जोरदार काम कर रहे हैं। तदनन्तर कई मास तक इसी कार्यका सुचारु रूपसे सञ्चालन करनेके लिये देशदेशान्तर भ्रमण करनाही पूज्यपादका काम रहा। और सभी जगह सफलता भी मिल रही थी, आजतक यह विश्वविद्यालयका सभी कार्य कभी का सफल हो गया होता। पर इसी बीचमें दैवदुर्विपाकसे, शारदा एकछपी एक कराल कानून सनावन धर्मके ऊपर कुठाराघात करने के लिये आ धमका तब पूजनीयचरणोंने सब आरब्ध कार्योंको स्थगितकर धर्मकी रक्षाके लिये सिमला जाकर इस विलका विरोध किया।

परन्तु राजनैतिक नेताओंको गवर्नमेन्टसे मिलजानेके कारण यह विल पास हो गया। विलके पास होते ही शास्त्रीचरणोंने अपनी म० म० की उपाधि त्याग दी और आपके साथ ही श्री तर्करत्नजी एवं आपके शिष्य भाऊशास्त्री वझे, तथा पद्मनाथजी विद्याविनोदने भी उपाधि त्याग दी, चारों तरफसे धर्म पर आघात होते देख अपने बहुतसे मित्रोंद्वारा धुलाये जाते पर पूजनीयचरणोंने बम्बईकी यात्रा की। और फइएक सभाओंमें व्याख्यान देकर धार्मिक संस्थाओंकी मर्यादा रक्षाके निमित्त उपस्थित जनताको प्रोत्साहित किया।

उस अवसर पर बम्बईके दानवीर शेठ श्री लच्छीरामजी चूडीवालने आपको एक मोटर धर्मप्रचारार्थ दी। वस फिर क्या था, आपने उसी मान्तके ग्राम २ में व्याख्यान देकर जनताको धर्मप्रसारण जाग्रत किया। निरन्तर छ मास तक प्रचार करके आपने जलगांव में वर्षाश्रम स्वराज्य संघके विराट् अधिवेशनका आयोजन किया जिसमें प्रायः तीस हजार मनुष्य उपस्थित थे, उक्त अधिवेशन जैसा सफल हुआ वह उपस्थित सज्जनोंको विदित ही है।

किन्तु आपके जिन मित्रोंने वहां की स्थिति देखी उनका हृदय प्रसन्न होनेके साथ २ व्याकुल भी हो उठा। बात यह थी कि जलगांव अधिवेशनके पूर्व जब की आप गांव २ अनवरत परिश्रमके लिये धर्मप्रचार कर रहे थे तब तो आप अपने शरीर की स्थितिके लिये उपयुक्त आहारादि एवं शारीरिक धर्मकी भी परवाह न करते थे

१. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ७७

दानवीर श्रीमान् शेठ लक्ष्मणगमर्जा चर्डीवाल

पुत्र
वर्तन
ःकाल
आई ।

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॥

श्री. महामहोपाध्याय पण्डित अनन्तकृष्ण शास्त्री

अग्रगण्य कार्यकर्ता

अखिल भारतीय वर्णाश्रम स्वराज्य संघ महाविदेशन, जलगांवः

परामर्शप्रदान किया। तभी ४-४३-मिष्ट पर काशी एक्षमेससे काशीके लिये प्रस्थान किया।

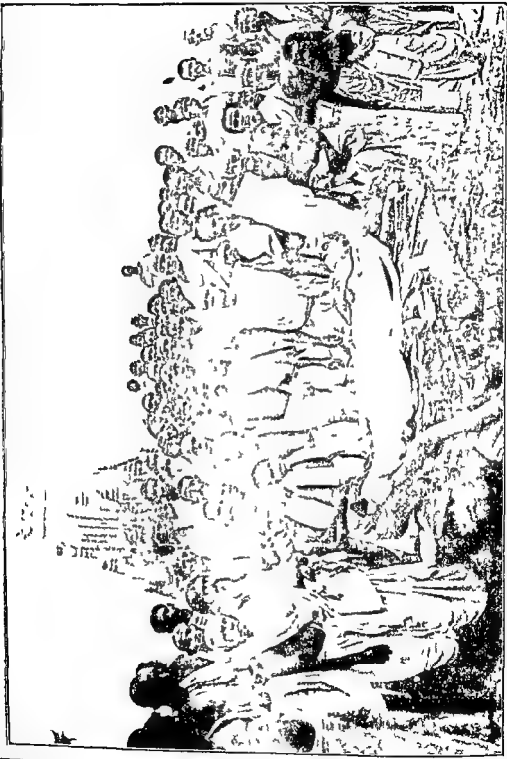
पूज्यपाद पिताजी इतनी कठिन अपनी विमारीका हालतमें भि यही चिन्ता कर रहे थे कि 'वर्णाश्रमस्वराज्यसंघ' तथा संस्कृत विद्या तथा धर्मके प्रचारोंकी सुव्यवस्था कैसे हो जिस इतने अल्पकाल कलकत्तेमें रहनेका फल यह हो गया कि काशिस्य आयुर्वेदीय औपधालयके साथ रोगियोंके लिये निवासभवनके वास्ते बीसहजार रुपयेका प्रबन्ध अपने करवाया।

और शिवकुमारभवन की शाखारूपमें एक 'साङ्गवेद विद्यालय'का प्रबन्ध कालीघाटमें श्री गुरुपाद हलदारजीसे जमीन प्राप्त कर ठीक करा दिया। जलगांव अधिवेशनके निश्चयानुसार अखिल भारतवर्षीय वर्णाश्रम स्वराज्य संघका आगामी अधिवेशन कलकत्ता नगरीमें निश्चित हुआ था। इसके लिये शास्त्रिचरण उस रुग्ण अवस्थामें सतत चिन्तित रहे थे इस सम्बन्धमें अपने पास आनेवाले सज्जनोंसे बराबर बातें और उद्योग करते रहे थे। कलकत्तेसे चलते २ भी प्रोत्साहन देते ही रहे। स्टेशन पर पूज्यपाद शास्त्रिचरणोंके अनेक मित्र उपस्थित थे जिनसे आपका यही कहना था। प्रियवरों, "धर्म की रक्षा करना, वर्णाश्रम स्वराज्य संघका अधिवेशन जो कि कलकत्तेमें होना निश्चय हुआ है, उसको पूर्णतया कार्यमें परिणत करने की चेष्टा करना आप लोगोंका परम कर्तव्य है। उस वल्ल वहां पर उपस्थित लोगोंका कहना है कि वह बड़ा ही कारुणिक दृश्य था। ऐसी सुमूर्ध अवस्थामें भी शास्त्रीजी महोदयका यही कहना था कि धर्मकी रक्षा करो वर्णाश्रम स्वराज्य संघके अधिवेशनमें सफलता प्राप्तकरनेमें यत्नवान् हो।

इधर ट्रेन जानेका समय हुआ। उपस्थित सज्जन आपकी पदधूली तथा आशीर्वाद ले गाड़ीके बहार आ गये। रात्रिको ट्रेनमें आपकी अवस्थामें परिवर्तन हुआ। वैद्यवर पं० श्री निवासजी शास्त्रीजी तथा पितृव्यचरण पं० श्री व्यङ्गटेश शास्त्रीके हृदयमें आतुरतासी छानें लग गई। शास्त्रिचरणोंने आप लोगोंको आश्वामन देते हुये कहा कि आपकी दृढ़ प्रतिज्ञता के फल स्वरूप निर्विघ्न मातृकाल हुआ। और ट्रेन काशी स्टेशन पर आ पहुंची। आप आतुर न होइये प्रभुका स्मरण कीजिये।

“आपदामपहन्तारम् दातारं सर्वसम्पदाम्।

लोकाभिरामं श्री रामं भूयोभूयो नमाम्यहम्।”

इस मन्त्रको जपते २ हि प्रभु महल करंगे । इतनेमें काशीका स्टेशन आगे देख पितृचरणोंको बड़ा आनन्द हुआ । स्टेशनसे प्रातःकाल आठ बजे पूज्यपाद शास्त्रिचरणका घर पर प्रवेश हुआ । यहाँ तीन घण्टे स्थितिके बाद श्वासकी प्रतिक्रिया बढ गई और आखिर हम लोगोंको इसी कराल कब्रिमें छोट परम पूजनीय पिताजी परमपद वैकुण्ठ-पदको प्राप्त हो गए ।

काशीमें यह समाचार फैलते ही सर्वत्र शोकसा छा गया । स्वर्गीय श्री काशी नरेश महाराज तथा राजा मोतीचन्द आदि काशीके प्रमुख लोगोंने कलेक्टरसे अनुरोध कर मणिकर्णिका घाट पर विष्णुपादके संलग्न चिता की आज्ञा ले ली और उसी मुख्य स्थान पर जहाँ राजामहाराजा एवं धर्माचार्योंका ही देहसंस्कार होता आया है वहाँ पूज्यपादके शरीरका अग्निसंस्कार किया गया । पूजनीय पितामहीजी अभी जीवित है ।

पूजनीयचरण प्रातःस्मरणीय पिताजीके चले जानें पर अब हम लोगोंको उनके प्रारम्भ किये कार्योंको आगे चलानें में जिन शक्तियोंकी आवश्यकता माछुम पड रही हैं वे वह हैं जो की असाधारण तपस्याओं द्वारा मात्र अपनाई जा सकती हैं । परन्तु पितृचरणोंमें वे सब शक्तियाँ विलसित देखी जाती थी । एक जीवन्मुक्त पुरुषमें जैसे गुण रहने चाहिये वे गुण शास्त्रीजीमें अबाधित पाये जाते थे । लेकिन जबतक पितृचरणोंकी छायातलमें रहनेका सौभाग्य हम लोगोंको प्राप्त था तबतक यह सब अनुभव ऐसा व्यक्त न था । सूर्यके अस्त हो जानें पर सूर्यमेघ अन्धकार पटल सामनें उपस्थित आ धमकता है तभी भगवान् सूर्यके प्रकाशकी महिमा माछुम होने लगती है । पितृचरणों की ज्योति परमात्मामें जा मिली परन्तु हम लोगोंको इस कराल कालमें अपनी मर्यादाका यथावत् पालन करना तथा अपना शिर ऊँचा रखना ही होगा । पितृचरणों की कृपासे वह मार्ग तैयार हो गये हैं । जिनमें हृद विश्वास रखकर चलें तो अपने मानवजीवनको सफल रखते हुये पार पा सकेंगे । आखिर भगवान् तथा देवभूत पितृचरणों से यही प्रार्थना हम लोगोंको करना है किः—

ममो ! जिन शक्तियोंको पा कर अपनेको हम आपका सच्चे अनुयायी बना सकें वही शक्ति कृपापूर्वक हम लोगोंको दें और ऐसी विमल बुद्धि भी मिलनी चाहिये जिससे उन अमोघ शक्तियोंको शुभोदक फायदे ही लगाकर दूरदर्शी बन सकें ।

सनातनीयोंके सुप्रसिद्ध गेय काव्य
[“ ब्राह्मण महासम्मेलन ” मेंसे अनुमति समेत उद्धृत]

झंडा गायन

वर्णाश्रमी विश्व का प्यारा ।

धार्मिक-झण्डा उडे हमारा ॥

धार्मिक धाक जमाने वाला ।

दुष्टों को दहलाने वाला ॥

बल दे विजय दिलाने वाला ।

मातृभूमिका अटल सहारा ॥ धार्मिक०

जन्मभूमि की जान इसी में ।

भारत का अभिमान इसी में ॥

मूर्तिमान भगवान इसी में ।

धर्मप्राण भारत का प्यारा ॥ धार्मिक०

इसको लिये प्रेम से कर में ।

निर्भय बढ़ो चलो समर में ॥

निश्चय छे स्वराज्य दम भर में ।

भाग्य रण से शत्रु विचारा ॥ धार्मिक०

आओ वीरो इसे बढ़ायें ।

इसपर जीवन भी बलि जायें ॥

धर्म-कर्म का पाठ पढ़ायें ।

चमका दें फिर भाग्य सितारा ॥ धार्मिक०

प्रभात गायन

[लेखक—श्रीयुत 'मायेश' चन्दौसी ।]

वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के, रक्षक रमा-रमण भगवान !

जो असुरों के दर्प दलैया,

देवन की सब लाज रखैया,

वेदविदित सद्मार्ग सुझैया,

जो जगमें बलवान । रक्षक रमा-रमण भगवान !

ऋषि सन्तानों का अति प्यारा,

आर्यवरों का प्राण दुलारा,

वर्ण आश्रम यह संघ हमारा,

जिसका गौरव भाव महान । रक्षक रमा-रमण भगवान !

वस्त्र स्वदेशी वेश स्वदेशी,

भाष व भाषा ज्ञान स्वदेशी,

शिक्षा सारी होय स्वदेशी,

देशी हो भोजन पान । रक्षक रमा-रमण भगवान !

निर्भय होकर धर्म के खातिर,

धर्म के प्यारे देश के खातिर,

भारत मा की लाज के खातिर,

उठो वीर हिन्दू सन्तान ! रक्षक रमा-रमण भगवान !

वीरो आओ वीरो आओ,

धर्म निभाकर देश बचाओ,

निज पुरखों की शान रखाओ,

होगा तब कल्याण । रक्षक रमा-रमण भगवान !

वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के, रक्षक रमा-रमण भगवान ॥

हिन्दी-हिन्दू-हिन्दुस्तान

[ले०-श्रीरामचंद्रजी शर्मा, फीजी ।]

कर्मवीर भारत सन्तान,
जपो निरन्तर एक जवान ।
धर्म सनातन जीवन-मान,
हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

मुनियों का अनुभव अनुमान,
सुनो ध्यान देकर मतिमान ।
प्रकृति देवि का रम्योद्यान,
हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

देश-धर्म का जिसे न ध्यान,
वह नर जग में पशु समान ।
धर्मपाणता का यह स्थान,
हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

तत्त्व-सत्त्व गय साज विधान,
नेम-भेम का कर आदान ।
मधुर-स्वरों में गाओ गान,
हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

चार वेद दश-आठ पुरान,
पट्ट-शास्त्रों का इसमें ज्ञान ।
'रामचन्द्र' यह मन्त्र महान,
हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

પૂ. શ્રી લક્ષ્મણરાજી સમારક ગ્રન્થ.

ગુજરાતી ભાષા વિભાગ

સનાતન ધર્મ અને તેની વ્યાપક શક્તિ

શ્રીમત્ પ. પ. પૂ. શંકરાચાર્ય
શ્રી સ્વરૂપાનંદ તીર્થ સ્વામી

જરે વરંધી ચાલના આવેના વિધર્મીઓના અને વિદેશી
ઓના પ્રખર પ્રહારો સામે હજી સુધી ટકી રહેતી સનાતન
ધર્મની અદ્ભુત શક્તિ મ્હં છે તે એક વિચારણીય વિષય થઈ
શકે છે. જેમ ધર્મ સનાતન તેમ તેની શક્તિ પણ સનાતન
હોતી પડે છે. ધર્મ-વેદ-શ્રદ્ધ-અક્ષર-આત્મા વિગેરે નામો એકજ
પરમાત્માના-શ્રદ્ધના છે. મનુષ્યિત્વનંદ એ પરમાત્માનું એક એવું
નામ છે કે જે દરેક દેવ અથવા દેવીને પણ ચોટી શમી શકે. જ્યાંય
છે આત્મા નિવાર કરતા સહજ સમગ્રાય છે કે સત્યવિદ્યાનંદ
શ્રદ્ધ એજ ધર્મ છે. ધર્મ એવો ધારણુ કરનાર, એ અર્થ વાસ્તવિક
રીતે જોતા જાણેને માટે જ થઈ શકે છે. આખા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન
તેજ ખરી રીતે દરેકને ધારણુ કરી નાખનાર છે. શક્તિને શક્તિમાનથી પ્રયત્ન પાડી શકાય તેમ નથી અને
તેથી જાણની-ધર્મની-શક્તિ એ સનાતન ધર્મની જ શક્તિ છે. અને આમ હોવાથી તે શક્તિ
ઉપર જણાવેલા અનેક પ્રદારો મામે ટકાવી રાખે અને હમેશને માટે વિજયનેજ પ્રાપ્ત કરતી રહે એમા
કાર્ત્તવ્ય નહીં જેવું નથી.

જેમ જાણના જ્ઞાતિથી જાણતી ન પડના થઈ છે તેમ ધર્મ જે શ્રદ્ધપ-શ્રદ્ધપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ-છે
તેમા પણ જ્ઞાતિ થવાથી વાસ્તવિક ધર્મને બદલે કલ્પિત ધર્મ ઉપર ચિત્તરૂપિ હોવાય છે. પરંતુ તે ધર્મ મરિપત
અને તેથી ક્ષણિક-નાશવત-હોવાથી તેની સાથે તે ધર્મીનો પણ નાશ થાય તો તે બનવા જોગ છે. પરંતુ
ધર્મ-શ્રદ્ધ-ને તેના વાસ્તવ સ્વરૂપમા-શ્રદ્ધાપ્રાપ્તિના સાધન રૂપમા-અદ્ભુત મરનાર અને તત્ત્વસાર વર્તનમા-
આત્મા-સુખનારનો કેઈ કાગે નાશ થાયો સભર રહેતો જ નથી. કેઈ મરણુ પરત્વે તે કદાચ બ્યક્ત ન
થય પરંતુ સમય આવે-વચાસમને-જુન તે પોતાના મૂળ અને વાસ્તવ સ્વરૂપમા પ્રગટ થયેનો ભારતવર્ષના
પ્રાચીન ધાર્મિક ઇતિહાસથી આપણે જાણે છે.

ધર્મ એ જાણ-જાણનામિતું સાધન-હોવાથી જાણની સમાન વ્યાપક હોય એ દેખીતું જ છે, અને તેથી
તે અમૂક દેશનો જ છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ છતાં સનાતન ધર્મ એ ભારતવર્ષમાના અમૂક સંપ્રદાયના
મનુષ્યોનો તથા વેદનો જ છે એમ કાચી મહેત્ત છે. તેનો વિચાર સહજ મરવો પડે છે. સનાતન ધર્મ એ
ખરી રીતે અને સક્ષમ દ્રિષ્ટિ જોતા જાણની માફક સર્વજ વ્યાપક હોવા છતાં જેમ જાણની અભિવ્યક્તિ સર્વ
સ્થળે જણાતી નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં તેના ઉપર રહેલા આકર્ષણોનો ભજ થયો હોય છે ત્યાં જ તે (જાણ)
વ્યક્ત થાય છે અને સજ્જરૂપે જાણ ગણાય છે. તેમ જ્યાં ધર્મની-જાણની-જાણ પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અર્થ
પ્રમાણની વ્યાપક-નિશાળ-ઉદ્ધર અભિવ્યક્તિ હોય છે ત્યાં તે ધર્મ સનાતન ધર્મની યથાય સમાને પાત્ર થાય.

છે. આથી હવે આપણે માટે એ વિચારવાનું ઉપસ્થિત થાય છે કે કેવા પ્રકારની વ્યાપકતા-નિરાપતા અને ઉદારતાથી ભારતવર્ષનો એ વૈદિક ધર્મ સનાતન ધર્મ કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત વિષય આવા લઘુ લેખમાં મર્યાદા સહ્ય તેવો ન હોવાથી બ્રહ્મની વ્યાપકતાની માફક આ સનાતન ધર્મની વ્યાપકતા એજ ધર્મની શક્તિ છે એટલુંજ માત્ર આ લઘુ લેખમાં બતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ધર્મો નીતિને ધર્મથી જુદા પાડે છે, જ્યારે સનાતન ધર્મ નીતિને પોતાના એક અંગમાંજ સમાવે છે; વળી આરોગ્યના નિષ્કોને પણ એણે પોતાનામાં એક સ્થાન આપેલું છે. એટલુંજ નહિ પણ રાજનીતિને તેમજ યુદ્ધાદિના નિષ્કોને આ ધર્મ પોતાના અંતર્ગત વિષયોમાં સમાવેશ કર્યો છે. ટુંકામાં કહીએ તો મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં જાગૃત થાય ત્યાંથી તે રાત્રે નિદ્રાવશ થતા સુધીની દરેક ક્રિયા, એટલુંજ નહિ પણ જન્મથી મરણ પર્યંતની પ્રત્યેક આવશ્યક પ્રગતિ આ સનાતન ધર્મથી વ્યાપ્ત થયેલીજ હોય છે, આમ જીવનભરની દરેક ક્રિયામાં ધર્મ વ્યાપ્ત થયેલો હોવા છતાં અધિકારભેદને યથાર્થ રીતે લક્ષમાં રાખીને કેવી સુદૃઢતાથી ધર્મ તે કોઈના અંગને પ્રતિપાદન કરે છે એ વાત સારુને યથાર્થ રીતે વિચારી જોનારને અચ્છાત નથીજ.

ધર્મ એ સનાતન ધર્મનો મૂળ અને વિસ્તૃત વિષય છે, અને તેનો ઉકેલ કરવો દુર્ધટ છે, એ મહાભારતમાંથી યથાર્થ રીતે સમજી શકાય તેમ છે. ધર્મ એ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રધાન છે, એટલુંજ નહિ પણ નિઃશિત માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને પણ તેજ પ્રવૃત્તિમાર્ગનાં કર્મો સાધનરૂપ છે. તદ્વાત માત્ર સકામતા અને કષ્ટિરૂપંશુલિતિમાં રહેલો છે. કર્મમાર્ગમાં આવા પ્રકારની સકામ અને નિષ્કામપણાની ગુંથણી રહેલી છે જેને ઉકેલવાની ક્રિયા કેટલીક વાર દુર્ધટ થઈ પડે છે. તેના કરતાં વિશેષ દુર્ધટ કાર્ય નિઃશિતના અધિકારીને પ્રવૃત્તિનો ભોધ, તથા તેવા જાતના અતુલ પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ તથા તેની સાથે જ્ઞાન કર્મના વિરોધનો વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત એ બધાના ઉકેલનું થઈ પડે છે. સાથે સાથે શાસ્ત્રની પુણી એ છે કે ધર્મ તથા જ્ઞાનના સ્વરૂપને તેમજ અધિકારીભેદને જે બરોબર સમજે તો ઉપરોક્ત ગુંથણીનો ઉકેલ એ રમત સમાન થઈ પડે છે. આ પણ એક પ્રકારની સનાતન ધર્મની અધિકારભેદે કર્મની વ્યાપક શક્તિનું દિગ્દર્શન કહેવાય.

ઉપર પ્રમાણે કર્મની મોટી ગુંથણીની સાથેજ બીજી અવાંતર ગુંથણી પણ ધણીજ છે, જેમાં અધિકારનો એટલો બધો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે કાણે કાણે જીવનના પ્રસંગોમાં અધિકાર બદલાતાં કર્મો પણ બદલાય છે અને પાપ પુણ્યનાં ઉત્પાદક થાય છે. વળી દરેક કર્મ કેવી રીતે સંસ્કારને પેદા કરે છે, તથા તે સંસ્કારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે શું શું કામ કરે છે તે પણ એક અદ્ભૂત ગુંથણી સનાતન ધર્મના વ્યાપક કર્મ વિષયની છે. ટુંકામાં ધર્મના કર્મરૂપી અંગની વ્યાપકતાનો વિચાર સનાતન ધર્મ જેટલો બીજા કોઈ ધર્મ બાજેજ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ વિચાર એ સનાતન ધર્મની શક્તિ છે. વર્ણ્યશ્રમ ધર્મની વ્યવસ્થા બાંધી, તેમાં કદાચ કોઈ કાંઈ કારણસર બરોબર વ્યવસ્થિત ન રહે તો તેમાંથી આદાર વિહાર તથા અનુયોગ પ્રતિયોગ વિવાહ વિગેરેના કારણસર અવાન્તર ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ પાડી તેની વ્યવસ્થા બાંધવી એ પણ એક સનાતન ધર્મની વ્યાપકતાનું ચિહ્ન છે. એ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં રહેલા સંસ્કારના મૂળને કદાચ કોઈ ન સમજી શકતું હોય અને તેથી તેવી વ્યવસ્થાને નિંદે, પરંતુ યથાર્થ વિચાર કરી જોતાં જણાયે છે કે તે પણ કર્મના સંસ્કારને અવલંબીનેજ દીર્ઘદિવસી કરવામાં આવેલી છે. હાલમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં આલ્લી લોહીની પરીણામાં ખરિજીઓ તથા તેમાં પડતા સંસ્કારોને વિચારી જુએ તો સહજમાં જણાય એમ છે કે તે વ્યવસ્થા શુદ્ધ સંસ્કારવાળાને મલિન ન થવા દેવા માટે ધણીજ આવશ્યક છે, અને

વિહિતસ્થાનનુસારાત ગર્હિતસ્ય ચ સેવનાત્ ।

અનિપ્રદ્યાત્ત્વેન્દિવાપામ નર પાનમૃન્ડલિ ॥

વિહિતનુ પામ । ન કરનાથી તથા નિહિતના સંનયથી, તેમજ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ નહિ કરનાથી મનુષ્યનુ પતન થાય છે ખાસ ધ્યાનમાં રાખના સન્ન્ય એટલું જ છે > મનુષ્યની ઉત્તમતા તો પોતે જ વર્ણ આશ્રમ કે અસ્થામાં હોય તે વર્ણ આશ્રમ > અવસ્થા માટેના શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત ધર્મોના યથાર્થ પાતનમ જ સમાવી છે શાસ્ત્રોએ જતાવેલા ઉપર પ્રભાલેના સર્ગ માર્ગદર્શક પોતાની ઉચ્ચતિ કરવાનું બાબતુ ઉપ- મુકી અશાસ્ત્રીય માર્ગને ગ્રહણ કરવાના પ્રવાય ખરેખર ગૌણીય જ ગણના અરખા છે, એટલું જ નહિ પણ વાસ્તવિક ઐશ્વર્યા આધે ન યતા અનાસ્થક કલહને ઉત્પન્ન કરતા દોષ, વર્તમાન સમયમાં બ્યારે વાસ્તવે સગીન ચંકચની ખાસ આશયકતા છે ભાર, તેના તે વ્યાધક જ બને છે આવી રીતના અશાસ્ત્રીય પ્રયત્નો તો કલહને વધારનારાજ કહી શકાય અને તેથી વ્યવસ્થાવર્ધની પ્રજામાં ઐશ્વર્યા અભાવને હિન્નભાસ કનહિત્રોને એ પ્રકારે આનંદમાં વૃદ્ધિપર્વા યદ્ય પડે આથી આ ગ્રંથે એટલું જણાવવું અપૂરત નહિ મણુપ કે હાનમાં આનંદ સનાતન ધર્મની વર્ણુદિ વ્યવસ્થાને હાનિ પડેલાનાના પ્રયત્નો ધાર્મિક કલહોને વચારી મકી હિન્દુ મતની એકતા સાધવામાં વિદ્વરૂપ યદ્ય પડ્યા છે

ધર્મરપ્રાપ્તિ માટે ઉપાસના-ભક્તિ-એ પણ એક સર્ગ અને ઉત્તમ પ્રકારનુ માધન છે, અને તેના અનુનયન માટે સગ્રુણ પરમાત્માની આશયકતા રહેલી છે તેમાં પણ એકજ પરમાત્મા સ્વયં સર્વનામ રૂપો હોવાથી, સાધક-ઉપાસક-પોતાની રૂપિ અનુસાર ગમે તે નામ રૂપને પોતાના અવલગન તરીકે લેઈ શકે તેવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા આપનારી ઉદારતા એ પણ સનાતન ધર્મની વિશાસ્ત્યાપકતાની એક શક્તિ છે

આમાં એવી કુદર પ્રમત્તની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવેલી છે કે મનુષ્યની માનસ શક્તિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી તેની માનસિક બુદ્ધિશક્તિ વિમલના કમ અનુસાર ભક્તિની બુદ્ધિમયોના કમની ગોઠવણી કરવામાં આવી છે વિચાર કરી જેતા મહજ જણાવ એમ છે કે નાંધા ભક્તિ તથા ભક્તિની અગિયાર બુદ્ધિઓ મનુષ્યના મનના તે માર્ગ પ્રતિ ચતા નિમ્મને આધારેજ ગોઠવાયેલી છે સગ્રુણ નિર્ણય તથા સામર નિગકાગ એમ પરસ્પર વિરોધી જણાના જા તેનું સમેનન કરી અધિમત્રી જોદે રચાયતી રચનાને તે બિચના લગ્ન અભ્યાસી જ જાણી અને સમજી શકે છે 'ત્રેમ એ પરમાત્મા છે' ના સિદ્ધાન્તવાળાને માટે પણ મનાતન ધર્મે જોષ્ટે તેવો અનમર આપેલો છે સહાનંદ કરતા ભગવાનની ઉત્તમતાનો સિદ્ધાન્ત એજ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ છે પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ વિચારવાનું છે કે એકલો 'ત્રેમ' તે પ્રેમ રિનાના ઇન્દ્રિયની આકૃષ્ટ કેઈ જગ્યાએ આપતિમાં આવી પડવાનો તબલ દોવાથી, સનાતન ધર્મે તેને શાનરૂપી પ્રેમવાળો બનાવ્યો છે આથી તેને પ્રેમ સ્થળે આપતિમાં આવી પડવાનો સભવ રહેતો નથી એ ખાવ સચન કરાને ભક્તોમાંથી શાની-શાનયુત-ભક્ત તે પોતાના આત્મા છે એનુ નીચેના ભગવદ્ભક્તી બતા યુ છે

જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્ ।

ગોપીકાઓ જેવી ઉત્તમ ભક્તિવાળાને પણ શ્રાવને અભાવે તેમની ભક્તિની કમાન જટી ન બન્ય એટલા માટે ભગવાને ઉદવહારા તેમને શ્રાવનો જોષ કરાવી તે કમાને દખાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે ખાત રુપરિક છે વળી 'ત્રેમ' એ નિમ પાસના વિષવાળો ન દોવો જોષ્ટે તે બતાવવા સનાત । ધમ તેને વૈરાગ્યુકત-નિર્વિશ્વ-દોવો જોષ્ટે એમ જતાવેલું છે આમ ભક્તિ શાન અને વૈરાગ્યની નિપુણતા જોગ મધ્યર્થ રીતે પ્રતિપાદન કરી બતાવનાર સનાતન ધર્મે કેવળ 'ત્રેમ એ પરમાત્મા' છે એ

ધ્યેય કરતાં આગળ વધેલા છે અને તે પણ સપૂર્ણ વિચારપૂર્વક જ છે એવું સદૃઢ જણાઈ આવે છે. સનાતન ધર્મની વિચારવ્યાપક શક્તિ કંઈ જેવી તેવી નથી તે આથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે.

આ પ્રસંગે એ પણ જણાવવાને ઇતિ હોય છે કે જેમ ઇન્દ્રિયગોચર ભોજનાદિ પરિણામો મનુષ્ય માનવી રૂપમાં મિત્રના જણાય છે, તેમ આત્મિકિય જ્ઞાનના વિષયમાં પણ તેને ઉપાસના અવલંબનની રૂપમાં મિત્રતા હોવી જ ઘટે છે. એ વિચારને લક્ષમાં લઈને સનાતન ધર્મ અનુસાર ઉપાસ્યાવલંબનની એકતા માટે કદી જ આગ્રહ કરેલો નથી, પરંતુ તે દ્વારાએ ઉપાસાતા જ્ઞાનીના એકતામાં ખાસ આગ્રહ કરેલો છે. આમ છતાં કોઈ ઉપાસ્યાવલંબન એક જ નામ રૂપને બતાવે અને તેના સિવાયનાં ઉપાસ્યાવલંબન અન્ય નામરૂપને નીચી દ્રાવિનાં અને ખોટા છે એવો દુરગ્રહ કરવાને મથે તો તે સનાતન ધર્મના ઉદાર અને વ્યાપકવિચારમાં પરિમિતતા લાવી આવ્યા ઉત્તમ ધર્મને લોદ્ધટિમાં સંકુચિત બનાવવાનો પ્રયત્ન ગણી શકાય.

ઉપાસ્યાવલંબન નામ રૂપના બેદર રૂપિય અનુસાર છે એ સ્વસ્થને નહિ સમજી સનાતન ધર્મની અંદર બંને કેટલાક અને કેટલાકની બ્રાન્તિ કરતા હોય પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અને દીર્ઘ વિચારને અન્તે તો જરૂર એમ જ જણાશે કે ઉપાસ્યાવલંબન નામરૂપ એક જ બનાવવાનો માર્ગ તે આમાલકરને માટે એક જ માપનાં કપડાં બનાવી આપવા સરખો છે.

સત્, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો અને તેના કાર્યોને સમજાવવા માટે ત્રણ ગુણની ઉપાધિ અને તેમનાં કાર્યોને સમજાવવાની સનાતન ધર્મની વિસ્તૃત પૌરાણિક પ્રક્રિયા પણ સનાતન ધર્મની એક અદ્વિતીય શક્તિ છે. ત્રણ જુદી જુદી ઉપાધિવાળા આસાધ્ય ત્રિપુટી દેવતાએને તેમના ગુણ પ્રમાણેનાં કાર્યોને ન્યાય કાર્યો રૂપે વિચારી કયા ગુણો લગ્ગ અને કયા ગ્રાહ છે એ સમજવાને માટે જ એ પ્રક્રિયા છે. વળી નિર્ગુણ જ્ઞાનની ત્રિગુણાત્મક શક્તિનાં તે કાર્ય કરે છે અને જ્ઞાન તો નિષ્ક્રિય અને નિષ્કલ છે એ સુચવવાને ત્રિશક્તિનાં રૂપો ને તેનાં કાર્યો બતાવવાની સનાતન ધર્મની શાક્ત પ્રતિષ્ઠિ છે. સનાતન ધર્મની શાક્ત પ્રતિષ્ઠિનો પણ ખરેખર વિચાર કરી જોઈએ તો જણાશે કે તે પ્રતિષ્ઠિ સક્રમ અને નિષ્ક્રમ એમ ઉભય પ્રકારની છે. સક્રમપ્રતિષ્ઠિ પર્વતસાન નિષ્ક્રમનામા થનાં “યન્મિન્નિક્તો ન દુન્નેન દુરગાવિ તિચાલ્યતે ।” એ પ્રમાણેની વાસ્તવ નિઃસંગ શક્તિરૂપે તે પરિણમે છે. શાક્ત પ્રતિષ્ઠિ પણ શાસ્ત્રકારોને ખરે હેતુ તો આજ છે, છતાં ભૌતિક સક્રમતાને માટે તેનો ઉપયોગ કરનાર વધારે હોય અને તેથી તે શાક્તપ્રતિષ્ઠિમાં પ્રજ્ઞને બ્રાન્તિ થવા સંભવ રહે એ દેખીતું જ છે. પરંતુ તેની સાથે શાક્તપ્રતિષ્ઠિની બીજી પણ એક હેતુ વિચારવા સરખો છે તે એ કે જગતમાં મોટામાં મોટું માયાનું સ્વરૂપ તે સ્ત્રી જાતિ છે, અને શાક્તપ્રતિષ્ઠિ જ્ઞાનની માત્રમાં મદામાયા જગજગતનીની ઇતિ ઉત્પત્ત કરાવી તે મહામાયા જ્ઞાનતિથી બચવાને માર્ગ સરળ કરાવે છે. આ બાબતનું ઉત્તમ દાહન હાલના જ જમાનામાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ થયા તેમનું છે. વસ્તુના ઉપયોગમાં બૃહ્ત યામ તો તેથી શુ વસ્તુ ખરામ છે એ કહેતું ન્યાયનું ગણાય ખરું ? દીપક પ્રકાશવા માટે આપણને મળેલું સાધન દીવાસળી છે, પરંતુ તે જ દિવાસળીથી કોઈ અનધક અને મૂર્ખ માણસ ધાસની ગંજી અથવા ધર બાળી ચૂકે, તો તેથી શું દિવાસળી એ ખરામ અને નુકસાનકારક વસ્તુ છે એમ કહી શકાય ? શક્તિનો વાસ્તવિક માર્ગ આ જ હોવાથી સનાતન ધર્મની તે એક પ્રખર શક્તિ ગણી શકાય એ દેખીતું જ છે.

માનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠિમાં સનાતન ધર્મનું વેદાન્ત જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ છે, અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ તેણે ચક્રિત કર્યા છે એ તો સપ્રસિદ્ધ વાત છે. વેદાન્તજ્ઞાનનો આધાર વેદાન્તદર્શન હોવા છતાં સનાતન ધર્મ બીજા પાંચ દર્શનોને પણ પોતપોતાનાં સ્થાન આપેલું છે. વેદાન્તદર્શનમાં પણ તે પાંચે દર્શન શાસ્ત્રોનું કાંઈ એકાન્તિક ખડન નથી. બાલ્યકાર ભગવદ્ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય પણ તેના વેદવિરોધી બાગનો

સ્વીકાર કરેશે છે અને તેથીજ તેઓ પળવત્યાપનાવાચ્ય ગણાવવા છે. સહજ વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે તે પાંચે દર્શનશાસ્ત્રો વેદાન્તમાં પ્રવેશ કરવાના સાધનરૂપ છે. તે પાંચે દર્શનોમાં ન્યૂનતા અને ક્ષાન્તિ પેદા કરનાર દર્શનિક વિષયને વેદાન્તદર્શન પૂર્ણ અને નિર્ધાનત કરી આપે છે. આધિકારબેદે તે પાંચે દર્શનશાસ્ત્રની જરૂર પશુ જણાય છે. આત્મજ્ઞાનના આરંભમાં પશુ વિરોધ જણાતો હોવા છતાં અવિરુદ્ધને સ્થાન આપવાની અને બુદ્ધિના વિકાસાનુસાર આધિકારીબેદે જોઈતી વ્યવસ્થા કરી આપવાની સનાતન ધર્મની એ અદ્વિતીય શક્તિ છે.

અર્હિસા જ્ઞાનો ધર્મ: એ પશુ સનાતન ધર્મનોજ એક વિચાર છે, પરંતુ તેની સાથે એ પશુ વિચારવા જેવું છે કે એકાન્તિક અર્હિસા તો અસંભવિત છે. આથી એ અર્હિસાના સિદ્ધાન્તને એવી વ્યવસ્થાથી રાખવામાં આવ્યો છે કે તેનો સમજ નાશ પશુ ન થાય અને જગતના વ્યવહારને પશુ તેનાથી કોઈ પ્રકારનો વંધો બાધી શકે નહિ. આ વિષયકની એવી રચના છે કે એકની અર્હિસા તે ખીલની હિંસા હોય છે. ત્યાં એકાન્તિક અર્હિસા ના જ ધરી શકે. તેથી સમષ્ટિ બ્રહ્મા પ્રત્યે તેમજ શુદ્ધી પ્રતિ દ્વાસના પ્રત્યે ઉપરજ તેની વ્યવસ્થા ગોઠવવી પડે છે. સનાતન ધર્મની અર્હિસાની વ્યવસ્થા પશુ તેવા પ્રત્યે ઉપરજ કરવામાં આવી છે, જે તેના હંડા અભ્યાસીને સહજ જણાઈ આવશે. વળી વિચાર કરતાં માકુમ પડશે કે સહાર પશુ એક આવરણક શક્તિ છે અને તેથી તેને સમજાવી કાઢી નાંખી શકાય તેવી નથીજ. આ સંહારની શક્તિનો તિરસ્કાર કરવાથી અથવા તેનો યોગ સહાર નહિ કરવાથી, પ્રસંગે તે વિપરીત પરિણામને પશુ લાવી શકે છે, અને તે વખતે પાલન-અર્હિસા-નું કામ બીલકુલ અસાધ્ય થઈ પડે છે. આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા સાર દક્ષ પ્રજાપતિના યત્નમંત્રુ વર્ણન વિચારવા સરખું છે. યત વિષયુ ૪૪ એટલે કે પાલનશક્તિ છે અને ૨૬ એ સહારશક્તિ છે. યત-પાલન-શક્તિના આરાધનમાં ૨૬-સંહાર શક્તિ-નો ભાગ કહાડવોજ પડે છે. યતના વિધિમાં પશુ આ જ રહસ્ય રહેલું છે. આથી અર્હિસાનો તેમજ હિંસાનો એમ બન્નેનો એકજ વખતે યથાર્થ વિચાર કરવાની અદ્વિતીય શક્તિ પશુ સનાતન ધર્મની છે.

ઉપર પ્રમાણે સનાતન ધર્મની શક્તિનો સ્વરૂપમાં વિચાર કરી ઉપસંહારમાં જણાવવાનું એ છે કે બાળી રીતે અનેક પ્રકાર અને અનેક દિશાઓમાં પોતાનાં હંડા મૂકી નાંખી ઉભેલું આ સનાતન ધર્મરૂપી વૃક્ષ છે જેને છેદન કરવા હજારો વર્ષથી હજારો પ્રયત્નો ચલા રહેતા હોવા છતાં પશુ તેની કોઈ કોઈ નજીવી શાખાઓનું જ ખાત્ર ઉછળ થવા શિવાય અન્ય કોઈ પશુ પ્રકારનું વૃક્ષસ્થાન તેને આજ લગી કોઈપણ કરી શક્યું નથી. કારણ એ વૃક્ષનું મૂળ વેદ-બ્રહ્મ-સોવાથી તે અક્ષર છે અર્થાત્ તેનો કદિ પશુ ઉત્ક્રેદ થઈ શકે તેવો નથીજ. કારીમાં કારી ધાવ પશુ તેને કોઈજ અસર કરી શકે તેમ નથી, એટલુંજ નહિ પશુ એક કાળે જ્યોતે તેના નિંદક હોય છે તેઓજ પાકળથી તેના પ્રશંસક બની ગયેલાનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. કદાચ ધારો કે કોઈ તે વેદ-બ્રહ્મ-ના જાણ સ્વરૂપનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતા હોય અને તેમાં કોઈકે અંશે પોતાને કૃણીભૂત થયાનું માનતા હોય, પરંતુ જ્યાંસુધી આ જગતના કોઈપણ પુણ્યપ્રોયસમાં પડેશે એક પશુ યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાની-જીવનમુક્ત-અવધૂત-વેદવેદાન્તને જાણનારો છે, ત્યાંસુધી તો તે સનાતન વેદ ધર્મનો ઉત્ક્રેદ થઈ શક્યો નથી અને થઈ શકવાનો પશુ નથીજ. આ વૃક્ષનો પ્રવક્તા નહિ પશુ અપ્રત્યક્ષ રીતે નાશ કરવાના ખાસ હેતુથી કેટલાકે એમ પશુ કરે છે કે કેટલાક નાશક જંતુઓ-કીડાઓ-આ વૃક્ષના ઉપર મૂક્યા કરે છે જે તેને કંમે કરીને કોરી ખાઈ જાય, પરંતુ મને તે પ્રકારના નાશક કીડાઓ પશુ એ વૃક્ષના મૂળ સુધી પહોંચવાને સમર્થ થઈ શકતાજ નથી અને તેથીજ તે આજ સુધી જેમને તેમ ટટાર ઉંચું રહી શક્યું છે. તેનાં મૂળ એવાં દૃઢ છે કે આવા નાશક કીડાઓ પશુ મૂળ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતાં, મૂળનો નાશ કરવા જતાં પોતે પોતાનોજ નાશ કરી લે છે.

આમ હોવા છતાં સનાતનધર્મીઓએ નિરાતે પ્રમાદમાં પડી રહેલું ઘટલું નથી. આ વૃક્ષને કારનારા કીડાઓ બાંધી બાંધી જણાતા હોય ત્યાં ત્યાં તેમણે એવા પ્રકારની ઔષધિ સુકતાં જાડી ધરે છે કે જેના ચોગે તે કીડા આગળ વધી ન શકતાં ત્યાંથીજ વિરામ પામે, એટલું જ નહિ પણ વૃક્ષના મૂળમાંજ એવો પદાર્થ મૂકવો જોઈએ કે નીચેના ભાગથી પણ નાશક કીડા ઉગે ચડી શકે નહિ.

જે કોઈ ધર્મીઆ ઉપર પ્રભાણેની ધર્મવૃક્ષના રક્ષણની ક્રિયા કાઠપિણું દિશામાં કરતા હોય તેમને ખરેખર ધન્યવાદ જ ધરે છે. આ લેખ તેવા એક ધર્મવૃક્ષના રક્ષણની ક્રિયા કરનારના સ્મારક મયના મણકારૂપે લખાયેલો હોવાથી અતઃ કૃષિર પ્રતિ એજ પ્રાર્થના છે કે તે ધર્મકુળજી જીવાત્માને મદને માટે શાન્તિ તથા પુટિ આપવામાં આ લેખના પ્રયત્નની સફળતા થાય.

ઈલિહાસદ્વારા હવે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કે આ એક ભારતવર્ષના ધર્મપ્રાણ દેશ છે. ધર્મ જ આ દેશનું સામર્થ્ય છે. જેમ મનુષ્ય પોતાના પ્રાણ ઉપર મર્ચિયન પ્રકારનો આઘાત આપવાનો સહેલો હોય તે પોતાના સર્વ સામર્થ્યને એકત્ર કરીને તે આપત્તિનો ઉપાય કરવાને સમર્થ તત્ત્વર થઈ જાય છે, તેમ જ્યારે જ્યારે આ ભારતવર્ષના ધર્મ ઉપર મર્ચિયન પાણી આઘાત પહોંચાડેલા છે અથવા તે પહોંચાડવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે તત્કાળ આ ભારતવર્ષ પોતાની સર્વશક્તિને એકત્ર કરીને તેનો સર્વ રીતે ઉપાય કર્યા છે.

—૫. જોરવામી શ્રી હામોદવાલજી મહેદેવ.

પરીક્ષિતનો કલિ-નિગ્રહ

શ્રી. પ. પ. શ્રી શંકર ભૂમાનન્દ
તીર્થ સ્વામી

પરીક્ષિતના કલિ નિગ્રહની કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રથમ અસ્કન્ધ ૧૬-૧૭ અધ્યાયમાં છે. વેદવ્યાસે આ કથામાં કલિપ્રભાવનો અને તેના નિગ્રહનો આયોજ્ય ચિતાર આપ્યો છે, કલિ ધર્મનો અને પ્રજાનો ધાત કરે છે અને પ્રજાની દુર્દશા કરે છે. પરીક્ષિત રાજા કલિને કેદ કરીને પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. રાજ્યસત્તા પ્રજાના હિત માટે હોવી જોઈએ એ વાતનું બરાબર સ્મરણ આ કથામાં થાય છે. જો રાજા પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે તો પ્રજાની દુર્દશા થાય અને પ્રજા નષ્ટભટ થાય. રાજ્ય એ પ્રજાની મોટી શક્તિ છે. તે જો ધર્મને માર્ગે ચાલે તો પ્રજાની બીજી શક્તિઓ પણ ધર્મમાર્ગે ચાલે અને પ્રજા

સુખી થાય. આમ હોવાથી રાજ્યનો પ્રજાની સાથે કેવો સબંધ હોવો જોઈએ તે વાત પ્રજાએ બરાબર સમજીને જામત રહેવું જોઈએ.

આ લેખમાં પ્રથમ હુંકામાં કથાનો સાર આપીશું અને ત્યારપછી કથાના રહસ્ય અને સમસ્યાપર વિવેચન આપીને ઉપસંહાર કરીશું. કથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

પાંડવો વનવાસ ગયા પછી રાત્રિયે પરીક્ષિત હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર બેસીને બ્રહ્મક્ય બ્રાહ્મણોની શિક્ષા પ્રમાણે રાજ્યશાસન ચલાવે છે. ગાદીએ બેસતાંની સાથે દૃપાચાર્યને ગુરુ સ્થાપીને ભગવાન પરીક્ષિત ત્રણ મોટા અધ્યક્ષ યજ્ઞ કરે છે અને સિવિજન્ય કરીને ભૂમંડળમાં પોતાની આજ્ઞા ફેલાવે છે. દિવિજન્ય માટે વિચરતાં રાજા પોતાના પૂર્વજોનાં અને ભગવાન કૃષ્ણનાં યજ્ઞગાન સાંભળે છે અને ખુશી થાય છે, રાજા બ્યારે પૂર્વ સરસ્વતીને કિનારે આવી પહોંચે છે ત્યારે ત્રણ પગે લંગડો એક બળદ અને એક દુઃખી દુષ્પણી ગાયને માર મારતા કલિને જુએ છે. પ્રથમ બળદ અને ગાયનો સંવાદ થાય છે તેમાં બંનેની દુર્દશાનું વર્ણન આવી જાય છે. રાજા, કલિને જોઈને પૂછે છે કે “મારા ધર્મરાજ્યમાં નિરપરાધી પ્રાણીઓને મારનાર તું કોણ છે ? હું તારો વધ કરીશ. દરેક નિરપરાધી પ્રાણીની રક્ષા કરવી અને અપરાધીને દંડ આપવો એ અમો રાજાનો પરમ ધર્મ છે. અમારા શાસનવડે પ્રજા ધર્મિષ્ઠ બને અને તેની દરેક પ્રકારે ઉત્તિ થાય એવો અમારે પ્રયત્ન રાખવો જોઈએ; અને જે કોઈ પ્રજાને ઊંધે માર્ગે ચલાવીને ધર્મભટ કરે તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ. તું કલિ, પ્રજાના ધર્મોનો ધાત કરીને પ્રજાને દુઃખ આપે છે, માટે તું મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા. તારે મારા ધર્મરાજ્યમાં રહેવું નહિ.”

કલિ કહે છે, “ તમે સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા છો. બધા દેશોમાં તમારી સત્તા ચાલે છે. મને રહેવાનું સ્થાન આપો. જ્યાં હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીને રહું.” રાજા વિચાર કરીને કલિને છૂત, મદિરા, હિંસા, સ્ત્રી, અને સોનું-ચા પાંચ તેને રહેવામાં સ્થાન આપે છે. રાજાની આજ્ઞા માનીને કલિ તેમાં કેદ રહે છે. કલિનો પાપનો ધંધો બધ પડે છે. પ્રજાને કલિનો બધ મટી જાય છે. ધર્મના ત્રણ પગ સોંધી આપીને પૃથ્વીને અને ધર્મને રાજા આજ્ઞાસન આપે છે. ધર્મશીલ મનુષ્યો, પૃથ્વીપાલક રાજાઓ, અને

ગુરુનોએ વિશેષે કરીને કવિના રોગોથી દૂર રહેવું બોધ્યે એવો ઉપદેશનો ધ્વનિ છે. અંતમાં સત પુરાણી, ઋષિઓને સંબોધીને ઉપદેશ છે કે “ગોત્રાદ્યાણ્યુ પ્રતિપાલ સર્વર્થિ પરીક્ષિત રાજના પ્રતાપથી આપણે આ નંભિવારણમાં નિર્વિધ કથાવત્ત કરી રહ્યા છીએ ને ધર્મનું પાલન કરીને આપણી ઉન્નતિ કરવાને તત્પર થઈએ છીએ.”

પૃથ્વી કહે છે કે “હે ધર્મ ! જે બધું તમે મને પૂછે છો તે સર્વ આપ જાણો છો. જેના પ્રતાપથી પૂર્વે તમે તમારા ચાર પગે વડે લોકોને સુખ આપવાને વિચરતા હતા તે, સત્ય, શૌર્ય, દયા, તપ, ક્ષમા, ત્યાગ, સંતોષ, આર્જવ, રામ, દમ, સમતા, તિલક્ષ, ઉપરતિ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તેજ, બળ, સ્મૃતિ, કાંતિ, પીરજ, નમ્રતા, શીલ, ઝોજ, ગંભીરતા, વગેરે દેવી ગુણોના ભંડાર ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો તેનો શોક કહું છું. વળી હે ધર્મમૂર્તિ ! અધર્મમૂર્તિ કલિએ બ્રહ્મ કરેલી પ્રજાનો તેમજ મારો પોતાનો, દેવોત્તમ આપનો, દેવ, ઋષિ, મનુષ્ય ને પિતૃગણનો, સાધુમત પુરુષોનો અને ધર્મબ્રહ્મ પ્રજાની હૃદયનો શોક કહું છું. બ્યારે ભગવાન, મારો ભાર ઉતારવાને અવતર્યા હતા ત્યારે વ્રજ, કમળ, અંકુશ અને ધ્વજના ચિહ્નવાળા તેમના મુંદર ચરણાર્ધે વડે હું શોભતી હતી અને તેમની વિભૂતિ સંપાદન કરીને ત્રણ લોકથી અધિક રાજની હતી. પરંતુ સંપત્તિ મારે બ્યારે અને ગર્વ થયો ત્યારે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો. અસુરવંશી રાજાઓનો અને ભાર થયો હતો તેમનો ભગવાને નાશ કર્યો તથા તમારા ત્રણ પગ ભાંગી જવાથી તમે પાંગળા બન્યા હતા અને દુઃખી થયા હતા તે તમને સુખ કરવાને મારે પોતાના પરાક્રમવડે તમારા પગ સાંધવાને તેમણે યદુકુળમાં મુંદર દેહ ધારણ કર્યો હતો, આવા શ્રીરમણ પુરુષોત્તમનો વિરહ મારાથી શી રીતે સહન થઈ શકે ?”

ઉપરના ધર્મના અને પૃથ્વીના પ્રશ્નોત્તરમાં ધર્મનાં અને અધર્મનાં લક્ષણ આવી જાય છે. કલિ, ધર્મના પગ-સત્ય, દયા, તપ, અને શૌર્ય-ઉપર ધા કરે છે અને ધર્મને પાંગળા બનાવે છે. ધર્મનો નાશ થાય છે એટલે પૃથ્વીની હૃદય થાય છે. દેવી સંપત્તિના ભંડાર ભગવાનથી પ્રજા વિમુખ બનીને નાસ્તિક થાય છે અને સદ્વિચાર ને સદ્ગતિથી બ્રહ્મ થાય છે. વર્ણધર્મ ધર્મની મર્યાદાનો લેખ થવા માટે છે. ધર્મનો નાશ થતાં કલિ પ્રભાવવાળા રાજાઓ, ગુરુઓ, વિદ્વાનો, શોક શાપુકારો, અને દરિદ્રજનો, પૃથ્વીને ભારરૂપ બનીને તેના શોકનું કારણ બને છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરનો સારાંશ છે.

પરીક્ષિત રાજ દિવિજન્ય કરતા કરતા પૂર્વ સરસ્વતીને કિનારે આવી પહોંચ્યા હતા ત્યારે રાજના વેશવાળા દુષ્ટ પુરુષને બળદને અને ગાયને લાકડીથી મારતાં તેમણે જોયો. રાજાએ પૂર્વ સરસ્વતીના કિનારે જોયેલું દૃશ્ય રાજાએ ધનુષ્ય ચલાવીને તે દુષ્ટ પુરુષને પૂછ્યું કે ત્યારે ધર્મરાજ્યમાં નિરપરાધી પ્રાણીઓને મારનાર તું કોણ છે ? અર્જુન અને ભગવાન, સ્વધામ પધાર્યા તેથી તું એમ માની બેઠો છું કે તને કોઈ પૂજ્યાર નથી ? તું ખરેખર વધને ગોત્ર છું. પછી બળદ તરફ કરીને રાજ પૂછે છે કે તમને મારનાર દુષ્ટ પુરુષનું નામ દો, બળદના રૂપમાં તમે શું કોઈ દેવ છો ? રાજા, ધર્મ અને પૃથ્વીને આત્માસન આપે છે કે હે સુરભિના પુત્ર ! શોક કરો મા ! હે સુરભિમાતા રહન કરો મા ! દુષ્ટ કલિથી થયેલો ભય હવે દૂર થયો માનો; હું દુષ્ટ ખલ પુરુષોને દંડ દેનારો બેઠો છું ત્યાં સુધી તમારું શુભ જ છે.

પરીક્ષિત રાજ પોતાના મુખથી રાજના ધર્મનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જેના રાજ્યમાં દુષ્ટ લોકોથી સર્વ પ્રજાને ત્રાસ થાય છે તે ઉન્મત્ત રાજાની કીર્તિ, આપુણ્ય, ભાગ્ય અને પરશોકનો નાશ થાય છે અર્થાત્ તે નરકગામી થાય છે. “દુઃખી પ્રાણીઓનાં દુઃખોનો નાશ કરવો એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.” એ બૃહદ્રોદી

દુષ્ટ કલિનો હું વધ કરીશ. કૃષ્ણભત રાગના રાગ્યમા કોઈની દુર્દશા નહિ થઈ જોઈએ. નિરપરાધી પ્રાણીઓને જે કોઈ દુષ્ટ આપે છે તેને ગળ તરફથી ભય રહે છે. સ્વર્ગ પ્રમાણે આદ્યનારુ પાસના કરતું અને આપતિકાળ વિના સ્વર્ગમનો લાગ કરનારાને શિક્ષા કરી સુધારવા એ ગળનો પરમ ધર્મ છે. ગળ ધર્મને પૂછે છે કે તમને દુષ્ટ દેનારનું નામ કહો. તમાગ દેખના જ હું તેને ગળ કરીશ. ધર્મ, પોતાના મુખથી નામ નહિ દેના લોકમા મનાતા જુદા જુદા સુખ દુષ્ટના કાળે જણાવે છે.

**લોકમાં મનાતાં
મુખદુષ્ટનાં કારણ**

ધર્મ કહે છે કે દુષ્ટ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું એ તમે પારુવશનેને પોત્ત છે, કારણ કે પાડવોના ગુણોથી પ્રમથ થઈને ભગવાન કૃષ્ણ, દત્ત, સારથીપણ વગેરે તેમના કાર્ય થઈ લતા. પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ તે પરીક્ષિત રાગ ! જુદા જુદા વાસ્તવેથી આમારી બુદ્ધિ મોહિત થવાથી પ્રાણીઓને કોનાથી દુષ્ટ થાય છે તેને અમે જણાવ નથી. કેમકાં નિકમ્પવાદી કહે છે કે આમા, આત્માને દુષ્ટ આપે છે, બીજા બોનિયાઓ ગ્રહદેવેને સુખદુષ્ટનું કારણ માને છે, કર્મવાદીઓ, કર્મને સુખદુષ્ટનું કારણ માને છે. કેટલાક નામિદે, સ્વભાવને સુખદુષ્ટનું કારણ માને છે. હું રાજર્ષિ ! કોઈ ધર્મવાદીઓને એવો મત છે કે મન તથા ઇન્દ્રિયોથી અગોચર ધર્મથી મુખદુષ્ટ થાય છે. આ બધા કારણો પરથી આપની રિવેકલુદિવડે અમારા દુષ્ટનું કારણ જાણી લો.

એ પ્રમાણે બ્યારે ધર્મ કહ્યું ત્યારે સત્ત્વ પરીક્ષિત રાગએ એકાદ મનથી વિચારીને ધર્મના દુષ્ટનું કારણ જાણી લીધું અને રિવેકલુદિવડે ધર્મને કહ્યું કે હું ધર્મસ ! તમે ધર્મની વાત કરો છો તેથી બળના રૂપે તમે સાક્ષાત્ ધર્મની મૂર્તિ છો. અર્થમ કનાગને જે નરકકર્મિ સ્થાન મળે છે તે સ્થાન અધર્મની સ્થાના કરનારને પણ મળે છે. આવો ધર્મસાક્ષનો નિર્ણય દોવાથી તમે દુષ્ટ દેનારને જાણો છો છતાં તેનું નામ આપતા નથી. અમથા કમરની માયાની ગતિ, શક્ત પ્રાણીઓના મન વર્ણને અરેખ અગોચર છે એ નિર્ણય છે સત્ત્વ, તપ, દયા

રાગનું વિવેચન

ને શીઘ્ર એ ચાર તમના ધર્મના પગ કહેવા છે તેમાંથી અધર્મના ત્રણ અસ-ગર્ભ, આસમિ અને મહવડે તમારા ત્રણ પગ તપ, શીઘ્ર ને દયા જાણી ગયા છે હું ધર્મ ! તમારો એક પગ 'સત્ત્વ' રહ્યો છે તેને પણ અસત્ત્વદિ અધર્મથી શ્રદ્ધિ પામેલા કલિ, કાપી નાખવની કમ્પા કરીને જગતમા અધર્મનું સામાન્ય સ્થાપના માગે છે વળી આ પૃથ્વી જે અસુરેના ભારથી પીડાતી હતી તેને ભગવાને અવતાર લઈને ભરમુક્ત કરી હતી તથા ને ઉપર પોતાના સુરે ચરના મૂળને તેનું મગળ કર્યું હતું જે ભગવાને પૃથ્વીનું મગળ કર્યું હતું તેમજ હમણા તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી, "રાગને વેશ ધારણ કરનારા, ગોપાતાલુના ધાતક, શૂદ્ર, ધવન કે એવજ રાગઓ અને ભોગનશે એમ ધારીને, તે ગાંધી અભાગણીની પેઠે આખમા આસુ લારીને દુન કરે છે.

ધર્મના અને પૃથ્વીના દુષ્ટનું કારણ મહારથી પરીક્ષિત રાગએ જાણી લઈને તેમને આશ્વાસન આપ્યું. અવર્મમૂર્તિ કલિને માગ્યા માટે રાગએ તીવ્ર બહુ ઉપાડ્ય.

**કલિને મારવાની
તૈયારી**

તે વખતે ભયથી વિહ્વન બનેલા કલિએ જાણ્યું કે રાગ મને મારવાની તૈયારી કરે છે જેથી કલિ રાગનો વેશ ફેકી દઈને રાગના પગમાં માથું નમાવીને તેને પગે પડ્યો તેને પગે પડેલા જોઈને શરણાગતના રક્ષક યશસ્વી પરીક્ષિત રાગએ કલિને માર્યો નહિ. રાગએ હાગીને કહ્યું કે તું હાથ જોડી મરતક નમાવીને મારે શરણે આવ્યો માટે તને મારીશ તો નહિ, પણ તારે મારા ધર્મતત્ત્વમા કોઈ ઠેકણે રહેવું નહિ, કારણ કે તું અધર્મમય-પાપમૂર્તિ છે. હું અધર્મમય કલિ ! તું રાગના કે બીજાના દેહમા પેરા કે તારી પાડળ તારો પન્નિયાર-સોમ, અસત્ત્વ, ગોરી, દુર્જનતા, ધર્મપ્રત્યા, દરિદ્રતા, કપટ, કવલ, દળ, વગેરે આસુરી રક્ષાસી

મોહિની માયાનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો સમજવો. તું જન્મીને ધર્મથી બદ્ધ કરનાર છું. માટે ધર્મના તથા સત્યના નિવાસમૃત શ્રદ્ધાવર્ત દેશમાં, જ્યાં યજ્ઞના નિરતારને જાણવાવાળા વિદ્વાનો યજ્ઞવેદે યજ્ઞેશ્વર જગવાનાનું યજ્ઞન કરે છે ત્યાં તારે રહેવું નહિ. યજ્ઞેશ્વર અંતર્યામી ભગવાન, યજ્ઞથી પ્રસન્ન થઈને યજ્ઞમાનના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે.

કલિ કહે છે કે હું પૃથ્વીપતિ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા । તમારી આજ્ઞાથી હું જ્યાં જ્યાં રહીશ ત્યાં ત્યાં સર્વજન હું આપને યમનમ્ની પેઠે હાથમાં દંડ ઊગાળીને ઊભેલા બેઠેશ.

કલિની રહેવાનાં સ્થાન કારણ આપ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા છો. સર્વ દેશોમાં આપની આજ્ઞા વરતે છે. માટે મને રહેવાનાં સ્થાન આપો કે, જ્યાં હું આપની આજ્ઞા પાળીને નિઘ્ન મનથી રહી શકું. આપ મને મારા રહેવાના સ્થાનમાં કેઠ

કરશો એટલે હું કેદી બનીને પડ્યો રહીશ. આપનું ધારણ કર્યું પાર પડશે, મને કમને મારે પાપનો ધંધો બંધ કરવો પડશે. હું કલિયુગનો રાજા છું જેથી સર્વથા આપ મારો નાશ નહિ કરી શકો. આપના જેવા ભગવદ્ભક્ત રાજાના રાજ્યમાં નો મારે કેદી થયા વિના છૂટકો નથી-પડ્યું મારા પાપના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાવાળા આસુરી રાક્ષસી મોહિની પ્રકૃતિવાળા રાજાઓના હાથમાં પૃથ્વી આવશે અને તમારા જેવાનું સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીપદ તુટી પડશે એટલે તેઓ મને કેડપાનામાંથી છોડવશે અને અમને બંધાને નિરાંત વળશે અને ત્યારે અમે અમારો ધંધો પાછો આશુ કરીશુ.

હવે ક્યાના રહસ્ય અને સમસ્યાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપર આવિયે. પરીક્ષિત રાજાને વિદ્વાન બ્રાહ્મણો દ્વારા

**શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષા
પામેલાના હાથમાં
રાજ્યસત્તા**

રાજાનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એ રાજા ધર્મપરાયણ અને ભગવદ્ભક્ત હતો. રાજગાદીએ આવ્યા પછી શાસ્ત્રાનુસાર રાજ્ય ચલાવતો હતો. તપસ્વી ને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં તેને શ્રદ્ધા અને પૂજ્યમુદ્ધિ હતી. રાજ્યના ગુરુવચ્ચભરેલા પ્રભોમાં રાજ્યનીતિના વિદ્વાનોની તે સલાહ લેતો હતો. પોતે ધર્મપથે ચાલતો હતો, અને પ્રજાને તે પ્રમાણે ચલાવતો હતો; કારણ, રાજા

ધર્માત્મા હોય તોજ પ્રજા ધર્માત્મા બને છે, અને રાજા પાપી હોય તો પ્રજા પાપી બને છે. પ્રજાની દરેક પ્રકારની ઉન્નતિનો આધાર રાજા છે. માટે રાજાએ પ્રથમ ધર્મપરાયણ બનવું જોઈએ. રાજાએ નિય નિરંતર પ્રજાના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ. જેના હાથમાં રાજ્યસત્તા રહે તે સારી શિક્ષા પામેલા હોયો જોઈએ અને તેણે સત્તાને ઉપયોગ પ્રજાના હિત માટે કરવો જોઈએ. આ વાત રાજા પ્રજા બંનેને બરાબર સમજવાની જરૂર છે. પ્રજાને લઈને રાજ્ય છે, રાજ્યને લઈને પ્રજા નથી. રાજા પ્રજાનું એક અંગ છે. તે જો બગડે તો પ્રજાની બહુ દુર્દશા થાય.

અશ્વમેધયજ્ઞ, રાજસૂયયજ્ઞ અને સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીપદની બાબતને આર્યસંસ્કૃતિનો ટેકો છે.

**અશ્વમેધયજ્ઞ અને સાર્વ-
ભૌમ ચક્રવર્તી પદ** આર્યસંસ્કૃતિનો તે એક આવશ્યક આદર્શ છે. શાસ્ત્રાનુસાર અખિન્નશૂન્યજનુ પાલન કરવાને તે ગમર્ય છે કે નહિ તેની તે કસોટી છે. ભૂમંડળ માહેની અન્ય શાસન શક્તિઓને બંધુશામાં રાખવાને તે શક્તિમાન છે અને દેશમાં સર્વજન સુપેક સપ ને શાંતિ જાળવી રાખવાને તે સમર્થ છે તેનું પ્રગ્નને

તેમાં બાન થાય છે. અશ્વમેધના અશ્વને પૃથ્વીમાં ચોગેર ધુટા મુટ્ટી દેવામાં આવે છે. જો કોઈ તેને અટકાવે નહિ, અને કદાપિ અટકાવે તો સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીપદ ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળા રાજાએ તેની સાથે યુદ્ધ કરીને અશ્વને છોડાવવો જોઈએ. રાજા અશ્વને. યુદ્ધ કરીને છોડાવે એટલે સામે યુદ્ધ કરનાર રાજા, સાર્વભૌમ રાજાનો આઝાદિ માંડવિક રાજા થઈ ચૂક્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વીના સર્વશાસકને જે પોતાના માંડવિક રાજા બનાવી શકે તેજ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી પદની ધારણ કરીને સર્વજ પોતાની સત્તા

રચાપે છે, આપસ આપસનાં મુદ્દો બંધ પડે છે અને સર્વ દેશોમાં મુચ્છેદ સંપન્નવાઈ રહે છે. યુદ્ધ બંધ થતાં યુદ્ધ નિમિત્તે થતી હઠાસ અને લાખો મનુષ્યોની હિંસા અટકે છે અને પ્રગ્નને માથે તે નિમિત્તનો ખર્ચનો ભોગને ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજના પ્રતાપથી પ્રજા ધર્મપરાયણ બને છે, બુદ્ધોક્તી માંદીને ધ્વજોત્કે-નિર્વાણ મોક્ષપદ સુધી ઉન્નતિ સંપન્ની શકે છે. પ્રજા, પૂર્વ આયુ, બળ, શક્તિ, ઔષધ અને સુરેહસંપત્તિ સુખ ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજ્ય, પ્રજાની ઉન્નતિનું મ્હોટું સાધન બને છે. જેથી આર્યસંસ્કૃતિએ, અશ્વમેધની સગવડ પડતી અને સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની બાવનાને માન્ય રાખી છે.

ઋષિઓ સ્તપુરાણીને પ્રશ્ન કરે છે કે રાજનું રૂપ ધારણ કરીને ગાય અને બળદને માર મારનાર કલિ કોણુ ? શા માટે પરીક્ષિત રાજ્યએ તેને દેદ કર્યો ? નિર્દોષ ગાય અને બળદ અને ગાયને દુઃખ બળદને કલિ માર મારીને દુઃખ દેતો હતો અને તેમની દુર્દશા કરતો હતો દેનાર કલિ કોણુ ? જેથી રાજ્યએ તેને દેદ કરીને ગાય અને બળદનું દુઃખ મટાડ્યું હતું. જો રાજા, કલિને દેદ ન કરે તો ઋષિઓનાં, યાતુર્વર્ણી પ્રજાનાં, યજ્ઞદિ ધર્મ કર્મ થઈ શકે નહિ. પ્રજા ભગવાનથી વિરુધ્ધ બનીને ધર્મ કર્મથી બ્રહ્મ થઈ જાય અને પ્રજાનો નાશ થાય. પ્રજાનો નાશ ન થાય માટે રાજ્યએ ધર્મકર્મના ઘાતક કલિને દેદ કર્યો અને ઋષિઓના યજ્ઞની રક્ષા કરીને પ્રજાને ધર્મપરાયણ બનાવી હતી. રાજ્યએ સ્વયં ધર્મમાં વર્તીને પ્રજાને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં ચલાવીને પ્રજાની દરેક પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી એ રાજ્યનો પરમ ધર્મ છે. પ્રજાપાલનના પરમ ધર્મથી રાજ્ય બ્રહ્મ થાય તો પ્રજા પણ ધર્મબ્રહ્મ થાય ને પૃથ્વીને ભારરૂપ બને. ધર્મપરાયણ રાજા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને માનવ-જાતિની સંસ્કૃતિની અને પ્રજાની રક્ષા કરી શકે છે. સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી પદ, મ્હોટા પ્રતાપી રાજનું વંશપરંપરાનું હોય છે. આર્યસંસ્કૃતિની રક્ષા કે માનવજાતિની સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી એ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજાની મ્હોટી જવાબદારી હોય છે. જ્યારથી દુનિયામાં સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી પદ તૂટ્યું ત્યારથી સંસ્કૃતિના વિભાગ થવા માંડ્યા છે; અને દુરિને સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી પદ યાતુ નહિ થાય ત્યાંસુધી નવી નવી સંસ્કૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામશે. હિંદુ, ખ્રીષ્ટ, રોમન, વગેરે સંસ્કૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગઈ છે. હાલ તેમનાં નામ માત્ર દુનિયામાં રહ્યાં છે. હાલની મર્ચ સંસ્કૃતિઓનું મૂળ, આર્ય સંસ્કૃતિ છે. હાલની સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ આદર્શો છે તે બધા આર્ય સંસ્કૃતિમાં છે. એ બધા આદર્શો આર્ય સંસ્કૃતિમાંથી ઉતરી આવ્યા છે એ ખીના જગપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેથી આર્ય સંસ્કૃતિને માનવજાતિની સંસ્કૃતિ કહિયે તો તે કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

દરેક સંસ્કૃતિમાં ઉપદેશને અંગે સમરચાપદતિ હોય છે. તે પદતિ આર્ય સંસ્કૃતિમાં વિશેષ માણ્ય

પડે છે. સ્વયં જુદિનાં મનુષ્યોને સમજાવવા માટે સમરચાપદતિ બહુ જ ઉપયોગી હોય છે, ગાય અને બળદ જેવાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને કોઈ દુઃખ દેતો હોય તો સ્વયં જુદિવાળો મનુષ્ય પણ ઝટ દબને સમજી શકે છે કે તેનાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું એ પાપ છે અને દુઃખ દેનાર ગમે

તેની વ્યક્તિ હોય તોપણ તેને પાપી ગણી કાઢે છે. અત્યુત્ક કથામાં, ગાય, બળદ, કલિ, કલિને રહેવાનાં સ્થાન ઘસ, દિસા, મહિરા, સ્ત્રી, સોનું, અને ઋષિઓના યજ્ઞમાં મૃત્યુને પશુબલિ કહ્યો એ મુખ્ય સમસ્યા છે. નિર્દોષ ગાય અને બળદને પૃથ્વી ને ધર્મ અનુકૂળે કહ્યવાં ચોખ્ખા જ છે. પૃથ્વી એટલે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા અને તેમાં વસવાટાળી પ્રજા સમગ્રવી. અને બળદ એટલે સયાદિ ધર્મ સમજાવો. મત્સ્ય, દયા, તપ અને શોય-એ તો ધર્મનાં ઉપવક્ષણ માત્ર છે.

ધ્યાયતો વિવયાપુસ સગસ્તેષૂપજાયતે । સગાત્સજાયતે કામ કામાલ્લોચોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્રવતિસમોહ સમોદ્ઘાતસ્મૃતિવિભ્રમ । સ્મૃતિવિભ્રમોદ્ બુદ્ધિનાચો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસુદૃઢ । મહાસનો મહાપાપા ચિદ્વૈનમિદં લિખિતમ ॥ —ગીતા

ધર્મિનોના શબ્દાદિ વિરોધનું ગુણાદિ બુદ્ધિથી સ્મરણ કરવાથી તેમા પ્રીતિ થાય છે પ્રીતિમાથી ઈર્ષ્યા, ઈર્ષ્યામાથી ક્રોધ, ક્રોધમાથી મોહ, મોહમાથી સ્મૃતિભ્રમ, સ્મૃતિભ્રમમાથી બુદ્ધિનો નાશ અને બુદ્ધિ નાશથી મૃત્યુ થાય છે રમેયુષમાથી ઉત્પન્ન થયેના કામ ક્રોધરૂપી કલિને મોટા ખાઉધર, મહાપાપી ને મોટો શત્રુ જાણવો કામક્રોધાદિ વિરોધના મર્તિમાન સ્વરૂપ કલિને કનિજ સમજવો તે નિર્દોષ પ્રાણીઓને દુઃખ દે છે અને જગતને પાપને પથે ચલાવીને જગતની પાપમાત્રી કરે છે ધર્માત્મા રામના ભયથી તે ભય પામે છે અને અનર્થ કરતો અટકે છે

નથુ પગે લગડો ધર્મ, દુખી ને દુઃખી પૃથ્વીને પૂછે છે કે, હે ભદ્રે, તમે ક્ષેત્રમુશળ છો ? તમે બહારથી રોગી જણાતા નથી, તોપણ તમારી નિસ્તેજ ક્ષતિ અને મુખ જરા કરમાઈ ગયેલું દેખાય છે, જેથી મને જણાય છે કે તમને અતરની બારે પીડા છે અથવા તો હે મા ! તમે ઝેલ દૂરના બાદબિધુનો શોક કરો છો ? અથવા મારા ચાર પગમાથી તથુ નથુ પગ રિનાનો એક પગ-સોળું ધર્મ પાગનો ચર્ધ ગયો છું તેનો ગોમ કુગો છો ? અથવા તો વગી ગયેલા શૂદ્ર, યવન કે મેચ્છ રાજ્યો તમને બોગવે તેનો શોક કરો છો ? અથવા યદ્વાદિ ધર્મક્રમ બધ ધનાથી દેવોને યતુવાગ મળતા નથી તેનો રોક કરો છો ? અથવા વરસાદ ન વરસવાથી દુષ્કાળપીડિત બૂખમરાથી પીડિતી પ્રજાનો શોક કરો છો ? અથવા તો હે મા ! પતિઓથી રક્ષણ વિનાની અબળાઓનો શોક કરો છો ? અથવા માનાપોષ્યે નિર્દય ધિરાયત્ની પેડે દુઃખ પમાડેલા બાળકોને શોક કરો છો ? અથવા કુકર્મી બ્રાહ્મણ કુળમા રહેતી નિવા દેવીનો શોક કરો છો ? અથવા ઉત્તમ કુલીન બ્રાહ્મણો, જો બ્રાહ્મણનું ગદ્યનું નહિ કરનારા અધ્ધકજ્ઞ શૂદ્ર મેચ્છ કે યવન રાજ્યોની સેવા કરે છે તેનો શોક કરો છો ? અથવા પ્રજાની દુર્દશા કરવાવાળા રાજાઓનો શોક કરો છો ? અથવા મરુત પ્રમાણે ગમે તેવું ખાતું પીતું, ગમે તેના પત્રો પડેલા ગમે તેમ સ્નાન કરતું, ગમે તેમ અગમ્યાગમન, નિર્નજન એકા વગેરે સ્વઠી વર્તન ગ્રવાવાળી ઈશ્વરવિમુખ નાગિત પ્રજાનો શોક કરો છો ? અથવા હે મા ! તમારો બાર ઉતારવાને અવતરેલા ગુણના ભગ્ન બગવાન તમારો ત્યાગ કરીને સ્વધામમા પધાર્યા તેમના દિવ્ય ચરિત્રો સભારીને શું શોક કરો છો ? હે મા ! આ બધી તમારી અતરપીડાનું કારણ મને કહો

કલિએ રહેવાના સ્થાનની આગમ્બી કરી એકે રાજ્યએ તેને રહેવાના સ્થાન માટે દૂત (ગુરુત), મિત્રા, સ્ત્રી અને હિંસા એ આગ સ્થાન આપ્યા જેમા ચાર પ્રકારનો અધર્મ રહે છે ઘનમા અસત્ય, મદિગા મદ, સ્ત્રીમા વિચારપટતા અને હિંસામા કૂતરા રહેતી છે વળી નધારેની પ્રાર્થના કરતા રાજ્યએ તેને સોતું આપ્યું જેથી અમત્ય મદ, આસક્તિ હિંસા, અને પાત્રયુ વેર કલિને માગ્યા વિનાજ

કલિને રહેવાનાં
સ્થાન

મળી ચૂક્યા સમજ્યા આ પાપ કલિના સ્થાનમા બધા પાપો ગહેવા છે મહિના ન્યાનની સમસ્યાનું રહસ્ય એ છે કે રામના દસ રિના એ બધા પાપો બધ પડે નહિ અનુબંધે આ પાપે કલિ ને પાપ કરાવે છે ધનવાનને વ્યાગે ધનમદધિવા થાય છે ત્યારે તે પાપ મરનામા પાછું ખેતો નથી ને પૃથ્વીને બારરૂપ થાય છે દુનિયાની પાપમાત્રી મરનાર એ બધા પાપો છે ધર્માત્મા રામના બર વિના તે પાપો બધ થાય નહિ કનિપ્રભાવવાળા રાજ્યએ એ બધા પાપોને મદને મદ પ્રમદે ઉત્તમન આપીને પ્રજાની પાપમાત્રી કરે છે મર્મ પ્રમરના પાપમા ધધા બધ થાય અને પ્રજા ધર્મિત બનીને દરેક પ્રમગની ઉત્તિ સ્થાની શકે એ હેતુ માટે રામને પ્રજાએ આપેલી મોગી શક્તિ દેતી સમજના દાથમા હેસી નેધરે

વિશેષે કરીને ધાર્મિક જીવન ગાળીને પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, સર્વ પાપોના મૂળ મલાઈ દોષોના સર્વથા ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. જેના હૃદયમાં રાજ્યસત્તા વિશેષ ચેતવણી હોય તેવા અધિકારી રાજપુરુષોએ અને ગુરુજનોએ તેમને સેવવા ન જોઈએ. પ્રતિષ્ઠિત માણસો જે પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે પ્રમાણે સર્વ સાધારણ જનો દોષાય છે. માટે લોકમાં મોટા મનાતા પુરુષોએ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમનાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણ ન થાય. તેઓએ શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સદ્વિચાર અને સદ્વ્યવસ્થા લોકોમાં આદરો બનવું જોઈએ. તેઓ સુધરે તો સર્વસાધારણ સુધરે છે, ને તેઓ બગડે તો સર્વસાધારણ બગડે છે.

રાજ્યએ ધર્મના નષ્ટ થયેલા ત્રણ પગ-તપ, દયા ને શીશ્ય સાંધી આપ્યા અર્થાત્ નાશ પામેલા ધર્મની કરીને પ્રતિષ્ઠા કરી-ધર્મનું સાત્ત્વમય સ્થાપનું. દેવી માયાની પ્રવૃત્તિ પરીક્ષિત રાજ્યએ ધર્મના ચાલુ કરી. ધર્મ અને પૃથ્વીને આધાસન આપ્યું. પ્રજા ધર્મપરમણુ બનીને ત્રણ પગ સાંધી આપ્યા સ્વધર્મનિષ્ઠ બની. દેશના અંદરના અને બહારના શત્રુઓ બચ પામ્યા. દેવ, મનુષ્ય, અપિ અને પિતૃર્ષ આલુ થયાં અને ત્રિલોકના દેવતાઓને હવિષ્ય ભાગ મળવાથી તે તૃપ્ત થયા. સર્વજન સુવેદ સુખ અને શાંતિ વ્યાપી ગઈ; કેદને શોકનું કારણ રહ્યું નહિ.

સતપુરાણી કહે છે કે રાજર્ષિ પરીક્ષિત રાજ્યના પ્રતાપથી કલિનો નિગ્રહ થયો. કલિનો પાપપ્રધાન ધર્મો બધ પડ્યો અને વર્ણાશ્રમ ધર્મની પ્રચલિક્ષા પુનઃ ચાલુ થઈ. પ્રજા સ્વધર્મ-ધર્માત્મા રાજ્યના પ્રતાપ નિષ્ઠ બની અને દેવતાઓને હવિષ્યના ભાગ મળવા લાગ્યા. તમે નૈમિષારણ્યમાં કથાવચન-જેમાં મૃત્યુને બલિ કલ્પવામાં આવ્યો છે તે નિર્વિકલ્પણે કરી રહ્યા છો તે બધો રાજર્ષિ પરીક્ષિતનો પ્રતાપ છે. સમજવાનું એ છે કે ધર્માત્મા ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાદ રાજ્યના બધથી કલિને તાસ થાય છે, અને ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજા સ્વધર્મનિષ્ઠ બનીને બૃહોદશી માંડીને બ્રહ્મ-નિર્વાણ કે મોક્ષપદ સુધી ઉત્તરિ સાધી શકે છે. સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્યનો એ બધો પ્રતાપ છે. જે પ્રજાનું ભાગ્ય ખુલવાનું હોય તેને જ આનું રામરાજ્ય મળે છે. એવા રામરાજ્ય વિના પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ અર્થ શક્ય નથી. માટે રામરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રજાએ નિત્ય પ્રજુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

રાજ્ય અથવા જેમના હાથમાં રાજ્યસત્તા હોય તે સાદું શિક્ષણ પામેલા હોવા જોઈએ. દેવ, ગુરુ અને શાંતી મહારાજાઓ પ્રત્યે પૂજન્યપુત્રિ ને ભક્તિભાવવાળા હોવા જોઈએ. પ્રજાના હિતની ધમશવાળા હોવા જોઈએ. પ્રજાના ચાલુ દોષોનો આધાર રાખવર છે. “યથા રાજા તથા પ્રજા” “રાજા કાલ્કય કારણમ્” મારા નરસા યુગનું કારણ રાજ્ય છે. રાજ્ય ધર્માત્મા હોય તો પ્રજા ધર્મિષ્ઠ, અને રાજ્ય અધર્મી હોય તો પ્રજા અધર્મી બને છે. બીજા સંપતિવાળા ધર્માચાર્યો, વિદ્વાનો, શ્રીમંત શેઠ શાહુમારો, દરિદ્રીજનો અને સર્વ સાધારણ જનસમાજપર પણ સાસનરસા રાજ્યની છાપ પડે છે.

બે પ્રકારના રાજ્ય અને રાજપુરુષો હોય છે. ૧ દેવી રાજ્ય ને ૨ આસુરી રાજ્ય. રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, દરિદ્રાંદ, દિલીપ, રઘુ, જનક, ભગીરથ, અગ્નિશત્રુ, અંબરીષ, મોંઘાતા, પરદુઃખમંજન વિક્રમ, પ્રતાપરાજો, જયપતિ સિવાજી વગેરે દેવી રાજ્યનાં ઉદાહરણ છે. રાવણ, વેન, કંસ, શિશુપાલ, જ્વાસન વગેરે આસુરી રાજ્યનાં ઉદાહરણ છે. વિષેકી રાજ્ય, ધર્મમૂર્તિ ધર્માચાર્યો, વિરમ્મ વિદ્વાનો ઉદાર ધનવાનો, અને તપસવી દરિદ્રીજનો દેવ જેવા બનીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારે છે; અને એથી ઉલટા આસુરી વા રાક્ષસી મોહિની પ્રતિવાળા રાજ્યઓ, દંભી પાખંડી ધર્માચાર્યો, લોભી લાલચુ વિદ્વાનો, મદોન્મત શેઠશાહુમારો અને દુષ્ટ દરિદ્રીજનો પૃથ્વીને ભારરૂપ મૂકીને કલિનાં મૂર્તિમાન સ્વરૂપ બને છે, પ્રજાની પાપમાહી કરે છે.

કદમ પાંડવપણું પણ કદમ બને છે. કિંતિપ્રભાવવાળા મનુષ્યો ઉધિરથી વિમુખ બનીને નાસ્તિક બને છે, સદ્વિચાર અને સાધનાથી બ્રહ્મ થાય છે અને જગતના નશનું કારણ બને છે.

રાજાઓ અને રાજસત્તાવાળાઓમાં કલિ પ્રવેશ કરે છે કે તુરત તેઓ મદોન્મત બની જાય છે અને પ્રજાની સંપત્તિનું દરણ કરીને પોતાના ભોગવિદ્યસમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રજા ઉપર બળાકાર કરીને તેને માત્ર પોતાના ભોગરીખનું સાધન સમજે છે. પ્રજાની સમૃદ્ધિ, આર્થિક, સામાજિક કે ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવાનું સમજતા નથી. અન્ધાર, અનીતિ ને અધર્મને પોતાના સદકારી સમજે છે ને પોતે અધર્મી બનીને પ્રજાને અધર્મી બનાવે છે.

રાજા ધર્મિણિ ધર્મિણઃ પાપે વળાઃ ગમે સમાઃ । રાજાનમનુવર્તન્તે વયા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥

રાજા ધર્મીઆ હોય તો પ્રજા ધર્મિક થાય છે, રાજા પાપી હોય તો પ્રજા પાપી થાય છે અને રાજા મધ્યમ હોય તો પ્રજા મધ્યમ થાય છે. પ્રજા રાજાને પગલે ચાલે છે. જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે. ધનવાનો કે માસદારોમાં કલિ પ્રવેશ કરે છે કે તુરત તેઓ પણ અનિ નીચ ને સ્વાર્થી બને છે. ન્યાય, નીતિ કે ધર્મની તેઓ દરકાર રાખતા નથી. સંમદ કરી રાષ્ટ્રીય ધન સંપત્તિ પોતાના ભોગવિદ્યાસ માટે સમજે છે. ઉદારતા વાપરીને સાર્વજનિક લોકદિનનાં કર્ણ કરવાનું સ્વપ્નામાં પણ સમજતા નથી. આવા ધનવાનો પણ પૃથ્વીને ભારણ છે. કેમકે સમાજને તેઓ ભોગ સમાન નિવડે છે. દરિદ્રો નિર્ધન મનુષ્યમાં કલિ પ્રવેશ કરે છે કે તુરત તે દુષ્ટ બની જાય છે. ગેરી, બળાકાર અને લૂંટફાટના ધંધામાં જોડાઈ જાય છે અને પૃથ્વીને ભારણ બને છે. ઉપર કહેલા સર્વેનું અશ્વલ્લભપણું અટકાવવાનું સાધન માત્ર સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય છે. સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રામરાજ્ય જેની અંદર અનેક માર્ગિક ઉપરાજ્યો હોય છે અને જેના પ્રતાપથી સર્વ પ્રજા, પોતાપોતાના વર્ણોદ્યમ ધર્મનું પાલન કરીને સર્વ પ્રકારે પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે તેવા દેવી સ્વારાજ્યથી અખિલ જગતનું હિત થાય છે; કારણ પૃથ્વીથી સમુદ્રપર્વત તે ઝોક્ત દેવી સત્તાની આણુ વસ્તુવીને સર્વ પ્રજાનું કલ્યાણ કરે છે. સર્વ પ્રજા, પુરુષ આયુષ્યનું, સપ્ત સંતતિનું, ધનધાન્ય, સગાસંબંધી અને યશધનિજાનું સુખ ભોગવે છે; અને પ્રજા, ધર્મિક બનવાથી ભૂદેવથી મંડિતે શ્રદ્ધાસેક પર્વત ઉન્નતિ કરી શકે છે. દેવી સ્વારાજ્યના પ્રતાપથી દેશના ગાંધે આદિ પશુઓનું અને મનુષ્યોનું આંદરના અને બહારના શત્રુઓના બળથી રક્ષણ થાય છે. સર્વ મનુષ્યો તથા પશુઓ લ્હણુદ થાય છે. આહણુ શ્રદ્ધાનેત્રથી, ક્ષત્રિય રાજાનેત્રથી, વૈશ્યો લક્ષ્મીનેત્રથી, અને શૂદ્રો સેવાતેત્રથી શોભાવાળા બને છે. સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા અને વ્યવહારકુશળ બને છે અને દાનવીર, શૂરવીર તથા બકતવીર પુત્રોને જન્મ આપીને કુળનો તથા રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેવા વીર પુરૂષો, સજ્જનોના, વિદ્વાનોની સખતા તથા સ્વર્ગની દેવસખાના પણ ભૂપણુ બને છે, અને સર્વગી દેવસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ બાંધવાને શક્તિમાન બનીને દુનિયાને ધર્મના અમરકારો બતાવી શકે છે. આજા વરસાદ વરસે છે અને ઔષધિઓ ખૂબ રસકસવાળી પાકે છે. પ્રજાને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ રહેતું નથી. સુખશાન્તિની શ્રદ્ધિથી સર્વને લીલાલહેર થઈ રહે છે. હુંકમાં ધર્મરાજ્યના પ્રતાપથી પ્રજા, ભોગ અને ભોક્ષનાં સર્વ સુખ ભોગવવાને જાગ્રશાળી બને છે. પ્રજાનાં યોગક્ષેમ-ધનવંચર બરપૂર અને સંકિત રહે છે.

નાના પ્રકારની કામનાની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના યજ્ઞો કહેલા છે. પ્રજાની કામના માટે પુત્ર-કાર્મેષ્ટિય, ધર્મ-ય માટે ધર્મ-યજ્ઞ, ને સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય માટે અશ્વમેધ અને રાજસૂય યજ્ઞનું વિધાન છે; તેમ મનુષ્ય લોકનું ઉત્કૃષ્ટ સુખ સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિ માટે પ્રજાએ જરૂરપણ કરીને યજ્ઞેશ્વર રાષ્ટ્રદેવને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. સ્વારાજ્યથી ભોગનું સુખ મનુષ્યજ-ધર્મનું, મનુષ્યજધર્મથી ભોગનું સુખ દેવજધર્મનું,

દેવધર્મથી સોગાલુ સુખ ચિરસોહાગી પિતૃઓનું, પિતૃઓથી સોગાલુ સુખ આગનદેવનું, આગનદેવથી સોગાલુ સુખ કર્મદેવનું, કર્મદેવથી સોગાલુ સુખ દેવોહનું, દેવોહથી સોગાલુ સુખ હિન્દુ, હિન્દુથી સોગાલુ સુખ બૃહસ્પતિનું, બૃહસ્પતિથી સોગાલુ સુખ ઝગપતિનું અને પ્રગપતિથી સોગાલુ સુખ હિરણ્યગર્ભનું મોનેલું છે. આ બધાં સુખો અદિતીય બ્રહ્માનાની એક છાયામાત્ર હોય છે, મનુષ્ય લોકના સુખનું મૂળ સ્વારાજ્ય સુખ છે. તે વિના બીજા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી-માટે પ્રગએ સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિ માટે રાષ્ટ્રયજ્ઞવડે, રાષ્ટ્રદેવતા દિંયા મનુષ્યમિતે પ્રસન્ન કરવી જોઈએ.

જગત્તી જન્મમૃતિશ્ચ સ્વર્ગાદિવિગીયતી । યતઃ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યો માતૃમસિત્તુ તર્વદા ॥

માતૃમૃતિ દિંયા રાષ્ટ્રદેવતા સ્વર્ગથી અધિક છે. કારણકે રાષ્ટ્રદેવતા પ્રમન્ન હોય ત્યારેજ દેશની સર્વ પ્રકારે આપાદી હોય છે અને પ્રેમ, આયોગ અને પચોક્કા ધર્મનું શાસ્ત્ર કરી શકે છે. માટે પ્રયત્ન વડે પ્રગએ ધર્મનું પાલન કરીને સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું.

પ્રમપર્મા જાતિષર્મા દેશધર્મા કુલોદ્ભવા । પરિગ્રાપા વૃષ્ઠિ સર્વેન્ક તાલપયેન્મુને ॥

(ભગવતી-ભગવત)

આમર્ષરો ગામદેવતા પ્રસન્ન થઈને ગામની આપાદી કરે છે, જાતિધર્મવડે જાતિદેવતા પ્રસન્ન થઈને જાતિની રક્ષા કરે છે, ગામધર્મ અથવા દેશધર્મવડે રાષ્ટ્રદેવતા પ્રમન્ન થઈને રાષ્ટ્રની રક્ષા અને આપાદી કરે છે, અને કુળધર્મવડે કુળદેવતા પ્રસન્ન થઈને કુળની રક્ષા કરે છે.

રાષ્ટ્રયજ્ઞવડે જ્યારે ધાર્મિકસાધનાના કાસલ થાય છે ત્યારે કહિને નિમ્ન થાય છે અને કામ, જેતા ને કાપર યુગ પ્રવંત છે, પ્રગ ધર્મ-કર્મના દૃઢ થાય છે, દેવી માયાનું સપ્રાન્ન થાય છે. વિદ્વાનો-ગાની-સન્ત-મહાત્માઓ પોતાનું સર્વજ્ઞ જગદિત માટે વાપરીને અજ્ઞાનપી અન્ધકારનો નાશ કરે છે, ઈશ્વર-સદિમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ લાય કરે છે અને હજી કાદિના દેવતાની પેઠે નિર્મળ નિરહકાર બનીને જગદિતમાં રત બને છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ, વાયુ, પૃથ્વી વગેરે હજારની વિભૂતિ જેમ જગત્સિત માટે પ્રવંત છે તેમ તેઓ પાલુ જગત્સિત માટે પ્રજ્ઞિત કરે છે.

વગી સારે રાજસાધના, વિક્રમોની શિક્ષાને માનીને જગત્સિતને પ્રગના રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક કલ્યાણ માટે વાપરવામાં પરમ ધર્મ સમજે છે. પ્રગને સુખે પોતાને સુખી અને પ્રગને દુખે પોતાને દુખી માને છે, દરેક પ્રમને પ્રગને રાજ રાખવામાં તાપર રહે છે, પોતાની સપત્તિને પ્રગની સપત્તિ સમજે છે, અન્ધાપ, અનીતિ, અધર્મ, દિસા, જુગદુ, મદિરા, વિપચાસકિત અને ધનયોભનો નિમ્ન કરે છે, પ્રગને લાભે રાજ્ય છે એમ સારી પેઠે સમજે છે, દેશના મનુષ્યોની અને ગવાદિ પશુઓની અંદરના અને બહારના શત્રુઓથી રક્ષા કરે છે, પ્રગની આયોગ અને પરલોકની ઉમતિના સદાયક બને છે.

રાજો હિ પરમો ધર્મ સ્વધર્મસ્થાનુપાલનમ્ । શાસતો ડન્યાન્યપાશાસનવાપદુત્કથાનિવ ॥

સત્રિયાગા પો ધર્મ પ્રજાનામેક પાલનમ્ । નાતુર્વર્ણસ્ય ધર્માથ રક્ષિતવ્યા મહીશિવા ।

ધર્મસકરરક્ષા રાજા ધર્મ સનાતન. ॥

ધર્મિત પ્રગનું પાલન કરવું અને આપકાળ વિના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનાર પ્રગને દૃઢ આપવો એ ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે. ચાર વર્ણના અને ચાર આગમના ધર્મોનું રક્ષણ કરવું તથા ધર્મની સેવબ્રેણ ન થાય તે સમાજનું એ સર્વજ્ઞનું પરમ કર્તવ્ય છે એમ બગવાન મનુ કહે છે.

વગી એજ રીતે ધનવાનો, માનવાનો ને વેપારીઓ દેશના વેપાર, હુલ, કળાની રક્ષા કરવામાં ધર્મ સમજે છે, ગવાદિ પશુઓનું પાલન કરીને તેમને હલ્લુલ બનાવે છે. દેશના પશુધનની રક્ષા કરે છે ગવાદિ પશુઓને

દિમક લોકોના હાથમા બધા હતા નથી. દેશના નાશ પામેના વેપાર-દુનર-કળાને સહવન કરવામા પોતાના ધનને ઉપયોગ કરે છે, અને જુએ મગતા દરિયોએને જૂથમરણી બધાનીને અભયદનનું કળ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાનો સમ્રાટ કરી રાખેશે પૈસો બગાડિતકારી લોકમેવાના કર્યો માટે વાપરવામા મોટુ પુણ્ય સમજે છે, અને તેથી ગરીબ અને અમજીવી વર્ગને આસતોપનુ કાન્ય રહેતુ નથી પોતાની પામે જે લક્ષી હોય છે તેને પગમાત્માની વિજીતિ માનીને સાર્વજનિક લોકસિતના કામે માટે વાપરવામા પરમેશ્વરનુ યજ્ઞન સમજે છે અને તેમ કરીને ભગવાનના સાચા ભક્ત બને છે યજ્ઞયાગ, કુવા-વાપ, બગીચા, ધર્મશાળા, ઔષધશાળા, વિદ્યાશાળા, વાચનાનયો અને સુપાન મિઠાન તાપત્રીને અર્થે ધન વાપરવામા કો મોટુ પુણ્ય સમજે છે આજ્ઞા ધર્મપ્રાણુ યજ્ઞમાનની ખતિનના અને વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીઓ, ધર્મવીર, કર્મવીર, ભક્તિવીર, શૂરવીર, અને જ્ઞાનવીર પુત્રોને બાપ આપે છે એવા વીર પુરુષો વિદ્વાનોની અને રાજ્યની સમાના બરાબ બને છે, કુળ, ગામ, જાતિ, દેશ અને વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરે છે, અને મરેલા પિતૃઓને સદ્ગતિએ ખટોચા છે

વળી આ રીતે કસિને નિમંદ્ર યાપ ત્યારે અમનનીઓ નિમંદ્રનાની અને મત્સ્યનિદાથી સ્વામીની મેવા કરે છે અને માનીકો તેમને પોતાના સમજીને તેમની ઉનતિ કરવાની કળજી રાખે છે આમ યાપ છે ત્યારે પ્રજાની કૃપા થનાથી દુર્ભિક્ષ, અનાશ્ચર્ય, અતિવૃદ્ધિ અને મહામાની વગેરે બધાં રોગો થવા નથી- પ્રાઇનુ અપ્રાઇનુ મૃત્યુ થતુ નથી, પ્રજા સુરાન્યના ધર્મદેહથી ભય પામીને વર્ણુશ્રમ ધર્મથી ચનાયમાન થતી નથી, દોષને કસિને ભય રહેતો નથી પ્રજાના ધનમગર બગચૂ રહે છે ન રતા કે બદામના શત્રુઓને ભય રહેતો નથી આ બધા લાભો અને સુખો, ધર્મપ્રધાન સ્વચર્ય બોગવની પ્રજાને મળે છે. માટે પ્રજાએ સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિ માટે નિત્ય નૈમિત્તિક રાષ્ટ્રધન પડે ભગવાનનુ યજ્ઞન કરતુ અને ધર્મપ્રધાન સ્વારાજ્ય માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માનિ પ્રવસાન્વાતાન્ । તેદનાકં મહિમાન સચન્ત યજ્ઞ દૂર્વે સાધ્યા
સન્તિ દેવા ॥૧॥ ૐ સ્વસ્તિ સામ્રાજ્ય મોઘ્ય સ્વારાજ્ય વૈરાજ્ય પારમેષ્ઠ્ય
સ્વામીનાથ માટે રાજ્ય મહારાજ્યમાધિપત્યમય સમન્તપર્વાધી સ્વાત્સાર્વભૌમ સાર્વાપુષ । આતાદા
મહુમાર્થના પાર્થાર્ત ધૃમિવ્યે સમુદ્રવર્ચન્તાયા દક્રાક્રિતિ ॥ ૨ ॥ ૐ આવમ્નન્ વ્રાઘ્નો
ત્રણવર્ષસિ જાણતામાસાત્ । રાજ્ય સુર દપ્યોડતિ વ્યાધિ મહારથો જાયતાન્ ।

દોગ્રી પેતુ ધોદાનજ્વાનાનુ સપિ પુરખિવોદા જિષ્ણુ રમેદા મચેવો સુકાત્વ યજમાનસ્ય વીરો જાયતાન્ ।
નિકામે નિવામે ન પર્જન્થો વર્ષતુ ફલવન્થો વ બોધધવ પચન્તાન્ । યોગસેમો ન કલ્પતાન્ ॥

આ વેદમત્રોને બ્રાહ્મ્ય ઉપરના ઉપસહાન્મા આની જાય છે નેથી યજ્ઞરાત્રીમા તેનો અનુવાદ
અહો આર્યો નથી ૐ સર્વે જના મુશ્વિનો મવન્તુ ॥ ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

The kingdom that I seek is True so let the way
That leads to it be True, else I must surely stray

—HINDU

ઉપાસના-

હૈયાની ભૂખ

✽

શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર

[સંગીત-પ્રભાકર]

ઉપાસના એટલે ?

ઉચ્ચતે હૃદયે એકદમ જોવી જવાય કે 'હા,' 'મરો-મર,' 'એજ,' એવો એનો સમ્યક્ ઉત્તર નથી લાખતો. શાસ્ત્રકારોએ એને ચર્ચો છે કે ચૂંચો છે, કાણુ જાણુ અને પ્રુદ્ધિજન્ય હુશિયારી એને શી રીતે ઉઠેતે ? । પ્રેમ-જન્ય મસ્તીથી જ એ માખી રામય ને ? ત્યારે આપણે એને તી રીતે ઉઠીએ ?

અપ્રાપ્યને પામનાના પરમ પ્રયાસ ! અગ્રેયને ઓળખવાની અખડ આતુરતા ? નિ સહાય હૃદયની નિતાત સાત્વના ? બ્રૂખ્યા હૈયાનો તનસાટ ?

સાચેજ ઉપાસનાની ક્રમે કરીને બાપ્યા થતી નથી એની બધીય પરિભાષા જીણીજીણી લાગે છે એ વ્યાખ્યાઓથી અનૂભ આખોની તરસ નથી રામતી, અને 'હાશ' કહીને છાતી પર બે હાથ નથી યુકાઈ જતા પશુ એટલું તો ખરૂ જ કે એ અન્તરના ઉકળાટમાં અવતરે છે, અને પ્રભુની પરમ અતુરમિતમાં પ્રવેશે છે

ભગવદ્વતારની અનેક કારણ-કથાઓ કત્પાઈ છે ઉપાસનાની ઉદ્ભવ કથાઓ કેવીકે દુરો ?

નિરાધાર બાળક માની જોદ જોળે નિ સહાય સી પુરુષની ઝોચ શોધે અને અવલમન રહિત પુરુષ પોતાના પુરુષાર્થને-વિક્રમને જગાડે પશુ જીવનમાં એવીય ધડી ઉગે છે, બ્યારે પુરુષના પરાક્રમે અને સખત જનના સાધનો દ્વાય ધોઈ એસે છે, પડિતોની પ્રખર પ્રતા, અતુર્વેદીના કક્ષય વેદ અને મહાતાર્કિકોની મહામેધા બ્યારે નિષ્ક્રિય બને, બ્યારે દરે દિશામાંથી તણાવલમનની આરા પશુ તિરેહિત ધઈ જાય ત્યારે હૃદયમાં ટેક મથન જન્મે છે, અને અતરમાં અણુઉકેલ અકળામણુ ઉપજે છે

વિશ્વમાં વસતા લગભગ દરેક માનવના જીવનમાં એવી વેળા આવે છે અને હૈયામાં એવી મથામણુ ઉપજે છે કે જાણુ કોઈની આગળ બધું કહી નાખીએ, બર્ગો દુભો ખાલી કરીએ, છૂટે મોને રડી લઈએ અતરમાં આની અકળામણુ આય લારે સામાન્ય જન પોતાના હૈયાની વરાળ કોકની આગળ ફાલવે અને સાત્વન મેળવે, બાવના-દુલ્હા ગાયકો મુચ્ચ આનાપ આનાપે અને કરુણા રેલાવે, તથા કવિઓ અને ચિત્રમંત્રો પોતાના અમર કાવ્યો અને અમર ચિત્રો કવિ જાય અને ચિત્રી જાય જગત્ની આજની અમરકૃતિઓ એવે જ કોક મથનમળે-ધનપળે રચાઈ દુરો ને ?

પરંતુ પ્રભુ-બ્રૂખ્યા માનવને એ અન્તરની અકળામણુ કાઈ જૂદો જ બનાવી મુકે છે રામાય અતુભવતો એ માનવ કોઈ વણુપ્રીક્ષી રીતે બોને, વર્તે અને નિરખે છે એની ખલાવરી જણાતી આખો કોઈક અખૂ શક્તિને નિહાળવા-શોધવા આકાશ તરફ જોઈ રહે છે સહજ ઉંચા થયલા એના હાથ અગાજતા જ કર-સપ્ત કરે છે અને અચાનક એ લળી ઉઠે છે

“પ્રભો ! હું ક્યાં જઈ ? કોનું શરણુ શોધું ? કોની સહાય થાયું ? મહારાં તનનાં જોમ ધટ્યાં, મનનાં જુવાળ શમ્યા, બુદ્ધિનાં વેલવે ય વિખરાઈ ગયા, જાણે હું હાંડાઈ ગયો, દેવ ! વિશ્વમાં મહેને કોઈની ય ઝોયા નહિ : હું ક્યાં શીળ છાંવ લાશું ? હું શું કરું ? શું કહું ? કોને કહું ?”

આ આર્ત અવસ્થા-માનવજીવનની આ ધન્ય ધડી, દિનેતર સંસ્કારાં આ મહામુદ્રતં જંજીમાં કોકને કોકવાર જ લાભે છે. એ અવસ્થા જ એક એવી અવસ્થા છે જેમાં માનવનાં સંચિત, સર્જિત અને કલ્પિત તમામ બંને આયતી જાય છે-ઝોગળી જાય છે. ‘હું’તની બધીય શક્તિઓ બુદ્ધી અને છે. ‘અહમ્’ ઝોગળી જાય છે અને ‘હું’પણનાં હથિવાર-ફંક્યા અર્જુનની આફક ‘શિષ્યસ્તે ઈ શાષિ માં ત્વાં પ્રવસમ્’ કહી અંતસ્થ કૃષ્ણની સહાય ભીખે છે.

અને પછી, એ પોતે નથી વર્તે. અધિકારીને અધિકાર સોંપી એ નિશ્ચિત બની રહે છે. બાળકે માનો હાથ ઝીર્યો અને એની પડવા-આઘાતવાની કે મરવાં જીવવાની પીડા ટળી ગઈ, કૃષ્ણને લગામ સોંપ્યા પછી અર્જુનને સી પડી છે કુરુક્ષેત્ર કે ધર્મક્ષેત્રની ? વિજય કે પરાજયની ? જપન કે મુક્તિની ? માત્ર અનન્યપણે એનાં થવાની જ વાર. એનાં થવા કે પછી ખવડાવશે ય એ અને પિવડાવશે ય એ. અહા ! એ કેવી નર્ચિતી ! કેવી અસ્તી ! કેવો આનન્દ !

પરંતુ આ અવસ્થા આવે તે પહેલાં, એ અનન્યને યોગક્ષેમની બધી ચિંતા સોંપાય તે પહેલાં તથા સર્વ ધર્મકર્મને છાંડીને અનન્યપણે એને શરણુ જઈએ તે પહેલાં આપણને એ પરમપ્રિયનાં મહાવિયોગનાં મહાદુઃખ ભોગવવાં પડે છે-માણુવાં પડે છે. એને કાન્ત અંતરમાં અર્પણ આતુરતા અનુભવવી પડે છે, રાત ને દિવસ એને માટે તકપણું પડે છે. બહાર જોઈએછને-શોધી શોધીને યાદી મેળવી, સહજ મિત્રાઈ ગયેલી, જાણે અંદર જેવા મચલી, અંતઃસુખ બનેલી આખોને અમુના સરોવરમાં ડુબાડવી પડે છે, કોઈ અકળ અને અગાઉ કરતાં અનન્તગણી વધુ મુઝવણથી હૈયાને કંપાવવું પડે છે.

‘પ્રભુ ! જગત્નાં પાસવાર દુઃખનો દાઝયો હું ત્હારે શરણુ આબો : શાન્તિની આશો, સુખના અભિ-લાષે ને હવે તુંય તરડોડીશ ! ત્હારી અમી દૃષ્ટિએ હું અમર બનીશ, ત્હારા સુધા વચને હું વિદેહ થઈશ. દયાધન ! તું દયા નહિ વર્ચે ? ! તું નહિ જોયે લાંસુધી હું બાર ખટખટાયા જ કરીશ. પ્રભો ! ‘હાય’ ખાઈને અને આંસુ પીને જીવીશ. પણ ત્હને મેળવીને જ ગપીશ. જીવીશ, મરીશ કે અમર થઈશ તેય ત્હને પામીને જ. પ્રાણ ! શું ત્હારે હૃદય નથી પસળું ? નહિં પસળે ? !”

“આથે હું તરે દરધે તો કજ કરે હોરે,
થા વરલ હી હો જયમા યા મરે હોરે.”

આવી આતુરતા અને નિશ્ચય-બળ મેળવવાં પડે છે.

પણ કોઈ જાણે એ અણઝોળખ્યાને કામ અંતરમાં એકવાર લાવાવેલી લાગી કે એ બધું જાણે સહજ થઈ પડે છે. કારણ એ લાવાવેલી, એના વિયોગનું એ દુઃખ, એ તકપન, એ વિશાપ, એ આંસુ એટલાં બધાં મધુર હોય છે કે વિશ્વની એકેય વસ્તુમાં એવી મિઠાશ નથી જણાતી. સાચે જ એના વિયોગ-દુઃખનો મધુર આનંદ એકવાર અનુભવ્યો કે જગત્નાં બીજા બધાંય સુખ નીરમ થઈ પડે છે. અને જાણે એને જ માણ્યા કરીએ એને જ ભોગ્યા કરીએ એમ થયા કરે છે. અંતર એમ કલા જ કરે છે કે એ સ્થિતિ જરાય ન ઝોસાયે. કાણ જાણે એમાં શું ચે છે, કે એને પીએ, ફરીફરીને પીએ તેય ધરાઈએ

નહિ. અને પછી તો એના વનું બધું જ અકારું થઈ પડે છે. તન, મન, ધન, જોબન, સ્વગન કે શ્રવન પણ એના વગર બારણ લાગે છે.

‘પ્રેમ ગણિ અતિ સાંકડી તમિં દો ન રમાય’ એ કવિ-ઉક્તિ પ્રમાણે અનન્તના એ પ્રેમીને પોતાના પ્રેમ-પાત્ર સિવાય બીજું બધું જ લાગ્ય જણાય છે. સાધારણ માણસના પ્રેમમાં પડેલા આશક જેમ જગત્ના સબધ અને વ્યવહાર તરફ સદૃશ બેદરકાર બની રહે છે તેમ હૃદયના પ્રેમમાં હૂંપતા એ બંધનમાં અન્યથાતાં જ વિરમિતિ ઉદ્ભવે છે.

અને પછી તો શૂળી પર પ્યારની સેજ માનતો એ પરમ પ્રેમી, દુનિયાની આંખે બમતો એ દિવાનો, કંઈ અબૂતપૂર્વ બની રહે છે અને

‘અપૂર્વ આવસર એવો ક્યારે આવશે,
ક્યારે વારો જ્ઞાલમના દિદાર તો !’

અથવા

‘યુગાયિતં નિમેષેણ ચક્ષુષા પ્રાતૃપાયિતમ્ ।
શૃંગ્યાયિત્વ જગદ સર્વં ગોવિન્દવિરહેણ મે ॥’

તેમજ

‘સૂનાં મહિર સૂનાં માળિયાં ને કંઈ
સૂનાં આ અપહા ને મ્હેલ રે
રનેહ-દેવ લ્હારા વિના રે !
સૂના આ સૂર્ય, અન્દ્ર, તારલા ને કંઈ
સૂનાં આકારા આ અકેશ રે.
રનેહ-દેવ લ્હારા વિના રે !’

આવાં આવાં પ્રેમ-નિનરતાં, દૈયાને તરબોળતાં, મધુર ગીતો એ ગાયા કરે છે, રાયા કરે છે, અને હૃદય કાનગ્યા કરે છે. અને આખુલ વાતાવરણ રોહ-મગ્નિજત, શોક-કંપિત, અને કંદણુ-સ્થાપિત બનાવી મુકે છે. એની પહાવરી આંખો જગત્માં જ્યાં ત્યાં એના વ્હાલમને જ જોવા તરસે છે. ખીચેલી કળીઓમાં, અરણ્યના રાગમાં, સંધ્યાની શાન્તિમાં, શ્રવણના જોબનમાં અને સંસારની પાંખડી પાંખડીએ માત્ર એ એકને જ શોધવા મથે છે.

દુનિયાની લગ્નલથા પર, સ્વજનનાં વેણુથી વેગળા, અને સંસારની તૃણ્ણથી અસ્પર્શ એ પ્રેમી તો ભાવનાની અમર લૂંચિમાં વિહરતો હોય છે. કુસ્તનાં રમણીય દર્શ્યો પણ એનો ભાવોન્માદ જગાડવાનું જ કાર્ય કરતાં હોય છે.

નયન ગલદશ્રુગરવા વદનં મદગદહઘવા ગિરા ।

પુલકેર્નિચિત્ત વયુઃ સદા તથા નામસ્મરણે મવિષ્યતિ ॥

આવાં આતુરતાબર્યા કરુણ-કોમળ વેણુથી એ કથાન્ત કરતો જ હોય ને આખાય જગત્ને રોહ-મિશ્રિત કરુણમાં ન્દયગ્રવતો જ હોય.

એનાં, પ્રેમ-મસ્તીની પુખારીબર્યા અને અખડપણે વર્ષા રહેલાં નેણાંમાં ભૂખ નહિ, તરસ નહિ: જાણે મૂર્તિમંત જમત પ્રેમ. ત્રહા ! શી એ અલૌકિક દશા !

‘પિવાડપિતા ભવતિ માતાડમાતા, લોકાડલોકા, દેવાડદેવા વેદાડવેદા મવન્તિ’ એ યુતિ-વર્ણિત સ્થિતિ આને જ સમયે થતી હશે ને ? એને વ્હાલુ કે અળખામણુ નહિ, મ્હાર નહિ ત્હાર નહિ, સાર કે નરમ નહિ, ત્હારે છતરામદેવ, પીતરામ, હાનીત, સ્થિતપ્રસન્ની સદૃશ, સુષ કે રમ, એક કે નેક, બ્રાહ્મણ કે અસજ, વિા કે અમત, ક્રાયામ્ય એની આખો ભેદ નથી ભાળતી

‘વિલા ભતિ અને રૂપ કુવર્મ કિચાદને
કરો ના પ્રેમમા એ અક્ષરી ધર્મ પ્રેમાનો’

એવો એ અર્થેદર્શી, સદૃશ સચ્ચી, અજાણતા નિમ્મકી બની જાય છે બોગવિનાસથી પદ્ય-પદ્મની જેમ વેગગો, અસહ્યથી અતીત, અને હિંસાથી પર એવો એ સામ્યધર્મી છાનના અખડ પ્રેમતપ તપતો હોય છે અને વ્હાનમના વિયોગના સ્નેહ-સત્તાપ સહેતો હોય છે ‘વતો શાકો નિવર્તન્તે જપ્તાય મનસા સદ્’ વાણી, મન અને છુદ્ધિથી પર એના ક્રોધ પ્રાણધિપને કાન્ને એ તરસતો, તનપતો, કન્દતો, ખૂરતો હોય છે મોતીના અર્ધ જેની આમુની નિર્ભય શાળી વડે અને પાપણની પીછીવડે એના એ વ્યાકુળ ગાન અને એ વિનાપના આનાપ એના કપોળ પર આનેખાયવા હોય છે એનો કડ કોડ અવનવા રમ સર્ગ છે, એની વાણી ક્રોધ અમર કાળો રમે છે અને એના અવયવો ક્રોધ અપૂર્વ અને અનૌકિક પ્રેરણા પાપ છે મીંગતી માફક

‘પ્રમ કુધય જામ કય નાચી
બાપ કહે મીસા બધી બાવરી
લોક કહે કુલ-નાસી
વિપદા પાવા રાખાછને બેમ
મીસા પિવત હોસી’

અમર

મસવન-જલ સિચસિચ પ્રેમ જિવ મોહ
મીસા પ્રલુ-લગન લાગી હોતી હો રો રોહ

એવી રીતે મસ્તપણે નાચે છે અને નર્તનાચાર્ય હસતધુનિ જોડાનેય રૂપ-સદૃશ આપે છે

અને છતાં વ્હાળમ વાદ જોડાન્યા જ કરે, હૈયાને નિત્ય તરસા-યા જ કરે, આતમના લૂ નિયોભ્યા જ કરે, હારે વ્હાનના એ વસમા વિશેષે અસલ અર્ધ પડેલા એ આતર-શૂતે અને તૂટી મરેલી એ છવન-આશો એને છવતુ અકાદ લાગે છે અને ત્યારે આપુય નિશ રડી ઉઠે એવું પાડાયુનેય પાડે એવું, જડમેતનનેય આસ નિતગવે એવું મર્ધ દિન્ય રદન એ રોઈ રહે છે

‘રૂઓ ! રૂઓ ! રી આખો ! રોમા જ કરો અને દેના અપુ ધોવા જ કરો દેવાની આમ ત્યારે જ હોનવારો, પાણો ત્યારે જ પિગળરો, પ્રીનખે ત્યારે જ કરણ આનરો રૂઓ ! અખડપણે રૂઓ ! એથી જ છવન કન્ય મરો, એમા જ મુકિત છે, એમા જ પરમાનંદ છે, એમા જ અનંત સુખ છે’

‘નિયા રો મિલનથી આરા

દુમનિન ઝરત જગ મારે વરીએ નવનવા—
પદપવ પ્રેમ-પિયાસ જલવ દે
જિનિન દોલ નિરાસ

હુમલિન ધટ ધટ મોરા ઘડી ગા છવનવા—
નિસદિન હાથ, ઉરાંચ, બિથારો
બિનસી દિયાણી આસ.

હુમલિન તડપ તડપ મોરા મરી ગા રે મનવા—

“બહાદ્ર ! હવે છવનું નથી ગમતું, તારા વિના છવીને શું કરવું ? ના. હવે નથી જ છવનું. તારા વિયોગમાં તારે જ કાળે તરસતાં તરસતાં મહારા આ પ્રાણુ આલ્યા જાઓ. તારા સ્મરણમાં, ચિંતનમાં ને નિદ્રિધ્માસનમાં, જગનું, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિમાં તારું જ રટન કરતાં કરતાં આ દેહ વિદેહ થાઓ.”

‘ન ધન ન જન ન સુન્દરી કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।
મમ જન્મનિ જન્મનીશ્વરે સર્વસામ્પ્રકિરદૈવુક્તી ત્વયિ ॥’

દેયામાં આવી ભૂખ લાગે એ મહાધડી, જેને લાગે એ મહાભાગ, જે લગાડે એ મહાણર.

કરોડો વદન હો એ મહાભાગને.

Lead, kindly Light, amid the encircling gloom,
Lead Thou me on;
The night is dark; and I am far from home,
Lead Thou me on.

સનાતનતા

દ્યુતિ લહરીએ, જ્યોતિર્માલા ઘૂમી રહી : ને, સખે !
 શ્રુતિ લહરીએ, ભિન્નિ-માલા લળી રહી : ને, સખે !-
 કૃતિ લહરીએ, પૃથ્વી મ્હાલે પ્રપુલ્લિત : ને, સખે !
 ચરિત લહરે, શંગારે શી મનુષ્યની : ને, સખે ! ૧

અકલ વિભુનાં પ્રદારે તો અનાદિ અનંત ને :
 યુનિત પ્રકૃતિ રહોતી રહોતી પ્રદર્શન તંત્ર ને !
 સકલ મનની સંસિદ્ધિએ શી માનવતા સ્પુરે !
 ઉત્તરણી વહે ગંગા પુણ્યે ન ઐતસ્યતા શું એ ? ૨

સહવહનમાં દહેરાતી ને ! વસંત જ્યે ખીલે-
 ફૂલ ફળ લયે કલ્પલે ને ! મુગજરીઓ ઝીલે !
 રજકણુ ઝૂલે વિશ્વે નાચે પ્રભાતવાન શાં ધૂમે !
 સતત ગતિ દો આનંદે ને ! ચમત્કૃતિ રમ્ય એ ! ૩

મૂલમુખ નહિ હીસે કયાંહી, ન ઉદ્ભવ અંત કે-
 ભવતર તણી મધ્યે હીસે અદીક અપોલ એ :
 હૃદય-વિભૂતિ હાર્યોહાસે અતુલવતી : સખે !
 પ્રકટ વિલસે ધર્માચારે પુરાતનતા : સખે ! ૪

નરી મુજનતા સદર્મીલી મુહાય ન કયાં ? સખે !
 પરિચરણમાં સંસારે ને ! સુઆશ્રમ શ્રેયને-
 પ્રણય-શરણે શ્રદ્ધા ભક્તિ, નિરામય જ્ઞાનને-
 અમર ફળને આર્યોની એ સનાતનતા ! સખે ! ૫

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ધર્મ

શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા
એમ. એ, બી. ટી.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ ધર્મ અને સાહિત્ય અન્યોન્યનાં આશ્રયી છે, એમ કહેવામાં વિશેષ દૃષ્ટિકોણ આવરયક છે. ધર્મપાલન કેવી રીતે થઈ શકે, એમાં માહિત્ય આવરયક છે કે કેમ, સાહિત્ય કે શબ્દવ્યવહાર વિના ધર્મનું અસ્તિત્વ મળવે કે નહિ એ જોવા જતાં વાસ્તવિક રીતે સાહિત્ય આવરયક જણાતું નથી. આત્માવિચાર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ, પૂજા ઉપાસનાદિ કાર્ય, મતાદિક નિયમાદિક કર્તવ્યો, શાસ્ત્રવિદિત સરકારદિ સામયિક કર્મો સમગ્રનો વિચાર કરતાં તે સર્વ હૃદય તથા ઇન્દ્રિયાદિનો વિષય હોવાથી વાણીના પ્રયોગ વિના કાર્યથી તેમજ ભાવનાથી માધી શકાય. અનુકરણ

રીતિએ, તથા વશપરપરાગત ભાવનાના અવતરણના મિહાતે તેમનો પ્રચાર તથા ચિરસ્થાયીપણું પણ સમવે. પરંતુ સામયિક વિચારવિષયો, સામયિક વાતાવરણની અસર આ સમવ જોડો કરી નાંખે છે. તેમજ વાણીવિરહિત કાર્યનો સમવ સતત ટકી શકતો નથી. એટલે ધર્મવ્યવહાર વાણીકાગ પ્રવર્તમાન રહે છે. પરંતુ એથી કાંઈ સાહિત્યની ભૂમિકા ધર્મ માટે જરૂરની જણાતી નથી. કારણ કે મર્વ વાણી સાહિત્ય નથી. વાણીગત ધર્મભાવના એ સર્વથા સાહિત્યજ હોય એવો શાસ્ત્રત્રેષ નથી ને હોય તો સાહિત્યિક બુદ્ધિની મર્યાદા બહાર છે

કાંઈ પણ ભાષાના સાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિકોણ કરીશું તો તે સાહિત્યના વિષયોમાં વૈવિધ્ય જણાશે. સામાન્ય રસભરી વાર્તાઓ, કુદરતનાં વિવિધ અવયોગો, ઐતિહાસિક પ્રજ્વળો, મામાશ્વક, રાજકીય તથા નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુએ લખાયેલાં પુસ્તકો વિગેરે દ્વારા, ધર્મના દૃષ્ટિબિન્દુ વિના, સાદી, સરળ, પ્રૌઢ, અલકૃત, કંચલ, ઉજળતી ભાષાના સાહિત્ય એકાચ જુ જણાશે. એટલે, ધર્મ એજ સાહિત્યનો વિષય હોવો જોઈએ એમ માની શકાય નહિ. અટલે ધર્મના વિચારરહિત સાહિત્ય પણ ટકી શકે છે.

વાણીગત ધર્મરહસ્યની વિચારણા કરતા પણ એવુજ પરિણામ ઉપસબ્ધ થશે. ધર્મના સામાન્ય આદેશ, અમુકાણુક કર્તવ્યનુ કથનમાત્ર સાહિત્ય ગણાય નહિ. એમ ન હોય તો સ્નાન, મધ્યા, મતાદિક, પૂજાપામનાદિક વખતે થતા સકલ્ય વિગેરેને પણ સાહિત્યમા ગણવા પડે. એમ ગણવું હાસ્યપ્રદ બને. ભાષા કે વિચારની કાંઈ અમરતૃતિ કે પ્રૌઢતા કે વિચિત્રતા ના હોય તો સાહિત્યનું મત્ત્ય અકાય નહિ.

આપ હોવા છતાં પણ જેમ સસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યમાં બન્યું છે તેમ તેની સતતિરૂપ ગુજરાતી વિગેરે ભાષાના મળી આવતાં સાહિત્યમા સાહિત્ય અને ધર્મના સપર્ક આકર્ષક રીતે અનિવાર્ય થયો દેખાય છે. વેદ, બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો વિગેરે, સમાયણુ, મહાભારત, તથા શાકુતવ, મેઘદૂત, ઉત્તરગમચરિત, કાદમ્બરીની જેમ હયા સાહિત્યની કોટિમા આવે છે. ઋષિ, મુનિઓએ કે વ્યાસાદિ કથાકાર કે કાવિદાસાદિ લેખકોએ ગમે તે હેતુથી લખ્યું હોય પણ આધુનિક નિરીક્ષકને વેદાદિ અંગે માહિત્યના હયા નમુના લાગે એમાં નવાઈ નથી. એટલે સાહિત્યનો પ્રથમનો મુખ્ય વિષય ધર્મ હતો એ પણ નિસશય કહે છે. તેમ એ ધર્મનું સ્તુરણ

ના હોત તો સંસ્કૃત બાળનું પ્રથમ સાહિત્ય પણ ના હોત એમ સ્પષ્ટ માનવું પડે છે. વળી જો એ વેદધર્મો લખાયા ના હોત કે વાણીના વિષય બન્યા ના હોત તો ભવિષ્યનો ધર્મપ્રચાર કેટલે અસર સંભવેતે એ વિચારના જેવું રહે છે. વસ્તુતઃ ધર્મથી સાહિત્ય અને સાહિત્યથી ધર્મ એવો અનુભવાત્મક સમુપરિચય થાય છે. પરંતુ વિષય હોય તો વાણી સંભવે અને સાહિત્ય વાણીગત છે એટલે ધર્મને લીધે પ્રથમનું સંસ્કૃત સાહિત્ય છે.

આરંભકાળના સાહિત્ય માટે એ માનીએ પરંતુ ગુર્જર સાહિત્ય આરંભકાળનું નથી. અન્ય સાહિત્યે જૂનિરા તેષાર કરેથી. માનવમાનસ સંસ્કાર પામેલાં. સંસ્કૃતાદિ બાળસાહિત્યના અથા પ્રચાર પામેલા. એ સાહિત્ય ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલું. તેપણુ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રારંભમાં ધર્મ વિષય વિશેષપણે દૃષ્ટિગત થાય છે. આ રીતિનાં કારણો જોઈએ. ગુર્જર સાહિત્યના મુખ્ય ત્રણ બાગ પદ્મ છે. અર્વાચીન, મધ્યકાલીન તથા પ્રાચીન. પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય જેમાં ધર્મદૃષ્ટિ વિશેષપણે જોવામાં આવે છે એ સમપૂર્વનું અપ્રત્યક્ષ પ્રાકૃતભાષાનું સાહિત્ય જોઈએ તો તેમાં પણ ધર્મની રીતિ તરી આવતી હોવાય છે.

જૈન સાહિત્યનું અન્વેષણ કરતાં તેમનું પ્રાકૃત બાળનું સાહિત્ય ધાર્મિક તત્વો ઉપર જ મુખ્યત્વે રચાયું દીસે છે. સં. ૯૨૫ માં રચાયલાં શીલાચર્ચના મહાપુરુષ ચરિત્રથી જ આગળ વધીએ તો પ્રાકૃતમાં ધર્મનીરનાં ચરિત્રા બ્રાહ્મ કરીને જૂની ગુપ્તકાલીના અંધારામાં તેરમા શતકમાં (સં. ૧૧૩૯)માં મહાકવિ અમર દર્શિતો છકમ્બુવંશેસો, નેમિનાથ ચરિત્ર, મહાવીર ચરિત્ર, ચરોધર ચરિત્ર, ઉપદેશ રસાયન, અર્ધરી, વળી શ્રાદ્ધમાં શતકમાં નેમિનાથ રસ, ગૌતમસ્વામી ચરિત્ર, શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, નેમિનાથ અનુષ્ઠિત, ઉપદેશમાત્રા, સમક્ષેવિરાસ, સામિત્રદશક, ને જદરમાં શતકમાં નેમિનાથદામ, ગૌતમરાસ, જ્ઞાનપંથથી ચોપાઈ વિશેરે જોતાં ધાર્મિક રહસ્યનાં નિરૂપણરૂપ, કથાનકરૂપ, જૈનધર્મનાં તત્ત્વોના પ્રચારરૂપ અથા મળી આવે છે. એ વાત સાચી છે કે સ્વમરાસ, કુમારપાદ ચરિત્ર, મળણ રેહારસ, મિત્રિદશકમાં જેવાં કાવ્યો પળુ છે, સળળ પ્રમાણમાં છે; પરંતુ તેમાં પણ જૈન ધર્મનાં રહસ્યો પુનઃ પુનઃ અંધિત છે. સાચાં કે ધર્મનું દૃષ્ટિબિન્દુ સાહિત્યમાં સતેજ રહ્યું છે. એટલે પંદરમા અને સદેશ શતકથી રાવ થતા ગુર્જર સાહિત્યમાં સમકાલીન જૈન સાહિત્યની સીધી નહિ તો આડકતરી અસર થવા પામે એમાં સંદેહ નથી. કોઈપણ જાતની અસર ન માનીએ તો ધર્મભાવનાનું સ્વ જો જોવામાં થતું પ્રયત્ન હતું તેમ ગુર્જર પ્રજામાં પણ એટલું જ સતેજ હતું એમ માન્યા વિના છૂટકો નથી. ધર્મતત્વો અનિવાર્ય છે એવું કોઈ કારણ હોય તેથી કે લગભગ સર્વ સાહિત્યો ધર્મભાવનાથી આરંભાય છે એવો કુદરતી ન્યાય હોવાથી.

શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ સંવત પંદરમા શતકથી માનીને આગળ વધીએ તો 'પ્રથમ રચ્યમસ્તકંદ, વસંતવિલાસ, તથા પછીના શતકમાં 'નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, 'લાલચુનાં સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યો તથા 'સીતાહરણ તથા 'ઉપાહરણ જોવાની જરૂર છે. અપ્રત્યક્ષ બાળમાં લખાયલાં અંધો, તથા જૂની ગુજરાતીમાં લખાયલાં અંધોની અસર હોય કે સામાજિક તથા રાજકીય વાતાવરણની અસર હોય. હાલ ઉપલબ્ધ થયલા શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રણ્યમસ્તકંદ એ પ્રથમ વીરકાવ્ય એતિદાસિષ્ દૃષ્ટિનું કરે છે. વસંતવિલાસ શૃંગારી છે. એટલે જો તત્કાલીન પૂર્વ સાહિત્ય સાથે સંબંધ જોડીએ તો એતિદાસિષ્ કાવ્યો લખવાની જૈન ગુજરાતી કવિઓની રીતિ પ્રચલિત રહી છે અને તે કાન્દકરપ્રજ્ઞ તથા વિગતપ્રમંથમાં વિશેષતઃ દર્શિત થાય છે. પરંતુ નરસિંહ મહેતાએ જે ભક્તિભાવપૂર્વક ધર્મભાવના પ્રગટ કરી તેની જ ભાવનાથી સંવિશેષે લાગણુ તથા ઉદ્ધવ અને તેમના અન્ય અનુયાયી કવિઓ તથા ગ્રેમાન્દ, નિરાંત, જોડાને,

૧. શીખરકૃત સં. ૧૪૫૪, પંદરમા શતકનો પ્રારંભ. ૨. કેસરલાલજીનું પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્ય ૩ ૪. સંવત ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી. ૫. ૧૫૨૧માં; ૬. ૧૫૫૪, ૭. કેસરલાલજીનું પ્રા. ૩ ૩૫૫.

દયારામ, ગ્રેમાનંદરામી વિગેરે તરી આવતા અનેક કવિઓએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ કાવ્યો સિખ કર્પા છે. અર્વાચીન કાળનું સાહિત્ય નર્મદ-દલપતથી શરૂ કરતાં મધ્યકાલીન સાહિત્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવનાથી વિશેષ રંગાનું દીસે છે. એટલે નરસિંહ મહેતાનાં પદો તથા પ્રભાતીઆંગ્રા, વિવિધ ધર્મભાવનાથી લખાયેલાં લાલચુનાં કાવ્યો-શિવબીજડી સંવાદ, સપ્તશતી (ભાષાંતર), પદો, દશમસ્કંધ, રામચાળીસા, ઉદ્ધવનું રામાયણ, લીમની દુરિલીલા, નાકસાં શિવવિવાહ, ક્રુષ્ણપ્રધાન વિગેરે ગ્રેમાનંદનાં આદિકથપુરાણ, સુદામાચરિત્ર, દશમસ્કંધ વિગેરે, શ્રીધરનું ગૌરીચરિત્ર, નરહરીનું ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર; મન્નેશ્વરનું ભાગવત, મહિમ્નરતોત્ર, ભગવદ્ગીતા વિગેરે ગીરધરનો તુલસીવિવાહ, તથા સવિશેષે દયારામનાં ધર્મનત્વપૂર્ણ કાવ્ય વિગેરે જેતાં ગુર્જરસાહિત્યની ધર્મપ્રધાન ભાવના અત્યુલ્લેખ દીસે છે. કણ્ણુભર વિચાર થાય છે કે જે આ ધર્મપ્રધાન ભાવના યોટથી પ્રમળ ના હોત તો મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્ય કેટલું ખેડાયું હોત એ કહેવું શક્ય છે કે કેમ ?

અર્વાચીન સાહિત્યમાં એથી ઉલટું છે. ધર્મ-પ્રધાનભાવના એટલી જનશ્રુત નથી. નર્મદ તથા દલપતે ગુર્જર સાહિત્યની બીજી બાજુ દૃષ્ટિગત કરી છે. દેશોત્તરિની ભાવના, સામાજિક સુધારણાની ભાવના તથા પુરોગામી સુવિખ્યાત સંસ્કૃત કવિઓની શૈલીનાં અનુકરણ તથા મલાલક લેખોનો આધારિત સમગ્ર થયો છે. ધર્મવિચાર જેવું પણ જરાક સુધારક દોષમાં ઝુંચાયેલું ધર્મભાવનાનું ગદ્યમય પુસ્તક તથા હૃષિકમહિમાનાં કાવ્યો તથા સ્વામીનારાયણ સમ્પ્રદાયનાં પદોમાં એ જ ધર્મદૃષ્ટિ આંખ આગળ તરી આવે છે. હિન્દુધર્મની બાળપોથી, ચારિત્ર્યો, આપણો ધર્મ વિગેરે જેવા ગદ્યનાં ગાદ્યાં પુસ્તકો દૃષ્ટિગત થાય છે. આનાં કારણોમાં સામયિક વાતાવરણ, વિચારશ્રેણિમાં થતા ફેરફારો, માથાત્ય સાહિત્યની ભાવનાનો સપક, તથા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુર્જર સાહિત્યની પુનરુક્ત ધર્મભાવના તથા ધર્મકથાઓથી ધરાઈ ગયેલો જનસમાજ, જેના જેવા અન્ય ધર્મની આકર્ષતરી સ્પર્ધાનું અનસ્તિત્વ, તથા સનાતન ધર્મભાવના પ્રતિ યતું દુર્લક્ષ ગણાવી શકાય. તેવી જ રીતે તે તે કારણો ઉપરાંત ખાસ કરીને સંવતસોળામા શતકના પ્રારંભમાં થયેલા વલ્લભાચાર્યના ધર્મપ્રચારને અંગે ધર્મભાવનાનો જીવણ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિશેષે સંભવે છે. એ કથનના સમર્થનમાં ગૌકૃતનાયક પ્રતિ અપ્પાનું કટાક્ષ તેમજ દાંભિક ધર્મભાવના તથા ટાપટીપ પ્રતિ એના તીવ્ર સ્પષ્ટ વાક્યપ્રદારો મૂકી શકાય. પરંતુ નરસિંહ તથા લાલચુનાં તરવરતી ધર્મભાવનાનું સ્પષ્ટીકરણ વલ્લભાચાર્યના પ્રચારથી યદ્ય શક્યું નથી કેમકે તેઓ તેની પૂર્વે યદ્ય ગયા. તો એમની ધર્મભાવના સ્વયંજૂ હતી કે કેમ એ વિચારવાનું રહે છે. કહેવાયું છે કે નરસિંહપર જયદેવના ગીતગોવિન્દની સ્પષ્ટ અસર છે. જયદેવનું નામ પણ નરસિંહ પોકારે છે, એ હોય ચૈતન્યની પણ હોય. તેથી એમની જ અસર નરસિંહમાં છે એમ ક્ષીટપણે કહેવું અપ્રોક્ત છે. અનુભવ પ્રકાર ધર્મભાવનામાં સવિશેષ આગળ તરી આવે છે, એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જેતાં જણાશે. ભક્તે રાધાની સખીઓનાં નામાભિધાન ઉદ્ધૃત હોય પણ તેથી મૂળ ધર્મભાવના અને એને અંગે ભક્તિરસનો પૂરપ્રવાહ નરસિંહમાં સ્વયંજૂ છે. ભાલચુનું એવું નથી. એણે અનુભવપ્રેરિત લખ્યું નથી. એણે અસંસ્કૃત સમાન્ય જનસમાજ જે સાહિત્ય શું તે યથાર્થ સમજતો ન હતો અને જેવું માનસ ગાદિસના યુદ્ધ રસોનું પાન કરી શકે એવું ન હતું અને જેના શ્રવણે દરિકાચરસનું પાન કરવાને ટેવાયેલા હતા તેના વર્તને માટે લખ્યું. એને અંગે એવું સમજાતી ભાષાંતર, શિવબીજડીસંવાદ વિગેરે ધર્મપ્રધાન ભાવે લખાયાં. જ્યારે કાદંબરી, પૂર્વનું નળાપ્યાન વિગેરે વિશિષ્ટ વર્ગ માટે જ યોગ્યનાં. નાકર વિગેરે કનિનું પણ ધર્મભાવનાને આગળ આણવામાં એજ ધ્યેય હતું. આ ધ્યેય ગ્રેમાનંદના સમયથી બદલાય છે. પૌરાણિક કથાઓનાં કાવ્યોથી જનસમાજનું ચિત્ત રંગવું અને ધર્મમય હૃદય એમનું કરવું એ ધ્યેય હવે નથી. પરંતુ ધર્મભાવનાની પ્રેરણા કરવામાં બહિર્ગત યતા સ્વાર્થનું નિર્મલન કરવાનો એનો હેતુ પ્રધાનભાવે છે. ગુર્જર સાહિત્યને રસવતું વિસ્તૃત કરવાનો હેતુ બીજો છે. અને એથીજ એનું માકીય પુરાણ કેવળ ભાષાંતર નથી. તેમ સુદામાચરિત્ર એકલી ધર્મભાવનાનું પોષક

નથી. એવી જ રીતે ગ્રામોં કેવળ ભક્તિભાવનું જીવન આણેખનું નથી. તેમ મુધ-પાખ્યાન, દાણ્વીસા, દશમસ્કંધ, હુંડી, ઔદ્ધિ વિગેરે ધાર્મિક કાવ્યો કેવળ ધર્મભાવના જ વ્યક્ત કરતાં નથી. એ સર્વેમાં સાહિત્યના રંગ આગળતા પ્રમાણમાં પ્રકાશે છે.

આ રીતિની અસર હો કે મને તે અન્ય કારણ હો પણ વલ્લભ તથા શામળ કેવળ કાવ્યદૃષ્ટિથી ધર્મપંથમાંથી કાઠો પાડી ભૂટે ચીડે ચાલ્યા. એથી એ બંનેના કાવ્યોમાં ધર્મનો વિશેષ સ્પર્શ નથી. પરંતુ તેથી ધર્મભાવના છુપા થતી નથી; કેમકે કવિઓનું જ શબ્દ તે વખતે નહોતું. તેમ હોત તો અખિલ જનસમાજ એ જ ધેણિએ આલ્યો ભાત. એને લીધે ધીરો, નિરાંત, હોળી, દિવાળીગાઈ, શ્રદ્ધાનંદ, નિધુલાનંદ વિગેરે પ્રાકૃત તેમજ નિર્મલ જનસમાજને આકર્ષિત કરી રાક્યાં અને ધર્મભાવનાનો પ્રવાહ અખણિત રહ્યો. એમાં દયારાગે પૂર ઝાસ આણ્યો. નરસિંહની ધર્મભાવનામાં જેમ અનુભવનું પોત પૂર્ણ પ્રકાશતાં ભક્તિભાવના અગલ્ય પ્રકાશે છે, તેમ દયારાગમાં એ પ્રકાશનાં પદોમાં દાર્દ્રિક માતૃપીભાવના પૂર્ણ રૂપતાં એની ભક્તિભાવના આકર્ષક બને છે. નરસિંહની ધર્મભાવનાને અંગે ભક્તિમાં તાત્પર્ય બનેલ એનું હૃદય સંસારની વિરુદ્ધિના પ્રબલે આનંદમય તત્વ કરતું તાત્પર્ય કરી રહે છે ત્યારે દયારાગનું હૃદય નયનાદિ હિન્દીયોદ્યાત્ર પ્રેમભાક્તિરસનાં ઝરણાનું કિંચિત્ હૃદયે પાલ કરી રહે છે.

ધર્મનું સંવિરોધ સ્વરૂપ પ્રભુ પ્રતિ, ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ, પૂર્ણ પ્રેમયુક્ત પ્રીતિમાં પરિણમતી ભક્તિનો પ્રચાર કરનારી કથાઓમાં દેખાય છે. એટલે જે ધાર્મિક તત્વો સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં પુરાણોની કથાઓમાં છે તેમ તત્વો વિસ્તૃતરૂપમાં પ્રાકૃત બંનેને અસર કરે એવી રીતિએ મુકાયાં છે. હૃદયે પ્રતિ અનન્ય માનની ભાવના, એનાથી ક્ષણ પણ હૃદયની અન્યમાં આસક્તિ તહિ, એના અદર્શને અત્યંત દુઃખ એના દર્શને, સામીપ્તે, સંબંધે અત્યંત પ્રસંગતા અને હૃદયનો અપ્રતિમ સંતોષ, હૃદયને સર્વ સમર્પણ વિગેરે નવધા ભક્તિનાં તત્વો અતિ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીના સંબંધે અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને તેના ભક્તોના દૃષ્ટિએ દર્શાવ્યાં છે.

પ્રહતી હૃદિ આકૂતી વન મંથે ને ને દુઃખ.

મગરો પ્રીતમ આપણે બને કહે છે મુખ્યમલ. હરિ હરિ કરે મુંદરી-૧

પ્રે કહણ્ય અરોહને વળી પુજ્યાં તાપ તથા.

કિંમુક, અર્ધ, પનસ આ વાર કહેલે ને શ્રીહરિની બાવ. હરિ હરિ-૨

બકલ કપિલને પ્રહતી વન મંથે ને ને દુઃખ;

૫૨ ઉપહારી બાપદા, ૩૧ અમને હરિ મગશે કવચ ?-હરિ-૩

૫૬ ૧૧૨. દશમ-ભાવણ

શત્રુતાદિથી લોકિતનું તત્વ અનન્ય મનાયું છે. અને એ રીતિએ જ્ઞાનને મુક્ત મણી એનાથી એ ભક્તિને ૫૨ માની તેની સરહસાધ્યતા તથા તેમાં હૃદયની તાત્પર્યતા અને તેથી અપ્રતિમ આનંદસાત્ત્ય મળ્યું છે:-

ઉદ્ભવ કેને જ્ઞાન મગે, મારે મન પંદાવનમાંહો હરિ સાથે રમે. ૬૦ ૧.

મૂર્ખ સર્વે મોખને બાને, લીર્ષ વન બમે;

લુધા તુષાને શીન ઉપ્પુ ધન, બદુલિષ દુઃખ બમે. ૬૦ ૨.

૫૬ ૨૭૬. દશમ-ભાવણ.

હારમાળામાં નરસિંહ મહોત્સવે એજ ભક્તિનયને અન્ય સર્વ ધાર્મિક તત્વો કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ દર્શાવ્યાં છે, અનેક ધર્મમાર્ગાનુયાયીઓનાં મતનું ખંડન સ્વાનુભવદૃષ્ટિએ તથા કેટલેક કારણોવાર દૃષ્ટોદ્યાત્ર કર્યું છે: કેમકે હૃદયની તત્પરતા જે તાત્પર્યતાની આનંદોર્મિ સ્વપૂર્ણ ઉલ્લેખે તે વિનાની સેવા પૂર્વ અથવા અન્ય કેન્દ્રિયણ બાહ્ય આધાર ને બાહ્યાર સિદ્ધિ આપતો નથી; એટલે

ફંદ ધરે દીનાનાથ મળે તો અર્ધધ્યાં લાડી આવેરે,
 નાથ ધરે નગરીસ મળે તો વૈકુંઠ વડ આવેરે.—અહ્યા.
 ભરમ યોળે ભગવાન મળે તો અર્ધન હારમાં લેવેરે,
 ફંદવતે દયાળ મળે તો ભોરિન પ્રકાને લેવે.—અહ્યા.
 જનમાં વસે મનનાથ મળે તો જનચર આમ ન કુકેરે,
 શીની એ સામગીયો મળે તો બહેસ રાંબ બડું કુકેરે.—અહ્યા.
 નગોલા કહેણ કયા ગાદી શીખને શીખી કુકેરે,
 બહુ નરસીયા તમે પેર ન નહોા મિથ્યા વડડું મૂકેરે.—અહ્યા. ૫૬ ૮૮.

અને તેથી,

સસ્યર વેવાર સર્વે સાચવીએ વિકારથી લેનળા રહીએરે,
 સર્વે ભૂત સમદૃષ્ટ પેષે તેને વેરણા કહીએરે.— ૫૬ ૨૮.

સર્વ દેવ કે અસાવતારો કે અવતારોમાં લેદ નથી એ તત્વનો પશુ ઉપસેપ છે—

રામ કૃષ્ણમાં અતર રાનો જ્ઞાન તાર ક્યાં નાહુરે,
 પૂરણ પ્રકા છપીયો મારો એણે ગોકુળ આપ ચારીરે; ૫૬ ૧૪.

પૂન, પ્રતમતાદિક વિગેરે કરવાની અનુમતિ પશુ છે તેમજ વેદ, ઉપનિષદ વિગેરે પશુ ને તારતમ્ય કાઠે છે, તેજ તારતમ્ય ભક્તિનું છે એ તત્વનું પશુ સ્પષ્ટ છે.

“વેદ વેદાન્ત ઉપનિષદો ખટ મળા, ને અપીને રસ પ્રમટ કીધે;
 મનુષ્યને કર્મ કરનાં ધરે ન્યાં લગી, ત્યાં લગી જાતિનો વેદ મળજો.”

પ્રજ્ઞાના ગુણોનું ગાન તથા માહાત્મ્ય કથન ઇત્યાદિ તત્વોથી લગભગ દરેક ભક્તલક્ષિનાં કાવ્યો ભરપૂર છે. એમની શક્તિ મુજબ સ્વાદિત્યાદિ કે કાવ્યાદિ અંશોમાં આશ્રય હશે પરંતુ કેટલાકોએ પૌરાણિક તત્વોને દષ્ટિમાં લઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિસ્તારી રસયુક્ત કરવામાં મોલિકતા બતાવી છે તો કેટલાકોએ એમને પથે ચાલી અનુકરણો કર્યા છે. નરસિંહથી માંડીને તે દયારાગ સુધી આ શૃંગાર અવિચ્છિન્ન છે. કેવળ ગુણગાન રમનિષ્પત્તિમાં જાણું હોવાથી ગુણોનાં કર્ષ આ ક્રિયોએ સવિશેષ દેખાડ્યાં છે એ નરસિંહ, બાલણ વિગેરેનાં પદો ઉપરથી પરિણમે છે. દયારાગમાં વિરાગના છે. એ પ્રભુ પાસે હૃદય તથા મનની નિર્મળતા માટે સહાય માગે છે; એ રીતે પ્રજ્ઞાની શક્તિ અને તેથી ગુણોની નિષ્પત્તિ સ્પષ્ટી છે.

હરિ માહાર અંતર ગુર્ભ કરોરે, હરિ મહારી નિર્મળ બુદ્ધ કરોરે.
 હરિ ઝુને પ્રપથ વિસાવોરે, ઝુન મન નિજ છપી શોભાવોરે;
 હરિ કુ બાહું એહડું કરોરે, હરિ મહારી વનમન વાપ સમાવોરે;
 હરિ મહારી કુરમતિ દૂર નરોરે અંતર ભક્તિભાવ કરોરે. ૬. કા પૂ. ૧૪૭

ગુણોનું રપદ ગાન—

હરિ એવો તેવો કુ દાસ વમારે, કરણસિધુ મહો કર મારે;
 સાંકડાના સાથી શામગીયા, છે બખડયાના બેલી;
 ચરણ ચરથે બળ અમિત કુરમી, વદપિ ના મૂકો ઢેલી;—હરિ
 નિજાનન નુદાની બલિ લગ્યા રાખે છે શીરજીડા,
 શૈવ્યશયને સદૃશ કરો છે, પુરો બિરદ બળ દોડ;—હરિ
 અવળાનું સવળુ કરો સુદરેવર આરે જન નવય હારિ,
 અધોગ્ય થોગ્ય કરો પતિવ કરો પાવન પ્રભુ દુઝ દુરહારિ.—હરિ

ભગવદ્ગીતા-માહાત્મ્ય તથા ભક્તિપ્રાણુમા પશુ કથાગમે વિશેષતા દાખવી પણ એ બંનેમા ભક્તિજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે આચાર વિચાર આદિપર ધ્યાન ખેંચણ નથી એણે પણ ભક્તજનોના ચરિત્રો તેમજ પૌરાણિક કથાને તથા શ્રેયસ્કારીકામંદિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે કંક્રા, મહિના નિગેરમા શ્રીકૃષ્ણનું આરોપણ કરી એ રીતે પણ ભક્તિ ધરાવી છે

મતઆદિ નિયમપાન કે ઈસ્ટેવના અવતાની તિથિના મટોત્તમદિના નિષ્પણે હાલ મદ્યપોષા કે ધર્મસિંધુ કે સસ્તૂત પુરાણામા જોવામા આવે છે ને રીતે ગુરુ માદિત્યમા નિષ્પણતા નથી પરંતુ શિવગતિમહિમા જેવા આખ્યાનો જેવા નતાદિ સચક તરીકે મળી આવે એ આવા આખ્યાનોમા નાકરતુ વ્યાધધમ્મની સવા તથા ગામજમના ગિવપુરાણમા મળી આવતા મિત્ર પત્ર મહિમા, સોમપ્રદોષ, શિવ કવચ ઉમામહેશ્વરનત, રૂદ્રાત્મ માહાત્મ્ય ધૃત્યુગ્મયમત વિગેરે તથા સ્વાનુતુ સ્મરણી (જે આધુનિક મડીપાની પ્રથાને અને ખામ સ્ત્રીઓ તથા અમસ્તૃતરને માટે રચાયેલા છે હસાદિને ગણી શકાય)

વ્યાધધમ્મની સવામા નામર મ્હે છે -

મામ મામ કહે ત્રિપુરાર આપુ અરચજાર
મહારી પૂજ પ્રેમે કરી તે સર્વે મ મનમા ધરી ૧૪૬
પાગવી માએ ઈશ્વરના ચરણ તલ્લણ પારથી ધરોયે ધલુ
સિવરાત્રિનો મહિમા કયો કુટુબસદિત પારથી એલ્યો, ૧૪૭
મન સિદ્ધિમણિ છે સિવરાત્રી તેની કાઈ ન ભરો વાત
અતુલ્યો મત જે કાચ કરે તેહના કારજ સધના સરે, ૧૪૮ ૫૬૧ કા દો ૭૮

શામળ શિવપુરાણમા લખે છે -

સમૈષ્ટ ગિવરાત્રી છે ઉપવાસ નવરત્ન ત્રાય
મિત્રીત્ર સમર્પણ પાપ પ્રયે થઈ નય ૧૪૯
ગોકલ્લેશ્વર મહિમા પૃ ૩૨ કા દો ૮

વ્હી આખ્યાન અથવા સંમતતામા ભાગ્યે છેવટે એવોજ મહિમા નવમત્ર મણ્ડિતમનો મળે છે

જેને પુરાણનો અધિકાર નહિ સ્ત્રી શત્રુ જે કામ
લાખ્યાને કરી બાધીયુ અભિકા રૂ વ્યાખ્યાન ૫
જેતુ રતનન પ્રસાદિક ન ભાલે તો મનુષ્ય હિ કુવમાત્ર
સ્તવન મારે વિનવ્ય પદ લખ કરીને માન, ૬
નવરાત્રિમા ઉત્થાન કરીને આખ્યાન મારે જેહ
સસા સુખ પામે ધણુ કુખ ન દેખે દેહ ૭
આહમ બોદમ ગાન કરે ખમે કુત્ર કવન પરિવાર,
નન માન્ય મુખ પામે ધણુ જે સાસયે નર ને ના ૮ ૧૦૫ કા દો ૫

ગીરધરના તુલસીવિવાહમા તુલસીની પવિત્રતા તથા તુલસીવિવાહ નાતુ માહાત્મ્ય રખા છે -

તેહના વાગ્યવણે નહિ પારે ભુજમા તેનો ધન્ય અવતારે,
શુભ મુકુર્તમા તુલસીજ દોષાવેરે શુભ ભોમિ સુખ ધ સીચાવેરે,
ધૂપ લીપ નેરે મરાવેરે, ત્યા તો નવરત્ર ત્રિત્ર નગેરે,
દિન પ્રત્યે હરિચણ ગાયરે તુલસી ન્યારે મોગ ચારે,
પ્રાણલુ વૈશ્ણવ સાતુ કરીરેરે વહેવાઈ યદિને તેને ધર નહાએરે,
શાનિવચન શું વિવાહ કરીએરે શુભ મુકુર્ત લખતુ ધરિયેરે

પુત્રો પેતાની હોય અપમરે, નિરાદ્ય તુવરૂપીને કડીયે ત્યમરે,
તુવરૂપી મનુરી આનતા પહેલાર કરીયે લગ્ન પ્રભુ સાથે વહેવારે,

પા ૬ ૩૧ પદ ૨૧ મુ

ધાર્મિક દૃષ્ટિથી લખાયેલ આ સાહિત્ય નિવૃત્ત પ્રમાણુમા છે નિનિધ દેવેની આરતિઓ પણ દીક પ્રમાણુમા છે શિવાનંદની દ્વાદશ લિંગની આરતી, મદાદેવની દશાનતાની આરતી, હરિહરની આરતી વિગેરે દેવપૂજનાદિની સમાપ્તિ નિધિ સંખ્યે છે દેવમદિંગમા પણ આ અને આની આગતીઓ ગનાંપ છે એ આરતી ગાવાના સમય પૂરે થાળ ધરાવતી વખતના જેવા થાળના પદો શ્રીકૃષ્ણ, ગાંધારૂપ્યુ કે સ્વામીનારાયણના મદિરમા ગનાંપ છે અને જે રચાય છે તેવાજ પદો શિવાનંદના શિવપૂજના છે.

ભોજન કરેછ ભવાનીસંકર ઘરસ કૃષ્ણ પકવાનનું,
મનુરે મોડે મન ભારતે, મુખ થાસ લીને ભગવાનનું

તથા હોળી શ્રી મદાદેવ અવરથમેર પધારીએરે, માતા રાણુએરે,

પાણું ધણું ધાય અમુક ઉંચે સુર મરતક ચડે, માતા- પૃ ૮૧૮-કા દો. ૩

તથા પદસ પૂરી રે શાહ ગંગાધર બિરિમ સમે ભોજન કીએ પૃ ૮૧૮ કા દો. ૩

દેવેનું પૂજનાદિ યદ્ય રચા પડી તેની પ્રત્યક્તા માટે તથા ભક્તોના આનન્દ માટે ભજનો ગવાય છે. આવા ભજનોમા શિવાનંદના ગણપતિના રતનોને “જય જય ગણપતિ નમો નમો, જય” “આદ્ય નમુ એકદત,” “પ્રથમે પ્રણમુ ગજ વદન,” ઈત્યાદિ તથા શ્રી સદગ્ના “હારે આમે તો રૂઢ દેખાડુ આદ્ય પ્રણુ ત્રિપુરાસરે” તથા અંબિકાના “આવોની સુધળા મરમે મળીયે આજ નિશા રળીઆતરે” એમ અનેક પદો મળી આવે છે.

સાહિત્યની ઉંચી દૃષ્ટિ મિહિત કરતુ આત્મનું એક નૌતમ પદ શિવાનંદે લખ્યુ છે -

મામા વેણી નિરામે શોભતા તે તો બુબ્બ ફરી પુવતીરે

માનાછ કરણવિરેલ્ય નિદાનએરે,—૧

માતા બાપ મુખાકરની રેખ તે તો કાળ મનકુશ પેખરે—માતાછ ૨

માની બ્રહ્મી દીર્ઘ માનીએ તે તો કોકનદ અધિ નાણીએ—માતાછ ૩

માને કરણે કડક ગોખતા તે તો વેવ કુલુમ ન ફરવારે—માતાછ ૪ કા દો ૩

એવી રીતના શિવાનંદે વસતના તથા હિંડોઆના પણ પદો ધણા લખ્યા છે, જેમા સહિત્યદૃષ્ટિ પણ અગ્રહણ છે—

કેટલીકવાર દેવોને અર્તિ વ્હાળી મનાતી વસ્તુઓના મહિમાગાન કંપી ભજનો પણ છે. શિવાનંદનું

બરમ ઉપર એક જાણીતુ કાવ્ય છે

બરમે અક્ષર નાખ્યા ભસી—હો બરમે

સર્વ દસ જેમ મોહરો મુકયો, સર્વ વિર વીધુ ચુરી—હો

એક બોલે તે બરમ અક્ષરો મોહી નાર તે આરતી લાવી

તેનો ટંગાયો તે યમનો દડ કયા છેરે ઘઘોતર ખડ—હો

અન્યત્રમરે લખેલુ શિવ ભીન્ડીલુ પદ સામાન્ય રીતે ભજનમા ગણાઈ જાય છે. દયારામના પદોમાં કેવળ મહિમાગાન કે સ્તુતિ નથી મહિમાગાનના ભજનો અને પદો પણ પુરુષ મળી આવે છે તથાપિ સ્તુતિના પદો થોડા છે તેમા રાસ ભખતુ બરા જુદ પડે છે —

જેડા ભાઈ છુટો તારેરે અવે આપ પાર ઉતારેરે,

આ જેપે હુ તો ધણું કમાયો ભયો અનર્થ માવ

મધ્ય દરિયા વચ્ચે તોફાન લાગ્યુ ચારે યરો હેવાલ—ત્રેડા

વક્ષમનનાં બદ્ધચરાણનાં શુભગાનની ગરખાઓ તથા કંઠ્યો લગભગ બધાં લગ્નન જ છે. અંબિકેન્દુરોખર કાવ્યમાં અંબિકાની અનેક પ્રકારની રત્નિઓ, ગરખીઓ, તથા ચારતીઓ દેવીના પ્રભાવનું તથા દેવીના વધતા જતા માહાત્મ્યનું ભાન કરાવે છે; કલિયુગમાં તો જગતી બોલેત અંબા એ ધાર્મિક માન્યતાને દૃઢ કરે છે. એમાં વિશેષ પ્રચલિત કાવ્ય, ‘અલબેલીરે અબે માત બેવાને જઈયે.’ એ છે.

દયારામનાં લગ્ન નહિ પણ લગ્નરૂપે ગણાય એવાં બોધનાં તેમજ ધર્મભાવના જગૃત કરતાં પદો ધણાં છે. એનો હેતુ હોખો, કે નિસંત કે ધીરના બેવો નથી. એકાદ બોધયે:—

મૂરખ લને કૃષ્ણ કહેતાં શું બેસે નાશું.
મિથ્યા લવરી કરે મનમાની નહિ તેનું કામ કેકાણું રે.
દામનું કામ નહિ, નહિ પરિધમ ગાતાં ગોવિંદગુણ ગાણું.
કિન્નિત્ર મમ ને લાલ ધણેરો નહિ કોઈ એક સમાણું રે. મૂરખ

ભાસણે ૨૫૫ કહ્યું છે કે જે મનુષ્યોને સસ્કૃત આવડતું નથી તથા ધર્મના નિયમો પ્રમાણે અમુક પુસ્તકો વાંચવાનો અધિકાર નથી તેને માટે ચંડીઆખ્યાન જેવું કાવ્ય પ્રાકૃતમાં ઉત્પાદ્યું છે. એ કવિઓનો જમાનો પણ મોટે ભાગે સસ્કૃત ભાષાથી અનભિરા હોવાથી ધાર્મિકભાવના સમ્બળ રાખવા આ રીતિ અનુસરવી પડી છે, કાવ્યો જલદી રચિતમાં રહે તથા ગેયતાને લીધે તકાલ અસર કરી શકે તેથી કાવ્યરીતિ વધારે અનુકૂળ થઈ પડી. મહિમાગ્નન, વા શુભગાનથી વધારે કાર્યશક્તિ ખીસે એ આધારે મહિમાગાન વધાર્યો. પુરાણાદિ કથા લોકપ્રિય હોવાથી એ વિસ્તારી, રસભય કરી એમાં ધર્મભાવના સતેજ રહે એવી રીતિ આદરી. આચાર વિચારાદિની પવિત્રતા સચોટ મન ઉપર બેસાડવા માટે તેનાપર જુદાં કાવ્યો ન રચતાં આખ્યાનો વિગેરેમાં જ તે જણાવી. અભાસ, આરણ, અષ્ટમી વિગેરે તિથિઓની પવિત્રતા; મહારસંક્રાંતિ, કૃષ્ણજન્મભાટની વિગેરેની વિશેષતા; પિતૃતર્પણ આદ્યાદિ યજ્ઞકર્મોદિ વગેરેની આવશ્યકતા વિગેરે જુદાં લખવાથી અસરકારક ન નીવડે એવા હેતુથી તેને કથામાં સંયોજ્યાં છે.

ધર્મભાવના શુદ્ધ સ્થાપવાનો, ધાર્મિક નિયમો, યતો આચારો તથા પૂજન અર્ચનાદિ શુદ્ધ અંતઃકરણે કરાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. કેમકે કેવળ બાહ્યરૂપથી તે કરનારા પ્રત્યે સમ્બળ તિરસ્કાર પૂર જોરમાં દેખાય છે. આ સાહિત્યમાં અખ્યાને આરંભ કર્યો છે એમ કહીએ તો યાચે:—

એક મૂરખને એવી દેવ પત્યર એટલા પૂજે દેવ,
પાણી દેખી કરે રનાન, ઘુસરી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખ્યા બહુ ઉત્પાત ધણા પરમેશ્વર એ કયાંની વાત,
નિલક કરતાં ગ્રેપન વસાં જપમાળાનાં નહાં મયાં.
તીરથ ફરી ફરી યાકવા અર્થ તોય ન પહોંચ્યા હરિને શર્ધા,
કથા સુણી સુણી કુટયા કાન અખ્યા તોય ન આવ્યું પ્રલજ્ઞાન.

આ પ્રમાણે ધર્મ અને શુભરાતી સાહિત્યનો સપકે અનિવાર્ય હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. દયારામ કવિના રસિક-વક્ષમ અંધ વિના બીજા કોઈ ગ્રંથોમાં બીજા કવિઓનો આશય એટલો ધર્મચર્યા તાત્વિક દૃષ્ટિએ કરવાનો જણાતો નથી. એટલે ધર્મનાં રક્ષણોનાં ઉદ્ધાણ બેવાયાં નથી પણ જે પુરાણ સાહિત્ય હતું તેને વિવિધ રીતે વિશેષ સરળ કરી નાખી રસવત્ કરી મહિમાગાનથી ચોમાવ્યં છે.

ગદ્ય એવો જોઈએ તો ખાત્ર કરીને તેમા ધર્મભાવનાની ઇન સ્થાપના કરવાનો જ દેતુ હોય તેવો નર્મદનો 'ધર્મવિચાર' આખા આગળ તરી આવે છે. એજ ગદ્યએ એવો અણુમૂલ છે. એમા પિતૃતર્પણ, શ્રાદ્ધાદિ, નિલ નૈમિત્તિક કર્મોદિ, ગ્નાન મધ્યાદિ આચાર વિચાર વિગેરેનું દેણ શેલીમાં ધર્મના વિસ્તૃત વિચારની વિસ્તૃત ચર્ચામા અવતરણ કર્યું છે. સનાતન ધર્મ ભાવના વિશેના એમના વિચારો સમજવા જેવા છે -

"મૂર્તિપૂજા સંકેતે વર્ષ થયા વ્યાપિત થયાની, તેને દેસમાથી કહી નાખવાને જે કઈ બાલાય છે તે મનના વિનાશુ છે જ્ઞાનધર્મ-વેદધર્મમા કર્મ માત્ર જોણુ છે તો કર્મનો એક પ્રકાર મૂર્તિજન તે પણ જોણુ છે."

પૃ ૬૩ ધર્મવિચાર

ધર્મજિજ્ઞાસાના પ્રકરણમા નમદે સરકાર, વેદધ્યયન, દેવકર્મ, પિતૃકર્મ, શૈલ્યાશૈલ્ય, ભક્ત્યાભક્ત્ય, પ્રાચલિત વિગેરે વિષયોપર ચર્ચા કરી છે. શ્રીયુત અનંદશાસ્ત્રી હિન્દુધર્મની બાળપોથી તથા આપણો ધર્મ વિગેરે પુસ્તકોમા પણ હિન્દુધર્મના ગ્નાતન તત્વોનું સમારોપણ છે. સ્વ અણુભાવની મુદ્દર્શન ગદ્યાવલિ જેવા પુસ્તકોમાં પણ અવારનવાર એજ ધર્મના તત્વોનું સમર્થન છે. પ્રસૂત વાક્યમય જેતા પણ સતીયગ્નિ વિગેરે પુસ્તકોમા પણ ધાર્મિક પ્રસંગોપર લેખકોનું ધ્યાન હોય છે પરંતુ ધાર્મિક તત્વોના મુદ્દા તરી આવતા નથી. વસ્તુતઃ જે કાઈ મંજે છે તે ગદ્યમા સમારોપિત છે અને તે પણ અનતર ગરબુગાહયુ.

વિશેષતઃ ધર્મની આધુનિક સ્થિતિ જેતા એના તત્વોને નીચી રીતે અદિત્યના ચોગ્ગ તત્વોથી યુગ્મ કરી આધુનિક જમાનાને અસર કરે એવી રીતે ચોગ્ગના કરાગા આવે તો જે એણી તરી છે તે અવિચ્છિન્ન રહે એ નિ સગાય છે.

રવરાત્ર્ય કોને નહિ જોઈતું હોય ? પ્રત્યેક ભારતવાસીએ એની પ્રાર્થિને સાર પ્રાણુર્પણથી સપૂર્ણ પ્રચલ કરવો જોઈએ અને રવરાત્ર્ય જોડવા સાર જરૂરનું છે કે તે વડે આપણે આપણા ધર્મ ભવિ કુલ, માન, મર્ગોદા, સરકારિ આદિનું રક્ષણ કરી રાક્ષિ પરંતુ તેની પ્રાર્થિના પહેલાં જ આપણા પ્રાણુપ્રિય ધર્મ અને સરકારિને જે રસાતળમા પેદાવાઈ હઈયે તો રવરાત્ર્યને આપણું રાત્ર્ય કઈ રીતે કહી શકાય ?

૫ ગૌરવામાં શ્રી ગોકુળનાથજી મદોદય

હિંદુનું બાવિ અંધારણુ અને હિંદુ કોમ

શ્રી. પ્રહ્લાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
એમ. એ., એલ એલ. એમ.

કીધી તેમાં હિંદનાં રાજકારણી સ્ત્રીપુરુષોમાંથી મોટા ભાગે સહકાર કાઢી નહીં અને તેથી તેનો રિપોર્ટ નકારો પડ્યો અને ગોળમેજી પરિપદની નવી યોજના રચાઈ. તેની બે બેઠકો થઈ ગઈ છતાં તેનું કામ હજી અધૂરું જ રહેલું છે અને હવે જે ત્રીજી બેઠક આ સાલના ચોમાસા પછી ભરવાનું નક્કી થયું છે તેમાં મુખ્ય મુખ્ય બાબતોના નિર્ણય કરવાનું બની શકે તે માટે ત્રણ સમિતિઓ નિમાઈ છે અને તેમણે હિંદમાં આવીને પોતપોતાના કાર્યોનો આરંભ પણ કર્યો છે. ત્રીજી બેઠકનું કામ પૂરું થતાં સહેજે સને ૧૯૩૨નો છેડા તો આવી જ પહેલ્યશે એમ લાગે છે અને ત્યારપછી ક્ષિત્રિય પ્રધાનમંડળ તરફથી નવા રાજ્યઅંધારણુને લગતા બિલનો ખરડો તૈયાર કરવામાં આવશે. તેને યોગ્ય વિધિઓમાંથી પસાર થઈ, કાયમનું રૂપ મળતાં અને તેને અમલમાં મુકતાં સને ૧૯૩૫ની સાલ આવી પહેલ્યશે એમ આ ચાર સુધીના અનુભવ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

આમ જો કે નવું અંધારણુ કેવું થશે તે હજી શંકાસ્પદ છે તો પણ હિંદની સમસ્ત પ્રજા તરફથી અમુક ભલના અંધારણુ માટે એકસંધિની માંગણી કરવાનું બની શકે તે માટે હેતુનાં ૪-૫ વર્ષથી જે અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવેલા તે સર્વે નિષ્ફળ અવસા, તેમાં વળી ગોળમેજીની બીજી બેઠક વખતે હિંદુ સિવાયની કોમોએ જે હિલચાલ કાઢેલી અને અરપૂરણ બની તરફથી પોતાના પૃથક્ પ્રતિનિધિત્વ માટે જે મક્કમ પ્રયાસ થયેલા અને તેને લાગતાવળગતાઓ તરફથી જે અનુભવેલ મળેલું અને હાલ કામ કરની મતધિકાર સમિતિને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે એ વજેરે જોતાં એમ લાગે છે કે ભારે પછું નવું અંધારણુ ધડવામાં આવશે ત્યારે તેમાં મતધિકાર કોમી ધોરણુ ઉપર વહેંચવામાં આવશે. રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ આ અનિષ્ટ જ છે પરંતુ હાલ તુરંત તે સિદ્ધ્ય મળે નથી કારણ કે હિંદુઓની કોમ જે સાથી મેટી છે તે બીજી નાની કોમોનો વિશ્વાસ સધાવવા કરી શકી નથી અને બ્યાંસુધી તે કરી શકે નહીં ત્યાંસુધી એકત્ર ચુંટણીથી લાભ છે કે હાનિ એ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ રહે જ.

હવે એકત્ર ચુંટણી માટે સર્વે કોમો વચ્ચે એક સંપત્તી નેટલી જરૂર હતી તેટલી જ જરૂર કોમી ધોરણુની ઉપર ચુંટણી થાય ત્યારે પ્રત્યેકના પેટા વિભાગોમાં મહોંભાંહેના એક સંપત્તી છે કારણકે ભારે

પરસ્પર સ્પર્ધા ન હોય ત્યારે જ સૌથી વધારે લાભકારીવાળા ઉમેદવારોને જ ચુંટી કાઢવા તરફ આખી કામનું લક્ષ રહે. તેને બદલે જો તેઓમાં પરસ્પર સ્પર્ધા હોય તો મમત્વને પ્રાધાન્ય મળે અને તેથી કામનું એક જ હિત જળવાવવામાં અંતરભ આપે.

આનું મહત્વ યોડાં વર્ષ અગાઉ જુના વિચારના હિંદુઓ સમજતા નહોં અને તેથી તે તરફ દુર્લક્ષ રાખતા. પરંતુ જ્યારે સર હરિસિંગ ગૌર અને દિ. બા. હરવિદ્યાસ શારદા જેવા હિંદુ સુધારકોએ હિંદુ શરીરશાસ્ત્રને જ નહીં પરંતુ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને પણ સંજ્ઞા કરી આરનારાં બીજો ધારાસભાઓ પાસે પસાર કરાવ્યાં અને તેનો કાપણ તરીકે અમલ થવા લાગ્યો ત્યારે તેમની આખી ઉઘડી અને એવું આક્રમણ હવે પછી ન કરવામાં આવે તે હેતુથી તેમણે કેટલીક ચોજનાઓ ધડીને અમલમાં મુકવી શરૂ કરી. સહગત વિદ્યાર્થી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીશ્રીએ આમાં ઘણું આગસનો ભાગ ભજવેલો અને તે બદલ હિંદુસમાજ એમનો ઋણી રહેશે.

પરંતુ હિંદુ સમાજ ઉપર અચૂક આક્રમક ઝડપી થાય તેને રાખવા પુરતો પ્રયાસ કરીને અટકી જવાથી ભવિષ્યનું કામ થાય એમ નથી. જ્યારે હાલના રાજ્યવધારણમાં પ્રગળે જો થોડીક સત્તા છે તેને જોરે જ હિંદુ સંસાર વ્યવહારમાં મહત્ત્વના ફેરફાર કરીને તેને હવમત્વાની નાંખનારાં ઘણાં બિલો પસાર થયાં છે અને થવાની તૈયારીમાં છે ત્યારે વિશાળ સત્તા આપનારૂં જંધારણ અમલમાં આવશે ત્યારપછી તેમાં કેવા કેવા ફેરફાર ધારાસભા મારફતે થવાનો સભવ છે તેનો ખ્યાલ કરવાની અને તેને અટકાવવા, માટે અસારથી પાળ બાંધવાની જરૂર છે.

વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને બાળી મુકવા અગર શાણીમાં બોળવા માટે પોકાર કરનારા અને તેના મૂળ સિદ્ધાન્તોને પણ શિથિલ કરે એવા કામદાઓ ધડવાની હિમાયતી કરનારા કેઈ વિધર્માઓ નથી પણ આપણી હિંદુકામમાં જન્મેલાં અને ઉછરેલાં ગૃહસ્થોજ છે. અલબત્ત, તેને અતુભોદન આખારા વિધર્મિઓ છેજ પરંતુ તેમનો કંઈ દોષ કદી શક્ય નહીં કારણકે જ્યાં લગી આપણા સહધર્મિઓ પહેલ કરે નહીં ત્યાં લગી તેમને કાંઈપણ બોલવાનો કે કરવાનો પ્રસંગ જ આવે નહીં. તેથી આપણે હિંદુ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવા માટે આપણા પોતાના સમાજખંડ્યોની સામે જ થવું પડે એમ છે. તેમ ક્યોથી સમાજમાં આંતરિમંદ્રો પેદા થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ જેમ કંઈ રોગ થયો હોય તે વખતે તેની બચાવણના ક્યોથી તે વધવાનો સંભવ રહે છે અને તેને દૂર કરવાના ઉકાળો લીધાથી આરોગ્યસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ આ પાશ્ચાત્ય વિચારોથી બહેકી ગયેલા મગજવાળા હિંદુઓથી સમાજને થતા તુક્ષ્ણ તરફ દુર્લક્ષ ન કરતાં તેને અટકાવવાના પ્રયત્ન અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં જ સમાજનું શ્રેય છે.

ત્યારે ક્યા ઉકાળો ક્યાં હોય તો જોવાં અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવી શકાય ?

એક તો એ કે જેમ સુધારકો ધારાસભાઓમાં લોકપ્રતિનિધિ તરીકે પ્રવેશ કરવાના તનતોડ પ્રયત્નો કરે છે તેમ પ્રમણે સુચોચ સમાજરક્ષકોએ પણ પ્રયત્નો કરવા. એટલું તો ખરૂં કે જ્યારે એ બે જાતના હિંદુઓ વચ્ચે હરિશ્ચંદ્ર હોય ત્યારે સરખા પ્રજાવળા ઉમેદવારોમાં પહેલા કરતાં બીજાને ચુંટાવાનો વધારે સંભવ રહે કારણ કે સમાજનો મોટો ભાગ હિંદુસંસ્કૃતિને જાળવી રાખવાના વલણવાળો હોય છે. પરંતુ તે ક્યારે અને કે જ્યારે લોકમત એ બાજતમાં બરોબર જાગૃત થાય, અને તે ક્યારે થાય કે જ્યારે ચુંટણી થવાની હોય તેના યોગ્ય વખત અગાઉ વર્તમાનપત્રો અને વ્યાખ્યાનોદ્વારા હિંદુસંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વો, તેને જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા, ધારાસભાઓદ્વારા અસારલગીમાં હિંદુસમાજના મોટાભાગની મરજી વિરહ જે જે

મહત્ત્વાના દેરદારો યના પામ્યા છે તેને લગતી ગાહિની અને તેને અટકાવવા માટે તે સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનારા અને તેના ઉપર ચતુર્ આક્રમણ અટકાવવાના સામર્થ્યવાળા સભ્યો નુંદી કાઢવાની આવશ્યકતા વગેરે બંધાં બંધાં મતધરાવનારાઓ રહેતા હોય ત્યાં ત્યાં પહેલેથી વળીને સમજાવવામાં આવે. આ કામ સ્વાર્થરૂપિ કરતાં સેવારૂપિથી કરવામાં આવે તો તેમાં સાદૃશ્ય મળવાનો ધણો સંભવ રહે છે કારણકે આપણા સહધર્મિઓ હમેશાં સ્વાર્થત્યાગીઓને માન આપતા આવ્યા છે અને તેમના કહેવા ઉપર તેમનો ઝટ વિશ્વાસ બેસે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમની સંમતિઓને પણ તેઓ આગ્રહ તરીકે માને છે.

આ તો એક તાત્પર્યનો દર્શાવ થયો. તેથી સમાજનાં જે વિભાગો અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે પદાર તરી આવવાનાં એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ હાલ છે તેના કરતાં પણ ભવિષ્યમાં હિંદુસમાજનાં એકસંપની વિશેષ જરૂર છે. બીજી કોષોમાં પણ વિભાગો તો છેજ પરંતુ તે કોષો એટલી ડાહી છે કે બ્યારે તેમની સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ થવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેઓ એકત્ર થઈને સામનો કરી શકે છે. હિંદુસમાજનું એ દુર્ભાગ છે કે તે એવે પ્રસંગે પણ એકત્ર જની શક્તિ નથી. આનાં અનેક કારણો છે. તેમાંથી સંસ્કારભેદ સિવાયનાંમાં મુખ્ય પ્રાંતિક અભિમતા, ગાતિભેદ અને સમપ્રદાયભેદ છે. આ દોષો થોડાંધણે અંશે હિંદુસ્થાનનાં સર્વત્ર પાળી રહેલા છે પરંતુ તે વિશેષે કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનાં ધણાં ઉડાં મળા ધાંત્રીને બેઠા છે, તે એટલે લગી કે જેઓએ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી હોય છે અને જેમણે ગાતિબંધનો અને ધાર્મિક માન્યતાઓને તિલાંશરૂપે આપી લીધેલી હોય છે તેઓ પણ પ્રાંતિક અભિમતાના દોષથી મુક્ત હોતા નથી, તેમ જેમણે સંન્યાસ લીધેલા હોય છે તેઓ પણ સમપ્રદાયભેદને બ્રહ્મા નંદી શકતા નથી. બ્યાંધગી આવી સંકુચિત મનોદશા નાશુદ થાય નહીં ત્યાંધુધી સમસ્ત હિંદુના હિંદુઓનું તાત્વિક સંગઠન શક્ય નથી, અને તે બ્યાંધગી થાય નહીં ત્યાંધગી બીજી કોષો સાથેની હરિશ્ચંદ્રિયાં હિંદુ ક્રોધ ટકી શકે નહીં. આનું પરિણામ આગળ આલતાં એ આવવાનો સંભવ છે કે જે કોષો આપણા કરતાં વિશેષ સ્વભાવભિમાન અને સંસ્કાયશક્તિ દેખાડી શકશે તે આપણા ભાવિની નિર્ધતા બને અને જેવી રીતિ અત્યારે અમેરિકાના રેકન્ડીઅનોની છે તેવી હિંદુના હિંદુઓની થઈ જાય.

એ ભયંકર પરિણામ અટકાવવા માટે આપણે આપણી પરિસ્થિતિનો પૂર્ણપણે વિચાર કરીને યોગ્ય ધ્યાનને સંવેળા સેવાની જરૂર છે. જુની સંસ્કૃતિને વળગી રહેવાની ચિત્તવૃત્તિ ધરાવનારાઓએ એમ વિચાર કરવો જોઈએ કે-અનુ, ધાત્રવશ્ય કે પ્રસારની સ્મૃતિમાંથી જે હિંદુ સમાજધારણાનો ખ્યાલ આવે છે તેનું આપણું બધારણુ રહ્યું છે ? અને રહ્યું હોય તોપણ બદલાતી પરિસ્થિતિમાં તેને જેનું ને તેનું જાળવી રાખવાનું બની શકે એમ છે ? જેમ એક તરફ તદ્દન શાસ્ત્રયુક્ત અને રીતિયુક્ત ધંડિતો અને શાણા પુરુષો છે તેમ બીજી તરફ હિંદુસમાજની મુરેલીય સમાજના ધોરણ ઉપર પુનરુત્થાન કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવનારા અને તે પણ સામર્થ્યવાન સુધારકવર્ગ અને આગળપાછળનો વિચાર ન કરી શકનાર તરુણ વર્ગ છે. એ બે મહાન બળો નીચે ધંડીનાં બે બારે પડે નીચે જેમ ધાન્ય ક્યારાઈ જાય તેમ ક્યારાઈ જતો આમવર્ગ જે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકતો નથી, જેને સિદ્ધાન્ત શું તેનું મુદ્દલ ખાન નથી અને જે પોતાની જીવનરીતિ આર્થિકબળરૂપી મહાપ્રાણને આધારેજ હંકાર્ય જાય છે, તે છે. અને કેવળ આર્થિક બળ તો હિંદુસંસ્કૃતિનું પોષક કરતાં વિનાશકજ વિશેષ છે. વળી જેઓ પોતે એનું અભિમાન રાખે છે કે તેઓ તે સંસ્કૃતિને જેમની તેમ જાળવી રાખી શક્યા છે તેઓ પણ સ્વેચ્છાથી, પરવશતાથી અગર માનસિક નબળાઈથી પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્તોને કેટલીક વખતે આપઘાતને નામે બાળુઓ નથી મુકી દેત ? શું ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને નિયમોમાં પરિસ્થિતિપરત્વે દેરદાર નથી થયા ? જો સંસ્કૃતિ દીક્ષાકારો અને નિમંધકારોને તેમ કરવાની છુટ હતી તો આપણા કાળની પરિસ્થિતિને લક્ષ્ય રાખી

તેમા યોગ ફેરફાર અત્યારે પણ કેમ ન કરી શકાય ? ધારો કે તમારો એવો અભિપ્રાય હોય કે તેની છુટ લેનાનો આપણો અધિકાર નથી તોપણ બે તમારે સમાજના નેતા તરીકેની તમારી સ્થિતિ સુદૃઢ કરવી હોય તો યુગમળને નમતુ આપેજ છુટકા છે, તેમ નહીં કરો તો જ્યે છેલ્લા ૭૫ વર્ષમા ચતુ આગ્યુ છે તેમ તમારો સમાજ ઉપરનો અંકુશ નમતો ને નમતો પડતો જનાનો, તમારા પોતાના સત્તાનો પણ સમય પ્રવાહમા તણાઈ જનાના અને તમારો વર્ગ નામરોષ થવાનો અને તેની માથે દિંદની સનાતન સંસ્કૃતિના અવરોધો સચેતન સદ્ધિમાથી નિકળીને અચેતન સદ્ધિમા ઢળવાના અર્થાત્ કે જે ગિયતિ પ્રાચીન ઈર્ષી ધોનીઅન, એસીરીઅન, ઇલુપ્પયન, ઈક, રોમન વગેરે સંસ્કૃતિઓની થઈ છે તેવી જ સ્થિતિ આપણી સંસ્કૃતિ જે અત્યાર લગી ટકી રહી છે તેની પણ થવાની એ અત્યારલગીના આક્રમણો સાથે ટકર ઝીની શકી તે પ્રાચીન સમાજનેતાઓની દીર્ઘદષ્ટિ, સમયસૂચકતા અને આત્મપ્રદાનુ પરિચામ છે, બાકી એના ઉપર ફેટકા, ખુદાઈ અને અદરથી, ધડવામા ફાઈ ક્યારા રતી નથી તેમના જેવા ગુણો તમે ધારો તો તમારામા પણ પ્રીવડી શકાય એમ છે કારણકે તમે જે પોતાની જાતને તેમના કરતા હલકી માની બેઠા છે તે અજ્ઞાનનુ પરિણામ છે વાસ્તવિક રીતે જોતા અને સનાતન વૈદિકસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે શુદ્ધ સમ્વિદ્યાનંદ આત્મા તેમના હૃદયમા વિસસતો હતો તેજ તમારા હૃદયમા પણ રિયમે છે એ દેશકાળથી અમાધિત છે તે હિરણ્યગર્ભથી માંડીને તે અત્યાર સુધીની સદ્ધિમા તે તો એકજ સરખો એકત્રિત રહેયો છે, અને હજી હવે જે સુધ્ધિનિકાસ થવાનો તેમા પણ તેવાને તેવાજ રહેવાનો, પડી બાહ્યસ્વપોમા ગમે તેવા ફેરફારો બને થવા કરે તે સર્વ ગુણોનો નિષિ છે તેને અનન્યભાવે ઉપસો ઉપાસના એજ એની ચારી છે તે જો બંધોબર લાગી તો ભાર જરૂર ખુચરી અને તેમ થયે જેટલી આત્મપ્રદાથી કુમારિલગ્ન અને શ્રી શંકરાચાર્ય બોદ્ધ ધર્મના આક્રમણ પછી હિંદુસમાજની પુનરુત્થાન કરી અને જેટલી આત્મપ્રદાથી હાનના સુધારાને વાતન સમાજરચનાની ધગશ સેવે છે તેટલીજ આત્મપ્રદા તમારામા પણ આવશે અને દિંદની સંસ્કૃતિનો ધતિહાસ તમારે હાથેજ નવો ધાડાશે.

જેઓ હિંદુસમાજની પુનરુત્થાન પાયાએ સમાજનેતા ધોરણ ઉપર કરવા મથી રહ્યા છે તેમણે પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે કે ગરીબ મિયારી હિંદુ પ્રજા જે જીવંતો સહન કરવાની અગાધ શક્તિ ધરાવે છે, તે તમારો પણ જીવંત કિંચિત્ કળ સહન કરી લેશે પરંતુ તમે ધારો છો તેમ તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ થાય તે અનવાજનનું નથી. ગોતમમુદ્દના અનુયાયિઓએ પોતાના વર્ણરચના કાળમા આપેના સમાજપધારણને હાનિ પહોચાડવામા બાકી રાખી નહોતી, અરે ! તેને લગભગ તોડીજ નાખ્યું હતું અને તે છતાં તેમના પાપેજ તેમની અનનતિ આણી અને સમાજ પણ પુનરુત્થાનના નવા માર્ગની શોધમા હતો. ત્યારે સમયમળને ઝાળપીને યોગ્ય સુધારાવધારા સાથે જીની રચનાને પુન રચાવિત કરવા માટે જે કાળમા એકેશ્વર, રેલ્વે કે રંગમંચની નહીં પરંતુ કા તો પગપાળા અગર ધોડાની અગર બાજની ગાડીમા કે હાટ ઉપર મુસાફરી કરનાની હતી અને જ્યારે તાર, ટેલીફોન કે ટપાલની સગવડ નહોતી, તે કાળમા પોતાના ઔદિક સુખનુ ખર્ચિદાન આપીને શૈશવ અસ્થમાથી જ સન્નસ્ત લખને હિંદુસ્થાનમા ચારે ખુણાઓ ઉપર પહોચી વર્ગને વૈદિકધર્મનુ વર્ચસ્વ પુન રચાવિત કરતાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય જેવા મહાત્મા નિકળ્યા હતા તેણે સૌક્યો સુધી બોદ્ધોએ ખાંચે આનંદ સેજ વર્ષમા નાનુદ કર્યો હતો તો હાલની દરેક જાતની મુસાફરી માટેની સગવડવાળા જમાનામા ઇઈ સ્વાર્થસાગી મહાત્મા યોગ્ય વાતવરણુ હસ્તિમા આવતા ૨૫-૫૦ વર્ષમા યમોએ આનંદ ૨-૩ વર્ષમા સારા હિંદુસ્થાનમા ફરીવળીને નાનુદ કરે એવી આશા નખાવાદાર તો નથીજ અને જે વ્યવસ્થા અનેક વખતના કુમલાઓ છતાં ફરીફરી દેખા દે છે તેમા કાકક દેવી વિલિપ્તતા હોવી જોઈએ એમ પણ શું નથી લાગતું ? વળી જો કે અનેક સર્વથા ઈદિ છે તોપણ પ્રકૃતિનો સ્વભાવજ મેદમુદ્ધિ

પેદા કરવાનો હોવાથી એકનાર અને સ્થાપિત થયો તો પણ આ તે સ્થાયિ રહેવાનો હતો અને જો એ દેશિક રીતે પાઠો ધુસવાનો જ છે તો પછી જે બેલા પરિવારથી માન ભૌતિક નહીં પણ આધ્યાત્મિક અનેદ પણ સાધી શકાય છે તે એદજ કેમ ન ગ્રામગો ? વર્ણશ્રમ-વ્યવસ્થા એવા ધો-ણ ઉપર સ્થાયી છે કે તેથી દરેક વર્ણ અને દરેક આશ્રમનાથી વ્યભિ પોતાના સ્વાય સ્થાયે પરમાર્થ પણ માટે છે ઉદ્ધરણાર્થ, શ્રાદ્ધરૂપે ધર્મ અધ્યયન તેમ / અધ્યાપન વગન તેમજ વાગન અને દાનદાણ તેમજ દાનકરણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અધ્યયન કરે, યજ્ઞ કરે અને દાન કરે ક્ષત્રિય વગી બીજી એ વર્ણોનું રક્ષણ કરે અને તે બદન શ્રાદ્ધરૂપે તેનું અભીષેકવિત્તન કરે અને વૈશ્યમાથી જે વણિગ્ય કરે તે પોતાના નિતોપાર્જનમાથી અમુક દિવસો શ્રાદ્ધરૂપે અને ક્ષત્રિય બનેને આપે અને જે કૃષિર્મ કરે તે ધાન્યમાથી અમુક શાળાઓ તેમને આપે વગી મૃદસ્થનો ધર્મ જ એવો કે તેનાથી ઈર્ષા અદ્યારી કે મન્યાથી અભ્યાગત તરીકે આ રો તો તેને જમાજા વગ જમાવ જ નહીં તેમ મન્યામીનો ધર્મ એવો કે પોને મૃદસ્થનુ અન ખાય દે બ ન તેને સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરે શૂદ્ર જે બીજી મર્મ ન કરી શકે તે ક્ષત્ર પ્રેમીની શુશ્રૂસા કરે અને તે બ ન તે વર્ણો તેનુ પોતાણ કરે આ વર્ણ-વ્યવસ્થા એવી હતી કે શુણ અને કમને કીરે મનુષ્ય એમનાથી બીજી, નીચી અથવા ઉચી, ઈદિમા પણ રોગ્યતા પ્રમાણે કે પ્રાપ્ત થયે જઈ શકે વસિદ, વિશ્વામિત્ર, દૈવાયન વ્યામ, વામિદ્રી વગેરે ધણા પુરુષો જે જન્મથી હનમ હતા તે ઉત્તમ શુણ અને કમથી મહાત્મા તરીકે ગણાતા થયા હતા અને હજી પણ તેમને આપણે યાદ કરીએ છીએ તેથીજ ' નમિનુ કુળ અને નહીનુ મળ' એ બંને શોધવા બેમનુ નહીં એવી કહેની યર્થ મર્મ છે અનમત હાન આવી વ્યવસ્થા નથી હિંદુસમાજ જાતિઓના અને પેઢાજાતિઓના બેદોથી ઊગમિત યર્થ મર્મ છે અને તેથી ક્ષત્ર કોમો અને પ્રમ તમકથી તેની હાતી યાવ છે એ સ્થિતિ કાંઈ સતોત માનવા જેની તો નથી જ એને કાંઈ સુધારાની જરૂર તો છે જ પરનુ કષ્ટપિણુ સુધારા કરવામા અતિમ ધ્યેય મહત્વની બાગત છે જે તેનો વિચાર કરવા બેમીએ તો ચોખ્ખુ લાગે છે કે સુધારા જે એવા સ્વમા સેવે છે કે હિંદુ સુમન્યાન, પારમી અને ખિસ્તી તથા બીજી ટેટીક શીખ, ચાંદી ક્ષત્રો વગેરે નિત નિત મરો ન યદ્દિ એક હિંદી કોમ જ માત્ર રહે તે હાનના સન્નેરો ઉપર વિચાર કરતા બનવા ભેગ લાગતુ નથી કારણ કે હિંદુઓ કરતા બીજી કોમોમા નિતિનુ અભિમાન અમર કોમી લાગમી ધણા વધારે પ્રમાણમા છે અને તેઓ પોતાના મમી વ્યક્તિવને રહેજ પણ આલ્ય આવે તો ખળખળી ઉડે છે એ મરણને લીધેજ તેમના રીતરિવાજ જેમના કેટલાક હિંદુઓના કરતા સકુચિતપણમા રોગપણુ ઉત્તમતા દરખાનના નથી તેમા રાષ્ટ્રવાદીઓ અત્યાર લગીમા કષ્ટપિણુ ફેરફાર કરાની શક્યા નથી અનમત કાળગળને લીરે તેમા પણ ફેરફારો થયાજ કરે છે પણ તે બેમ વમ રહે છે અને તેથી તેને અસ્કાન્ધાનુ શક્ય પણ નથી હિંદુકોમના રીતગિના-જેમા પણ આવા ફેરફારો થયાજ કરે છે અને તેને કાંઈ શેખ શમ્તુ નથી એ પણ નવા વિચારવાળા નેદી શકે. આવીજ રીતે બાળનખો ઉચી પ્રેમોમાથી તો ધણુ બાવે નાનુજ યર્થ મર્મ છે અને તેને બીરે નિધવાચિવાહતી અળવળની જરૂર દિવસે િસે ઓગી જ યતી ભય છે અગક ૧૨-૧૩ વર્ષની કુમળી વરે વિધવા થવાના દાખના બનતા તેને બદને હમણા ૩૦-૩૨ વર્ષની કુમારિકા હોવાના દાખના બને છે આજથી ૩૦ વર્ષ ઉપર પરદેશગમન સામે જે લાણુની હતી તે હરે પુ શાસ્ત્રીઓના મનમાજ નહી નથી તો પછી આમવર્જના મનમા તો રોગ શાની ? શૈભ્યવહારની બાગતમા પહેલા જે અકુશો જળનવામા આવતા તેના હવે ધણુને ખ્યાન પણ આવશે નથી આન્તરજાતીય લગ્નો બેનો આજથી ૨૫ વર્ષ ઉપર મા વિચાર પણ કરી શકતુ નહીં તેને લગતા પ્રશ્ન હવે છુટથી ચર્ચાય છે અને તેના યોગ્ય યોગ્ય દાખના છે ૧૦-૧૫ વર્ષની બનવા પણ માશા છે આમ કાળ પોતાનુ મમ નવા વિચારોના લાભમા કરેજ છે તે છતા જે ફેરફારો માટે સમાજ તૈયાર ના હોય

તે તેને માથે મારવાથી શું ફાયદો છે? ઉલટું તેમ કરવાથી આન્તરગતીય ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે અને 'બીજી કોમો આપણી હાંસી કરે છે અને તેનો ગેરલાભ લે છે. પશ્ચિમના કાયદાશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે કાયદામાં એવો કોઇપણ ફેરફાર ન થઈ શકે કે જેને જે વર્ગને તેના અમલમાં આપવાથી લાભ થા હાનિ થવનો સંભવ હોય તે વર્ગની મોટી સંખ્યાના મતગણનો ટેકો ન હોય. આ નિયમ ધણેજ સારો છે કારણ કે તેથી સમાજનું વચસ્વ જળવાઈ રહે છે. એ નિયમ બીજી કોમોના સંબંધમાં જળવાઈ રહે છે અને તે આપણી કોમના સંબંધમાં પણ જળવાઈ રહેવાની જરૂર છે.

આમ બન્ને પક્ષોનાં માણસોએ વિચાર કરીને હિંદુ કોમ સંગઠિત થાય અને બળવાન બને એ હેતુથી ચોખ્ખો ધક્કાને સેવા નોંધીએ, તે ધક્કાનેમાં મુખ્ય તો એ છે કે પ્રાંતો અને વર્ણોના પૂર્વ પ્રતિનિધિ-ત્વાળી એક હિંદુહિતરક્ષક સમાજ બનાવસ જેવા સ્વયે તથા તેની પ્રાંતવાર શાખાઓ અને જીલ્લાવાર અને તાલુકાવાર પેટાશાખાઓ સ્થપાવી નોંધાયે. એ સમાજ અને તેની શાખાઓ અને પેટાશાખાઓ પોતપોતાના કાર્યપ્રદેશમાં લોકમત ભક્ષત કરવા માટે તેમજ હિંદુધર્મના સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનો બેધ કરવા માટે ફરી ફરીને નિઃસ્પૃહપણે ઉપદેશ આપનારા સ્વયંસેવકો તૈયાર કરવા માટે પુસ્તકો પ્રાંતિક ભાષાઓમાં તૈયાર કરાવે અને તે જુજ કિંમતે વેચે; જે સ્વયંસેવકો તરીકે કામ કરવા ખુશી હોય તેમનાં નામો નોંધી રાખે અને તેમને કાર્યપ્રદેશ નિયન્ત્રિત કરી આપે, તેમને પોતાના નિર્વાહ જેટલું વેતન આપે; જે સ્વાર્થ માટે કોઈ ઉપરાણું કરતા માફકમ પૈસા તો તેનું નામ દીપમાંથી કાઢી નાંખે; જે તાનુકા અગર જીલ્લાના સ્વયંસેવકો સમાજના કાર્ય માટે વિશેષ ઉપયોગી લાગે તેને વિશેષ બ્હોળા કાર્યપ્રદેશ માટે પસંદ કરીને ત્યાંનું ઉચ્ચ કોટિનું કાર્ય સોંપે; તે તે જીલ્લામાં કોમી ગ્રંથકાઓ ઉત્પન્ન થાય તો તેની પતાવટ માટે ચોખ્ખો ધક્કાને લે; જ્યારે જ્યારે ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મુદ્દી કાઢવાનો વખત આવે ત્યારે ત્યારે લોકોને તેમના દેહોથી વાકેફ કરે; એકંદરે હિંદુ કોમને કેવા પ્રતિનિધિ મેલકવાની જરૂર છે તે બાબતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે અને તદુપરાંત પોતપોતાના કાર્યપ્રદેશમાંજ દુષ્ટ રિવાજો પ્રચલિત હોય તેને કાઢી નંખાવવા માટે અને પોતાની કોમની ઉન્નતિ જે દિશામાં થવાની જરૂર હોય તે વિષેનું જ્ઞાન આપવા માટે ધક્કાને લે. હિંદને જેની ખાસ જરૂર છે અને જે ઉપર કાર્ય સતોષકારક રીતે કરી શકે તે જૂના અને નવા ઉભય પક્ષના સમન્વયનાં ધોરણ ઉપર રચાયેલી સંરેષા છે.

આ કાર્ય ગૃહસ્થીઓના કરતાં પણ સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ બહુ સારી રીતે કરી શકે એમ છે. જે કે ગૃહસ્થીઓ પણ ન કરી શકે એમ કાંઈ નથી પરંતુ તેમનામાં ત્યાગશક્તિ તો હોવીજ નોંધાયે. હિંદુ કોમમાં ત્યાગીઓની સખ્યા ઘણી મોટી છે. તેઓ એટલું સમજે કે જે નિઃશ્રેયસને સાધવા માટે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય છે તેને માટેની ચોખ્ખતા સમાજસેવા નિષ્ક્રમણે કરવાથી પણ આવે છે કારણકે મનુષ્યમાત્ર પરમાત્માની વિશિષ્ટ વિભૂતિ છે અને તેથી તેની સેવા કરવી તે પરમાત્માનીજ સેવા કર્યા બરાબર છે, તો આયતાજ અસખ્ય સ્વયંસેવકો મળી આવે, માત્ર તે સ્વતંત્ર મજનનાં માણસોને આંકુરામાં લાવવા માટે શ્રી ચંકરાચાર્ય જેવા કોઈ પ્રભાવશાલી મહાત્માની જરૂર પડી. તેવા મહાત્માની જરૂર હિંદુ કોમના બન્ને પક્ષોને સમજાવીને એકત્ર કરવા માટે પણ ખરી જ. એવા કોઈ મહાત્મા હિંદને સદ્માણે નિષ્કળી આવે અને આ છિન્નભિન્ન યવજા અને અવનતિને માગે વળેલા હિંદુસમાજને સંગઠિત કરીને ઉન્નતિને માગે વળે કે જેથી આ આર્યબ્રહ્મિનું ધૈરવ ધુન્ન સ્થાપિત થાય અને ભાવિ હિંદી સમાજમાં હિંદુ કોમને યથાચોગ સ્થાન મળે એવી જગન્નિયતા પ્રણે પ્રાર્થના કરીને વિરમું છું.

ચમત્કાર

શ્રી. કૌશિકરામ ત્રિપુરરામ મહેતા
બી એ

વૃક્ષનું મૂળ, તેનું યડ, તેની શાખા પ્રશાખાઓ, તેનાં પાન, પુષ્પ, અને ફળ-એ સર્વ વૃક્ષના અંગ હોવા છતાં બિન બિન ઉપયોગિતાવાળા છે. ઉનાળાના પ્રયત્ન તાપથી તપેને પ્રવણી આમાના પાનની છાયાનો અભિયાપી હોય છે, વનતપસ્યમીએ દેવપૂજન અર્થે આસ્તિક મનુષ્ય આમામોરને ઝંખે છે, એ જ પુષ્પનો આવ્યાદ લઈ મગીતમદોન્મત બનતી દ્રાવને સર્વ દેગોના કવિઓને અષ્ટ મ્મ-સામગ્રી પૂરી પાડી છે, આમાનું ફળ સ્વર્ગીય અમૃતના પાર્થિવ પ્રતિનિધિની પ્રતિષ્ઠિત પદની ભોજને છે, અને એ ફળને તોડવા હચ્છતો મનુષ્ય, અથવા એ વૃક્ષના લાકડાને હમાન્તના ઉપયોગમા

લેનાર પુરુષ એ વૃક્ષના યડની તથા શાખાઓની મજબુતી તપાસે છે પરંતુ અમુક આમાનું વૃક્ષ પ્રયત્ન ઝગાવાતોના પ્રહાર કેટલી મુદત સુધી સહન કરશે તેની ગણના તો તેના મૂળના બ્યામન ઉપરથી જ થઈ શકશે.

આનું એક વૃક્ષ ધર્મ છે. વિદ્યા એટલે અધ્યાપન અને અધ્યપન, યજ એટલે યાજન અને યજન, તપ, ધ્યાન અને ચમત્કારો, રાજતત્ત્વ અને મમાન-વસ્ત્રા, વ્યાપારસેવગાર, દાન અને સેનાધર્મ ઇત્યાદિ ધર્મના અંગ અને ઉપાગો છે. પરંતુ ધર્મનું મૂળ, જેના ઉપર ધર્મની સ્થાપિતા અવરખી રહે છે, તે સનાતન સત્ય છે. એ સનાતન સત્ય ક્યુ ? પરશ્વહા પરમાત્મા દુષ્કેવાદિવીય એક અને અદિતીય છે એ એક પક્ષ, પરમાત્મા એક જના પોતાની માયારૂપ અકળ કળાથી અનેક રૂપે પ્રતીત થાય છે-એ બીજો પક્ષ, અભેદ અને ભેદ, સામ્ય અને વિરમ્ય, એક્ય અને વૈવિધ્ય-એ બે પક્ષ સનાતન સત્યના જન્મજ્વા અને રાખા હાથ છે એ બે હાથનું જેટલું જોર તેટલું ધર્મનું મૂળ મજબૂત, તેમની જેટલી નિર્મળતા તેની ધર્મના મૂળની સિધિયતા.

છતાં જેમ વૈશાખ માસના બપોરના તાપથી તપેને માણસ વૃક્ષના ફળમૂળ સાથે નહિ પણ વૃક્ષની છાયા સાથે મનક બાધવા ઉચ્ચ હોય છે તેમ મમારના વિવિધ તાપોથી તપેને જીવ ધર્મના ચમ કાળો અભિયાપી હોય છે

વિશ્વગત ટ્રેડિંગ જ ધર્મ એવો હશે કે જેમા ચમત્કારના પ્રકરણને અવમણ આપવામા આવ્યો ન હોય, અમુક ધર્મમા હથેરતુ પણ અસ્તિત્વ કલ્પ્ય ન સ્વીકારનામા આવ્યું હોય, અથવા તે સંબંધી ઉપેક્ષા-વૃત્તિ પાસણ કરવામા આવી હોય, છતાં તેના સ્થાપકે અથવા તેના અનુયાયીઓએ કંઈ ને કંઈતો ચમત્કાર કર્યો જ હશે સનાતન વૈદિક ધર્મ, જે હમ્મસ્તત્ત્વનું ઉત્તમ આવેશથી પ્રતિપાદન કરે છે, તેની આન્સ્વિતા ચમત્કારના ક્ષેત્રમા ન્યૂનતાવાળી હોય એ માની શકાય નહિ

છતાં અવગ્રહન અને પ્રયોગના આધારે અપાયથી વિજ્ઞાન-પદ્ધતિના પૂર્વકો એ પદ્ધતિના પ્રમાણે અનેક ધર્મોના સાધા સમજાવણ થઈ ગયલા જે ન્યાય તે પદ્ધતિને ઉપયોગ પામી વૈદિક ધર્મોના

અનેક વંદનીય તત્ત્વોનું ખંડન કરવામા કરે છે ત્યારે તે ખંડનરૂપ ખર્જની ધાર કુદિત કરવાના કાર્યને તે ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાનું પવિત્ર કર્તવ્ય સમજે છે

વિશેષી પક્ષ આક્ષેપ કરે છે કે—“ખનિત મનાતા યુસ્તકોમા જે ચમત્કાર—વર્ણન કરવામા આનુ છે તે પ્રચલ પોષણ છે, આહલ્યોએ પાચરેલી વિશાળ જાળ છે, આહલ્યોએ તેમની વિધાનો ઉપરોગ સમાજના ખીજા અંગોને તેમના પ્રપચમા ફસારી તેમની પાસેથી દ્રવ્ય પધ્ધતી લેવામા કર્યો, અને તેમની પાસેથી એક પ્રકારનું શુભામીખત લખાવી લીધું” આ આક્ષેપનું ઉત્તર જ સનાતન વૈદિક ધર્મનો એક ચમત્કાર છે. આહલ્યો ન્યારે તેમની નિદાના પ્રતાપે સમાજમા સર્વશ્રદ્ધ પત્વી ભોગવતા હતા ત્યારે ગમારમા મીઠામા મીઠી રાજગાદી શા માટે તેમણે પોતા માટે તથા પોતાની પ્રજા માટે હસ્તગત ન કરી ? શા માટે તેઓએ પોતા માટે દાનધર્મ સ્વીકાર્યો, જે ધર્મ ઇતાના ઉચ્ચ હાથને લીધે અને દાનપાનના નીચા હાથને લીધે સમાજવ્યવહારમા હીન પદને પામ્યો છે ? શા માટે મનુભગવાને આહલ્યોનું વર્ગીકરણ કરવામા અસ્પૃશ્યને ઉચ્ચ પદવી આપી ? જેમકે—

કુસુલધાન્યકે આહલ્યુ—ત્રણ વર્ષ ચારે એટલે દાણો ભરી રાખનાર આહલ્યુ યોથા અથવા છેલ્લા વર્ગનો

હુંલીધાન્યકે આહલ્યુ—એક વર્ષ ચારે એટલે દાણો ભરી રાખનાર આહલ્યુ ત્રીજા વર્ગનો

અહ્લેહિકે આહલ્યુ—ત્રણ દિવસ ચારે એટલે દાણો ભરી રાખનાર આહલ્યુ ખીજા વર્ગનો

અન્ધસ્તનિકે આહલ્યુ—આવતીકાલ માટે પણ દાણો ન સધરી રાખનાર આહલ્યુ ઉચ્ચતમ પ્રથમ વર્ગનો

યસ્તે ગર્ભગતસ્થાપિ રક્ષા કલ્પિતવાન પ્રમુ ।

રોપણસિવિધાનાય સર્કિ મુત્તોડધવા મૃત ॥

[હે શુભ ! જે પ્રભુએ ગર્ભાવસ્થામા પણ તને પોણસામગ્રી પૂરી પાડી તે તારા જન્મથી શરૂ થતા શુભનમા તને આજીવિમ પૂરી પાડવા અશક્ત હોવાથી શુ સુધ્ધિ ગયા છે કે મરણશન્યુ થયા છે ?] પ્રભુની અનપૂર્ણ શક્તિ વિરે આગ્રમ શ્રદ્ધાનો આ આર્દ્રો ઓછો દિવ્ય છે ? એવા આર્દ્રસિદ્ધ આહલ્યો પૂર્વે હતા તેથી જ જનસમાજ તેમને અધીન હતો ચક્રવર્તી મહીપતિ પગથોપી કરતો હોય છતાં તેના પ્રતિ દષ્ટિપાત સરખો કરવાની જેમને દરમર ન હતી તેમને રાજતાજનું શુ પ્રતોઝન હોઈ શકે ? તેમના આશીર્વાદથી અર્ધાભિક્ષિત રામજો પ્રજાનું પોણુ રક્ષણ અને નિષ્ક્રમ કરી શક્તા, તેમના ઉપદેશથી વૈશ્યવર્ગે સચિત કરેલ વિપુલ ધનરુધિર સમાજની રંગેરંગમા ફરી આરોગ્ય પસારી અનેક ઉપાતોને અટકાવતું, તેમની કોમન શુભ નિયંત્રણથી શૂદ્રવર્ગે સેવાને પરમ ધર્મ ગણી કૃતાર્થતા માનતો આર્યભૂમિમા આવા અનેક વિપ્રવર્ગો હતા એ જામિના સદ્ભાગો આજે પણ ચોડીધણી એવી વંદનીય મૂર્તિઓ પ્રખંડ અપ્રકટ વિરાજમાન છે

આવા પ્રાત સ્મરણીય અન્ધસ્તનિકે આહલ્યો, અને વિવિધ તીવ્ર તપસ્થામા આરદ ખીજા વિપ્રવર્ગો પોતે જ ચમત્કારરૂપ હતા, અને ચમત્કારદ્વારા તમાશાની દુકાન માણવાની વાસના વિનાના હતા, છતાં પ્રમ ગવશાત્ તેમના નિમિત્તથી સમાજને આશ્ચર્યમક વ્યતિકરો નિહાળનાર અવસર મળતા વિશ્વામિત્રની સેના કરતા વસિષ્ઠના શ્રદ્ધાદ્ધનો નિશા પ્રમાન હતો એ તે નારીએ સિદ્ધ કરી ખતાનુ હતું અને વિશ્વામિત્રે પોતે ત્રિશંકુના નિમિત્તથી નારીન સૃષ્ટિ રચનાનું સામર્થ્ય પ્રણુ યોગ્યજની કક્ષાની બહાર નથી એ પ્રતીતિ કરાવી હતી તદાક નામના દશથી પરીક્ષિતને બચાવવા નીકળેલા કચપે તે નાએ ભરમીભાવને પમડેલા

વડને પોતાની મનઃશાંતી ફરીને નીકુરિત કર્યો હતો. જનમેજયના સર્વયત્નમાં પોતાની કામ્યા આકુતિરૂપે મમામ થઈ જવાના બધથી આકુત્યઆકુત ન બી મરેને તાતક બધાં મગીપતિને રાસને ગમે ત્યારે સાક્ષાત્ દેવરાજને મનકુડામાં તેમની દેશ કલિયુદ્ધ જ્વાળા ધૂનતા આનુકૂળ્યને વિગેર થયેલી જલુદ્ધ ન હતી. વસિષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રના વિપુલ મન્યતુ મહાકવિ મંતરેણ કહ્યું હતું તો હારદાજ મુનિએ શ્રીરામચંદ્રના સમાચાર મેળવવા નીકળેના હાગતની સેનાને આતિથ્યના અનુપમ ઉપચારથી અગિત કરી હતી.

આજ્ઞાઓ ના અમકા બાજન હતા એમ ન હતું અનેક સદ્ગુણશાળી કાવિયોને પશુ સિદ્ધિ વરી હતી નાજરાજ અનેક મિહિનિધાન હતા, અને એ નેમના લક્ષણથી હમયતિએ તેના બીજા સ્વયંવરમાં તેમની પરીક્ષા કરી હતી.

વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર ઇતિહાસ, પુરાણ-એ પવિત્ર ગ્રંથોમાં જ અમકારના હલેખ આવે છે એમ નથી, પરંતુ કાળો અને નાદને જેના રમસાહિત્યને પશુ કવિઓએ તથા નામધારીએ ચાલકરના પ્રમોદથી અલંકૃત કહ્યું છે કનિકુલયુર કાવિયસ આના અનેક હલ્યગમ પ્રમોદો વર્ણ કરે છે સાસરે જવા તૈયાર થયેલી શકુતલાને એના પ્રિય જ્યો વિનિર અનકારથી સર્જ કરે છે વચિ મુનિના મયપ્રભાવની દિવીપગળ મુકત કૃત પ્રસાદા કૃત છે.

સત્ર મગ્રજ્ઞો મંદેરાપ્રદશનિશિરિમિ ।

મત્તદિદિદન્ત દ્વ મે વૃલ્લક્ષમિદ વરા ॥

[આપ જે મગ્રજ્ઞ છે તેમના મગ્રો દ્વરથી જ સુત્રોર્ણુ શ્રમ કરે છે, અને તે મગ્રોની સ્પર્ધામાં માત્ર દસ નિશાન પાડનાર મારા બલોને નીચું જોવાનું થાય છે] એ જ મુનિ પ્રશ્નિધાનરૂપ ત્રીન ત્વરિત ઉપાયથી નીચ-મંતરિ-ગતમન્ય કારણ જાણી શકે છે, અને તેનું નિશાન માધન સ્વયં છે શુભરાજ કામધેનુના અમગ્રત રમના નાનગથી પ્રલમ જોય છે કે તેમ ॥ ૧૦૦ મા અધમેધના અધની ચેરી કરનાર કન્ધ પેરે હતો, અને એક શુભાત્ર શાકલ્યને દક્ષિણમાં આપનાના મહાધનની પ્રાપ્તિ માટે, કુલયુર વસિષ્ઠથી મંત્રીકા પામી, ધનપતિ કુમેર ઉપર અર્ધ કરના સર્જ થાય છે કાલિદાસને સમગ્ર હલવજ્ઞતિ મબોર સર્વો હુચ્ચારતા કહે છે —

શાવિર્મૂલ્યોત્તિષા નામગાતા ।

દે વ્યાદ્યાસ્તેપુ મા તણવો મૂર ॥

[જોમના હલ્યમા દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રમદ થયો જે તેમના વચનવિષે શકા કરેલી નહિ]

જોવિકાનાં હિ સાધૂનાં વાગ્યર્થમનુવર્તત ।

જ્યોતીના પુનરાવાના વાવમર્થોડુલ્યવતિ ॥

[લોકપ્રસિદ્ધ સોત્રોની વાણી જાનવર વસુને અનુમરે છે, પરંતુ સિદ્ધસકર પુરાતન નવિઓની વાણીની પાછળ બનનાર પ્રમગને દોષ્ટ પડે છે]

આલેપકાર આલેપથી મનોજ ન પામના આગળ વધી કહે છે—“પુરાતન કાળમાં જ્યે કોઈ સિદ્ધ પુરુષ થયો હોય, પરંતુ આજ તો એ બધું નામશેષ છે, આજના વાદ્યલોના પેટ તો માત્ર લાકુ દાસી કાતીને ભરવાની કોકી સરખા લોચામાં જલે છે. ધર્મ એ ધર્તિજ છે, અને એ જ કસલથી રશિયાની સરકારે ધર્મની તથા ધર્મશાસ્ત્રોની જાળવી પકડી તેમને દેશનિકાન કરી જાતસમાજઉપર અતુન અનુક્રમ કર્યો છે.”

આ આલેપ જલુ વળાનર નથી વિશ્વના ઇતિહાસમાં ધર્મ અને ધર્તિજના યોદ્ધા વારંવાર દારોહાર દોષાના પ્રમંગો જોવા આવે છે, અને ચાનુ સમય જાને અપવાદ ન હોય, જના મનાન વેદિક ધર્મની

પ્રતિજ્ઞા વધારનાર પુરુષોનો આ સમયમા કેવળ અગત યર્ધ ગયો છે એમ કહેવું એ માહમ છે. આજે પણ દેશમા ઉચ્ચ ક્રાંતિના મતશાસ્ત્રીઓ છે, ઉચ્ચ ટ્રાંકિના તપસ્વીઓ છે, અને ઉચ્ચમોટિના નીતિપીઓ છે. મધ્યસ્તે આપણા ધરની સાક્ષ્ય ખખડાની ભરનિદ્રામાંથી આપણને જગાડવા નેટલી રૂઢા એમણે ગેર રાજેવી ન હોવાથી આપણે જો સાચી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરણા મધ્યસ્તે એવા પુરુષવરોના ધરની માઠળ ખખડાવી ભરનિદ્રામાંથી તેમને જગાડીશું તો પણ તેઓ અપ્રસન્ન થશે નહિ, પરંતુ તેમની વિદ્યાના ગહસ્તનું પ્રતિપાદન આપણા અધિકાર પ્રમાણે આપણી આગળ અસ્તર કરશે.

સુરતમા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું જ્યારે થાણું હતું ત્યારે, આજથી આસરે ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં, એ થાણુનો પ્રમુખ અમનદાર કોઝ કારણુથી અત્યંત ગમગીન રહેતો જોવામા આવતો હતો. તે થાણુને બાગે એક વિપ્રવરને વેધરાજની નોકરી કરવી પડતી હતી એ બ્રાહ્મણના રત્નેહમયાં અતિ આમહવાળા પ્રજાના ઉત્તરમા પ્રમુખ અમનદારે જણાવ્યું કે “ઈન્ડિયા માં કુટુંબ છે, તે તરફથી બહુ લાભ સમયથી હાથ સમાચાર મળ્યા નથી તેથી મને જરા યશ્યુ જેન પડતું નથી” આના જવાબમા વેધરાજે તથ્યુ દિવસની રજા માગી તથ્યુ દિવસનું ત્રીન અનુજાન સાધી ચોથે દિવસે પ્રમુખ આગળ હાજર થઈ તે બ્રાહ્મણે કહ્યું ‘અમુક તારીખે અમુક વખતે સુરત જહામા વિલાયતનું એક વહાણ આપશે, તેમાથી અમુક આપૃતિનો એક પુરુષ ઉતરશે, જે તમારા મનનું સમાધાન કરશે” એ સમયને ધણુ અતર હોવાથી પ્રમુખની ગમગીની કાપત રહી એટલું જ નહિ પણ જોરા યુવક-મંડળમા એ બ્રાહ્મણની ટેકડી થતા લાગી પરંતુ અગાઉ જણાવેલા દિવસ અને સમયે, અગાઉ જણાવેલી આપૃતિવાગે પુરુષ સુરત જહા ઉતર્યો અને તેનાથી પ્રમુખ અને સ્ત્રીપાકારક સમાચાર મળ્યા યુવકોએ જેની હાસી કરી હતી તે વિપ્રવરનો શાવદુરાશાથી પ્રમુખે સહાર કર્યો આ પ્રસંગ દેવરડ એવિંગ્ટન નામના ગોરા પાદરીએ A VOYAGE TO SURAT નામના ૧૯૮૬ની સાલમા પ્રમુદ થયના દુર્લભ પુસ્તકમા સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે.

માઝ વાઇસરૉય લૉર્ડ અર્વિનના દાક્ષ ઉપર એમના એક મિત્ર લૉર્ડ લૉરેન્સ, જે તે સમયે વાઇસરૉય હતાં, તેમનો પત્ર આવ્યો હતો. તેમા રહસ્યનો મુદ્દો એ હતો કે-“આ પત્ર હું તમને લખી રહ્યા છું તે પ્રમંથે મારી પાસે એક પુરુષ (વિદ્વાન બ્રાહ્મણ) બેઠો છે તેઓ બલિખ્યાણીથી કહે છે કે તમારો એક વર જ વાઇસરૉયની પહરી ઉપર આવશે” લૉર્ડ મેસ્ટન નામના પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ અમતદારે પ્રસિદ્ધ કરેલા અનેક પત્રોમા એ પત્રને સ્થાન આપવામા આવ્યું છે ત્રાહિત પુત્રવના વશજન્મથી બાવિકચન કરવું, અને તે આટલે બધે વર્ષે અક્ષરશ્ય સિદ્ધ થવું એ કંઈ વિદ્યા !!!

માઝ વાઇસરૉય લૉર્ડ કર્ઝને THE STORY OF THE VICEROYS નામના પોતાના ગ્રંથમા જણાવ્યું છે કે માઝ વાઇસરૉય લૉર્ડ મેયોનું ખૂન આદમ્માલ ટાપુમા લાના કેદીએ જ્યારે કર્ણુ સારે તરતજ કંલકતાના કોઈ સતે એ પ્રસંગ જણાવી દીધો હતો અને તે જખરમા પ્રસંગી રહ્યો હતો, જ્યારે આદા માનવી રીતસર ટપાવ આવ્યા પછી એ પ્રક્રમને સત્તાવાર જાહેર કરતા છ દિવસની દીન યર્ધ હતી.

સર વૉલ્ટર લૉરેન્સ નામના પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ અમલદારે THE INDIA WE SERVED નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેના નવમા પ્રકરણમા અનેક ચમત્કારોનું વર્ણન કરવામા આ યુ છે એક સમયે એક રાજ-જેશનિ ગોરા અમનદારેએ પૂછ્યું “પડિતજી ! આકાશના તારામા તમે શું જોઈ રહ્યા છો ?” પડિતે જવાબ વાળ્યો-“આકાશના તારામા હું એ જોઈ રહ્યો છું કે સુરોપમા ચોક્કા વખત પછી એક પ્રચંડ યુદ્ધ થવાનું છે, જેમા અનેક મોખ રાજ્યો ખખડાશે” આ બલિખ્યાકચન જૂન ૧૮૧૪મા કહેવામા આવ્યું હતું ત્યાર પછી જે જ મહિને સુરોપની જલદારચળી જાગી, જેની આગામી લાના બનમ્યા મહાપુરુષોએ પણ કરી ન હતી !!!

ખીન્ન કોઈ દેશમાં, ખીન્ન કોઈ ધર્મને અંગે, કે ખીન્ન કોઈ વિદ્યાના પ્રભાવથી આવા ચમત્કાર બનતા નથી એમ કહેવાનો લેશ પણ આશય નથી. ચમત્કારનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાલ છે.

૧૮૨૯ની સાલમાં પ્રશિયાનો પ્રિન્સ લિલિયમ એક ભવિષ્યવાદિની પાસે ગયો. તેણે તેને પોતાના ભવિષ્ય વિશે પ્રશ્ન કર્યો. ચાલુદીઓની સ્વસ્થ-વિદ્યાના આધારે ભવિષ્યવાદિનીએ નીચે પ્રમાણે ગ્રુમ ગણિત કર્યું:-

$$૧૮૨૯-૧+૮+૨+૯ = ૨૦$$

$$૧૮૨૯+૨૦ = ૧૮૪૯$$

એજ વર્ષમાં એટલે ૧૮૪૯માં પ્રિન્સ લિલિયમે રાષ્ટ્રમાં બળવો રાખાવી વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી. પછી પ્રિન્સ લિલિયમે ખીન્ને પ્રશ્ન કર્યો. “એકત્રિત ચપ્પા જર્મનીનો હું રાજ્ય થઈ શકીશ ?” ભવિષ્યવાદિનીએ ફરીથી ગ્રુમ ગણિત કર્યું:-

$$૧૮૪૯-૧+૮+૪+૯ = ૨૨$$

$$૧૮૪૯+૨૨ = ૧૮૭૧$$

બરાબર ૧૮૭૧માં જર્મનીના મહારાષ્ટ્રની સ્થાપના થઈ.

પછી ખીન્ને પ્રશ્ન તરત કરવામાં આવ્યો:-“કેટલાં વર્ષ હું રાજ્ય કરીશ ?” ભવિષ્યવાદિનીએ ત્રીણ વાર ગ્રુમ ગણિત કર્યું:-

$$૧૮૭૧-૧+૮+૭+૧ = ૧૭$$

$$૧૮૭૧+૧૭ = ૧૮૮૮$$

સમ્રાટ વિલ્હમનું મરણ બરાબર એ સાલમાં થયું.

તે પછી ખીન્ને પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હતો:-“જર્મનીનું સમ્રાજ્ય કેટલાં વર્ષ ચાલશે ?” ફરીને ગ્રુમ ગણિતનો આશ્રય લઈ ભવિષ્યવાદિનીએ કહ્યું:-

$$૧૮૮૮-૧+૮+૮+૮ = ૨૫$$

$$૧૮૮૮+૨૫ = ૧૯૧૩$$

બરાબર એજ વર્ષમાં જર્મનીના મહાસમ્રાજ્યનો ભંગ મુરોપની જાહેરાતથી થયો !

ખીન્ને દૃષ્ટાંત:-

૧૮૩૦ ગોથો લિલિયમ રાજ્ય ગાદીએ બેઠો,

૧૮૩૦+૧+૮+૩+૦ = ૧૮૪૨... અફઘાન વિગ્રહમાં આફત.

૧૮૪૨+૧+૮+૪+૨ = ૧૮૫૭... પ્રસિદ્ધ બળવો.

૧૮૫૭+૧+૮+૫+૭ = ૧૮૭૮... ખીન્ને અફઘાન-વિગ્રહ.

૧૮૭૮+૧+૮+૭+૮ = ૧૯૦૨... આફ્રિકાનો બોર-વિગ્રહ.

૧૯૦૨+૧+૯+૦+૨ = ૧૯૧૪... મુરોપની જાહેરાત.

૧૯૧૪+૧+૯+૧+૪ = ૧૯૨૯... રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ઘોષણા.

ભત્તિપરિવર્તનવાદવજ્ઞ-અવશ્યને ક્ષણબર હાસેલી ચાતુ રિયતિનું જ ચમત્કારની દૃષ્ટિથી અવશોકન કરીએ. મકરનો રાત્રિ, મકરનો મંગળ, મકરનો સૂર્ય, વક્રગતિથી કર્કનો ગુરુ-એ અપૂર્વ અહમ્મતિકર શું દર્શાવે છે તે કોઈ પણ જ્યોતિષી કહી શકશે. વિશ્વમાં આજે ક્યાં શાંતિ છે ?

ચમત્કાર જો કે ધર્મનું આવસરક અંગ નથી, છતાં વફાઈયા પોરે સ્વાસ્થી વસ્તુ છે અને ઉપાંગરપે સમાજને ઉપકારક થઈ પડે છે.

ધાર્મિક કોમોના સંપત્તિ

૪૩૨

શા.સ. જટાશંકર શાસ્ત્રી

અત્યારે ભારતવર્ષના કોઈપણ સ્થળે હિન્દુઓની તથા અગર સમાજોત્પન્ના કરવામાં આવે ત્યારે 'ઝનુન વિનાના'-'ડરપોક' વિગેરે વિરોધી હિન્દુઓને બાગે આવે છે. આના મૂળ કારણ અને પ્રયોજન ઉપર વિચાર કરિયે તો જણાયે કે હિન્દુઓમાં પરસ્પર સંપત્તિ એ મુદ્દાની હકીકત છે હિન્દુ કોમ જેટલી ધર્મને માનનારી અને ધર્મ માટે દેહોત્સર્ગ કરનારી બીજી કોમ બાગ્યે જ દુનિયામાં હશે. આ ધાર્મિક કોમમાં એકે શક્તિની ખામ જરૂર છે-જે શક્તિ વિના અત્યારે ભારતવર્ષની ધાર્મિક જનના વિત્ત-સમર્થ અને કાર્યત્વર હોવા છતાંયે પોતાના અબીદ લક્ષ્યને સાધી શકતી નથી; અને બીજા સાધારણ મોટા ધર્મ શી વસ્તુ છે તેની પરવા ગણ્યા સિવાય, ધર્મના તત્વ અને સ્વરૂપને સમજ્યા સિવાય, સદાચાર જેવી સર્વપ્રિય વસ્તુનો તિરસ્કાર કરીને પણ, ધાર્મિક જનતાને બળાકારથી દબાવે છે ને હરાવે છે. અર્થાત્ ધાર્મિક જનતામાં એક ન હોવાથી તે ડરપોક કહેવાઈ કંઈપણ લક્ષ્ય સાધી શકતી નથી અને ઇતર ધર્મવિરોધી સમુદાયો કેવળ અપશક્તિના બળથી આધ્યાત્મિક બળવાળી ધાર્મિક જનતાનો પણ મુકાબલો કરી શકે છે.

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં પણ ધાર્મિક કોમોનો પરજન્ય થયેલો અંબળાનો હોય તો ત્યાં પણ એવો આભાવ જ કારણ ગણાયે. ધર્મ સાથે રાજ્યનો ધણો જ નિકટનો મંમ-ન્ધ છે. એટલા માટે ત્યારે ધાર્મિક કોમોની, એક ન હોવાને લીધે, પડતી થઈ છે ત્યારે રાજ્યોમાં પણ મહોટા ફેરફાર થયેલો જણાય છે. વિક્રમની ચૌહાની શતાબ્દીમાં શુભરાતની રાજધાની અણહિલવાડમાં ધાર્મિક જનતાના કુગપે એક અસાધારણ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તેની કિંવદંતી છે અત્યારના પાટણ(શુભરાત)માં લાખાખાડ નામનું શેઠાચારી સ્થળ પણ તે ધાર્મિક કુસંપના પરિણામે બાળીતું થયું છે. આ જનશ્રુતિમાં કેટલેક તથ્યાર છે તે નિર્ણય કરવો સુખ્ય નથી, પણ જોનાના શુભસિદ્ધ હિંમાચાર્યના સમયમાં અને તેના પછી ધાર્મિક ક્રાંતિયે અમા-ધારણ સ્વરૂપ પડયું હતું. આ ક્રાંતિએ મોટું નુકસાન કર્યું અને ભારતવર્ષની કેટલીક સર્વોત્તમતાને પણ આખપ આપી. ભારતવર્ષના પ્રાચ્યતત્વો અને કલાકૌશલ્યનો બળાકારથી નાશ થયો. આ વિગેરે બાબતની શુભરાતના કુમારપાલ રાજના ઉત્તરાધિકારી અનંગપાલનો ઇતિહાસ સાગિતી આપે છે.

ભારતવર્ષમાં ધર્મ માનનારી નાની મોટી અનેક કોમો છે તે દરેકના દૈન્યમાં ધર્મબાવના અને ધર્મઝનુન ક્રોધ ને ક્રોધ અંશમાં જાગરૂક હોય છે ધર્મ માટે પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજી તે તે કોમોયે પોતાના સર્વસ્વનો ભેગ આપે છે, અને પ્રભુકૃપાએ પગપગ એકબીજા વાતાવરણ થના, મેદાસ સામ્રાજ્યની સત્તાને પણ ગણી નથી. વિક્રમની અષ્ટમી શતાબ્દીના આરભમાં પાળગમાં સિપ્પા કોમે જે રીસતા બતાવી છે તે જગમહેર છે. મેગલસસ્ટનત જેવી આગ્રહી અને સમર્થ સક્તનતને પણ તે વખતે પ્રસક્ષ યા પરોક્ષરૂપે નામનું મંદુ પડ્યું છે ધાર્મિક કોમોના એક એક અસાધારણ અનિવાર્ય શસ્ત્ર ગણાય છે.

ધાર્મિક કોમોના સપ વધારવા માટેની ચેજના ખાસ ઇચ્છા જેવી છે. તેના બે મુખ્ય સાધન ગણી શકાય. પ્રત્યેક ધર્મ અવાવવાના ઉપદેશવિભાગ અને અધ્યવિભાગ આમ બે પ્રકારની જરૂર પડે છે તે ઉપદેશ અને અધ્યોદ્ધાર પ્રત્યેક કોમ પોતાના ધ્યેય અને સ્વપ્ને ઝોળાખટી થાય છે. હવે જો ઉપદેશ અને અધ્યો કોઈ પણ ધર્મની નિહા અગ્ર દેખતી દૂર રહીને આપના સખવામા આવે તો કોમોમા પરરપર ધાર્મિક વેરઝેર થવાનો સંભવ રહેતો નથી. કુમપના સાધનોનો લાગ કરિયે એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગપના સાધનો ઝોળાખી શકાય ભાગતવર્ષનો જ્યા સુધી ને જેટલો ધાર્મિક દત્તિહામ મળે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ધાર્મિક ક્રાન્તિ શમાવવા માટે પરનિન્દારહિત ઉપદેશ અને અધ્યોની પહેલી તકે જરૂર હતી, પણ તેમ ન થવાથી ધાર્મિક જનતાને ધણજ કંઈ વેંકુ પડ્યું છે

જગતના દેસોનુ પૂર્વાપર વર્ષન કરતી વખતે લાગતવર્ષનુ સ્થાન પહેલુ છે અત્યારે બંધે અર્થ અને કામ બેગ પુરુધાર્યોને મેળનારા અને સિદ્ધ કરવામા કૃતકૃત્ય થયેલા પશ્ચિમના સર્વ દેસો કરતા ભારતવર્ષ ધણુ પહોત લાગતુ હોય પરતુ લ્યારને તેલા આધિભાતિક અર્થ અને કામની બુકુ પરવા નથી આધિભાતિક અર્થકામથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ કે ચિરતન સુખ મળે નહીં યુરોપના પ્રખર વિદ્વાનો પણ આ વાતને મુમકરે કમુથે છે. ભારતનાં ધર્મ અર્થ કામ અને મેક્ષ ચારે પુરુધાર્યોને સારી રીતે દુરક્ષિત રાખ્યા છે યુરોપના મોટામા મોટા અર્થશાસ્ત્રી અગર કામશાસ્ત્રીને ભારતનાં ધર્મપરાયણુ એક બાળક પાસેથી પણ ઘણુ ભિખવતુ મળે છે. આમુ મળ કાન્થુ છે આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિ તે શક્તિને સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ થાય એટલે ભારતવર્ષની બેગમરી જગતના કોઈપણ સમૃદ્ધ દેશ ન જ કરી શકે. આધ્યાત્મિક શક્તિ જગતખરતુ નિયમન કરી શકે છે. અને તેની શક્તિ પરખર મપ અને અવિશેષથી વધારે સાધ્ય બને છે. મા વિદ્વિવાઈ આ નાનકડુ પણ અર્થમૂલ વેનકાય જગતને સજાહ સપથી વર્તના માટે કિડિમગો કરે છે.

જે કોમો આમગ ધાર્મિક ગણુની હતી તેને હાવમા કેટલાક સકુચિત વિચારવાળાઓ કઈજાહ સ્વરપથી ઝોળાખે છે. કયાંયે તો ધાર્મિક કોમની અખ્યાનધ વ્યક્તિએને વારિતકતુ પદ પણ અપાય છે કસિકામ આગ્યો છે ધર્મનો નાશ થઈ ગયો છે વિગેરે વામોને વાદ કરી પોતાના હલના વાખને સમાવવા અનેક ઉપાયો થાય છે. પણ વખુરિયતિ જૂદી હોય છે. સમગ્ર સમાજ વિગેરે કે ધર્મોગ્રી હોતો નથી સમાજને પોતાની કૃત્યીક છાજી ધર્મના વિગેધીકો સાથે અગ્રમો અમય પ્રાય આપી જાય છે. સમાજની મનોરાતિ પ્રમય હોની નથી તેની પરિસ્થિતિમા, જો ધાર્મિક કોમોમા કુમપ હોય તો તેનો લાગ લઈ ધર્મવિશેષિય અનભિસ સમાજને જૂદી રીતે સમજાવે છે, દિન્દુધર્મ મકુચિત છે, અમુક ધર્મમા વિગેર છે, વિગેર વાકેયેકા સમાજને હોતેકા કરે છે, અને સમાજ સમજે માટે ઉપયુક્ત કુમપને લીધે અનપતી બને છે તેની પરિસ્થિતિ ન આવે તે સાર, હરેક ધાર્મિક કોમે વેર નિંદા કે દેખો કેળા લાગગ કરવો થટે આમ થવાથી સર્વે સમુલયોને મઈ ને કોઈ ધર્મમા શ્રદ્ધા થાય છે અને બારિ અંદ પાતથી તે જરૂર બચે છે.

અત્યારે પણ એ કલાનિના ચાવતુ નથી કે વિક્રમની વીસગી શતાબ્દી ધાર્મિક કુમંપથી ભગદૂર છે અને તેના પરિણામે ધર્મવિશેષી દેને પોતાનો પોવાડી પળે દેવાગ્યો છે કોઈ પણ ધર્મમા પ્રાય પરખર સમગ્રજાની ઇચ્છા ઝોળી જોવામા આવે છે. શાગડ એક્ટ જેના ઘોર કામવેનો જનમ પણ કુમપથી જ થયો ગણાય સંસ્કર જગત્તિપચા પ્રણુ દેકે ધાર્મિક કોમને સંચુકિ આપે અને કુમપ દર થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ.

આચાર: પ્રથમ ધર્મ

શ્રી

સર્વેશ મર્વકર્તા સર્વાન્તર્યામી આત્મેવ સર્વેશ્વર ભગવાન મદ્દાશિવે સ્વતીતાર્થ અમોઘ ત્રિગુણાત્મક સ્વશક્તિને અવવળી સ્વેચ્છાથી ગુણસામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિના હોબદારા ગુણવૈષમ્ય કરી પ્રથમ મહત્ત્વ, અહંકાર, અને તેનો ત્રણ ગુણ સાથે મંબંધ થવાથી સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવસૃષ્ટિ, રાગસ અહંકારથી મન, ઈન્દ્રિયાદિ વિકારો, અને તામસ અહંકારથી આકાશાદિ જડ ભૂતમંધાત ઉત્પન્ન કર્યો, અને તેને બ્રહ્માડના રૂપમા વ્યવસ્થિત કરી પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેજ બ્રહ્માડને શરીરરૂપે પરિણુત કરી તે શરીરની “વિરાટ

શ્રી. પડિત શિવશકર ખાવાભાઈ વૈદ્ય

પુરુષ” એની સંસાર ધારણુ કરી-જેમા ભૂરાદિ ઉપરિતન સમયોક અને અતવાદિ રાત પાતાયશોક, જેને અનુર્દશ ભુવન એની મજા આપેથી છે તેનો સમાવેગ થાય છે

આ અનુર્દશ લોકમાં અતવાદિ સમયોકમા તમ પ્રધાન આસુર સૃષ્ટિ, અને ભુવરાદિ ઉપરના છ લોકમાં સાત્ત્વિક દેવી સૃષ્ટિ, અને ભૂલોકમા રજ પ્રધાન મનુષ્યાદિ મિશ્રસૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરી તેમાં સર્વેશ્વર ભગવાન સદાશિવ છવભાવે પ્રવિષ્ટ થયા. આ સૃષ્ટિસમૃદ્ધિને પરમતત્ત્વવેદિક નિત્યા ભગવતી શ્રુતિ ‘સંસાર’ કહે છે.

આ સંસારમા બિન્નબિન્ન શરીરોમા પ્રવેશ કર્યો પછી અવિદોષાહિત થવાથી સ્વસ્વરૂપ ભૂતી રાગ દેવાદિથી સંસારચક્રમા બગણુ કરતા, શુભાશુભકર્મદ્વારા એક છતા અનેકવનુ જાસતો છવાતમા પોતે જ સ્વપ બદ્ધ થાય છે, અને ઉચ્ચ નીચ જન્મ ભોગવે છે. આ જન્મમળખમાં ક્રસાયા પછી રાગદોષાદિ બન્ધન કારણો પ્રતિજન્મમા વધતા જાય છે. એટલે સ્વત આ જાળમાથી નીકળવુ પોતાના ખરા સ્વરૂપનુ જાન થાય ત્યાંસુધી અશક્ય થાય છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ એ ઉપહિતરૂપને સ્વસ્વરૂપ સમજવાથી સ્વસ્વરૂપને માટે પ્રયત્નો અવસર પણુ રહેતો નથી. અને આ સંસારપ્રવાહ અનાદિ અને અનન્ત બને છે.

શ્રુતિસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે છવસમૂહને ઉદ્દભિર્દુ, સ્વેદજ, ઝાંડજ, અને જરાયુજ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. સંસાર અનાદિ છતા ઉત્પત્તિકમાનુસાદ્ક શ્રુતિ ભગવતી, સંસારની ઉત્પત્તિને સમજાવવાના હેતુથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સંસારોત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે, પ્રાકૃતકર્મદ્વારા છવ પ્રથમ ઉદ્દભિર્દુમાં, અને તેના અવ્યન્તર વિભાગો ભોગતી, પછી સ્વેદજ, અને પછી ઝાંડજ, અને છેવટે જરાયુજમાં પ્રવેશ કરતો કરતો તેમજ પ્રતિક્ષામા વિશિષ્ટ શરીર પ્રાપ્ત કરતો સર્વોત્તમ મનુષ્ય જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મનુષ્ય-શરીરમા સર્વભોગસાધન બહિરિન્દ્રિય અને અન્તરિન્દ્રિયનો મંપૂર્ણ વિકાસ હોવાથી તેમજ તમ પ્રધાન અનન્ત જન્મ ભોગતી જાણે અભીદસ્યાન પ્રાપ્ત થયુ હોય તેમ તે આનંદમત્ત થાય છે, અને અજિગત વિવશભોગમા પોતાને સ્વતન્ત્ર માની સ્વેચ્છાપટ્ટતિ કરવા પટ્ટત થાય છે, અને જેવા જેવા આહાર વિહાર ચેષ્ટાયુક્ત મનુષ્યસમૂહના પરિચયમાં આવે છે તેવાં તેવા આહાર વિહાર ચેષ્ટ કરવા લાગે છે. અને તેની

અસર અન્ત કરણ ઉપર પડવાથી તે સસારરૂપે પરિણમી વિતત્તુલિતા આરુઢ થઈ સદસત્ પ્રતિમા હેતુ બન થાય છે. તેમ પ્રથમના જન્મોના પરિણમરૂઢ રૂઢ હોવાથી તેમજ ધણે અગે પ્રાપ્ત ધર્મની પંચણામીથી છૂટવાથી સ્વરૂપવિચારથી બહિર્લુપ રહી કેવળ સદસત્ત્વિયાર શિવાય રિચયયટ થઈ અનન્ત કુખ પછી મોળા મનુષ્યજન્મને નિરર્થક કરે છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ પ્રાપ્તક્રોધવિતત્તુ વચિત થઈ તેને બોઈ પણ બેએ છે અને પોનાના પછી કૃત્ય થનારા મનુષ્યો માટે તમોગય, મુદતાસપાદક, અતિ ભયંકર ધોર નાસ્તિકવાદનો વારસો આપના જાય છે, અને સ્વય આત્મશ્લોકી હોઈ અનુયાયી વર્ગને પણ આત્મધાતી થવાનો માર્ગ ખુદશો કઠવા જાય છે સુધારાને માર્ગે ઝડપથી જતા આ ઝગમગતા જમાનામા નાસ્તિકવાદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિકસિત હૃદયક્રમજનાથી ઈશ્વરનિરપેક્ષ પુખ્તમ ઉત્તમના સાગ્યો છે, અને જમાનારૂપી સૂર્યના તાપથી વિશેષ વિકાસ પામી પિતૃનિરપેક્ષ મકર નીકળે તોપણ આશ્ચર્ય જેવું નથી !

સહિકર્તા ભગવાન જગદીશ્વર મર્યદા હોવાને લીધે, સ્વતંત્રક સમગ્ર મસારવિષયક અનાધિત પ્રત્યક્ષગાનનાન હોવાને લીધે, તેમજ સ્વકૃત અહાડનો જોડો ઉપરજી હોવાને લીધે, આ બૃથોકમાળ આવા નાસ્તિકવાદો દ્વારા અનર્થક અને અનાધિત આવતા મસાગ્યક્રમા બાધા ઉપરિચિત ન થાય, અને કર્મ પરિપાકવશાત્ અધિકારી જ્ઞાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને આ સંસારગ્યકના સ્વરૂપ તથા શુભાશુભ ગતિ અને તેની સાધનસામગ્રીઓના સ્વાર્થ જ્ઞાનદ્વારા અભીર્ષદિચાલ્ય એવી અનુમદ્ધુદિર્થી, એ પ્રભુએ કતરે દેશોને રાજસતામસ ક્રમથી આર્યાવર્તને આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ઉકટ ઉપદ્રવોથી દૂર રાખી સત્પ્રધાન પ્રભુથી મંબૂત કરી સર્વે જાનોના પર્યવશાનકથ અધ્યાત્મતત્ત્વકથ પરમરહસ્યને જળજી ગખવાને વેદને પોતાના આસોઝીસારપમા આનિર્જીત કરી ક્રમોત્તતિદ્વારા સાત્વિકપતાકાશએ પહોંચેલા જ્ઞાનતપોદૃઢ મહાનુભાવ મહાપિંગણુને વારમા તરીકે પરિપાવનાર્થ આપ્યો, અને તે તે મહાપિંગણુએ પ્રણિધાનકાવ તે વેદને મંપાદન કરી તત્ત્વવિનાશ પુરસર સ્ફરી રીતે વ્યવસ્થિત કર્યો, અને તેના ગુક તત્ત્વો સમગ્રવશાત્ હેતુથી કંપસજ, જ્ઞાનસજ, ધર્મસજ, ગૃહસજ, અને સમૃદ્ધાદિપમા વેતત્ત્વાર્થનો વિસ્તાર કર્યો એ વેદાર્થને દર્શનમરોએ નયવર્ધાદ્વારા મુદક કર્યો

હતરતિઓની પેઠે રૂપાંતર થવાથી લય પામી નહીં થઈ નથી; અને ભવિષ્યમાં સર્વથા નાશ પામશે નહિ. તેમજ એજ દૃષ્ટાંત ધર્મનું અને આર્થગતિનું સનાતનત્વ સિદ્ધ કરે છે. વસ્તુસ્વભાવ પ્રમાણે ઉત્કટ કારણવશાત્ શુદ્ધિ કે દાસ થવા મંભવ છે અને તે થાય પણ છે. પરન્તુ જ્યારે અતિદુસ્ત્ર થઈ અધર્મનું અભ્યુદયન થાય છે ત્યારે વિશ્વનુકલનુદ્ધિથી અસાધુઓનો નાશ કરી સાધુઓનું પાલન કરી સદ્ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા સમર્થક્રમેને આવલંબી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા શ્રી નારાયણ ભગવાન સમયેષ્વિન અવતાર લઈ તેનું પુનઃ સંસ્થાપન અને દલીકરણ કરતા હોવાથી સ્વયંભોગ્યરિત ધર્મ ઉપર એમનો સચેત્ર પક્ષપાત શાસ્ત્રીય કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થાય છે. અને ઇશ્વરનો આ પક્ષપાત જોઈ પરમ આસ્તિક આર્ય પ્રજા આ ધર્મને સ્વપ્રાણ કરતાં પણ વિરોધ ગાની કામ કે લોભવશ ન થઈ નિર્ભય રહી કટોકટીને સમયે પ્રાણ પણ અર્પા સુરક્ષિત રાખે છે; તેની અને ધર્મની ત્રૈકાસિક સ્થિતિમાં પરસ્પરનું મંસલાશુષ્ક કારણ વિદ્યમાન રહેવાથી આ બંનેની ત્રૈકાસિક સ્થિતિનું અનુમાન કરાવે છે. જેમ પ્રત્યેક કાર્યમાં બહિર્મુખ દિગ્ધોષના નિયત્વે રૂપ સંપત્તિ તથા તે તે ક્રિયાનુકૂળ વ્યાપારની કાર્યસિદ્ધિ પ્રત્યે આવરયક્તા રહે છે તેમજ આ બધા ધર્માનુદાનમાં પણ દૃઢ કનિયનિયત્વ રૂપ મંયમપૂર્વક તત્તદર્મક્રિયાનુકૂળ વ્યાપારોની પણ આવરયક્તા રહે એ સ્વાભાવિક છે. અને એ મંયમત્સાધક ધર્મક્રિયાનુકૂળ વ્યાપારને શાસ્ત્રકારો “આચાર” એવી ગંતા આપે છે; અને પૃથક્ પૃથક્ ક્રિયાનાં રૂપ તરફ દૃષ્ટિ રાખી વિચારપૂર્વક સધાએલા હોવાથી તે “શિષ્ટાચાર” કે “સદાચર” કહેવાય છે. જેમ રામજનો સમસ્ત વ્યવહાર અગ્નિપ્રાપ્તિ અને અનર્ગલરૂપિણી ચાતુ રહે એટલા માટે સ્થપાયેલી તે તે સંસ્થાઓમાં વ્યવહાર કરનાર પ્રજાને તત્તત્સંસ્થાએ નિશ્ચિત કરેલા આચારપૂર્વક વ્યવહાર કરવાથીજ સ્વકાર્ય-સિદ્ધિ થાય છે, તેમ તે તે વ્યક્તિ, કુલ, જાતિ, દેશ વિગેરેના વ્યવહારોનો પણ આચારપૂર્વકજ નિર્વાહ થઈ શકે છે. આચારથીજ ગમ્યાગમ્ય, સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, કાર્યકાર્ય વિગેરેના ચિત્તભૂમિ ઉપર સત્સંસ્કાર પડી શાસ્ત્રોએ વિધિયુગ્મે અને નિરોધયુગ્મે દર્શાવેલા ભર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ કે નિરોધ એ સ્વાભાવિક રીતે નિરૂદ્ધ થાય છે. અને તે નિરૂદ્ધ થએલ પ્રવૃત્તિ કે નિરોધ, કુલ, જાતિ, જાતિ, કે દેશથી દોષકાળ મુખી પળાતાં, રુદિના રૂપમાં પરિવર્તન પામે છે. આ આચાર-રુદિ કુલ, જાતિ, જાતિ, કે દેશનાં શુણ્યશુણ્ય, શીલ, સ્વભાવ, વ્યવહાર વિગેરેનાં યથાર્થ જ્ઞાનમાં માધનભૂત થાય છે. એ રુદિસાધનદ્વારા અજ્ઞાત કે અપરિચિતની સાથે ઘટિત વ્યવહાર પણ કરી શકાય છે. તેમાં ખાસ કરી પ્રવાસી લોકોને દેશ વિદેશમાં રહેનારા ચિત્રચિત્ર સ્વભાવના લોકોની સાથે વારંવાર પ્રમંગ થતો હોવાથી, તેમજ ચિત્રચિત્ર અનુભવથી મેળવેલી દક્ષતાપૂર્વક જ્યાં જ્યાં પ્રવાસદક્ષ પુરુષ જન્ય ત્યાં લાંબા લોકોની આચારરુદિનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કરી તે હારા ત્યાંનું ગૃહ કે અગૃહ વ્યવહાર જ્ઞાન મેળવી સ્વાભીષ્ટ સિદ્ધિને ઉચિત વ્યવહાર કરી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. તેમજ પ્રવાસ વિજેશ્વરનાં કારણ હોવાથી પોતાના અનુભવનું ચિત્ર ઉલ્લેખદ્વારા એનું ચિતરે છે કે પ્રવાસવિમુખ પુરુષ પણ તે ચિત્રદ્વારા પોતાને સ્થાને ભેરી સમસ્ત સંસારનું અવલોકન કરી શકે છે. એટલું જ નહિ, પણ વિરોધમાં તે તે દેશના ઇતિહાસ મેળવવામાં પણ તે તે દેશની આચાર-રુદિઓ સાધન બની જાય છે. આપણા આર્યવર્તમાં આવેલા ઐરા, ચીન વિગેરેના યાત્રિકો આપણા સનાતન ધર્મના તેમજ જોદ્ધો વિગેરેના પળાતા આચારોનું અવલોકન કરી આર્યવર્ત મંયમમાં પોતાના વિચારો દર્શાવી ગયા છે, તે આપણાં આર્યવર્તનો યથામંભવ ઇતિહાસ લખી ગયા છે; અને તે આજનાં ઐતિહાસિક મંડળમાં પણ ગ્રામ્યણિક બનાય છે. આ સધળો મહિમા આચારનો છે.

વળી વ્યાપકદૃષ્ટિએ જોતાં પણ પ્રકૃતિમાત્રાએ નિયત કરેલો આચાર પ્રાણિમાત્રમાં અનુભવાય છે. મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિમાં ઉત્તમ તથા વિશિષ્ટનાનવાન હોવાને લીધે તે, પ્રાણિના સ્વાભાવિક આચારદ્વારા તેના સ્વભાવને કે શુદ્ધાશુદ્ધને જોળાળી અતિ જ્ઞાતક પ્રાણિ પશુ દંડ અંકુશમાં રાખી, તેની પાસે અસંભવિન કાર્ય

કરાવી શકે છે, અને તેની સાથે ઉચિત વ્યવહાર પણ કરી શકે છે તેમજ તે પ્રાણીઆત્મા અનુધ્યવનું નિયતિએ નિયત કરેલા આચારનું ઉત્તરંધન કરવાનું આમર્થ્ય ન હોવાથી નિષંગિત આહાર અને નિહાર રહેવાથી તેઓ અવ-ધ્યમીજ હોઈ ધારેલા શુણ્ય સ્વભાવનાગી સંતતિ પણ આપી શકે છે. સ્વત-ત્રતાભ્યાસમા દોરવાઈ અનિયમિત આહાર વિહાર અને મેષ્ટા કરનારા અનુધ્ય વ-ધ્યવર્થી હોવાથી તેમજ સદાચારહીન હોવાથી તેમને અશ્વપ્રાણુ, અશ્વપ્રશરીર, અને અશ્વપાણુ સંતતિ થાય છે, કે અતિતિનો સર્વથા અગ્રાવ રહે છે

અનૈકિક દૃષ્ટિએ જ્ઞાના નિર્વૃત્તિ, નિર્ગોચ્યેમ, અને નિત્યમત્વરથ હોવાથી આત્મવાન મહત્તમ મહર્ષિએએ જન્મશિદ્ધ વર્ણાશ્રમન્યસ્થાપૂર્વક લોકકલ્યાણાર્થ પ્રત્યનુકૂળ જે જે સદાયારો વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયત કર્યા છે, તે સદાયારોનુ પ્રજાપરમ્પ, અનિતેન્દ્રિયતા, અપશ્રુતિ, અને પ્રમાદ કે ઉપેક્ષાના પરિત્યાગપૂર્વક સેવન થાય તો એ પ્રજાપરમ્પદાદિથી ચનારા સ્વૈર આહાર, વિહાર, પરદારગમન, પરસ્વદરણ્ય તેમજ વિશ્વાસ ધાતાદિ અનન્ત પતનના હેતુભૂત પાતકદોષથી દૂર રહી આચારવાન પુરુષ, ત્રિકાલદર્શી મહર્ષિએએ અનુમદ્ધ પુદ્ધિપૂર્વક દર્શાવેલા માર્ગ ઉપર ચાલતો હોવાથી યથામરકાર નિદા, કલા, ધન, ધર્મ, સુખ, સપતિ, અને કલત્ર પુત્ર મિત્રાદિ તેમજ અર્થિક અને આમુષ્મિક કલમ સમૃદ્ધિ મેળવી શકે છે સ્નાનાદિક અવશ્ય કર્તવ્ય પદ્ધતિ કરનાર પુરુષ બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો શૈવ શૈવ તમેગુણને રમેગુણપ્રધાન મનોહોરનો નાશ થવાથી મનોબળ, તેજસ્વિતા, આરામ્ય, અને જન્માશ્રુતિની સાથે આગ્નિનકુમુદથી અગ્નિ થઈ લોકમા સ્વપ્રતિ પૂન્યપુદ્ધિ મેળવી શકે છે, ને ઇતર વિશેષ નિત્ય, નૈમિત્તિક, અને ક્ષમ્ય સક્રમ કર્મ કરતો રહેતો પ્રાકૃતક્રમેજ્ઞાતિની સાથે પોતાની ઇષ્ટ કામનાઓ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુખથી મેળવી શકે છે અકાળી પુરુષ પોતાના અનેક જન્મોપાર્જિત મયવિશેષ અને આનંદુરને નષ્ટ કરતો કરતો નિત્યસત્ત્વચાત્રિ સપતિ મેળવી સાત્વિક અન્ત કરણદ્વારા આત્મિક દેવતાકની સાથે સાત્વિક અનુભવિચરિત મંગલ પ્રાપ્ત કરી વિસ્તૃત સર્વાત્મભાવથી આત્મ પુદ્ધિના નિસ્તારપૂર્વક સાત્વિક હૃદયવાગમશામા સાત્વિક અહમ્ભાવે સમસ્ત ચતુર્દશ ભુવનને તેમજ અમર્ય્ય ભૂત કે બાવિ ક્ષણાદિષ્ટિને અગાધિત પ્રત્યક્ષપણ્યે અનુભવી શકે છે તેમા વળી અષ્ટાંગયોગનો સહચાર હોય તો વિશ્વામિત્રવત્ નૃતન સંષ્ટિ નિર્માણનુ સામર્થ્ય પણ મેળવી શકે છે ચોક્કા કહીએ તો, આચાર તેમજ વિશ્વામિત્રવત્ નૃતન સંષ્ટિ નિર્માણનુ સામર્થ્ય પણ મેળવી શકે છે ચોક્કા કહીએ તો, આચાર ધર્મોત્કૃષ્ઠ વ્યાપાર હોવાથી જે જે વેદવિકિત ધર્મજન્યકૂળ છે તેમા તેમા ધર્મવત્ આચાર પણ અસાધારણ કારણ યદિ પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાની કિપાસપેક્ષ ધર્મ કરતા, એ ધર્મ કિપાર્ષ હોવાથી પ્રાશ્નિમાત્રનો વિશેષ ઉપકારક થાય છે.

આહિંસા રચના એકાગ્ર હોવા છતાં આર્થિક આચારસંસ્કૃતિના વિશેષાનુકૂળ આર્થિક-સાહકારના સ્વરૂપે યોગ્ય આચારસંસ્કૃતિનું સહમરણના ચિત્રાલેખન આવશ્યક જાણવાથી સહમરણના તે ચિત્રાલેખન કરવામાં આવે છે, જેનો યુગ્યથી વિદ્યર્થે સ્વીકાર કરશે એવી આશા છે.

આર્થ વેદિક આત્માર સંસ્કૃતિથી સંસ્કૃત આર્થ માતાપિતા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભતિસિદ્ધ વર્ણાશ્રમ બ્યવસ્થા પૂર્વક તેમજ રૂઢ થયેલા કુળઆચારપૂર્વક ધર્મસંસ્કૃતિથી સંસ્કૃત પોતાના કુમારો તથા કન્યાઓને ઉપવીત સંસ્કાર પહેના બ્યવરયોગિત ગૃહશિક્ષણ આપી ઉપાધનઅસ્કાર થયા પછી કુમારોને શરુકુળના કે પોતાના સંસ્થાનના સ્થપાએક્ષા વિદ્યાભયોભા, તેમજ કન્યાઓને વિવાહસંસ્કાર પહેલાંજ કન્યાક્રમોના પિતૃપક્ષના દહો પાસે તેમજ કુલવૃદ્ધઓ પાસે ગોક્ષી, અધિકાર પ્રમાણે વિવા, કળા મિત્રે ધ્રાતવ્યશ્રીમખાજ સંપાદન કરાવતાં દતા ધ્રાતવ્ય સર્વ આચરના તેમજ પ્રથમતથ પછીની વયનો મુખ્ય આધારસ્તત્ત હોવાથી તેનું પરિપાન કરનાર કુમાર કે કુમારિકા બળ, વીર્ય, તુટિ, પુષ્ટિની સાથે અધ્યુપસંપાદન તેમજ વેદવિદ્યા, શાસ્ત્ર, કળા મિત્રે યયોચિત સંપાદન કરી શકે છે તે પછી શુરવી આગામ્યુરક ઋતુનાત થઈ માતાપિતાના ગૃહપ્રતિ આવે છે ત્યારપછી માતાપિતા શાસ્ત્રાનુસાર વિવાહસંસ્કાર કરે છે. આ આચાર અનાદિ હોવાને લીધે અને આર્થ

જાતિમાં રૂઢ થવાને લીધે કુમાર કે કન્યા સંતોષપૂર્વક પરસ્પરનો મન, વચન, કર્મથી સ્વીકાર કરી સુખમાં કે દુઃખમાં આનંદપૂર્વક ભાગ લે છે; અને પરસ્પર અભિનતા સમજી પોતાના બાવિ વ્યવહારનું નિર્માણ કરી સ્વકીય ગૃહસ્થાશ્રમને ચરિતાર્થ કરે છે.

આ ગૃહસ્થાશ્રમ નિર્વર્ગ સાધવાનું મૂળ હોવાથી તેમજ અન્ય ત્રણ આશ્રમનો આશ્રય હોવાથી આશ્રમો પરસ્પર વિરોધી થઈ એક ધીમતની દ્વાનિ ન કરે તેવી રીતે ધર્મ, અર્થ, અને કામનાં સેવનપૂર્વક તેમાં અન્યારાધન, દેવાર્ચન, પિતૃપૂજન, અતિથિસત્કાર અને લૌકિક વ્યવહાર વિગેરે સર્વ વિદિત આશ્રમધર્મનું પરિપાકન દક્ષતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. સંસ્કારપદ્ધતિથી રૂઢ થયેલા આચારપૂર્વક તેમજ આયુર્વેદના નિયમાનુસાર રૂઢ સમચારદ્વારા પ્રત્યેકપતિ થતી હોવાથી તે દંદ, દીર્ઘાયુ, વીર્યવતી, ઓઞસ્વિની અને લાવણ્યાદિ શુભરૂપાદિયુક્ત, અને ધૃતિ પ્રમાણે જાતિવિશિષ્ટ તેમજ ધૈર્ય લૌપ્યાદિયુક્ત મેળવી શકાય છે. વ્યવહાર કે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ સધાતાં કાર્યોદ્ધાર ધર્મ અપાદન થઈ શકે છે. જિતેન્દ્રિયતાપૂર્વક વિનયાર્હિયુક્તપૂર્વક અતિથિસત્કાર થતો હોવાથી કુલપ્રિયતા, જાતિપ્રિયતા અને દેશપ્રિયતા મેળવી શકાય છે; અને લૌકપ્રિયતા મેળવવાથી સંપત્તિનું સહેલાઈથી સંપાદન થઈ શકે છે. અંપતિના મત્વાદિ સ્મૃત્યુક્ત વિભાગ પાડી તેનો ઉપયોગ કરવાનો આચાર હોવાથી સર્વ વ્યવહાર તેમજ અન્ય આક્રમિક ક્રમમાં તેમજ કુલ, જાતિ, કે દેશના કર્મમાં થયાસક્તિ સહાય આપી શકાય છે. આવાં દપતીનાં જોડાં પોતાનાં કુળ, જાતિ, કે દેશમાં સ્થાપાપાત્ર થઈ અમોઘ યશ અને કીર્તિ સંપાદન કરી આ જોડોક્ષમાર્ગ સ્વર્ગીય સુખ કરતા પછી અધિક સુખ ભોગવતાં હોવાથી સ્વર્ગમાં કાંઈ વિશેષતા હોય એમ માનતાં નથી. પરંતુ સ્વર્ગમાં જઈ પુણ્યક્ષય પછી અહિં આવતું પડતું હોવાથી તેને તુચ્છ માને છે; અને મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરી પરલોકનો માર્ગ સમજાવે છે. બાવિગતને પછી સુધારે છે. આચાર-સંસ્કૃતિથી રહિત હોતર જાતિનાં કુમાર, કુમારી સ્વૈરીપણના પવનથી અસ્પૃશ્યસુખવત્ અસ્થાને પડી, કે જુક્ષમાર્ગ વળગી રહી છેવટે ભૂમિ ઉપર પડી મનુષ્યજન્મ ધૂળમાં રેળે છે, તેમ આચારભાવિત આર્થજાતિમાં થતું નથી. ગૃહસ્થાશ્રમી ચિત્તશુદ્ધ્ય કરેલાં નિષ્કામ નિલાદિ કર્મવડે શુદ્ધચિત્ત થઈ જાણે સ્વ જિયે સ્વ એ પથનાનુસાર સંસારચક્રનો જન્મમરણાત્મક સ્વભાવ સમજી, જો ધેરાઅચાન થાય તો વેદશા પ્રમાણે અહિંથી વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપત્તિ સાધવા પાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જઈ શકે છે, અને ત્યાર પછી પરિપક્વ વૈરાગ્યસમાધિવાળો પુરુષ સંન્યાસાશ્રમમાં જઈ પરમહંસદશાદ્વાર કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

સર્વથા માયાનો પરિત્યાગ કરી અનન્યભાવથી જીવાવત્ પતિને અનુસરતી આ સતી આર્થધર્મપત્ની પછી પોતાના સતીવત્તા પ્રમાણથી જીવનુકતવત્ પ્રારબ્ધશેષ ભોગવી પતિસાધુભ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રથમથી શરીરપાત થયે હોય તો પતિની કૈવલ્યપ્રાપ્તિ પર્યન્ત સલલોકમાં રહી પતિ સાથે જ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ પતિનાં શરીરનો દૈવયોગ પ્રથમ પાત થાય, અને પ્રજન ન હોય કે હોવા છતાં તે સ્વવ્યવહારનિર્વાહ કરી શકે તેવી અવરથાવાળી હોય તો, અતિરૂઢમલ, અવ્યગિચરિત, દંદતમ અતુરાગથી અસુખ આસક્તિ-પૂર્વક પરલોકમાં પછી પતિનાં સુકૃતદૃષ્ટતામાં ભાગ લઈ પરિત્યાગી કરવા પુરુષ-પ્રકૃતિના સંબંધથી શુક્તિપર્યન્ત સહાય દેવા ચંદ્રકૌમુદીવત્ સહગમન કરે છે.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અભ્યુદય કે નિઝેયસ્ આદે વેદવિદિત-યાગાદિસાધ્ય સાધનક્રિયાકલાપ ધર્મ હોવાથી જ્યાંસુધી ધર્મનુકૂલ વ્યાપાર ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મના સ્વરૂપની સંપ્રાપ્તિ ન થતી હોવાથી પ્રથમ ગુણવત્તા તેની સ્વરૂપસ્થિતિમાં ઠરણુ ધર્મનુકૂલ વ્યાપાર હોવાથી અને તે આચારપદવાચ્ય હોવાને લીધે આ મત્વ-તરના સ્થાળી ભગવાન મનુજીએ આચારને પ્રથમ ધર્મ માન્યો છે. કહ્યું છે કે:

આચાર. પરમો ધર્મઃ શ્રુતુવાઃ સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા શુક્તો નિત્યં સ્વાદાત્મવાન દ્વિજઃ ॥

કુલ, જાતિ, જાતિ, દેશ, કે શોક સ્વધર્મ તથા સ્વાચારની રક્ષાથીજ દ્વંદ્વસાધન કરતાં સરલતા-પૂર્વક રૂઢ થએલી એકતાને લીધે પોતાની રક્ષા કરી શકે છે. એટલુંજ નહિ, પણ સ્વસ્વવર્ણ્યશ્રમ પ્રમાણે રૂઢ થએલા આચારને સ્વધર્મ સમજી પાળનારી આર્યજાતિને ધાર્મિક પ્રસંગોએ થતા કોરેશ કે વિરોધ અને તેથી થતી હાનિ ભોગવવી પડતી નથી; અને ખીજી પ્રજાને ષરપરના સદાચારથી પોતાથી બની શકે તેટલી સદાય પણ એકરસ થઈ આપી શકે છે. આવા પ્રસંગે આપણાં પ્રાચીન ઇતિહાસપુરાણોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દેશ વિદેશનો પરિવ્રજ તથા સંચાર વધવાથી તે તે દેશના આચારનો સંચાર થવા સંભવ ખરો. પરંતુ તે નવીન આચારો આપણા આચારોને બાધ ન કરે તેવા હોય અને આપણાં આર્યવંશને મહિન ન કરે તેવા હોય તેજ તેવા સામાન્ય આચારોનો સંચાર પરિક્ષાપૂર્વક થવા દેવો યોગ્ય છે. અન્યનાં અનુકરણ કરવા કરતાં અન્યને અનુકરણ થતું એમાં વિશેષ બુદ્ધિમત્તા ગણાય. ખાસ કરી ધાર્મિક તત્ત્વ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ આર્યજાતિને તેનાં પરિપાલન યોગ્યતાની સાથે અનુકરણપૂર્વક અર્પેલું હોવાથી ધાર્મિક વિપ્લવમાં તે આર્યજાતિ સમસ્ત સંસારને સ્વાભાવિક રીતે અનુકરણ છે. વળી આ ધાર્મિક સંપ્રદાય સર્વથી અધિક અને ખીજા કરતાં વિદ્યારણ અને ઈતરથી અલક્ષ્ય છે; અને જેના શિવાય ચાલતું સંસારના ભોત્તમપદાર્થો નિરર્થક છે એવા સુખ્ય ભોક્તા જીવનો સ્વેચ્છવિકાસ સમસ્ત નાનામાં નાનાં ધાર્મિક તત્ત્વોમાં પણ તિલકમાં તિલવત્ વ્યાપકરૂપે બરિશે છે; આરે માન વ્યાવહારિક ફરજ અને સામાન્ય નીતિરૂપમાં વ્યવસ્થિત અન્ય ધર્મમાં તેની દિશામાત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થવા સંભવ નથી.

સર્વશ્રેયસ્કર્મત આ વિષયમાં હેતુવાદ પણ અપેક્ષિત નથી; અને કરવાથી વિપયાન્તર પણ થાય. બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીએ તો આર્યપ્રજાની વિશિષ્ટતા દ્વંદ્વ ક્રિયાકુસલ સંસ્કૃત પ્રજાઓમાં ધર્મદ્વારાજ ટકી શકે તેમ છે. હુંમાં કહીએ તો ધર્મની રક્ષાથીજ આર્યપ્રજાનું રક્ષણ થઈ શકે. ધર્મનો નાશ થવાથી ધર્મપ્રાણ આર્યવ પણ તેની સાથેજ નાશ પામે એ સ્વાભાવિક છે. આત્મરક્ષા કરવી એ પ્રાણિમાત્રનો સ્વભાવ છે. આર્યજાતિ માટે સ્વધર્મરક્ષા શિશ્ય અક્રમરક્ષાનો કેઈ પણ ઉપાય સંભવિત કે ઈલ નથી. એવાજ હેતુથી મનુમહારાજ કહે છે કે:

ધર્મ એવ હવો દન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

વત્સાદ્રમૌ ન હન્તવ્યો મા નો ઘર્મો હતો ડવધીત્વ ॥

ધર્મની રક્ષામાં ત-મહાક આચારની રક્ષા પણ સ્વતઃ અનાભાસે થઈ જાય છે. આર્યપ્રજામાં આ બનેલું સંતાન અવિચ્છિન્ન બન્યું રહે અને તેના ઉપાય તરીકે આપણા મહર્ષિઓએ કલ્પેલાં ધર્મસ્થાન તથા વિદ્યાસ્થાન (સાંગેદ, પુરાણ, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, ગીતાંસા)નું શરૂપરપરથી અધ્યયન અને ભોધાનુસાર આચરણ અને દ્વંદ્વમાં તેનું પ્રચારણ કરવાની શક્તિ તેમજ મહાનીય મહર્ષિઓએ પોતાનાં ભવિષ્યંતાનનાં પરમકલ્યાણ માટે અમોઘ પરિશ્રમપુરઃસર ધર્મ તથા આચારનાં પરિપાલનાર્થ આચારાદિની સુવ્યવસ્થા કરી છે તેને અસ્તિત્વ કરવાનું મનોબળ ધર્મપ્રિય અને વિરુદ્ધસ્વરૂપ જાગવાનું પરમપુરુષોત્તમ નારાયણ પરમાત્મા આપી સ્વપ્રિય આર્યપ્રજાની સર્વસ રક્ષા કરે અને આર્યપ્રજા પોતાનું આર્યવ તેમની દ્વાથી સર્વથા જાળવે એવી શુભાર્થસાપૂર્વક પ્રીતિગવાનનાં યત્નક્રમણમાં અગતી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

તત્ત્વવિચાર

૫૬

(રાગ : માલ)

જીઓ તત્ત્વે વિચારી, દીસે મોશારી, છે સુખકારી, સદ્ગુરુચળ વિચાર(ટક)

અંતર ખોળે હોય અઝવાળું, ભાસી રહ્યો ભરપૂર;
રથામ સુંદર સદોદિત શોભે, ભાસી રહ્યું કે' નૂર રે. જીઓ.

અશુભ સશુભમાં અપ બિરાળે, નામરૂપ આધાર,
સર્વમાં વ્યાપક સૌથી ન્યારા, વાણી રહિત વિચાર રે. જીઓ.

દર્શન થાય ભવ હુઝ બાળે, કટે કર્મની ભળ;
અપૂર્વ આનંદ ઉઠે યતામાં, છટે આળ પંખાળ રે. જીઓ.

હૃદય મંદિરમાં રામ બિરાળે, વ્યાપક વિશ્વાધાર;
અવિચળપદ એ અખંડ ધામ, સ્વામી સર્વનહાર રે. જીઓ.

સદ્ગુરુ સાને જે નર સમજે, તેને દર્શન થાય;
ભવનું ભટકણુ રહે નહીં ને, સે'જે શાન્તિ સોહાય રે. જીઓ.

શિવ સનકાદિ ને પ્રહ્લાદિક, નારદ શારદ ચહાય;
નિર્વાણી વર્ણનમાં ન આવે, નિગમ નેતિ ગાય રે. જીઓ.

શાશ્વત સુખનું સ્થાન જ એ છે, પ્રાપ્ત વિરલાને થાય;
મુરતા જેની સ્વરૂપે સમાણી, તેને સૌ કોઈ ચહાય રે. જીઓ.

મૈત્ર ગ્રહી મારગે વળતાં, સે'જે સુધરે કામ;
નિગનંદ સ્વરૂપને પામે, કરીને બેસે કામ રે. જીઓ.

કૃષ્ણવચન પર રાખી બરોસો, વિચરે વિશ્વ મોઝાર;
માયાપાસમાં તે નહીં આવે, રહે હરિને આધાર રે. જીઓ.

કાલિદાસ સદ્ગુરુ કૃપાએ, જ્ઞાનગંગામાં ન્હાય;
કાશી કેદારમાં નામ હરિનું, લઇને પાવન થાય રે. જીઓ.

—કવિ કાલિદાસ ભગવાનદાસ ભાટીઆ

હિન્દુ ધર્મનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો

હિન્દુ એટલે હિન્દુસ્થાનનો નિવાસી જ નહિ, પરંતુ હિન્દુ ધર્મ પાળનારો અને હિન્દુ જાતિના જન્મેલો. મુસલમાન, પારસી, જાપાની, ખ્રિસ્તી, અગ્નેજ ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે હિન્દુ શબ્દ માન જાતિ કે ધર્મ કે સ્થાનનો વાચક નથી, પરંતુ એ શબ્દવડે જાતિ, ધર્મ અને નિવાસસ્થાન એ ત્રણેનો બોધ થાય છે.

હિન્દુ શબ્દની પેઠે હિન્દુ ધર્મ પણ આવે. વ્યાપક છે, બીજા બધા ધર્મો અમુક વ્યક્તિવિશેષને અવલંબીને રહેલા છે કાંઈકેટલે ન માને તે ખ્રિસ્તી થઈ શકે નહિ, બુદ્ધમા શ્રદ્ધા

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશાકર દવે
એમ એ

ન શાખનાર બૌદ્ધ ધર્મનો અનુયાયી ન થઈ શકે, મહમદ પયગમ્બર વગર ઉસ્માન ધર્મનો અભવ નહિ, તે પ્રભાણે હિન્દુ ધર્મ મેષ અમુક પયગમ્બર કે દ્રષ્ટા ઉપર જ આધાર રાખતો નથી તેમ જ બીજા ધર્મોની પેઠે હિન્દુ ધર્મનો મૂળ સ્થાપનાર કોણ તે પણ કહી શકાય એમ નથી.

વૈદિક સંસ્કૃત પરથી જેમ બધી આર્થ બાધાઓના મૂળની કલ્પના કરી શકાય છે તેમ વેદ ધર્મમા બીજા બધા ધર્મોના સ્વરૂપ સમાએલા દેખાય છે એકેશ્વરવાદ, અનેકેશ્વરવાદ, પ્રતીકોપાસના, નિર્ગુણ્ય ને અમર્તની ઉપાસના, યોગ, કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન ઇત્યાદિ અનેકાનેક વસ્તુઓ હિન્દુ ધર્મમા સમાવિષ્ટ થએલી છે. હિન્દુ ધર્મમા એક દેશનું દર્શન કરનાર તેની સર્વતોમુખી વ્યાપકતા જોઈ શકતો નથી. હિન્દુ ધર્મમા ક્રિયાપરાયણ પુરુષ માટે કર્મનો જગિસ માર્ગ છે, આર્દ્ર હૃદયવાળા માટે ભક્તિનો રસમાર્ગ છે અને ચિન્તનશીલને માટે જ્ઞાનનો ગિરિમાર્ગ છે જેને જે પન્થ રુચે તેનો સ્વીકાર કરે બિન બિન પન્થના એ પ્રવાગીઓ હિન્દુ ધર્મે નિર્દિષ્ટ કરેલા તીર્થયાત્રાના જ યાત્રાગુઓ છે.

ક્રિયા અને જ્ઞાન, આચાર અને નિયમ એ બંનેને હિન્દુધર્મે યથોચિત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અતીવ ગૃહ્યવણ્યભર્યા ને કઠાકૂટવાળા યજ્ઞના મિથ્યાનો કરતા બ્રાહ્મણોની પેઠે જ્ઞાનના ભગ્ન સમા ઉપનિષદો પણ હિન્દુધર્મના મુખ્ય અંગરૂપ છે. અહિન્દુથી તો સમજાય પણ નહિ એવી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આચારપ્રણાલિકાની સાથે સાથે જ બુદ્ધિવાદના સંસિધાને સતોષે એવી તર્કસરણિવાળા તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઉદય એમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બીજા દેશોની પેઠે હિન્દુસ્થાનમા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય ધર્મથી નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર રીતે થયો નથી આથી અહીં જ્ઞાનનો દીપ પોતાના ઓળા વડે ધર્મને ઢાળી દેનારો નહિ પણ તેના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારો નિવડ્યો છે, અને જ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સંધર્મીજ્ઞાન પ્રસંગે આવ્યા નથી.

હિન્દુધર્મની આખી આધ્યાર્વ્યનરજા વર્ણાશ્રમ વિભાગ પર રચામા આવી છે. સમાજના સ્વાસ્થ્ય ને સુવ્યવસ્થા માટે ચાર વર્ણ અને વ્યક્તિના કલ્યાણને માટે ચાર આશ્રમ અને તેના આચારાદિની યોજના કરવામા આવી છે. નિવાવ્યાસંગી, રાજનીતિકુશળ, વાણિજ્યનિશ્ચાર અને સેનાપરાયણ એના ચાર વર્ગ વગર

કોઈ પણ સુધારિત અને સુવ્યવસ્થિત સમાજ ચાલી શકે નહિ તેમજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં વિદ્યાર્થીની, ગૃહસ્થની અને પ્રવૃત્તિનાં લાગ કરી શાન્તિ શોધતા વાનગરથ કે મન્યામીની અવરથા કમશ આવેજ છે આ પ્રમાણે સમાજ તેમજ વ્યક્તિના સ્વાભાવિક અને સનાતન વિશાગો પાડી તે ૫૦ પોતાની આચાર-વ્યવસ્થાની રચના કરી હિન્દુધર્મે મમાજ ને વ્યક્તિ બંનેના કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવે છે

બન્ધનમાત્રથી છૂટતુ એ મનુષ્યનુ પન્મ ધ્યેય છે અને તેથી આ આચારશાસ્ત્રના બન્ધન પણ આખરે તો છોડવાના જ છે ચિત્તગુહિ યથા પછી શાની અથવા મન્યાસાને વર્ણશ્રમ વગેરેના બન્ધનો પાળવાની જરૂર રહેતી નથી હિન્દુધર્મમાં આચારના અનેમનેક બન્ધનો છતાં વિચાર હમેશા મુક્તિનો જ મખવાનો છે વર્ણશ્રમધર્મના જગિલ વનમાર્ગે થકને આખરે તો એવા પ્રદેશમાં જ જવાનું છે કે જ્યાં સ્વભાવ એજ સર્વત્ર છે અને જ્યાં કર્તવ્ય કે અકર્તવ્ય, પ્રિયિ કે નિરેધ કાર્થ મેટુ નથી

આ ઉપરાંત સહિષ્ણુતા, ઔદાર્ય એ હિન્દુધર્મનુ એક ખામ લક્ષણ છે મરીને મુસતમાન બનાવાય, સમાજની દ્રોમયારીને ખિત્તી બનાવાય, પણ અહિન્દુને હિન્દુ બનાવવાનુ કોઈ વિધાન નથી સ્વપર્મે વિષનં એય વરપર્મો મયાવહ એજ હિન્દુધર્મનો પરમ ઉદાર સિદ્ધાન્ત છે

વેને ન માનનાં મુકને દશવતારમાં મણ્યા છે, નિરીશ્વવાદી સાખ્ય ને જડવાદી ચાર્વાક મતને પણ સર્વદર્શનમથકમાં સ્થાન મળ્યુ છે બાકમાદ્ બાકમ ગચ્છેજ એવો સામાન્ય ન્યાય છતાં સવદેવ વિરજેત સવદેવ પ્રજેત એરી છૂટ પણ ખરી સામાન્યત જા પરિશ્રમે સચવાય એરી આચારમર્પાદ્યો, છતાં આપત્તિકાળમાં કલ્જ પ્રયત્ન વગર પળાવ એવો આધર્મ પણ વિહિત છે પન ને પાતકના સ્થગે સ્થગે બયસ્થાનો છતાં તેનું નિવાન્ય કરનારા પ્રાયશ્ચિત્તો પણ તેમ્યા જ છે આમ, કુદગતની પેકે, હિન્દુધર્મનુ સ્વરૂપ અનેક જાતના વૈચિત્ર્યોથી ભરેલુ ને અજાણ્યાને મજમવી ને ગૂચરી નાખે એવુ છતાં જાણમરને મારે તો સરળ ને સુખમ છે

‘જે માણસ દિહસ્તાનમાં દિહકુળમાં જન્મીને વેડ-પરિવારે મરોને ધર્મ મયરે માને, જે માણસ સત્ય અદિ સાધિ પાષ યમોને વિરે મજા રાખે અને તે યજ્ઞસાધિ પાળે, જે શાલુસ આત્મા છે, પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે, તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સમારમાં અનેક યાનિમાં આવ ન કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે અને મોક્ષ એજ પન્મ પુરુષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ અને જો રૂતને માને તે દિહ છે”

—શ્રીકૃત ગાધીજી (ગાંધી ચિંતન બા. ૨, ધર્મ, પૃ ૮૫)

આ નિયમોને ચાર ધર્મ, ‘સનાતન ધર્મ’, ‘સનાતન વૈદિક ધર્મ’ અથવા ‘હિન્દુ ધર્મ’ જે સખ્દોને વ્યય મુનિ રમ્પતિ પુજાનુ આદિ શાસ્ત્રોત્તિ સનાતન ધર્મ એવો યશે, અને સનાતનધર્મનુ કથી અથવા હિન્દુ એ રા દેશે અર્થે સનાતન ધર્મને માન નાર અને તેને યથાસાધિ અનુસરનાર એવો યશે

—સનાતન વૈદિક ધર્મ નસા

ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રેરક શક્તિ

શ્રી. પ્રસન્નવદન છબીદારામ દીક્ષિત

શક્તિ છે, તેને પરમાત્માની શક્તિ જાણુની વળી દશમા અધ્યાયના ૪૧મા શ્લોકમા એજ ગીતાપરિપદમા કહ્યું છે કે જે જે કાઈ નિમૂતિનાગુ સત્ત્વ યા પ્રકાશમય તત્ત્વ છે, તેને મહારા તેજના આશમાથી સમુદ્ભવ થયેલું સમગ્રલુ મનન, સ્થિરચિન્તન, ખગિશીયન વગેરે સાધનોદ્વારા પરિત્રાણ કરવાનું એ સ્વયંપ્રકાશ દેવને વિષે અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે. 'ઈન્દ્ર જ્ઞાતવે એ ધાતુપરથી હધિર શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે અને વેદમા ખણુ કહ્યું છે કે 'સચિતા વૈ પ્રસવાનામીષ્ટે।' ગીતામા પણ ૨૫૯જ ઉચ્ચેખ છે કે 'બહુ સર્વસ્ય પ્રમથો મયા સર્વ પ્રવર્તતે।' વળી ૧૮મા અધ્યાયના ૬૧મા શ્લોકમા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન ! પ્રાણીમાત્રના હૃદયને વિષે હધર વસંતલા છે અને પોતાની દૈવી, દુરત્યયા અને શુભમયી એવા વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવનારી માયાવડે યત્નવત્ દોરી સત્યાના પૂતળાની જેમ તેમને પોતપોતાના કર્તવ્યપ્રદેશને વિષે પ્રેરે છે. પરમાત્માએ નના નના અવતાર ધારણ કરીને પણ એજ કાર્ય સાધ્યું છે. એ ઈષ્ટ હેતુને સાધના પુરતુ લીલાવિધાન તેજ અનતાર-કાર્ય ખીજ શબ્દોમા કહીએ તો સરકારી કર્તવ્યપરાયણ આદર્શમય જીવનની શિક્ષા દીક્ષાને સ્વાતુલવરસિક પદાર્થમાઠ પૂરો પાડવા ખાતર પ્રભુએ અનેક અવતાર ધારણ કર્યા છે 'સ્વ રૂપ પ્રતિરૂપો વમુવ' એ મત્રમા મત્તવેદમા એ અવતાર-કાર્યની મીમાસા કરતા સ્પષ્ટ વિવેચન કર્યું છે કે પરમાત્મા પોતાની અનાદિ પ્રકૃતિસિદ્ધ શક્તિરૂપ દૈવી શુભમયી દુરત્યયા માયાવડે બિન્ન બિન્ન રૂપ ધારણ કરી ઈષ્ટ હેતુને સાધે છે પરમાત્માની ચિત્ત શક્તિ તે એજ સૂચનો પ્રકાશ જેમ સૂર્યથી જૂદો નથી તેમ પરમાત્માની એ દિવ્ય શક્તિ-પ્રકૃતિ-પણુ તેમનાથી ભિન્ન નથી પુરૂષ અને પ્રકૃતિના આસ્થેષે જ જગતને જન્માવ્યું છે.

પરમાત્માની એ દૈવી દુરત્યયા શુભમયી માયારૂપ ચિત્તશક્તિ વિવેકી સુદ મનુષ્યોને વિષે સાત્ત્વિક યુદ્ધિરૂપે આલિખીત થયો છે 'કૃતચિયા હૃદયેષુ યા વુદ્ધિ' એજ સમ્પન્નશતીમા સ્પષ્ટ કર્યું છે એજ અર્થમા અન્યત્ર કહ્યું છે કે 'મેધાગિ દેવી વિદિતાચિલ્લજ્ઞાસ્રવા' આર્યસંસ્કૃતિની એ અગ્રોત્તર શક્તિ તે એ વેદાદિ સન્નિવૃત્તના દિવ્ય જ્ઞાનથી તેજસ્વી બનેલી યુદ્ધિ આપણા ઋષિમુનીઓએ ઈષ્ટોપામનાદ્વારા સ્થિરચિન્તન અને સૂક્ષ્મ ધ્યાનવડે એ પ્રામાદિક જ્ઞાન REVELATION પ્રાપ્ત કર્યું છે ધર્મમા આપણી મુખ્ય જ્ઞાનના યત્રની

સુધિના મગણ કાળમા જ્યા લા કેવળ અમત્ અને અધકાર વ્યાપી રહ્યા હતા સ્વયંપ્રકાશ સર્વશક્તિમાન સન્નિવૃત્ત જગત્ચિન્તા પ્રકટ થયા અને અસત્માથી સન્ જન્મ્યુ અધકારમાથી પ્રકાશનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. સ્વયં-પ્રકાશ આદિસને વિષે જે પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે, તેજ હધ છે, પ્રજાપતિ છે અને સાક્ષાન્ જ્ઞાત પણ તેજ છે, એમ શ્રુતિ બગવતી કહે છે 'યમેતમાદિત્યે પુરુષ વેદવન્તે સ દગ્ધ' સ પ્રજાપતિ વદ્યુદ્યોતિ।' ગીતાના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા શ્લોકમા પ્રતિપાન કરનામા આન્યુ છે કે જગત્ માત્રને પ્રકાશ, પ્રેરણાદિકના પ્રદાનરૂઝે તેજસ્વી બનાવનારી જે દિવ્ય

છે અને યજ્ઞક્રિયાની અધિગતી તથા ઈર્ષવે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા દ્રવ્યના આધનરૂપ અને કર્તાના માનસને પાવન કરનારી દેવી મસ્તકની છે એમ સમજેલા મૂળ ૧, અધ્યાય ૧ ના ૬૫મા વર્ણના ૧૦ માં મત્રમા પ્રતિ પાદન કર્યું છે. ૧૨મા મત્રમા નિશ્ચય સ્પષ્ટીકરણ કરતા બજા-ચુ છે કે ક્રિય અને સત્ વચનોની અર્થાત્ વેદવતીના વચનોની પ્રેણા કરનારી તેમજ સદ્બુદ્ધિને સ્ફુરનારી સસ્તકની દેવીએ એ યજ્ઞને ધારણ કર્યું છે. વાક્યમની અધિગતી મસ્તકની એના માટે જ મનુષ્યમાત્રને વિશેષ બીજાને ગર્ભિત રહેતી બૃહદ મસ્તકની ભાવનાઓને અકુરિત કરી તેની જ્ઞાતસક્રિય મહત્વામય્યોને ઉત્તેજિત કરે છે, અને પ્રાણિના પુત્રીન પથની પ્રેરક શિખા તહેનો સન્ધ્યા સિમ્બ આનીને આ મોહારની ગુરુકિલી-દુર્ભચારી-બદ્ધા વિના રહેતી નથી કેમકે એ મત્રવાળી સસ્તકની દેવી અપ્રમ્ત તોવા જ્ઞાન એનું સરમપણુ (સ્મયુક્તત્વ અને શ્રેયત્વ) વિચારે પડતી દેવી નથી મરોપરના અર્થમા પણ એ જ્ઞાનના મરોવરવાળી દેવી અમૃતપાત્રી પ્રાપ્તિ મારીને મનુષ્ય જન્મની સાર્થમતા હસ્તામન્ય મિદ્ધ કરવે છે 'વિચવાત્ત્રમદ્યુતે' એમ શ્રુતિ કહે છે અન્તિમ પુરુષજ મોક્ષની દ્વાબી બક્ષી શરે અધમા બીજા સન્દેશા કરીએ તો દુષ્ક શોદા ક્રેશમાથી મુક્ત કરીને નિર્લય બનાવી શરે, તેનું નામ જ નિવા 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' શોધના સ્થાન હજારે છે બધાના કાર્ત્ત સેશ છે, પરંતુ તે માન્ય થતો આત્મ અનુભવજ્ઞ જ્ઞાની મનુષ્યને આધિન કરતા નથી, એમ મહાભારતમરે મ્હુ છે એ જ્ઞાનના જેનું પવિત્ર પણુ બીજુ કાર્ત્ત નથી અને તેનાથી વચિત થનારો ઉદાર પણુ મનિ છે 'ત્વેજ્ઞાનામુક્તિ' આર્થ મસ્તકની એ મત્રોત્થાનો 'PEN RULES THE BOARD' 'KNOWLEDGE IS POWER' વગેરે વચનોના પાશ્વસ મસ્તકીએ પશુ પડશે પાડશે છે ભારતીય મસ્તકની ચેરક શક્તિ તે આવા જીવનસમક્રિય બૃહદ દિવ્ય જ્ઞાનની દ્વાબી કરનારી મનુષ્યની અન્તિમ્ય બુદ્ધિને ઉજાગર કરનારી સસ્તકની દેવી છે આસ્તિક્ય બુદ્ધિ એને જ શ્રદ્ધા 'શ્રદ્ધા સત્ત્વ ધીચતે ચલ્યા સા શ્રદ્ધા' એવી એની બ્યુત્પતિ પપુ ભાગતીય સંસ્કૃતિની એ દિવ્ય ગ્રેગ મનિને વિશે આપણી ભમિભાવમરી પૂજ્યબુદ્ધિ ઉપજાવી મટે તેમ છે સમજેલા ૧૦મા મત્રમા આમા અન્યાયના નવમા વર્ણમા પાત્ર મરોજાએ એ શ્રદ્ધાના માત્રમ્યના ગુરુજ્ઞાન કરવામા આન્યા છે અને એ જ નર્મના મોથા મત્રમા વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતા મ્હુ છે કે દેવો યજ્ઞમાનો અને મનુષ્યો વામુથી રહિત થકને શ્રદ્ધા દેવીને ઉપામે છે સમજા મનુષ્યો આત્મિક મંત્ર યુક્ત ક્રિયાવડે શ્રદ્ધાને બળે છે ક્રાત્યુએ શ્રદ્ધાન્વિત મનુષ્યને અતુન સમૃદ્ધિ તેમજ સમન પ્રગથની મિદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ શરે છે ત્યારે શ્રદ્ધા એ વસ્તુનું શુ છે? આ અમારું અને મિથ્યા અમારના નિશ્ચાપણને મટાડનાગ મિથિયો છે મદગત સમક્રિય થીયુત ગોવર્ધનરામ બાહ્યએ પણુ બીજોના અમરમર મન્દેશા મર્મિન રીતે એ શ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય એમ ભામે છે -

યેના માન યેના જેના દેખાતા મૂર્ધ મુધેના હામ્યાસપ મળવને અવગણના પામેના, દ્રવ્યદીન દશાગીન દબીન અનસ્તેત્વની શાપી પુગાગીઓની હજારે વર્ષથી નિર્મળ નદીઓ પેરે વહેતી આનંદી મ્યાઓના રમમા ચચુપાન યજ્ઞથી સૌનામદેવી ધર્મમર્મી ચાહતી (મ મ્મનિય, ભા ૧ પૂ ૨૬૨-૩)

શાસન નિરેશી સંસ્કૃતિથી મોખાએ દેવીના હવ જા પણુ આપણી પ્રાચીન મંસ્કૃતિએ સચોટ અસર ઉપગમીને તેને ધર્મમરમરી બનાવના માડી છે મેક્ષમર જેવા પચાસ પડિતો આપણી ભારતીય મસ્કૃતિથી એટલા તો મુગ્ય થઈ ગયા હતા કે તેમજે હિંદુમા કરી જ મ થા છુ મ્મનની ઈન્દ્ર પ્રદર્શિત કરી હતી રોપનહોત જેવા જર્મી નિર્મળોએ હિંદુની સંસ્કૃતિને વિના મમ્યે સર્વત્ર હતી છે એના મારેજ અસારે દર્મન નિર્ધારિત મોમા મસ્કૃતના અભ્યાસ પાળ સર્વિજે હક્ક અપાય છે 'શાસ્ત્રમુદ્ય એકેકેમીના નામે એળખાતી જર્મન યુનિવર્સિટીને વિશે બા તીય મસ્કૃતિનો અ્યે પ્રચાર કરવાના દેવુથી આમ હિંદુઓ હિંદુમુદ્ય નામે મર્યા બોધવા આતી છે મં જોન જુરેદિ પોતાની અમસ્કૃતિઓમા

ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખકંઠે યશોગાન ગાયા છે. નસુમના આપણા વિવેકાનંદ અને સ્વામી ગમતીદે અમેરિકા આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોને ભારતની સંસ્કૃતિના ઉત્કૃષ્ટ ગૌરવની ભુરજી લગાડી મનમુગ્ધ કરી દીધા હતા. અમેરિકન ગ્રેડેસર ડૉ. કમીન્સે અમદાવાદ ખાને પ્રેમાભાઈ દોલમા આપેલા પોતાના પ્રમાણશાથી જાહેર વ્યાખ્યાનમાં અમેરિકામાં હાન્યા હિન્દની મસ્કૃતિનો પ્રચાર થઈ રહેલ હોનાર્તુ સ્પષ્ટતાથી નિખાલમપણે સૂચન કર્યું હતું એ મુ. સૂચને છે. ભારતના પર ભૌતિક વિજય મેળનારી પાશ્ચાત્ય પ્રજા પણ આત્મારે પરાભવ પામેલા દેશની સંસ્કૃતિનો જીવાઈ છે. રોમનોએ ગ્રીસને જીત્યા, ઘસલની શૃષ્પયામાં તેમને નડ્યા પરતુ ગ્રીક મસ્કૃતિએ રોમન હલ્લને જીત્યુ. ગ્રીસ વિજેતા રોમનોએ ગ્રીક મસ્કૃતિનું શ્રેષ્ઠ ઓપ્લી હદ સુધી સ્વીકાર્યું હતું કે પરાજીત ગ્રીક પ્રજાની મસ્કૃતિના તેઓ અનુયાયી બન્યા હતા. આપણા ટ્રેલોક નવશિક્ષિતો પણ મહોટે ભાગે એમ માને છે કે નિદેશી મસ્કૃતિ વગર ભારતનો જન્યારો નથી પણ મસ્કૃતિનું ઘસલ એ જોવી તેની યુનામી મનોદશા ગણાય નહિ. હિંદના સુવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર પ્રફુલ્લચંદ્ર શેરે કાઠોર ખાતે ગંગેની પુનતમલય પરિપદના પ્રમુખપદેથી હામ્લ કરી હતી કે સસ્કૃતિનો પરાજય એ મોટામાં મોટો પરાજય છે. માટે હિંદની મસ્કૃતિને હલ્લપિ કુરાક અને આશમને વસ થઈ તુચ્છકારી કાઢશે નહિ. સાક્ષરવર્ષ શીયુત ગોવર્દનરામભાઈએ પણ મુરોપીય મસ્કૃતિનો વ્યામોહ વિમસનવા નીચેના હલ્લમાંથી શખ્દોના એજ આશયનો આસરકારક રીતે પકડ્યો પાઓ છે —

“આજકાલના જુવાનો સહનશીલતાને ઘસલ ગણે છે, પરવિચારને વરા થવામાં શૈર્ષીનતા ગણે છે, પોતાના તરફ પ્રમાણેજ આપવાની સ્વતંત્રતા રોધે છે, મનની વાત બહાર કાઢવામાં અને એને સાક્ષર કરવામાં વીરલ માને છે, અનુભવને હસે છે, નિષ્ઠિતને ધિક્કારે છે અને વૃદ્ધાચારને મુદ્ર કપે છે.”
“અમતુષ્ટ વૃત્તિ એ સર્વ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું મૂળ છે.”

પાશ્ચાત્ય પ્રજાની મસ્કૃતિ અર્ધદમ્બ મસ્કૃતિ હેઈ ‘દૃષ્ટિમર્ધાદાના જેવી જ ફળપરપગ દેખાડે છે’ કારણકે શીયુત મનસુખરામ ત્રિપાઠીના શખ્દોમાં કહીએ તો ‘તેમની સંસ્કૃતિએ આપો મહદર્શક થઈ શમી નથી અને એજ કારણને લીધે તે અમતુષ્ટવૃત્તિ જન્માવે છે. આર્થ સસ્કૃતિનું ઉત્કૃષ્ટ રહસ્ય ગમે જીતર્પા નિના પાશ્ચાત્ય મસ્કૃતિનું ઘસલ દૂર થઈ શકે નહિ. પાશ્ચાત્ય મસ્કૃતિનું ઘસલ દૂર થયા વિના માનવ જન્મનો છદ હેવું-દેવી સપત્તિ સપદન મરવાનો-તે માધી શકાય નહિ. ભારતીય મસ્કૃતિના ઉકારક તત્વજાનને નિરે અટલ થકા એજ એ ઉત્કૃષ્ટ મસ્કૃતિની પ્રેરમ્શકિત છે. એજ નિયમશક્તિથી વિભૂરિત થઈને અનંક મહાપુરુષોએ અને સતોએ જીનજીતે ઉલ્લાસ અનુભવી અનેક નરનારીઓને મરમરી અને ઉન્નત દેની જીવનની ધન્યારપતા હસામલકનત્ પ્રતીત કરાવી છે.

War is no longer a struggle between military forces. It is the clash of cultures.

—HUGENT READ

ભક્તિ સંગ્રહાયનું જૂનું સાહિત્ય.

જી

શ્રી. જોહાસાલ ગોવર્દનદાસ શાહ
એમ એ.

વેદાક્ષ ધર્મ અગર સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર, બેઠકનો ભાગ જ્ઞાન અને ઉપરિતન અગર છત્રવિભાગ ભક્તિ છે ક્રમ અને જ્ઞાન માટે વિપુલ માહિત્ય મળી આવે છે. ભક્તિના સાહિત્યમાં પુરાણો, તથા ભક્ત કરિઓની વાણીનો સમાવેશ થાય છે. છતાં ભક્તિનું શાસ્ત્રીય રીતે નિરૂપણ કરનાર ગ્રામીન ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રિયનું 'ભક્તિસૂત્ર' અને નારદનું 'ભક્તિસૂત્ર' મનાય છે. નારદસૂત્રોનું અગ્રેજી ભાષાન્તર મી ઈ ટી સ્ટર્ડેન્સે સ્વામી વિવેકાનંદની સહાયતાથી કર્યું છે, અને શાસ્ત્રિય ભક્તિસૂત્રોનું શ્રી જનુનાથ અન્નસુદરે

કર્યું છે, અને તે બંધાવમાં જેસોરમાં આવેલી હિન્દુપત્રિકા એપ્રિલ તરફથી ઈ સ. ૧૮૯૮માં પ્રકટ થયું છે. ડૉ. બેરેન્ડાઇને ઈ સ ૧૮૯૧માં બીબ્લીઓથીકા ઈન્ડીયામાં પણ તેને છપવ્યું છે શાસ્ત્રિયની સરણી અદ્વૈત અનુસાર છે, જો કે ભક્તની અમુક કક્ષાએ દ્વૈતની જરૂર વે જણાવે છે નારદ ભક્તિસૂત્રમાં દ્વૈતવાદની સરણી સ્વીકારાઈ છે. શાસ્ત્રિયના ભક્તિસૂત્ર ઉપર સ્વામીજીનું ભાષ્ય પણ છે. વલ્લભપ્રદાય તરફથી પણ આ ભાષ્યની એક આદિતિ વૈષ્ણવ પરિવ્રત તરફથી બહાર પડવામાં આવી છે, તેમાં મુરલીધર દાસની એક દીક્ષા પણ છે. શાસ્ત્રિય ભક્તિસૂત્રોમાં એકદરે ૯૯ સૂત્રો છે. તે સૂત્રો ત્રણ અધ્યાયમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. દરેક અધ્યાયના બન્ને આદિકો ક્રમાં છે કુલ્યે ત્રણ અધ્યાય અને ૭ આદિકો છે. દરેક આદિકમાં સૂત્રની મધ્યમાં ત્રિયે પ્રમણે છે

અધ્યાય.	આદિક	સૂત્ર મધ્યા.	
૧	{ ૧ ૨	૯ ૧૭	કુલ ૯૯.
૨	{ ૧ ૨	૨૯ ૨૮	
૩	{ ૧ ૨	૮ ૮	

નારદ ભક્તિસૂત્રમાં એકદરે ૮૪ સૂત્રો છે શાસ્ત્રિય અને નારદ ભક્તિસૂત્રો ભગવદ્ગીતાના આર રૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્રેત્યેક સ્થળે ગીતાનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે આથી આ ઉભય ભગવદ્ગીતાના પછીના કાળમાં રચાયા હો, એવું અનુમાન આવણે કરી શકીએ. શાસ્ત્રિય એન ભક્તિ-સૂત્રોના રચનાર છે, તેનો પુરાવો આવણે નારદ ભક્તિસૂત્રના ૧૮માં સૂત્રમાંથી મળી આવે છે ત્યાં કેવાક ભક્તિવાચ્યના નામ આપ્યા છે, એમાં શાસ્ત્રિયનું પણ નામ છે શાસ્ત્રિય પણ જાણીતાવાદ ગીતાર્થ પ્રણયિતાવાદ એ સૂ. ૨૩માં ગીતા શબ્દનો ઉલ્લેખ કરે છે, તેથી શાસ્ત્રિય ગીતાના પંડી છે, તે નિર્વિવાદ છે અર્થાત્ કાવનિર્ણયના કમ પ્રમાણે આવણે ગીતાને પ્રથમ મૂકીશું, શાસ્ત્રિયસૂત્ર ત્યાં પંડી અને નારદસૂત્ર ત્યાર પછી હશે આ લેખમાં એ બન્ને ભક્તિસૂત્રોને પરસ્પર સંબંધિતવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બન્નેમાં લગભગ એકજ પ્રકારના વિચાર છે છતાં તેનાં લિપિ પ્રતિપદન કરવામાં કાંઈક ફેર

ભક્તિના ફલથી ગૌણ છે. ૧૨ પ્રેમ, રાગ હોવાથી હોય નથી. જેમ ઉત્તમ પુરુષનો મંગ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ હલકાઓની સાથેના ત્યજના જેવો છે, તેમ પ્રભુ ઉત્તમ હોવાથી તેમની સાથેની ભક્તિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ૧૩-૧૪ પ્રેમ એ કર્મ, ગાન અને યોગ કરતાં પણ અધિક છે. (વદેવ કર્મજ્ઞાનિયોગિયમ્ વાધિવયસાદ્યાત) ૧૫-૧૬ મદ્દા અને પ્રેમ એ બે જૂનાં છે. ૧૭ દસ ઉપનિષદ અને તત્ત્વપ્રત્યાહિ અલ્લક્ષ્યનું પ્રયોજન ભક્તિના ઉપદેશ માટે છે. ૨-૧-૧ યુદ્ધિ એટલે ભગવાનના શુભનું, સ્વરૂપનું, મહુર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન; તેનું કારણ શરણુગમન છે. ફલની પ્રાપ્તિ સુખી સાધનને અનુસરવાં જેમકે યોગ્યા નીકળે ત્યાં સુધી ધંગેર ખાંડવી. ૨. સાધનરૂપ ભક્તિનાં અંગો વેદાંત, દયા વિગેરે છે. તે પણ ફલપર્યંત સિદ્ધ કરવાં આવશ્યક છે. ૩-૫ કાશ્યપ કહે છે કે ભગવાનનું સત્યતાન એટલે તેમના અર્થર્થોદિ શુભેનું જ્ઞાન. આદરાયણ ધર્મી સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેજ એ જ્ઞાન એમ કહે છે. શાશ્વિત્ય ઉપવશ્ય તે હોવું જોઈએ, એમ જણાવે છે. ૬. ભગવાન એ શુભી ધર્મી છે, તેમ શુભ ધર્મરૂપ છે. માટે ભગવાનના ધર્મ અને ધર્મસ્વરૂપમાં તારતમ્ય બેવું નહિ. ૭-૮ શ્રવણ રહેલા વેદાદિ ૭ શુભો, શ્રવ ભગવાનના અંશ હોવાથી વ્યાખ્યાનિક છે. ૯-૧૦ ભગવાનનું અર્થર્થ નિલસિદ્ધ ન છે. ૧૧. શ્રવે ભગવાનથી વિભિન્ન અંશરૂપ છે, તો પણ ભગવાદિગ્યથી પ્રકૃતિને વશ બને છે. તેથીજ તેમને બંધ અને સર્ગ છે. છતાં શ્રવનું ચિત્તસ્વરૂપ અવિકૃત છે. ૧૨ શ્રવેને ભગવાનનોજ આધાર છે, છતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિના આધારવાળા શ્રવે કહેવાય છે. ૧૩ બંધાયેલા શ્રવેના નિષ્પન્ના ભગવાન અને માયા એ બન્ને છે. ૧૪ ચૈત્યા એટલે ભગવાનની શક્તિ અથાન રાધા અને ચિન્ હરિ આ બે સિવાય શ્રવેને માટે ઇતર સેવ્ય નથી. ૧૫ રાધા અને કૃષ્ણ હંમેશાં મેળોગ મંગલજ છે, સર્વેત્ર વ્યાપક છે (યુક્તોઽઽઽઽઽઽ ઈમમરીયત) ૧૬ ‘મધુરિતિ’ શબ્દથી જોખખાનું ભગવાનમાયાસંસ્કૃત વસ્તુ મિથ્યા નથી. કારણ કે તે ભગવાનની રહિત છે. (શક્તિવાદાનૃત વેદાદિ) ૧૭ જેમ કૌલિક પ્રેમનું અનુમાન રાગાંત્ર વિગેરે લક્ષણોથી જણાય છે, તેમ પ્રભુ તરફના પ્રેમના પરિપાકનું અનુમાન લક્ષણોથી જણાવું ‘તારવિગ્નિવિ ગમ્યા લોકવિક્ષિપ્ત્યઃ’ ૧૮-૨૦ પરમખ્યાન લક્ષણો-મેઘાન, બદુમાન, પ્રાતિવિરહ, ઇતરવિચ્છિન્ન, મહિઆપ્યાતિ, તર્ક્યપ્રણયધારણ, લલીપ્ત્ય, સર્વત્કાવ, અપ્રાતિકૃત્ય વિગેરે છે. દેવાદિ એ ભક્તિનાં લક્ષણ નથી. ૨૧ ભગવાનનાં જન્મકર્મ દિવ્ય જણાવાં. ૨૨-૨૩ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કરુણાથીજ છે. ૨૪ વિમુક્તિ રૂપ અલ્પાદિ દેવો પરભક્તિના વિષય નથી, ફક્ત ભગવાનજ છે. ૨૫ છૂત અને રાજસેવાનો ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રતિષેધ હોવાથી સમસેવા પરમાત્માની ભક્તિનો વિષય નથી. ૨૬-૨૭ વાસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ આકાર માત્ર રૂપથીજ ક્ષત્રિય છે. વસ્તુતઃ તો તે પરબ્રહ્મ છે. માટે તેમની ભક્તિ કરવી. ૨-૨-૧ ભક્તિ ૨૯ એજ પ્રમાણે વામનાદિ અવતારોમાં ભગવદ્વરૂપ સિદ્ધ હોય, તો તેમની ભક્તિ કરવી. ૨-૨-૧ ભક્તિ બે પ્રકારની છે-સિદ્ધરૂપા અને સાધનરૂપા. સાધનરૂપા એ ગૌણ છે, અને સિદ્ધરૂપા એ મુખ્ય છે. ૨-૩ કીર્તન પણ પરભક્તિનું સાધક છે. તેમજ શ્રવણચિંતન અને પ્રણામાદિ પણ પ્રયોજન છે. ૪ સાધનભક્તિ જ્ઞાનને પવિત્ર બનાવે છે. ૫ કેટલાક ગૌણભક્તિથી ભગવાન પ્રાપ્તિરૂપ ફલની અધિકતા છે, એમ જણાવે છે. ૬-૭ જૈમિનિનું કહેવું એવું છે કે હરિના નામવડે હરિમાં પરભક્તિ વિનાપ્રયત્ને સિદ્ધ થાય છે. ૮ ઇષ્વરની પ્રસન્નતા માટે કેઈ પણ એક ઉપાય મળી આવે, તો તે બળવાન સમજાયો. ‘દૈવર તુષ્ટ્યે ઈકોઽપિ વલો’ ૯ અર્પણ ભક્તિથી પુણ્યપાપથી ચનાગં બંધની નિવૃત્તિરૂપી ફળ મળે છે. ૧૦ ધ્યાન માટેનો નિયમ તો બાનનામાં સુગમતા થાય તે માટે કહે છે. યાનનિયમસ્તુ દૃષ્ટોઽકર્માતઃ ૧૧ મશાનો વાક્યામાં જે યજન કરવું છે, તે કર્મ માર્ગથી તકિ પણ અવલર્યા. પાવનજ પણ પ્રભુના પાદોદ્ગની ભાવનાથી લેવું. ૧૩-૧૪ ભગવાનને સમર્પેલી વસ્તુને પ્રસાદ તરીકેજ લેવી. ૧૫ ભગવાનને પત્ર પુષ્પાદિનું દાન આપવાનું કરવું છે, એટલે તેમને તે વસ્તુઓનું સમર્પણ કરવું, અર્ચન પ્રેમથી અર્પવું. ૧૬ યત્ન, દાન, તપમ્ વગેરે સત્કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી અને તે પરભક્તિના અંતરંગ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રપન્નસાધ્ય. કર્મજન્ય ભક્તિમાં પ્રણામાદિ ગૌણ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭ આર્ત, અર્થની ઇચ્છાવાળો, અને નિરાશુ એ ત્રણ ભગવાનનું ભજન કરે છે.

આ ત્રણ પ્રકારના ભગ્નો તે ગૌણ ભક્તિ-રાણા છે ૧૮-૧૯ કસચિત્ પાપનો મોલવ હોય, તો તેને કર્મ માર્ગત પ્રાયશ્ચિત કરવાતું હોતુ નથી ૨૦ ભક્તના અધિમરને ચોખ સ્વાર્થણ કર્તન, પ્રણામ વગેરે પાપનો નાશ કરે છે ૨૧ ભગવાનકર્તન એ કર્મનું અગ છે છતા સાધન છે જેમ આમરનો સર્વની સાથે મયોગ છે, તેમ તે જૂદ પણ છે તે રીતે ૨૨ ભક્તિનો અધિકાર સર્વને છે કિંગત દણ યનન પ્રસિદ્ધ, પુ કસ વગેરે કોપિણુ નતિ જોનો અધિમર ધરાવે છે ૨૩ જેમની ભક્તિ પરિપક્વ થયેલી નથી, તેઓ પણ કેવળ કર્તન પ્રણામ કરે, તો તેઓ પણ અક્ષય સોકમા જાય છે ૨૪ ભગન્દ ભક્તિ જોન મર્મમા મેન છે ૨૫ સાધન ભક્તિ-રાણાને પણ પુનર્ન-મ નથી ૨૬ મહાપાપીઓનો પણ સ્મરણુ કર્તન-નાદિક ભક્તિમા અધિકાર છે ૨૭ ૨૮ એમનતભાવ જોન પરમમ્તિ છે ૩-૧ ૧ નડ અને જીનનો ભગવાન સાથે અબેદ છે ૨ માયા એ ભગવાનની મક્તિ છે અને તે ભગવાનને અધીન હોય છે ૩ ભગવાન વ્યાપક છે અને જીન અણુ છે માટે ભગવાન સેન્ય છે ૪-૫ જીવ જગતનું મરણુ નથી રિચિત જગતની રચના પ્રાણુ ધારી જીનના સમ પથી થઈ શકે નહિ ૬ તમામ આનહના ઘટા હરિ છે સર્વ સાધનો એમની લીનાના નિમિત્ત રૂપે છે ૭ સર્વ ફલના ઘટા શ્રીહરિ છે જલમસ્માદ્ વાદરાવળો વૃટલાત ૮ જગતના સર્જનાર પ્રભુ છે તેમ તેના પ્રત્ય કુનારા પણ તેજ છે આથી પરભક્તિના નિત્ય પ્રભુજ છે ૩ ૨-૧ હરિ સાથે જીવેતુ અપ્ય અસાશી ભારથીજ અતિમિદ્ધ છે જે નાનાન દેખાય છે તે ઉપાધિ છે ૨ સયોગ મંથને લક્ષનેજ નિત્ય સિદ્ધ જીવ અને પરમાત્માનુ ઐય છે સ્વરૂપ મમવને લધિ નહિ ૩ યતુત જીવન સ્વરૂપ દોરહિત છે દેહાધ્યાસ વગેરે વિમર તો જીવને વરતુત નથી, પણ દરણુની પ્રકૃતિના નિકારથી છે ૪-૫ ભગવાનમા એકાન્ત ભક્તિ થાય અને તેથી અનાત્મમા આત્મકુદિનો લય થાય, ત્યારેજ અચત ક્ષુભ ભગવાનપિરિષ ક્ષુભ મગે છે ૬ ભક્તિના અભાવેજ અસાર હોય છે, અત્તાનથી નહિ સજ્જિતિસ્થિરવામમત્તિ સ્વાતાન્ત્રાત્ત તારણાકિને ૭ જીવના ત્રણ નેત્રો-વેદરૂપ શબ્દ, લિંગ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ આમા શબ્દ અનાદિક છે અને લિંગ અને પ્રત્યક્ષ લોકિક છે ૮ ભક્તિ વડેજ પરમાન્દ રૂપ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે

હવે આપણે નારદ ભક્તિસૂત્રોનો સાર જોઈએ

નારદ ભક્તિ સૂત્રો—સૂ. ૧ ભક્તિની દ્યાસાનો વિચાર કરો છે સૂ. ૨ ભક્તિની વ્યાખ્યા આપી છે તેને પરમપ્રેમહણ કહી છે સૂ. ૩ ભક્તિ એટલે અમૃતસ્વરૂપા સૂ. ૪ ભક્તિથી ભક્ત સિદ્ધ, અમૃત અને તૃપ્ત, બને છે સૂ. ૫ ખરો ભક્ત તે હૃદયજો, શોધ, દેષ વગેરેથી મુક્ત હોય છે સૂ. ૬ ભક્તિની અમર વર્ણવી છે ભક્ત તે ભક્તિમા મત 'સ્તપ્ધ' અને આભારામ' બને છે સૂ. ૭ લૌકિક કામનાઓથી ભક્તિતુ વૈનક્ષ્ય દેખાય છે 'ભક્તિ' એ 'કામાયમાના નહિ પણ નિરોધરૂપ છે સૂ. ૮ નિરોધ એટલે શુ તે આદિ જણાવ્યું છે મોકવેદવાપારસ્ય યાવ એનું નામ નિરોધ સૂ. ૯ નિરોધમા અન-વરા', અને 'તદ્વિરોધિવૃદ્ધાલીનતા' એ બે લક્ષણો ખાસ હોવા જોઈએ સૂ. ૧૦ 'અન-વરા' એટલે 'અયાપ્રવાળા લાગ ૧' સૂ. ૧૧ સત્ ૮મા જણાવેલી ઉત્તમીનતા આદિમા સ્પષ્ટ કરે છે સૂ. ૧૨ હૃદયમા શક્તિ યથા પધી શક્તિમા નિયમોને અનુસરવાતુ કરે છે સૂ. ૧૩ શક્તિને શા માટે અનુમરવા તેતુ કારણ આપે છે જે શક્તિને અનુમરવામા ન આવે તો નતિમ્ અને આધ્યાત્મિક અધોગતિ થાય છે સૂ. ૧૪ શાન્ત અને તો ખન્ને એક મ્હાત્મા છે સૂ. ૧૫ ભક્તિના લક્ષણો મળથી આદિથી જૂદા જૂદા મતો શર થાય છે સૂ. ૧૬ પરાયણનો મત આપો છે તેમના મતે હૃદયની ઉત્સાહથી ઉપામવા કરી તેનું નામ ભક્તિ સૂ. ૧૭ ગર્જનો મત રોકે છે તેમના મતે હૃદયના ગાહાત્મ્ય અને કર્તિમા ભક્તિને રચિ થાય ત્યારે ભક્તિ થઈ એમ મ્હોવાય સૂ. ૧૮ શાકિલના અભિપ્રાય પ્રમાણુ અખિન હૃદયની પૂર્ણ કે ક્યા એ કેવળ ભક્તિ નથી પણ આત્મરતિ જોન ખરી ભક્તિ છે સૂ. ૧૯ નારદનો મત

આપે છે. ભક્તિ એટલે ‘તદર્પિતાલિલાવતતા’ ઈશ્વરમાં તમામ કાર્યો અર્પનાં, તેનું નામ ભક્તિ. સૂ. ૨૦-૨૧ પોતાના મતના સમર્થનમાં નારદ અહિયાં દર્શાવે આપે છે. ગોપીઓએ તેમનાં બધાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પ્યાં હતાં. સૂ. ૨૨-૨૪ ઈશ્વરની ભક્તિમાં કેવળ પ્રેમ ન જોઈએ, પણ પ્રેમ સાથે ઈશ્વરના મોહાભ્યંતરું જ્ઞાન પણ જોઈએ. સૂ. ૨૫ કર્મ તથા જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. સૂ. ૨૬ ભક્તિ ફલરૂપ છે. અર્થાત્ તે જાતેજ તેનું ફલ છે, માટે ભક્તિ બીજા સાધનો કરતાં અધિક છે. સૂ. ૨૭ ભક્તિમાં અભિમાન હોતું નથી અને દૈન્ય હોય છે, માટે તે અધિક છે. સૂ. ૨૮ કેટલાકે જ્ઞાનને ભક્તિનું સાધન કહે છે, તેમના મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. સૂ. ૨૯ કેટલાકે જ્ઞાન અને ભક્તિને એકબીજાને અધીન જણાવે છે. સૂ. ૩૦-૩૨ નારદનો મત આ જાણ્યતમાં આપે છે. તે ભક્તિને સ્વતંત્ર માને છે. ભક્તિ જ્ઞાને અધીન નથી. તે જાતેજ ફલરૂપ છે. સૂ. ૩૩ મોક્ષની કામનાવાળાએ ભક્તિ મેળવવી જોઈએ. સૂ. ૩૪ ભક્તિનાં સાધનો જણાવે છે. સૂ. ૩૫ ‘વિષયસાગ’ અને ‘મંગલસાગ’ એ ભક્તિનું પ્રથમ સાધન છે. સૂ. ૩૬-૩૭ ‘અવ્યાજ્ઞાન ભજન’ એ ભક્તિનું બીજું લક્ષણ છે. તેની સાથે ‘ભગવદ્ગુણ-શ્રવણ કીર્તન’ હોતું જોઈએ. સૂ. ૩૮ ભક્તિ એ મહત્વપૂર્ણ અગર ‘ભગવદ્કૃપા’થી પ્રાપ્ત થાય છે. સૂ. ૩૯-૪૦ મહાભંમ દુર્લભ, અગમ્ય અને અગોચર છે, પણ પ્રભુની કૃપાથી તે મળી શકે છે. સૂ. ૪૧ ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચે અપેક્ષા છે. સૂ. ૪૨ આ સત્રમાં જીવોએ ભક્તિજન મેળવવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. સૂ. ૪૩-૪૪ દુઃસંગનો ત્યાગ થવો જોઈએ. સૂ. ૪૫ કામ ક્રોધ વગેરે વર્જવા જોઈએ. સૂ. ૪૬ અહિંયાં માયાને ક્ષણ તરીકે જાણ છે, એ પ્રથમ પૂછ્યો છે; તેનો ઉત્તર એ આપે છે કે જે સંગનો ત્યાગ કરે છે અને મહાનુભાવીઓની સંગતિ કરે છે, અને જે સ્વાર્થ અગર અહમ્કારથી દૂર છે, તેજ માયાને તરીકે જાણ છે. સૂ. ૪૭ માયાને તરીકે જાણના વિશેષ ગુણો આપે છે. (૧) વિદિક્તસ્થાવરસેવા (૨) લોકવચ્ચાન્મુલ્લનમ્ (૩) નૈષ્ઠ્યગુણમ્ (૪) યોગસેમ્ભવમ્. સૂ. ૪૮ સૂ. ૪૯માં જે ગુણો આપ્યા તેમાં નિમિત્તા અહિંયાં ઉમેરે છે:- (૫) કર્મકલ્પવાળા, (૬) વર્મસંન્યાસ (૭) નિર્દ્વંદ્વતા. સૂ. ૪૯ ઈશ્વર માટેના અવિચિત્ક્રમનુસાર અગર પ્રેમ માટે વેદસંન્યાસની જરૂર છે. સૂ. ૫૦ ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળો માણસ જાતે મોક્ષ મેળવે છે અને બીજાઓને મોક્ષ આપાવે છે. સૂ. ૫૧-૫૨ ઈશ્વર તરફનો પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તે જણાવે છે. તે અનિર્વાચ્ય હોય છે. મૂરો માણસ જેમ દોષ વસ્તુનો અસ્વાદ કરે, પણ તેનું વર્ણન કરી શકે નહિ, તેમ પ્રકારનો તે હોવો જોઈએ (મૂલાસ્વાદનવત્) સૂ. ૫૩ પ્રભુનો પ્રેમ યોગ્ય પાત્રમાં તેની મેળે પ્રકટ થાય છે. તેને માટે પ્રપન્ન કરવો પડતો નથી. સૂ. ૫૪-૫૫ ભક્તિ એ નિર્ગુણ હોવી જોઈએ. તેનો પ્રેમ પ્રવળ તથા અસ્પૃશ્ય હોવો જોઈએ. સૂ. ૫૬ જાણ ભક્તિને જણાવે છે. તે સત્ય, રજઃ અને તમ. એ ત્રણ ગુણને અનુસરીને સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક હોય છે. અગર આર્ત, અર્થાર્થી અને જ્ઞાતિ એ ત્રણ પ્રકારના ભજોને અનુસરીને હોય છે. સૂ. ૫૯ ભક્તિ એ સ્વયંભૂ છે, તથા અનુભવરૂપ છે. સૂ. ૬૦ ઈશ્વરની ભક્તિ તે શાન્તિ અને પરમાનંદરૂપ છે. સૂ. ૬૧ ભક્તિપરાયણ ભક્ત પોતાનાં લૌકિક કાર્યો કરે છે તેથી તેને લોકહાનિનો પ્રસંગ નથી. તેનાં બધાં કાર્યો તે ઈશ્વરને અર્પાને જ કરે છે. આથી તેમાં તેની આસક્તિ હોતી નથી. સૂ. ૬૨ લોકવ્યવહાર ભક્તે સ્વપ્રવાની જરૂર નથી. ખાત્ર કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સૂ. ૬૩ સ્ત્રીઓ, દ્રવ્યો અને નારીતકો વિષેની વાતોને ભક્તોએ સંભળવી નહિ. સૂ. ૬૪ ભક્તે અભિમાન અને દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જાણ ભક્તિથી નહિ પણ પરભક્તિથી જ જીવની કૃતાર્થતા છે. સૂ. ૬૭-૬૮ તમામ પ્રકારના ભક્તોમાં એકાન્તિનઃ એ મુખ્ય છે. આ ભક્તોને ભક્તિની દ્રષ્ટામાં ચોખ્ખા ખડાં થાય છે, શરીર કષ્ટ છે, આંખમાંથી અશ્રુની ધાગઝા વહે છે અને દંડ ગદગદિત થાય છે. સૂ. ૬૯ એકાન્તી ભક્ત સર્વને પવિત્ર જાનાવે છે. સૂ. ૯૦-૯૧ એકાન્તી ભક્તો પ્રભુમાં જ તપસ હોય છે. સૂ. ૯૨-૯૩ ભક્તિમાં

કાષ્ટપિણુ મેદ હોય નહિ તમામ મનુષ્યો ઈશ્વરના ના પુત્રો છે. તમામને ભક્તિ દુગ્ધાનો અધિકાર છે. સુ. ૭૪ ભક્તિમા તકે અગર જીલ્લે અ્યાન નથી. જીલ્લે ભક્તિની પ્રગતિને અવરોધે છે. મંપૂર્ણ સ્વાત્માર્પણ એજ ભક્તિ છે. તે જીલ્લે અનુદૂળ બનતી નથી. સુ. ૭૫-૭૬ તકથી ઈશ્વરમા આપણી શ્રદ્ધાને ડગાવવી નહિ ભક્તિ સિના શાએનો અભ્યાસ કરવો અને તેમા જાણવેલી રીતિ પ્રમાણે જીવન બતાવવું મુ. ૭૭ જીવનની અડધી ફાણને પણ નકામી નહિ ગાળતા ભક્તિ કરવામા ગાળતી મુ. ૭૮-૭૯ ભક્તે આદિમા, સત્ય, શૈલ્ય, દયા, આનંદકય અને ખીમ જીલ્લે આપ્યરવા અને ઈશ્વરમા મંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. તેમ દરેક સમયે હૃદયથી તેમનુ જ જાળવ કરવું. સુ. ૮૦-૮૧ બ્યારે ભક્તિ પૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે, ત્યારે પ્રજુ જાતે ભક્તની પામે પ્રકટ થાય છે, અને તેને દર્શન આપીને અનુભવ કરાવે છે. સુ. ૮૨ ભક્તિની ૧૧ અવસ્થાઓ છે (૧) શુભાદાતાસક્તિ (૨) રૂપાસક્તિ (૩) પૂર્ણસક્તિ (૪) રમરણસક્તિ (૫) દાસ્યાસક્તિ (૬) સખ્યાસક્તિ (૭) વાત્સલ્યાસક્તિ (૮) કાન્તાસક્તિ (૯) આત્મનિવેદનાસક્તિ (૧૦) તત્ત્વયામકિતિ (૧૧) પરમવિરહાસક્તિ સુ. ૮૩ નાગ્દ પોતે જાણવેલા વિચારની પ્રુષ્ટિમા કુમાર, વ્યામ શુક, આરિસલ્ય, ગર્ગ, વિપ્લુ, રૌદ્રિલ્ય, શેષ, ઉદ્ધવ, વશિષ્ઠિ, બલિ, હંતુમાન, ટ્રિભીરાણુ અને ખીમજોના દાખવા આપે છે સુ. ૮૪ આ છેલ્લા સૂત્રમા આ શસ્ત્રની ફલશ્રુતિ છે. જે આ શાસ્ત્રમા વિશ્વાસ રાખવો, તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે અને તે પોતાના મનોગ્ધે સિદ્ધ કરશે. આ ફલશ્રુતિથી અન્યની પૂર્ણાંતિ થાય છે

ઉપરના સત્રોમાથી નીચેનો મુખ્ય માર તારવી શકાય

- (૧) ભક્તિ એટલે ઈશ્વરમા પરમ અનુરાગ.
- (૨) ભક્તિ જાતેજ મોક્ષરૂપ છે
- (૩) ઈશ્વરમાજ ભક્તિ તેનું નામ ભક્તિ, દેવતાઓમા કે મનુષ્યોમા ભક્તિ તે નહિ.
- (૪) ભક્તિ નિર્ગુણ, અવિનિષ્કલ, અને અનન્યભાવવાળી હોતી જોઈએ.
- (૫) પ્રભુભક્તને પ્રભુનો પ્રેમજ જોઈએ તે મિવાય ખીમું કશું નહિ, એ પ્રેમ એજ જોનો મોક્ષ
- (૬) વિપવલાગ, લોકમંગ ત્યાગ, અવ્યાદ્ય ભજન, કામકોષાદિનો પરજન્ય, અર્હિસા, સત્ય, તપ, દયા આસ્તિક્ય વિગેરે જીલ્લે બ્યારે ભક્તમા દેખા દે છે, ત્યારેજ ભક્તિ ઉદય પામી, એમ કહી શકાય.
- (૭) ભક્તિનો અર્થ નિરોધ છે અર્થાત્ લોકવેદના વ્યાપારનો પણ ત્યાગ.
- (૮) ભક્તને લોકવ્યવહાર લજવાની જરૂર નથી. તેના ફળને લજવું જોઈએ.
- (૯) સર્વસમર્થજી એ ભક્તિનું પરમ જીવણ છે.
- (૧૦) ભક્તિનો અનુભવ બ્યારે થાય છે ત્યારે લૌકિક પ્રેમની માફકજ ભક્તને થાય છે તે હૃદયમા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે, તથા વૌમાયાદિ અનુભવોને પણ પ્રકટાવે છે.
- (૧૧) ભક્તિરસનો આગ્વાદ બ્યારે ભક્ત કરે છે, ત્યારે તે તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી જેમ મંગો સાકર ખાત, તેની માફક તે ભક્તિરસનું પાન કર્યે જાય છે.
- (૧૨) ભક્તિમા વિવચની ગધ સરખી હોતી જોઈએ નહિ

આ જાને ભક્તિરસનો જાને જાગમર મનન કરવામા આવે, તો ભક્તિવિષયમા જે જે શકાઓ આજકાલ ધણાંઓને થાય છે, તે દૂર થઈ શકે આ લેખ વાચકમંદુઓને ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવામા ઉપયુક્ત થાય એ આશાથી લખવામા આવ્યો છે. જેટલે અંગે તે ઉપયુક્તના સિદ્ધ થાય, એટલે અંશેજ ૬ મહત્તી ફાલ્ગુના મંજુ છુ.

પૂજનીય ધર્મપ્રાણ પંડિત શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડ નાં સંસ્મરણોનો સંચય

શ્રી. શાસ્ત્રી ત્રિભુવનશંકર શર્મા

પરમપૂજ્ય મહર્ષિદેવ શીયુત પડિતપ્રવર લક્ષ્મણ
શાસ્ત્રીજીના મળના અનેક આચાર્યો, વિદ્વાનો અને
મદ્ગૃહસ્થો ધણુ બધુ છે તેવા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વારૂપની
બાબતમાં વધુ શુ જણાવવાનું હોય ? તેઓશ્રીના ઉત્સાહ,
ધર્મપગથણતા, કર્તવ્યનિષ્ઠ, આદર્શ, સ્નેહાળપણુ હત્યાદિ તેમના
પરિચિતગુણને સુવિદિત હતા,

પૂજ્યશ્રીનું વર્તન ધણુ જ માદુ હતું ગ્રહેનાના મકાનમાં પાટઉપર તેમજ તાકા અને આગુબાણુ
શાસ્ત્રીના પુસ્તકો, ખેસવા અને શયન માટે માદ્દી ગેતગઠ-મધ્યાન્હે એકવખત દિનમાં બોજન અને માગરે
કલાચિત્ માન દૂધ લેતા હતા

દિનચર્યામાં, શાસ્ત્રપઠન, ગાનગેન્ટ કોરેજ અને પોનાના મકાન ઉપર પશુ હાત્રેને અધ્યયન, અગર
ઘાઘ નિદ્રાન પધાત્રેના હોય, તેમની માથે શાસ્ત્રચર્યા-ધર્મચર્યા કરતા જ બેનામાં આવતા હતા પોનાનો
અબાવ સરવ અને મ્નેહાળ હોનાથી હન્ગેઈ અગ્નિ તેઓશ્રીના પાંદિત્ય અને સદ્ગુણોના લાભ લેતી હતી.

સ્વર્ગત પૂજ્ય શાસ્ત્રીજીને અનેક વિદ્વાનો ગમ્મ મહારામ્મઓ સાથે પ્રેમ હતો તેમાં અમલ્લવાદના
સુપ્રસિદ્ધ પડિતપ્રવર પૂજ્યશ્રી રામકૃષ્ણ હર્ષજી શાસ્ત્રીજી પણ હતા. અમલ્લવાદના સ્વર્ગન શેઠ મીનુભાઈ
માધવનાન બેરોનેના પ્રથમ પુત્રી જીવતીકામેના લગ્ન પ્રમગે કાશિના પડિતોને પણ આમનનાશુ આપી
બોનાના હતા તેમાં પૂ પડિતશ્રી બપદેવ મિશ્રજી તથા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પડિત પૂ હાથીભાઈ શાસ્ત્રીજી
અને પૂ લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજી વિગેરે હતા તે સમરે માર્ત્યચર્યાના પ્રથમ અનર્જનીય આનન્દપ્રદ થયો હતો
અને પૂજ્યવર લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજીનું પાંદિત્ય અને સદ્ગુરો સભામાં જણુમાં આ પ્રમગ બાદ પૂ. લક્ષ્મણ-
શાસ્ત્રીજી તથા પૂ રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીનો પ્રેમ વધતો ગયો

આના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના ચરિત્રોના અનગ ગ્રન્થો બનાવ પડે તો બરિખના છાત્રદંડને તેમથી
ધણુ શિખવાનું મગે અને ધાર્મિક જનમમ હને ધણુ જણુવા જેનું મળતા મુન્દ ધર્મમાવના જાગૃત થાય.

શ્રી. નગીનદાસ પુરપોત્તમદાસ સધવી
ધર્મ આર્ત

પરમ પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડ ત્રિયે આરક અથ
પ્રમ્દ કવાનુ ગુમ કાર્ય શ્રી મૂરત સનાતન વૈદિક ધર્મ
મગા તથા સનાતન ધર્મ ગિદ્યાણુ અંજળના પ્રવધથી મોગચેતી
સનાતન ધર્મનાનીઓની જાહેર અમાએ નિશ્ચિત મુંદુ છે
મન્દુઆરકમાં બલ્લગેશ્વરી શાસ્ત્રીજીના સમારકમાં તેઓશ્રીની
સાથે મારે જે પરિચય છે અને તેઓશ્રી પ્રત્યે મ. ૧ ૨૨
કરણુમાં જે અનાનારણુ પૂજ્યમાન છે તેમજ તેઓશ્રીએ વર્ણપ્રમધર્મના પુનાદાનાં દિંદુનને

પુનર્જનન સિદ્ધ કરવાને જે અભિલ હારતીય ગ્રાહણ મહામંત્રેયન અને વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંધ જેવાં અદિતીય અસાધ્ય કાર્યો ખાર પાઝ્યાં છે તે સર્વથી આર્પણ પામેલ માર અંત કરણ શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી સમારક ધન્યમા આ પુષ્પની પાખડીરૂપ લેખ વિનમ્રભાવે અર્પણ કરવાને ગ્રેગય છે.

પરમ પૂજ્ય શ્રી શાસ્ત્રીજી સાથે મારો મળધ મંવત ૧૯૭૫થી થયો અને તેઓશ્રીની સાથે ભારતવર્ષની ધાર્મિક પડતીના સંબંધે ગભીર મત્રણા તેજ વર્ષમા શ્રી કાશીજીમા કરવાને પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો હતો એક જાહેર વ્યાખ્યાનમા કાશીના અગ્રગણ્ય પડિતોને આ લેખકે જે વિનતી કરી હતી તે પૈકી પદ્મદર્શનાચાર્ય પડિત શ્રી પદ્મનાભશાસ્ત્રી વગેરેએ હાર્દિક સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ત્યારબાદ પૂજ્ય શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજીને તેઓશ્રીના મગન ઉપર મળતા આ લેખકે પોતાના આરાયો અને બાની પરિણામો વિશે પોતાનું અંન કરણ નિવેદન કર્યું. ત્યારે પ્રતિભાના કોઈ અચિન્ત્ય ચમત્કારથી શાસ્ત્રીજીને દેશની વર્તમાન ધાર્મિક અનનતિ અને તેના બાવી પરિણામો વિશે અસાધારણ સાક્ષાત્કાર થયો હતો એમ તેઓશ્રીએ આ લેખકને ધણા ઉત્સાહપૂર્વક જણાવ્યું. તેઓશ્રીને ખાની ચર્ધ કે ફેટલાક જનો પ્રાચીન પદ્ધતિવાળા પડિતોને અને શાસ્ત્રીઓને પોતાના હથિયારરૂપ બનાવી સનાતન ધર્મિઓના પૈસા સનાતન ધર્મને નામે એકઠા કરી તે પૈસાનો ઉપયોગ સનાતનધર્મની જ હાનિ કરવામા ફરે છે તે પ્રમાણે હવે વિરોધ ચાલુ ન નોંધ્યો પરંતુ શાસ્ત્રીઓએ અને પડિતોએ તેમજ સનાતન ધર્માવલ્લી પ્રજાએ સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મનું રક્ષણ અને પ્રચાર કરવાનું કામ સ્વાવલંબી બની પોતાના જ હાથે કરવાની હવે અનિવાર્ય જરૂર છે. તે જ દિવસે પરમ પૂજ્ય હૃદિનિશ્ચયી શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજીએ સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ચોડા દિવસમા તે નિશ્ચય અમલમા મૂક્યો, તથા તે નિશ્ચય પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું શરૂ કર્યું વર્ષો લગી કઠ્ઠપણ ધાધવ વિના અરિરત ધર્મપૂર્વક અને સતન પ્રપલ્લથી એ કાર્ય ઉવટે અભિય હારતવર્ષીય ગ્રાહણ મહામંત્રેયનના આકારમા પરિણત થયું.

પૂજ્ય શાસ્ત્રીજીની પ્રતિજ્ઞા અને અસાધારણ લાગવગથી તેમજ તેઓશ્રીની કર્તવ્યનિપુણતા અને અદિતીય ધર્મનિશ્ચયી તેઓશ્રીની સાથે પડિતધુરંધર શ્રી પંચાનન તર્કસ્ત્ર વગેરે સમર્થ મહાપુરુષો સાહાય્યમા કટિબદ્ધ થયા અને મહામંત્રેયનનું કાર્ય કેડુ યશસ્વી અને પ્રભાવશાળી નિવડ્યું તે જગજાહેર છે સનાતન ધર્મના વિરોધીઓ પણ જોઈ તે ચક્રિત ચર્ધ ગયા

આ મહામંત્રેયનનો સમારક આવો વિજયશાળી થવામા કોઈ વિઘ્નોનો અભાવ નહોતો. સનાતન હિન્દુધર્મનુયાયીઓની સખ્યા એટલી તો વિશાળ છે કે તેમા છત્તાડ, જાપાન, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, ફ્રાન્સ, સ્પેઈન, ડેનમાર્ક વગેરે દેશોની પ્રજાઓની સખ્યા માણીમા મણુની પેટે સમાઈ જાય તેમાં વળી વિવિધ સપ્રદાયો, દરેકનો ખ્યાલ અને તાબ ન્યારો, તેમા વળી ઈંગ્રેજી બણુવા અને શુદ્ધ પુરાણા ખ્યાલવાળાઓના મતનુ કોઈ અધિકારિક વૈચિત્ર્ય, તેમા પણ વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની આસક્તિથી વ્યગ્રોહ પામેલાં મનુષ્યોના કદામહોની કહિણુતા આ વગેરે નિમ્નોના અનેક ક્ષાણાબતર કસણો હોવા છતા પણ પૂજ્ય શ્રીશાસ્ત્રીજીની વ્યવહારનિપુણતા, ધર્મનિન, ન્યાયપ્રીણુતા અને અનન્ય સૌજન્યથી ગ્રાહણ મહામંત્રેયનનો મહાસાગર જેવો મહાન સમારક મહર્ષિ અગત્યની પેટે શ્રી શાસ્ત્રીજીએ ચાગળામાજ પરિસમાપ્તિપર્યંત ધારણ કરી રાખ્યો ને પરમ યશસ્વી બનાવ્યો આ કાર્યમા ચક્રિકૃપ શાસ્ત્રીજીનું જે અનિર્વચનીય પરાક્રમ અને ચૈશ્વર્ય આ લેખકના પ્રત્યક્ષ અનુભવમા છે તેનું વર્ણન કયમ કે જીભથી ચર્ધ શકે તેમ નથી એટલું જ જણાવી આ લેખક શાન્તિ પામે છે.

પૂજ્ય શાસ્ત્રીજીને આ લેખકે જનારસમા એક વખત ધર્મની વર્તમાન સથિતિ ફેટલી બધકર છે તે વિશે ચિનાગ આપના કનુ હતું કે આભારે જે કે હિંદુ કહેવાતી દરેક વ્યક્તિ પોતાને હિંદુ તરીકે ખાની એક પ્રકારનું અભિમાન બતાવે છે તો પણ અત્યારે હિંદુઓની ધાર્મિક મનોવ્શા એવી તો નિપાતને પામી છે

કે ભાતીમા સારા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થને કન્યા આપવા લેવાના પ્રમગે એની તો બધાનકે ભવિત-વતા જણાશે કે આ તે અમે હિંદુ સાથે લગ્ન-વ્યવહારમા ઉતરીએ છીએ કે કોઈ ઈતર સાથે આ વખતે શાસ્ત્રીજીને પણ આ લેખકના એ કથનમા અજાણ થઈ હતી અને અન્ય સામાન્ય ધર્મોચારથી પુરૂષો નિર્ભયતા માને છે તેમ માનતા હતા કે એમ છેક હિંદુપણ ધર્મવ્રત યદ્યપિ બધા એ સકષ નથી પરંતુ તેઓથી પોતાના એક નિકટના બંધુની કન્યાને માટે વર શોધવાનો પ્રમગ આભો અને તેઓથી પોતાના અમય વતનમા વરની શોધ માટે અમા ત્યા તેઓથી સાગ ધાર્મિક ગણતા જાતિજનોમા તખાસ કરતા એમ અનુભવવામા આવ્યું કે ને કે વૃદ્ધો બધાએ ધર્મિષ્ઠ હતા તો પણ તેમના છેકરએ અને યુવકો નિકટ આચારવાળા થઈ ગયેના માનમ પજા ને વૃદ્ધોના આચાર વિચાર તરફ જોઈને તેમના છેકરએને કન્યાદાન આપવામા આવે તો પણ પરિણામ તો એવો જ થાય તેમ હતું કે જાણે કન્યાને યશ અથવા ધેનુ કુળમા જ આપી હોય આ સ્થિતિ જોઈને ધર્મપ્રાણ શાસ્ત્રીજી તો રોમાળ પડા થઈ ગયા કે બ્યારે બ્રાહ્મણમા આ સ્થિતિ છે તો હિંદુ વર્ગોની તો વાત જ શી કરી ? હિન્દુત્વને ઉચાળા ભરવાને કાઈ વિગેર વિધન થાય એમ નથી । આ વાતી પ્રજા શાસ્ત્રીજીને હસ્તામનકવન જણાતા તેઓથીએ નિશ્ચય કર્યો કે વર્ણાશ્રમના પુનર્જીવન માટે પ્રાણુન્ત પ્રયત્ન કરવો પોતે તો ને કાને ગયા હતા તે કામ બહુ પ્રયત્ન સતોપમારક રીતે પાર પાડ્યું પણ બ્યારે પાંડા તેઓથી કાલીમા પડાઈ ત્યારે આ લેખકને મળતું થતા તેઓથીએ મૃત્યુ કે “સંધરીશ તમારા કહેવાનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, હવે અમે વર્ણાશ્રમ સંધ સ્થાપીને વૈદિક સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવામા અમાક સર્વેવ હેમવાને માટે નિશ્ચય કર્યો છે અને પણ ખીજ બધાઓના શાસ્ત્રીઓની પેઠે નિર્મય હતા પણ હવે અમને બારતપ્રમ્મનો ખરો ભય સમજાયો છે” આ લેખકે કહ્યું “આને હું બારતવર્ધનો વાતવ બાગોદય મળુ છું, આપના પ્રયત્નમા સેવક તરીકે હું પણ આપની સાથે જ છું” ત્યાર પછી ધર્મપ્રાણ શાસ્ત્રીજીએ ને પરમ તપશ્વર્થી તેમજ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંધને સ્થાપવામા અને પ્રચારવામા ને અસાધ્યસ્થ પગકમ કર્યું છે તે તો આપણે સાંચે પ્રત્યક્ષ જોયું છે ધર્મપ્રાણ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના શરીરની પણ દરકાર કરી વિના અપ્રતિકૃત પ્રયત્ન કર્યો છે અને અતે પોતાના પરમ પતિત દેહની અડકુતિ આ ધર્મવતમા આપી છે હિન્દુપ્રજાનું ભારી ગમેતેમ હેમ, જગન્નિવન્તાને ગમે તેમ ગમતું હોય, તો પણ શાસ્ત્રીજીએ તો પોતાનો મકંપ પાળ્યો છે અને પોતાનું કર્તવ્ય બમળ્યું છે

શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પરમારાધ્ય ગુરૂ શ્રી વિશ્વનાથાનંદાર શ્રી શિવકુમાર શાસ્ત્રીજીના સમાગ્ક તરીકે વિદ્યાનય અને વિદ્યાર્થીજીવન વગેરે સગાઓ સ્થાપી હતી તેમજ તેઓથીએ હાથે તૈયાર થયેના વિદ્યાન પત્રોની ધણી એની અખ્યા હાવ વિદ્યાન છે આથી તેઓથીએ અખિય હાસતવર્ધીય બ્રાહ્મણ મહા સંગેનન તથા અખિય હાસતવર્ધીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંધ એ ને અતિ મહત્વના કાર્યોમા જનમાહાત્ય સાથે મળી શક્ય હતું તેઓથીની પરમ પુનીત મનોવૃત્તિ તથા નિષ્કલ આચાર પદ્ધતિ હોવાથી તેઓથી પ્રત્યે અનેક ધર્મોમા શ્રીમનો ધણે જ પ્રજ્ઞાન જાગતા અને રાખે છે

શ્રી શાસ્ત્રીજી જેવી સર્વ પ્રકાર નિષ્કલ અને પુનીત વ્યક્તિના પ્રજાવ વિના ઉપર વર્ધવો ગયા તેવા વર્ણાશ્રમ ધર્મોદાગ્ક કર્યો સિદ્ધ થયા પામત નહિ, એમ આ લેખકનું માનવું છે શાસ્ત્રીજીના કીર્તિસ્તંભ તરીકે તેઓથીના અનેક અધ્યયન પત્રો વિદ્યાર્થીઓ બારતવર્ધમા વિદ્યાન છે અને તેમા પણ તેઓથીના નિરુપમ વિદ્યાન પુત્ર પંડિતરાજ શ્રી નરેન્દ્ર શાસ્ત્રી તો ધર્મપ્રાણ શાસ્ત્રીજીના સુવર્ધમે સમાન સમારક કીર્તિસ્તંભ એ વર્ણાશ્રમ ધર્મના સરક્ષણ માટે શાસ્ત્રીજીને ને અનિનય દર સકંપ છે તે આપણને તેઓથીએ આરભેના ધર્મ સરક્ષણના કાર્યમા વિજય પર્વત સ્ફૂર્તિ અને બળ આપ્યા કરે એજ શુભેચ્છા,

૧. શ્રીશ્રમ સ્વચ્છ મધના અમૃતગણ ઉપાદેશ, વર્ણાશ્રમ
સ્વચ્છમધના મૂળને ગામેગામ રોષનાર, ચાર અધિ

શ્રી હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવડી
બા એ, એલ એલ બા નાથાસીટર

વેશનથી વર્ણાશ્રમ સ્વચ્છમધવપ રૂઢીને પોતાના, વિદ્વાન
છતા વિનીત, ચાનુ જમાનાના અનેક મોહક પદાર્થોથી નિર્મોહ
ગેનાર, સામાન્ય પિતૃ પિતૃત્વથી શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી વિચિત્ર પ્રથમ
દર્શન અને ભેરીમદરના રંગેન પર ૧૯૩૦ના જાનેવારી

માસમા ધનુ પૂજ્ય શ્રીમાન ગોકુળનાથજી મહારાજશ્રીએ ચાનુ પગિચિતિ અમધમા પરામર્શ કરવા માટે
એમને નિમત્રણ કર્યું હતું અને તેથી તેઓ મુખ્ય પરામર્શ હતા અને મુખ્યભાગીઓ તો સેકન્ડ ક્લાસના
ડમ્પના તરફ નગર કર્યા કરતા હતા અને તેમા તેઓથી ન જણાયા એટલે કદાચ નહિં આન્યા હોય એમ
અનુમાન કરવા લાગ્યા એટલામા તો ત્રીજા વર્ગના ડમ્પનાથી એક ધોતિલું પહેરેલું અને એક ધોતિયું
એટલું પરતુ જેમની મુખાકૃતિ સાત ગભીર અને પ્રભાવશાળી જણાતી હતી એની વ્યક્તિ ઉત્તરી એટલે
જે ભાષણો તેમને એજાખતા હતા તેઓએ કહ્યું કે શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી તો પેલા રજા પુષ્પહાનથી તરતજ
તેમનું સ્વાગત કરી સર્વેએ નમન કર્યું અને શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજની બે ધોડાની ગાડીમા તેમને
બેસાડી નિવાગમ્યાન પ્રતિ લઈ ગયા

માર્ગમા દુ વિચાર કરના લાગ્યો - ચાનુ જમાનામા લાગ્યા સમય સુધી કેટલા પાટનું હેટ અને
નેકટર્શનો વિદેશી પહેરવેશ પહેર્યું પડી તે ઉતારી સાદુ ખાદીનું ધોતિયું પહેરનાર મૃદમ્યની ત્યાગવૃત્તિની
ચારે બાજુએથી પ્રશંસા કરવામા આવે છે ત્યારે જન્મશુદ્ધ ધાલણુનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો આ
સાદો સસ્તો સ્વદેશી પહેરવેશ અનેકશા ધન્યવાને પ્રાપ્ત ગણાવે તેમજ એ વર્ગ દુ એટલું તો જણાતો
હતો કે પિતૃત્વ કેટલા સમય સુધી કનકતા મનુષ્ય કોનેના પ્રેક્ષક હતા અને તેમને સરકાર તરફથી
મહામહોપાધ્યાયની ઉપાધી પણ મળી હતી રાજ્યે કાયદાઓ કરી ધર્મશ્રદ્ધાવાળી પ્રજાના જીવનમા અડ
અણો નાખવા માડી ત્યાગી આ ધર્મપ્રાણ અહણે પ્રેક્ષકનું પં છોડ્યું એટલું જ નહીં પણ સરકારે
આપેલી મહામહોપાધ્યાયની ઉપાધી તેમને ઘેર પાડી પટેલ્લાડી દોધી આ પ્રભાસે પોતાની વૃત્તિના સાધનનો
ત્યાગ અને રાજ્ય તરફથી મળેલી ઉપાધીના ત્યાગ અર્થાત્ મનસ્વત્યાગ કરનાર ખરેખર સ્તુતિ રજૂતિ
પ્રતિપાદિત બ્રહ્મજી શરીરનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે એમ અને વાગ્યું

ચાનુ જમાનામા પ્રજાને દોરવનાર વર્તમાનપત્રો છે અને તેથી વાવ કુવા તળાવ વગેરે બધાવનારને
શાસ્ત્રમા પુણ્ય ઉપાર્જન કરનાર તરીકે ગણ્યા છે તેજ પ્રભાસે આ જમાનામા મનાતન ધર્મના ભાવને
પોતાનાં દૈનિક પત્ર કાટવા કદાચમા જો કોઈ ધનનાન પુણ્ય પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરે તો તેજુજ
પુણ્ય ઉપાર્જન કાર્ય છે એમ જ્યારે તેમણે અને કહ્યું ત્યારે મને લાગ્યું કે આ પુરુષ ખરેખર વ્યવહાર
કુશળ છે કે વિદેશી ત્રયથી રચાયના જમાના પ્રેક્ષક બન્યો એમ માને છે કે પ્રાચીન પદ્ધતિથી બહેવા
પડિતો વ્યવહારવાનશૂન્ય હોય છે તેમને ઉપર જણાવેના તેમના વિચારથી સ્પષ્ટ સમજશે કે આવી
તેમની માન્યતા જાન્યેની છે

સદગત શ્રીનૃ લક્ષ્મણશાસ્ત્રીનું જીવન પૂર્વના સ્ત્રીમુનીઓના જીવનની આખી કરાવે છે 'સાદુ
જીવન અને શ્રેષ્ઠ વિચાર' એ બ્રહ્મજીનું વાગ્દાનિ લક્ષણ છે તેમના પિતા શ્રી રામચંદ્રજી શાસ્ત્રી કાશીવાસની
ધર્મથી મદાસ પામેની પોતાની જન્મભૂમિ મળી કાશીમા જ નિવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યા સંવત
૧૯૩૦ ના ચૈત્ર સુદ ૧૨ ને દિવસે ધર્મપ્રાપ્ત શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીના જન્મ થયો હતો પિતાની પાસે
તેમણે વેદાધ્યયન કર્યું ત્યારપછી કાશીશાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરે બ્રહ્મ અને કાશીમા જ અધ્યાપકનું કાર્ય

કરવા લાગ્યા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર સર આશુતોષ મુકરજીને કારીમાં આગમન થયું અને શ્રીકૃષ્ણ લદ્દમણશાસ્ત્રી સાથે તેમજ મળ્યું થયું. શાસ્ત્રીજીને કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રેફેસર તરીકે લઈ જવા તેમણે ધણી સમજાવ્યા પરંતુ કારીનિવાસની પ્રધાન ઈચ્છાથી તેમણે હા પાડી નહીં. તેમને સમજાવવા માટે કલકત્તાથી મહામહેાપાખ્યાય શ્રી પ્રમથનાથજી તર્કબૂદ્ધ અને મહામહેાપાખ્યાય શ્રી રાજેન્દ્રનાથ વિદ્યા બજાજીને સર આશુતોષે કારી મોકલ્યા. પરંતુ તેમનો પ્રયાસ પણ નિષ્ફલ ગયો. આ પ્રસંગમાં પંડિતજીને જયપુર જવું પડ્યું તે અરસામાં આશુતોષ બાબુએ તેમની નિમણૂકનો હુકમ લખીને મોકલ્યો. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમના સગા સંબંધીઓએ તેનો સ્વીકાર એમને પૂછ્યા વિના કરી દીધો. શાસ્ત્રીજી આવ્યા ત્યારે તેમને આ હકીકતની ખબર પડી. કારીનિવાસ છોડી દ્રવ્યની લાલસા માટે કલકત્તા જવાનું તેમને બિહકુલ પસંદ ન હતું. પરંતુ સંબંધિજનોની ઈચ્છાને વશ થઈ થોડો સમય કલકત્તા રહી પાછા આવતા રહીશું એ વિચારથી કલકત્તા ગયા અને ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજના પ્રેફેસરની પદવી સ્વીકારી.

કલકત્તામાં આજે પંડિત લદ્દમણ શાસ્ત્રીના ઘણા શિષ્યો છે, જેઓ વિદ્વાન છે. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ ધરાવનારા છે; જેમાંના ઘણા સારા હોદ્દાઓ અને જ્ઞાન ધરાવે છે. કલકત્તામાં શાસ્ત્રીજીની સ્થાનાત્થી ઘણા કાર્યો થયાં છે. શિવકુમારભવન પંડિતજીની પ્રેરણાથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે જેમાં બસે વિદ્યાર્થીઓ સનાતન ધર્માનુસાર રહે છે જેમની પાસે એક પાર્થ પણ લેવામાં આવતી નથી. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની કોર્ટના તેઓ એક સભ્ય હતા. જ્યારે ધર્મ-શિક્ષકનું પદ કોઈપણ વર્ષવાળાને આપી શકાય એવો માહવિયાજીએ નિર્ણય કરાગ્યો ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું. અને સાથે સાથે કલકત્તાની કોલેજના પ્રેફેસરપદનું પણ રાજીનામું આપ્યું.

ત્યારપછી સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે તેમણે તનતોડ પ્રવૃત્તિ કરી છે. સંવત ૧૯૮૫ માં કારીમાં બ્રાહ્મણ મહા રાજમેલન એકત્રિત કર્યું. સર્વ સંપ્રદાયોનાં આચાર્યોને એક જ મળામાં એક જ સ્થાને પધરાવ્યા અને સંપ્રદાયો પ્રતિ વક્ષદિયો બેનારાઓને બતાવી આપ્યું કે સર્વ સંપ્રદાયો તાત્વિક બાબતમાં અને સનાતન સત્યોની બાબતમાં એકમત છે.

ગયા વર્ષમાં મુબઈમાં સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મપરિષદ રામબાગમાં બરવામાં આવી. ત્યાં શાસ્ત્રીજી પ્રધાર્થી હતા. અને તે પ્રસંગે ગુજરાતના ધાર્મિક લાગણીવાળા જે યોગ સંઘનો ત્યાં આવ્યા હતા તેમને પંડિતવર્યનો પરિચય થયો હતો. પરંતુ એમ કહ્યા વિના આવે એમ નથી કે પંડિતવર્યના સહવાસનું સામાન્ય ગુજરાતી પ્રગ્નને પ્રાપ્ત થયું ન હતું અને તેથી એ આત્માના ઉચ્ચ સદ્ગુણોથી ગુજરાતી પ્રગ્ન મોટે ભાગે અજ્ઞાત છે. તેમની સ્મરણાંગલીના રૂપમાં પ્રકટ થનારો આ અંધ ગુજરાતી પ્રગ્નને તેમનાં સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવશે એ બાકી મંતોનાં ચાલ છે.

રણુકાર ધર્મપ્રાણુ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી મહોદયના સત્યપત્નોને આભારી છે. એ દ્વિગકુલકમવપ્રબાકરનો પ્રાદુર્ભાવ સંનત ૧૯૩૧ના ચૈત્ર શુક્રવા દાન્યીએ થયો હતો. પિતા નામચદ્રજ ધનપાકી શાસ્ત્રના પરમ નિપ્ણાત અને દર્શનશાસ્ત્રના પ્રવચ્ચ વિદ્વાન હતા અને ૧૯૦૩મા આ દેવપિતાનો પુત્રને વિયોગ થયો.

ધર્મપ્રાણુ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પિતૃચરણ સાનિધ્ય મૃપ્યુષ્ણુવૈદ્યે અધ્યયન કર્યું હતુ ગુરુ નામજી તીર્થદ્વારા અન્વેષ્ટુ અધ્યયન, શ્રી મૃપ્યુષાશ્રી યજ્ઞી કવ્યશાસ્ત્રનુ ગ્વાન મપાન કર્યું સુપ્રહલ્લક્ષ્યશાસ્ત્રી ચસુર-શુરવર્ચ પાસેથી વેદાત અને સાખ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને મહામહેષપાધ્યાય શ્રી કૈલાસચદ્રજ શિરોમણી પાસેથી ન્યાયશાસ્ત્રની શિક્ષા અદ્વલ કરી. એમ ચૈદ વર્ષની કુમાર વયે શાસ્ત્રીજીએ સર્વ વિદ્યાની ઉપવધિ મેળવી. અને પછી જેમ ભગવાન્ સમચદ્રજને જનકસુતા સીતાજીએ વરમાળ આરોપી, દ્રૌપદીએ પાવનોને, અને જેમ સકરાચાર્યને ગુરુપાસેથી આગળ પ્રશ્નચાન કરી મન્નમિત્રની માહિમ્મતી નગરીમા ગમન કર્યું અને ત્યા વિજયથી વરી, તદ્વત્ કાશીના સુપ્રસિદ્ધ મ. મ. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીના પુત્રીએ ધર્મપ્રાણુને વરમાળ આરોપી.

તે ધર્મશુરધર ત્યાગમૂર્તિ શાસ્ત્રીજીને કલકત્તા કેલેજમા ગ્વાનચરકાચે, અધ્યાપક થના ચીદ જરદીસ અપાશુતોવ મુકર્જીએ યાચના કરી હતી

વર્ણાશ્રમ ધર્મનૌકમા સુખ્ય કર્મધાર શ્રી ધર્મપ્રાણુ શાસ્ત્રીજીની અમાધારણુ વિદ્વતા, લોકકાર્યપદુતા, પરીપક્ષરિતા, મધુગ ગભીરતા, સદાચાર-તત્પરતા અને સત્યપ્રિયતા સુવિખ્યાત છે. તૃપવર કાશીનરેશ, દરભગાનરેશ, રાગ મોતીચદ્રજ, અને ઉદયપુર-નરેશ આદિ પ્રચે ઉચિત વાક્યવિન્યાસમા અપૂર્વક્ષમતાપૂર્વક સ્નેહશીલતા આદિ તેમની વિશદ શુણુવિ પણુ પ્રસિદ્ધ છે

તેમની સહાયતાથી જનરથાનાતર્જેત જલગાન નગરમા હરિમંકિતપરાયણુશ્રી સન્તોજ મહારાજ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા “ધર્મગ્રહીવ” નામે ગ્રંથનો પ્રચાર થયો, અને અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વચરાચર્યવના મહાધિવેશને સ્નાતન ધર્મપ્રચારગા અસાધારણુ સફલતા પ્રાપ્ત કરી.

કવકત્તા શિવકુમાર વિદ્યાર્થીનુન, આયુર્વેદીય ઔપધ્યાય, વૈદિક સિદ્ધાંત રક્ષિણી સભા, સનાતન ધર્મ હાઈરિફલ, ખંગીય આહલ્ય સભા, વેદવિદ્યાલયના ઉત્તીર્ણ વૈદિકને આજ્ઞવન ૧૦૦) ૩. માસિક આપકનો પ્રગથ, કાશીમા છુટકમલ ઔપધ્યાય, સાંગવેદ વિગ્લાય, વિશ્વવિદ્યાલય, વ. સ્વ સંપ, આહલ્ય મહમિમેયન પડિત પત્રનુ પ્રકાશન, વિગેરે પારમાર્થિક કાર્યો મહાન ઉપકારક અને વ્યાપક પ્રેમપ્રભાવના યોતક હોઈ પૂજ્યશ્રીની ચિરસ્મરણીય પુણ્યસ્મૃતિના જ્વલત ઉદ્ગહરણુ છે.

ઔદાર્યમા ભગવાન્ સમચદ્રજ અને ધર્મસુત ગુપિહિર સમાન ધર્મપ્રાણુ ગુણુશીલ હતા. ધાર્મિક કર્મક્યતાને આગે ધર્મપ્રાણુ શાસ્ત્રીજીએ માતાની અનુમતિથી કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય કેટરેમા સદસ્યપદનો ત્યાગ કર્યો, કવકત્તા ગર્વનમેન્દ સંસ્કૃત કેલેજમા પ્રૈદિસરવદ અને પેન્શનનો ત્યાગ કર્યો, સારકા એકેક્ટના અધ્યાયનમા સરકારની પરમ માન્ય “મહા મહેષપાધ્યાય” ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યો એ બધુ એમની ધર્મવીરતા અને ત્યાગીરતા લાખવે છે.

શાસ્ત્રીજી એ કાશીજનપદમા પધારી ધર્મરક્ષાનો ભાર, સુરેશ્વરુય સર્વશાસ્ત્રવિચારદ સ્વપુન પડિતરાજ રાજેશ્વર શાસ્ત્રીને વર્ણાશ્રમ સ્વચરાચર્ય સનની રક્ષાનો ભાર બૃહસ્પતિ સમાન શ્રી દેવનાથકાચાર્યને, સ્વ-ધર્મ-સ્વચરાચર્ય-પ્રાપ્તિનો ભાર શંકરસ્વરૂપ પેચાનન તર્કરનજી શાસ્ત્રીને અને પંડિત પત્ર પ્રકાશનનો ભાર સ્વચારતા વ્યેક્ટેશ શાસ્ત્રીજીને સોપ્યો છે એમ કહી શકાય એ પ્રમાણુ સનાતન ધર્મરક્ષાનો ભાર અસાધારણુ પ્રતિભા રોપન દેવગણેને સોપી શાસ્ત્રીજી નિષ્કૃપદે લીન થયા સનાતન ધર્મ વ્યોમમંડળનો અંશુભાવી પ્રબાકર સંવત ૧૯૮૮ અમાક મૃચ્યુ ચોથ ગુરુ તા ૪-૬-૩૧ ના દિવસે અસ્ત પામ્યો

સનાતન ધર્મની

આધુનિક પરિસ્થિતિ

✽

પ્રો. મગેશ જનાર્દન પાઠકજી

એમ.એ., એલ.એચ.બી

ધર્મની જેમ અમમ છતાંયે મુમમ એવો આપણો ધર્મ સનાતન કહેવાય છે પુરાતન તો એ છે જ ને સનાતન રહે એમ આપણે ઈ-શીએ છીએ સનાતનતા એના કેટલાક તત્ત્વોમાં છે એનું અસ્તિત્વ સનાતન રહેશે એમ આપણે ટ્રેવી રીતે કહી શકીએ કે આપણા પુરાણોમાં વારંવાર કહ્યું છે કે કળિમાળનું પ્રામથ્ય જેમ જેમ જામતું જશે તેમ તેમ આપણા ધર્મનું પાનન ઝોાધુ થતુ જશે આ કારણુપર આપણા ધર્મપર જરા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિપાત નાખીએ તો હાન આપણી પવિસ્થિતિ કેવી છે તે સમજાઈ જાય

એક પ્રાચીન, ભવ્ય અને રમણીય મંદિરનું ખંડિયેર હોય, તેની ચારે બાજુએ ગમે તેમ વૃક્ષો ઉગી નીકળ્યા હોય, ત્યાં જવાનો સરિયામ રસ્તો બધે થઈ ગયો હોય, બાર જગીનપર ધૂળના ઢગ જામ્યા હોય, ભીંતિ જાળા બાઝ્યા હોય, પ્રેતરમખપર આરતીની મેલ લાગી હોય ને પ્રાઈએમી જાદુગરના પ્રમાનથી પૂજારીએ ને બન્નજનો નિશ્ચેતન થઈ ત્યાં પડ્યા હોય, તેવી આપણા મનાતન ધર્મની હાલ સ્થિતિ છે, જે અમમ ઉત્કૃષ્ટ હતુ તે અદૃશ્ય થયુ છે, જે શ્રેષ્ઠ હતુ તેની અધોભૂતિ થવા માંડી છે ને શ્રી કાળ ભગવાન, મોહનિદ્રામાં પડેલા આપણા ધર્મમંદિરના એ પૂજારીને ક્યારે ઉઠાડશે, એ મંદિરને જગતની મરફતિનું કેન્દ્ર ફરી બનાવશે કે નહિ એ મહાપ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ખડો થયો છે

સનાતન ધર્મપર કાળનાજ આધાતો થયા છે એમ નથી કાળ તો સર્વનો વિધાતક છે પણ દિશાના આધાતો પણ થયા છે બૌદ્ધોએ પૂર્વમાંથી, ઈસ્લામીઓએ પશ્ચિમમાંથી ને ખ્રિસ્તીઓએ દક્ષિણમાંથી આવીને આપણા ધર્મપર જુગી જુદી રીતે આક્રમણ કર્યું છે ઉત્તરમાં હિમાચલ ન પડશે તોત તો કદાચ એ બાજુએથી પણ અસન દેત્યો, યક્ષો ને રાક્ષસો આવતા તેમ ક્રોધક આવતા !

પ્રથમ બૌદ્ધોએ જન્મથી નહિ પણ ગુણકર્મથી જ્ઞાતિનો નિર્બંધ થાય એ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરી બ્રાહ્મણોની પ્રજ્ઞાનિકા તોડવાનો મગળ પ્રયત્ન કર્યો સમાનતાના મહાન સિદ્ધાંત પર રચાયેલા આ સત્તે બ્રાહ્મણધર્મને એવો ડગમગા-ચો કે સેકાઓ સુધી ભારતમાં ફેલાવ્યાની જેમ બુદ્ધની લીલાનોજ વિસ્તાર થઈ રહ્યો ભગવાન પરચુગમની ફરસીમાંથી શ્રીરામચન્દ્રે ક્ષત્રિયોને છોડવ્યા તેમ ભગવાન શુદ્ધન વિહારમાંથી શ્રી શંકરાચાર્યેજ બ્રાહ્મણોને વેદવિહાર તરફ વાળ્યા

બૌદ્ધોનુ આક્રમણ ધાર્મિક અને તાત્વિક હતુ એમાં પરચુગળ નહોતુ પણ આધ્યાત્મિક બળ હતુ એમાં સત્યના નજીક હતા તે શ્રી શંકરાચાર્યે અપનાવી લાધને બૌદ્ધોનો પરજન્ય કર્યો પગ્નતુ એ આદિતીય તત્ત્વવેતાના બ્રહ્મીભૂત ચયા પત્રી દુક સમયમાં ઈ-જાની હાલએ રૂઝ થયા આ આક્રમણનો બોટો જગતના ઈતિહાસમાંથી જડે એમ નથી, ખ્રિસ્તી મિશનરી તો ખસદ થાય ને નીમાય ત્યારે, પણ ઈસ્લામની ખૂબી

એ છે કે દરેક મુસલમાન ભણેઅણણે મિશનરીનું કાર્ય કરે છે. અહિંસાના પાઠ પડ્યા પછી તુરતજ ભારતને વિરોધ મતભાજ સાથે બાથ લીધી પડી ઈસ્લામી આક્રમણ ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ ગૃહકીય હતું-આજેના ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું, માળાપોને વડુ દીકરીનું રક્ષણ કરવાનું ને ગરબુતોને પોતાના રાખવાનું રક્ષણ કરવાનું આ મહાન અપતિમા આક્રમણહિં તેમજ અધ્યાત્મ શૂદ્રો અને અત્યંત મુસલમાન થયા સાથે આજે દુનિયાના કોઈ દેશમાં હિંદુ જેટલા ઈસ્લામીઓ નથી.

ખ્રિસ્તીઓના આક્રમણનો પ્રકાર ન્યારોજ છે. એ આક્રમણ ત્રણ ધાર્મિક નથી ગૃહકીય પણ છે, સામાજિક પણ છે અને આર્થિક પણ છે, વૈજ્ઞાનિક પણ છે અને સાર્વત્રિક પણ છે આ સંવેદનાય આક્રમણથી આપણો દેશ પરાધીન થઈ ગયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રજા નિર્-રશ્મિ થઈ ગઈ છે, મમાજ વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે, આચારો લુપ્ત થઈ ગયા છે ને વિચારો વ્યથ થઈ ગયા છે ને સનાતન ધર્મનું તો અસ્તિત્વજ નોઅમમા આવી પડ્યું છે એ આક્રમણની સામે ક્રયેક વ્યક્તિ કટિબદ્ધ થાય તોયે કઈ વળે કે નહિ એ શકની વાત છે કારણ એની માયા એવી છે કે એનું આર મહણ કરવા જતા આપણુ સારૂ એઈ ખેરીએ ને નામ, ફર કમ કરવું તેની સમજ ન પડે કમ તે આરુ વ્યવસ લાનેજ આ યુ હોય !

આ ત્રિવિધ, ત્રિવિધ આક્રમણનું પરિણામ નેઈએ-માત્ર વ્યતિપત્રની સર્વસીકૃત દૃષ્ટિએ હોવા સાદ વરસમાં હિંદમાં બૌદ્ધોની સમ્યામાં આસરે પચાસ ટકા વધારો થયો, મુમલમાનોમાં માઠ ટકા વધારો થયો ને ખ્રિસ્તીઓમાં ત્રણસે ટકા વધારો થયો, મનાતનીઓ ફક્ત પચીસ ટકા વધ્યા છે મુમલમાની રાજ્ય આસે વરસ રહ્યું છતાં હિંદમાં એશી ટકા સનાતનધર્મીઓ હતા આજે આસેઠ ટકા છે, પચાસ વરસ પછી પચાસ ટકા થઈ જાય તો નવાઈ નહિ.

આમ યાના બધા કારણોની અને સમીક્ષા કરી રાક્ષ્ય એમ નથી એટલે માત્ર એકજ મુખ્ય કારણ તરફ જગક અંશુનિર્દેશ કરણ આપણી જાતિમર્યાદાનું હાનુ બધારણ અને વર્ણવ્યવસ્થા એ બે શુદ્ધીજ વસ્તુ છે વર્ણના મૂળમાં તો સનાતન તત્ત્વો રહેલા છે પણ આધુનિક જાતિમધારણમાં તેવું મના તનવ નથી એમાં નસ માણુસોને દાખ્ય કરી રાખવજ નહિ વળી એમાં વધુ ને વધુ વિભાગ પડી શકે પણ વિભાગોનું એકીકરણ થઈ ન શકે ! આવા બે લક્ષણો જાતિમર્યાદામાં દાખ્ય થયેય હોવાથી આપણે પરધર્મીઓને અપનાવી શકતા નથી એટલુંજ નહિ પણ સ્વધર્મી અત્યજનો ઉદ્ધાર પણ ચોમ્મ રીતે કરી શક્યા નથી એ અત્યંત મિશનરીઓનું ધર્મક્ષેત્ર છે ને આપણુ કુરક્ષેત્ર છે.

ભારતનુદ્દ ઈંદુગિક હતુ એટલે માત્ર ૧૮ દિવસ આસુ પણ ભારતધર્મીઓનો આ સાર્વત્રિક વિગ્રહ તો ૧૮૦ વરસ થયા અને છે ને પ્રજા જાણે બીજા કેટલા વરસ આસરે કેટલાક ધાર્મિક નેતાઓએ દિશા બતાવી છે પણ એ દિશા તરફ કેવી રીતે જવું ? એક દિવસ જોશમાં આવી જતી કે એક વરસ હિંમત રાખીને નહિ પણ અનિશ્ચિત કામ પર્વત, અચુક વ્યક્તિએ નહિ પણ અખિલ સનાતનધર્મી પ્રજાએ અખડ ઉદ્યોગથી ટ્રી રીતે કામ કરવું એ વિચારણીય છે આપણમાં નિષ્પતિ કાર્યશક્તિવાળા એકવક્ત્રી મણો સ્થાપનાની શક્તિજ પાથાલોને મુક્કમને જુજ જોડી છે ખરુ કહીએ તો પશ્ચિમના સમર્થમાં આવ્યા પછીજ આપણે એ ગર્હિત બીજવવા માડી છે મુન્તિકેજની વ્યવસ્થા કેટલી સુદ્ધ છે અને એના ફેડા કેવળ છે ને તેના કેટલા માણુસો કેવી મુર્ખી રીતે હજારો આસજોને ખ્રિસ્તી જ્ઞાન્યા જન્ય છે તેના આપણા મુશિક્ષિત વર્ણને પણ ખ્યાવ નથી આવું એક મહાન મણ કલ્પનો વિચાર પૂ. ફેગમવાની દ્રવિડરાખીને આનો એ એમનો ધર્માનુશાસ અને સેવાભાવ સ્વચેષ્ટ.

પણ મંડળ કાઢ્યું એટલે કંઈ કાર્યની સિદ્ધિ નથી થઈ જતી; એથી તો માત્ર કાર્યનો આરંભ થાય છે, એને વરસોના વરસો સુધી પોષીએ, સમાજ આપણા સ્વાગમાં સદા ધર્મપ્રેમીઓને તેમાં હંમેશા મોકલ્યોજ માથો ભય અને તેનું કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક અરબક્ષિત રીતે ચાલુ રહે તો કંઈક સદા પરિણામની આશા રાખી શકાય.

દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા તથા ધર્મનું મંસ્થાપન કરવાને પ્રભુ અવતાર લઈ પૃથ્વી પર પધારે છે પણ તેના આગમનની સદ બેનારા ઋષિમુનિઓ તેનું કાર્ય સરળ થાય એવા પ્રયત્નો કરતા, આપણે આપણી કુંભકે ઉભા રહીએ તોજ પ્રભુ આપણી મંદિરે આવે એ સાદી પણ મુશ્કેલી કહેવન અહીં લાગુ પડે છે. આપણા શિક્ષિત સમાજની દ્રષ્ટિ એ છે કે આપણું પ્રેમ નિશ્ચિત કરવું, તદ્વત્સાર આપણું કાર્યક્ષેત્ર બને તેટલું વિશાળ કરવું; ને પછી મંગલિત થઈ નિયમિત રીતે પદ્મતિપુરુષ સદુચ્ચે પોતપોતાનાં કાર્યો પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખીને કર્યા જવાં. મિશનરીઓ અસહ્ય મન્દિરો આગળ જાણ્યો કરતા, હવે દૂરનાં નાનાં ગામડાના અંત્યગમેને અથવા દુષ્કાવશીકૃત ગરીબોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો સંદેશ પહોંચાડે છે, આપણે પણ મોટાં નગરોનાં મધ્ય સ્થાનમાં જાણ્યો કરવા કરતાં ન્યાં ન્યાં 'મિશનધર' હોય ત્યાં ત્યાં મિશનપતિનાં મન્દિરો સ્થાપી મિશનરીઓ કરતાં વધારે ઉલ્કૃષ્ટ સેવકસેવા કરીએ તો ભારતભૂમિ પર ખાસ કોપેશ્વર ભગવતી લક્ષ્મીદેવીને પણ વિપદ્ય ભગવાન અબર આપી દે કે હવે આર્યાવર્તમાં મારે અવતાર લેવો પડશે. આપણા સેવકસેવકોને લક્ષ્મી અલાપમાન કરવા આપે તોજે તેઓ પોતાના મેવાનનમાં અડગ રહે એટલે પછી નવો અવતાર વૈકુંઠેશ્વર જંદર ઉતરી આપણાં પર કૃપા કરે. પછી લક્ષ્મીદેવી પણ વિપદ્ય ભગવાન સાથે ભારતમાં જ વસેા કરે!

Nationalism is a great menace. It is a particular thing which for years has been at the bottom of India's troubles. The educated Indian is trying to absorb some lessons contrary to the lessons of our ancestors and to develop within him, despite an inheritance from the past, a belief in an eventual political destiny..... We in India must make up our minds that we cannot borrow from other people's history and that if we stifle our own we are 'committing' suicide.

—Dr. Rarindra Nath Tagore's

બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ

૫

શ્રી શાસ્ત્રી દેવાશકર મેધજી

દેલવાડાકર

જન્મથી નહિ પણ કર્મથી જાતિ માનનારઓ આપણી શાસ્ત્રોપાધી કેટલીક વ્યભિચારો ઉદાહરણો આપણી સામે મૂકી, બ્રાહ્મણોત્તર પણ બ્રાહ્મણ બની શકે એમ પ્રતિ પાઠન કરતા, સત્સમાન, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વ્યાસ, મતંગ અને વા મીકિને-આબ્રાહ્મણુપાધી બ્રાહ્મણુ બને ન રજુ કરે છે. પણ તેના નીચે જણાવેલા નાસ્તનિક ખુનારો જાણુપાધી શકતુ મનાવાન થશે

સત્યકામ. છાંદોગ અધ્યાય ૪થાના ચોથા ખંડમાં

સત્યકામની વાત આની રીતે છે-સત્યકામ વિદ્યાભ્યાસ અને ઉપનયનને માટે મર્યાદિ ગાત્રમની પાસે ગયો અને પ્રાર્થના

કરી કે ભગવન! મને ઉપનયન આપો અને વિદ્યાભ્યાસ કરાવો મર્યાદિ ગાત્રમે પૂછ્યું-“સામ્ય! તાર્ ગોત્ર કયુ?” સત્યકામે કહ્યું-મને ખબર નથી કે માર્ ગોત્ર કયુ છે મેં મારી માતાને પૂછ્યુ ત્યારે તેણે મને કહ્યુ કે અતિથિ આદિની સેવામા લાગેલીએ-મેં યુનાવરથામા તને જન્મ આપ્યો પણ મને ખબર નથી કે તું કયા ગોત્રનો છે પણ માર્ નામ જળાવા છે અને તાર્ નામ સત્યકામ છે, એટલી મને ખબર છે. હે ભગવન! આથી હું સત્યકામ જળાવા છુ આમ સાબળીને મર્યાદિ ગાત્રમે કહ્યુ કે-“બ્રાહ્મણુધી મિત્ર કોઈ પણ આમ કહી ન શકે સમિધ લઈ આવ, હું તાર્ ઉપનયન કરીશ”

અહિં તો ઉપનયન સંસ્કાર થયા પહેલા જ મર્યાદિ ગાત્રમે કહ્યુ કે-“તું બ્રાહ્મણુ છે” તો પછી સત્યકામ કર્મથી બ્રાહ્મણુ થયો એમ કહેવુ તે જૂનબરેલુ છે ઉપનિષદ ઉપરના શાકરબાધ્યમા, ભાષ્ય ઉપરની આનંદગિરિકૃત ટીકામા શ્રીગંગ રામાનુજ કૃત પ્રકાશિમ નીકામા કે અજ ઉપનિષદમા ક્યાઈ પણ જળાના શૂદ્રી હતી એમ સૂચિત કરાયુ નથી પણ ઉનટા સત્યકામ બ્રાહ્મણુ જ છે એવા પ્રમાણો મળી આવે છે

વિશ્વામિત્ર : વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિયપાથી બ્રાહ્મણુ બન્યા-એ વાત તેઓ માનશે કે જેઓએ વિશ્વામિત્રની ગાથા જોઈ નથી અનુશાસન પર્વના આરભમા બીષ્મે રાજા મુધિષિરને કહ્યુ કે કર્મદ્વારા કોઈ અન્ય જાતિ બ્રાહ્મણુ બની શકે નહિ એ સાબળી ગંગા મુધિષિરે પૂછ્યુ કે-

મામ્નય્ય યદિ દુષ્પ્રાપ્ય ત્રિમિર્કેર્ણનિતાધિપ ।

વય પ્રાપ્ત મહારાજ ક્ષત્રિયેણ મહાત્મના ॥

વિશ્વામિત્રેણ ધર્માત્મન્ મામ્નયત્વ નરવંધ ।

શ્રોતુમિચ્છામિ સત્ત્વેન સન્મે વૃદ્ધિ પિતામહ ॥ મહા જનુ ૫ બ ૩

ભગવન નરેશ બીષ્મ । ચદિ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર-એ ત્રણ વર્ણોથી ઠાઈપણુ પ્રકારે બ્રાહ્મણુ બનવુ મુશ્કેલ છે તો પછી વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિયપાથી બ્રાહ્મણુ કેની રીતે બન્યા? તે કૃપા કરીને કહો પ્રત્યુત્તરમા બી મપિતામહ ક્યાનો આરભ કરે છે-“રાજા ગાંધીને મત્યવતી નામની એક પુત્રી હતી તેને ઋચિક ઋષિ સાથે પરણાવી પોતાને અને પોતાની માતાને પુત્ર ન હોવાથી સત્યવતીએ એક દિવસે ઋચિક મુનિને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઋચિક મનિએ મનિન બે ચરુઓ તેને આપ્યા-મિત્રુ સત્યવતીની માતાએ-તારો ચરુ વધારે સગસ રીતે મત્રેનો હશે-એમ કીને પોતાની પુત્રીના ચરુ સાથે બદલાવી લીધો મુનિને ન્યારે ખબર પડી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે ચરુ બદલી નાખ્યા જણાય છે મેં તારા ચરુમા સમરત બદલેજ મૂક્યુ હતું અને તારી માતાના ચરુમા ક્ષાનનેજ મૂક્યુ હતું તમે ચરુઓ બદલાવ્યા તેનુ દુષ્ણ આણુ આવશે-

તસ્માત્ સ દ્વાજ્ઞા શ્રેષ્ઠ માતા તે જનવિષ્ણુતિ ।

ક્ષત્રિયં સુવર્કર્માણ ત્વં મદે જનવિષ્ણુતિ ॥ અનુ પ ૪.

ચરના વ્યવસ્થાથી તારી માતા બ્રહ્મણ્યુએકને ઉત્પન્ન કર્યો અને તુ ઉચ્ચકર્મો ક્ષત્રિયને જન્મ આપીશ આ સ્થાનમાં સત્યવતી મહિત્ત યર્ષ ગર્ભ પશુ પ્રાર્થનાને અને નક્ષત્રિએ તણાવથી ઉચ્ચકર્મવતો અને ક્ષત્રિયવતો નાશ કર્યો. યથાસ્થરે સત્યવતીને જન્મ આપે અને ગાધિતી પત્નીને વિશ્વામિત્ર ઉપજ થયા

વિશ્વામિત્ર પાત્રવદ્ ગાવિમાયાં યસસ્વિની ।

જ્યે દ્રસદાદ્ રાજે ર દ્રાપારે જઘવાદિનમ્ ॥ અનુ પ ૪ ૦

આ કથા વાંચીને કોણુ કહી રાજે કે વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિયમાંથી બ્રહ્મણ્યુ બન્યા વિશ્વામિત્ર ગાધિના અંશથી ઉત્પન્ન થયા નથી, કેવળ ચરમાનથીજ મળ રહ્યો હતો ચરમા ક્ષત્રિયત્વ હતુજ નહિ ચરના સર્વાંશમા બ્રહ્મણ્યુ બન્યું હતુ આથીજ વિશ્વામિત્ર જન્મથી બ્રહ્મણ્યુ સમાવ છે બ્રહ્મણ્યુથી ક્ષત્રિય કન્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમા માતાના રજાથી કે ક્ષત્રિયત્વ નિકાર રહે છે. વિશ્વામિત્રે ઘોર તપ કરીને માતૃરજને પોતાના શરીરમાંથી હાની દીધી સાસુથી, માતૃરજ તેમના મગીરમા હતુ સાસુથી, તેઓ રાત્રિયે કહેવડા પાડાથી માતૃરજ નટ ચતા બ્રહ્મણ્યુ બન્યા વિશ્વામિત્ર વિદ્યાના જોરથી બ્રહ્મણ્યુ બન્યા એમ જેઓ માને છે તેઓ વિશ્વામિત્રની માયા સમજવામા બૂન કરે છે

મતંગ : મતંગ નામનો મર્ધ બ્રહ્મકુમાર હતો એક દિનને મર્ધન જોડેલા રથમા તે બેસીને જતો હતો મર્ધને માદમાંથી કુખી થયા મર્ધને તેની ખાંચે કંથુ-કે જે રથને જોડવામા આવી હતો, “પુત્ર ! શોક ન કર રથમા આપ્ય બેસે છે દયા તો બ્રહ્મણ્યુમા હોય છે આપ્યમા દયા આપી હોય ? મતંગે તે સામગી ગય ઉભો રાખી, નીચે ઉતરી પૂજુ કે-મારે બ્રહ્મણ્યુત્વ નટ કેમ થયુ ? હું આપણ કેવી રીતે બન્યો ?”-મર્ધબાએ કંથુ કે વ કામાતુર મત્ત બ્રહ્મણ્યુમા નાનીથી પેદા થયો છે મતંગે જન્મને પોતાના પિતાને નાન નિવેદન કરી અને પોતે તપ કરના આપ્યો ગયો તપ કરીને ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યા અને બ્રહ્મણ્યુ બનવાનું વરદાન માગ્યુ ત્યારે ઇન્દ્રે કંથુ કે

પ્રાર્થયાનસ્તવમપ્રાપ્યમકૃતાધિમિ

વિનશિષ્યસિ દુર્વજે ! સદુપારમ માતિરમ્ ॥

મેઢતા સર્વમૂતેષુ તપોઽર્થે નાતિવર્તેતે ।

તદધ્વઃ પ્રાર્થયાનસ્તવમચિરાદ્વિનશિષ્યસિ ॥

દેવતામુરમતેષુ યત્પવિત્ર પર સ્તુતમ્ ।

ચણ્ડાચ્ચોનો જાતેન ન હત્વાય કથચન ॥ મહા જહુ પ ૨૭

મતંગ ! જેઓએ પુણ્યપુજનો સંગ્રહ કયો નથી તેઓથી અપ્રાપ્ય જે બ્રહ્મણ્યુત્વ તેનું હું વરદાન માગી રહ્યો છે, હે દુર્વજે તુ એવી ઇચ્છા કર નહિ, નહિ તો તુ નટ યર્ષ જઈશ તપથી બ્રહ્મણ્યુત્વ પ્રાપ્ત યર્ષ શક્ય નથી તું એવી ઇચ્છાથી નટ યર્ષ જઈશ દેવતા, મનુષ્ય અને અસુરોમા બ્રહ્મણ્યુત્વ પરમ પવિત્ર બનાવુ છે આપ્ય થોડામા ઉત્પન્ન થશે-તથી તે કહાપિ પ્રાપ્ત કરી શક્યુ નથી”

મતંગે ફરીથી તપ કર્યુ પણ ઇન્દ્રે ફરીથી પણ એમ પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને જેવરે મતંગ આપ્ય જ રહ્યો આ મતંગનો ઇતિહાસ છે આથી મતંગને બ્રહ્મણ્યુ બન્યો આતેષવો તે ચોખ નથી

વ્યાસ : મહાબારત બાદિપર્વ અંશાય ૧૩ મા નીચે પ્રમાણે કથા છે-ઉપરિચર વસુ નામના રામને એક પુત્ર અને એક પુત્રી યર્ષ. પુત્રીનું પાન કરના તેને ઘસને આપી દીધી અને પુત્ર પોતે રાખ્યો.

તથો પુમાંનં જપ્રાહ રાજોપરિવરસ્તદા

સ મત્સ્યો નામ રાજાસીદ્ધાર્મિકઃ પત્યસંગતઃ ॥

તે બેમાંથી જે પુત્રને રાજાએ રાખ્યો તે પુત્ર મત્સ્ય નામનો ધાર્મિક અને સુગ્રામવિદેતા રાજા થયો. જ્યારે સત્યવતી ઉપરિચર વસુનામક રાજાના અંશથી ઉત્પન્ન થઈ તો તેને ઘણી પુત્રી કેવી રીતે માની લેવી ? વસિષ્ઠઃ, વસિષ્ઠની બે જન્મની કથાથી સિદ્ધ થાય છે કે વસિષ્ઠ ગણિકાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા નથી. પ્રથમ જન્મમાં વસિષ્ઠ બ્રહ્માના અગોનિજ માનસિક પુત્ર હતા. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:-

મરીચિક્વચિરતૌ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ કૃષ્ણઃ

ધૃત્વર્ણસિદ્ધો દક્ષશ્ચ દક્ષમસ્ત્રજ નાદઃ ॥

આ ૬૨ બ્રહ્માના પુત્ર છે. બન્ધવાન મનુ કહે છે કે:-

મરીચિમન્યગિરતૌ પુલસ્ત્ય પુલહં કૃત્તમ્ ॥

પ્રવેત્સં વસિષ્ઠં ચ ધૃતું નાદમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥ મનુ. છ. ૧.

આ પ્રભાસોથી સાબિત થાય છે કે વસિષ્ઠ અગોનિજ છે અને તેથી તે ગણિકાપુત્ર નહોતા.

શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમ સ્કન્ધના તેરમા અધ્યાયમાં છે કે નિમિ રાજાએ વસિષ્ઠને ઘસ માટે આર્મત્રણ આપેલું, કિન્તુ ઇન્દ્રનો યજ્ઞ કરવા જવાનું હોવાથી ત્યાંથી આવ્યા બાદ યજ્ઞ શરૂ કરવાનું વસિષ્ઠે કહ્યું. ઇન્દ્રના યજ્ઞમાંથી આવતાં ઘણા સમય ગયો. ત્યારે નિમિએ બીજાઓદ્વારા યજ્ઞ શરૂ કરાવ્યો. તેજ અરક્ષામાં વસિષ્ઠ આવી પહોંચ્યા. અને પોતાને આભેત્રણ આપેલું એટલુંજ નહિ પણ પોતે આવે ત્યાંસુધી સહ જોવાનું વચન આપેલું છતાં રાજાએ યજ્ઞનો આરંભ કરી દીધો, તેથી ક્રોધ ચડવાથી કૃત્તનો શાપ આપ્યો ત્યારે નિમિએ પણ વસિષ્ઠને ઝૂલુનો શાપ આપ્યો, તેથી તેમણે મૃત્યુ બાદ બીજાને જન્મ ધારણ કર્યો તે સંબંધે ભાગવત કહે છે કે

મિત્રાવરુણચોર્જેષ્ઠો સર્વેષાં પ્રપિતામહઃ ॥ આ. સ્કં. ૬. ઇ. ૩૩.

મિત્રાવરુણથી ઉર્વશીમાં વસિષ્ઠે જન્મ ધારણ કર્યો. આ કથા પુરાણમાંજ નહિ કિન્તુ વેદમાં પણ છે. વેદ કહે છે કે

વિશુષ્ઠ યા પતન્તી દશિયોદ્ગત્ત્વી મે અપ્યાકમ્યાનિ

જનિષ્ઠો યવો નયઃ સુગાતિઃ પ્રોર્વદી તિરતરીર્ષમાલુ. ॥

આ પ્રકારમાં નિરૂકતે ઉર્વશીને દેવતા માનીને તેને દીર્ઘાપુત્રી પ્રાર્થના કરી છે. બે ઉર્વશી મધ્ય-સ્થાનીય દેવતા છે તો પછી તેને ગણિકા માનવી તે શાસ્ત્રની અનભિગતા છે. વેદ અને નિરૂકતમાં-ઉર્વશી અપ્સરા છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બીજા જન્મમાં વસિષ્ઠની મુરુઆનીય દેવતા ઉર્વશીથી મિત્રાવરુણદ્વારા માનસિક ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તેમના ત્રીજા જન્મ કોઈપણ રથે લખ્યો નથી.

વાદમીકિઃ વાદમીકિને બીજપુત્ર કહેવા તે યોગ્ય નથી બ્રહ્માના પુત્ર મહર્ષિ પ્રચેતા અને પ્રચેતાના વાદમીકિ, વસિષ્ઠના પ્રકરણમાં એ વાત આવી જઈ કે પ્રચેતા બ્રહ્માના પુત્ર છે. વાદમીકિ પ્રચેતાના પુત્ર છે તે વાત વાસ્તવિક રામાયણના અંતિમ શ્લોકમાં આ પ્રભાસો છે:-

પ્રતિદાહ્યાનમાણુષ્ય તમગિષ્યા મહોત્તમ

કૃતવાન પ્રચેતસઃ પુત્રસ્તદ્બ્રહ્માપ્યન્વમોદત ॥

પ્રતિદાસ પુરસ્કામાં ક્રમાંક પણ એવાં ઉદાહરણો નથી કે જેથી કોઈ શૂદ્ર અથવા દંસ્ય કમંધી બ્રાહ્મણ બન્યો હોય એ સિદ્ધ થઈ શકે. કમંધી વર્ણવ્યવસ્થામાં આવો ફેર થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કરવાના જ્યાં જ્યાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં વર્ણવ્યવસ્થા પ્રત્યે અનાસ્થા એજ મળ્યાં કારણમૂલ હોય છે એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નથી.

આપણા લગ્નવિધીમાંની ભાવના

શ્રી. ડોલરરાય રં. માંકડ

એમ. એ.

સમય પ્રગતિમાન છે. વર્તમાન પ્રભુ જે સમય જુલે છે, તે સમય પોતાની સાથે શ્રુતકાળનાં કેટલાંયે સંસ્કરણો લાવે છે. વર્તમાન વિચારકનું કામ, પ્રગતિને અનુકૂળ રહી, શ્રુતકાળનાં કેટલાં તરનો સુમંથલ અને અનુકરણીય છે તે નક્કી કરી, તેને સ્વીકારવાનું છે. એટલા માટે જ ધર્મનાં જૂનાં જૂનાં રૂપો અને ક્રિયાઓને પુલિવાદની કસોટીએ ચકાવીને તાલી જોવાનો પ્રગમ આવી લાગ્યો છે.

મંવાદી અને મધુર ગૃહસ્થજીવન ગાળવા માટે, લગ્નનો સફલતા જરૂરી છે. જે લગ્ન ઉપર જીવનની એકેએક પણ અવલમ્બી રહે છે તે લગ્ન પોતે જ જીવનરૂપ છે, એટલે

લગ્નનો પ્રથમ અતિ મૂલ્ય અને અગત્યનો છે. જીવનના ગંભીરતમ આ પ્રગમને પશુ આગળે તે આપણે વેચી નાખીએ છીએ-પશુની જેમ કે તેથી પશુ ખરાબ રીતે આપણે લગ્નવિધિ તરફ વર્તાઈ છીએ. લગ્નનું પૂરું રહસ્ય સમજવા વરવધુને લગ્નવિધિ બરાબર સમજવાની પહેલી જરૂર છે. આગળે તો નથી સમજતો વર કે નથી સમજતી કન્યા, નથી સમજતો આચાર્ય કે નથી સમજતો કન્યાદાતા-કે આ જે શાય છે તે શું છે? આચાર્ય, પરણનારને અને પરણાવનારને અનુભવી એવી કોઈ બાપામાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારે કંઈક ગોટા વાળે છે. કન્યાદાતા એમ સમજે છે કે 'મેં કન્યા આપી' અને પ્રતિબદ્ધિતા એમ સમજે છે કે 'મેં વહુ સ્વીકારી.' પશુ આખી એ ક્રિયાની પછવાડે રહેલી ભાવના થોડાજ સમજે છે કે સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આજે આપણા વિવાહવિધિમાંનું પ્રચલિત સર્વાધિકૃત તે આપણું સાધ્ય લક્ષ્યસૂક્ત. યગ્નવેદમાં લગ્નનું અમુક ચોક્કસ સ્વરૂપ હતું તે સર્વાધિકૃત પૂરવાર કરે છે. પછીનાં ગૃહ્યસૂત્રો વિવાહવિધિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપોનાં વર્ણનો આપે છે. આ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી મૂળ ભાવનાને કામચલાણ રાખી, આજના આપણા લગ્નવિધિઓ ધ્રાપ્યા છે. આ વિધિઓ દેશદેસાવરમાં જૂના હતા એમ અનુભવાય તેને 'ઉચ્ચાવચા.' કહે છે તેથી સમજાય છે. અને હતાં કોઈપણ શાખાનાં ગૃહ્યસૂત્રને હોય, (એક શાખાપન ગૃહ્યસૂત્રમાં કઈક અલગત ભેદ જોવું લાગે છે) બધામાં અન્તર્ગત ભાવના એક જ છે.

જૂનાં જૂનાં ગૃહ્યસૂત્રોને વિવાહસંસ્કાર પૂરતાં તપાસો. લગ્નની ભાવનામાં આપણા પૂર્વજોએ મૂકેલાં ખીજ આજના કોઈ પશુ સુધરેલા દેશને અભિમાન ધરાવવા લાયક છે. આપણા વિવાહવિધિની અન્તર્ગત ભાવનાઓ આટલી:

(૧) વરવધૂના આત્માનું ઐક્ય- દેશ દરતાં વરે નીચેનો મંત્ર ગોઠવાનો હોય છે.-એ હું છું, તે તું છો: તે તું છો એ હું છું. હું ઘા, તું પૃથિવી; સાગ હું, ત્રયા તું; તે આપણે બે પરસ્પરીએ, પ્રભુ ઉત્પન્ન કરીએ. (એકબીજાને) પ્રિય, પ્રસન્નિત, સારાં મનમાં આપણે બે સો વર્ષ જીવીએ."

ઉપરનો મંત્ર વરવડુ પાસે ઉચ્ચતમ ભાવના મૂકે છે. પંદરોળ વરવડુ વચ્ચે જે આત્માનું ચીકય ન થાય, જે તેઓ એકબીજાના પૂરક ન બને તો જીવનચક્ર ચારી શકે નહીં આપણા શાસ્ત્રોએ વનવધૂનો એટલે સ્ત્રીપુરુષનો નિઃસ એકજ દિશામાં થાય એ સિદ્ધાન્તને કહી પપુ ટેકે આપ્યો. નથી અજના જમાનાને બને એમ જોઈએ પણ જીવનના સાથે રહેનારને ક' એકજ ચીવામાં મુખાદરી કરનાની નથી હોતી. અને તેથીજ આપણા આરંભણે વરવધૂને એકબીજાના પૂરક જાનના 'સામ તુ તો મયા દુ' કેટલી સુંદર કલ્પના એક દિન, તો બીજી એના કવિતાને મગીતમાં-જીવનમગીતમાં-ઉત્તમતી પ્રેરણાદેવી ધાવા પૃથિવીની જેની જેની તેની વરવધૂની એક બીજાથી જૂના અને જુના એક જૂના નિશિષ્ઠ ધર્મોમાં, પણ તેમના આત્માઓ તો આકાશને પૃથ્વીની કિનારીઓ જેમ ક્ષિતિજમાં એકબેકમાં મળી જાય તેમ એકબીજામાં ચીકય અનુભવે છે અને સારે જુ ાઈ ક્યારી ગદે? જીવનના વ્યવહારમાં એકબીજાના પૂરક અને પરમાર્થમાં બને એક કેટલી સુખમ ક'વના! કેટલી જન્ય ભાવના!

લગ્નનો એક હેતુ પ્રત્યેષતિતિ થે ખરો ને? તેને પણ આપણા મત્સ્યધરે જૂલ્યા નથી પણ તેને જીવનનું પ્રધાન કાર્ય નથી ગણ્યું, તેમજ તદ્દન અજન્ય કાર્ય પણ નથી ગણ્યું. પોને જે જાતિમાં જન્મ્યા તેની સંતતિ (CONTINUITY) ગળાંની પવિત્ર દરજ વરવધૂની છે ને? અને આ ધર્મ પવિત્ર છે, તેમાં બનેલો પૂર્ણ સહકાર જોઈએ એના વિચારથીજ જાનિ વરના મેળા 'પ્રજા પ્રજનવાર્ધ' શબ્દો મૂકે છે પ્રત્યેષતિતિના બાર પણ બનેને માથે છે, અને જેમ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષને જીવનમાં સ્થાન છે, તેમ પવિત્ર દરજ તરીકે કામને પણ જીવનમાં સ્થાન છે.

(૨) "હંમ સમ્રાજી શ્વરે મવ, સમ્રાજી શ્વશ મવ, નવાદરિ સમ્રાજી મવ, સમ્રાજી બધિ દેવુ।"

વધૂ હવે વરના ધરની અધિભાગી-ગૃહિણી-બને છે સાસુ, સસરા, નજદ, દીયર વગેરે ઉપર તેલું અધિભાગનું સ્થાપ્ય છે એમાં કલ્પતાઈ નથી, પરંતુ ગૃહ-ચાત્રમની ગર્ભાસ્થાનો ખ્યાન છે વનવડુ પરણ્યા પછી ગૃહસ્થાત્રમ મહાનો, તો પછી નરી આનંદાર વડુ ધરની રાણી બનેજ ને? જામરે જનારી આર્થ વધૂ નાની અણસમજણી છોકરી નહોતી તે તો આખા થે ધરનું સૃજ કુશળતાથી ચતારી શકે તેથી મેળી ઉમ્મર લાયક, ગમીર અને શિક્ષિત હતી લગ્નજીવનનું સર્વસામાન્ય એવું આ પહેલું પગથીઉં ગણાય પરંતુ ગૃહિણીનું, ગૃહિણી વગર ધગ દોપે નહીં એમ આજે પણ આપણે જાનીએ છીએ અને આર્થ વડુને આ પાઠ લગ્ન વખતેજ મળી જતો.

(૩) હવે વરના સુખદુખમાં સરખો ભાગ લેવાને વડુ તૈયાર છે, પવિત્ર દરજથી બને એક બીજાના સુખદુખમાં ભાગ લેવા જઈએ છે અને તેના સયોગમાં પત્નીએ મક્કમ રહેવું એમ શિશુવિ રોહણની કિયાથી સમજાય છે.

(૪) સમપદી બૌદ્ધિક સુખની ગણના કરે છે, પણ છે તે પગને વળી પાછો ઉચ્ચતમ આદર્શ આવે છે.

"एष एकपदी भव, उज्जोर्द्धिपदी भव, रायस्पोषाय त्रिपदी भव, मयोज्ज्वल्य पतुषपदी भव, पशुभ्य पंचपदी भव, ऋग्व्य पट्पदी भव, सग्या सप्तपदी भव।"

"આ એક પગપદ બીજે પગને બળ, ત્રીજે પગને ધન ને યોગ્ય, ચેથે પગને લાભની ઉત્પતિ, પાચમે પગને ઢોરદાખર, છઠ્ઠે પગને ઋગ્વેદો અને સાતમે પગને મિત્ર થા."

અમનાયનના ગૃહસ્થતમા આની પછી 'મને અનુનતા બન' એમ છે દરેક પ્રગણનો હેતુ મનમાં જોઈએ છે હિરણ્યકશી ગૃહસ્થ (૧,૭,૨૧,૨) કહે છે વધુ સમજાવે એવો મત નેલો છે.

“સાત પ્રમવાથી આપણે મિત્ર થયા છીએ તારી સાથે મારી મિત્રતા થાઓ તારી મિત્રતાથી હું કદી નિષ્ક્રો ન પડું, મારી મિત્રતાથી તું કદી નિષ્ક્રો ન પડ.”

આ એમ મિત્ર કરે છે કે હિન્દુ લગ્ન સહચાર અને સહજીવનના તત્ત્વ ઉપર રચાય છે સાદા વૈદિક કાળના નિધિને આજના વિકસિત વિચારોની રીતે સમજાવીએ તો એમ કહી શકાય કે વૈદિક લગ્નાવધિ આકરિમ્બ વચનમાં ખાતો નથી લગ્નનો વિધિ પૂરો થયા પછી પણ, જ્યાંસુધી વરવંદૂ સહજીવન ન ગાળે ત્યાંસુધી, તેમની વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમ, હૃદયનું અદ્વૈત ઘાથ તેવો પ્રેમ ન જોઈએ. આ સમપદીનો નિધિ, કેમ જાણે, બલભૂમિના 'કારેનારણાચયાન્ પરિણતં યત્નેદ્દસારે સ્થિત' વાળા ગુણીર અને અનુપમ તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તમાં ખીજતો આગામી કરતો હોય એમ લાગે છે ગમે તેવા શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાવેથી લગ્ન થયું હોય પણ કાલવદને જ મોહસાર આવે અને જીવનમાં અચુક કાળ સાથે ગાળ્યા વગર બંને વચ્ચે મિત્રતા ન જામે એમ બતાવનાર આ સમપદી, પ્રેમના આ તત્ત્વગાનના મળકપે હિન્દુ સમાજમાં ગદી છે માટે તો સમપદી વગરના હિન્દુ લગ્ન આજે પણ અપૂર્ણ મણાય છે છ છ પ્રજાના સાથે ચલાય આટલું આટલું સાથે મેળવાય એ સહચારનું પ્રશિક્ષામ પરસ્પર મિત્રતામાં પરિણમે એમ આપણે લગ્નાવધિ બાર દર્શને રચ્ય કરે છે

અને આજનો પ્રખરતમ સુધારક પણ લગ્નની ભાવનામાં અનોખો શુદ્ધ મિત્રતાના અને આત્માના એકમતા તરફ સિવાય ખીજી શું જાણે છે? અને આ તો આપણે વૈદિક નિધિ પુરાણ કાળથી ખાતો-મનાવતો આજે છે

પણ આજે અજ્ઞાનમાં સંગતતા આપણે લગ્નાવધિનાને યોગ્યમિત્ર સમજવાને લાયક રહ્યા નથી આજનો આપણો લગ્નાવધિ ઉપદ્રવરૂપ છે સ્વસ્થ સમાજના વગરનો વિધિ શા કામનો?

અનેકવિધ વ્યવહારના આ જમાનામાં, લગ્નનું મહત્ત્વ સમજાશે તોજ સમાજનું સમાજત્વ રહેશે, તોજ જ્ઞાતિનું જ્ઞાતિત્વ રહેશે અને મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ રહેશે જ્યાંસુધી સંક્રિમશા લગ્નને બાળકની રમત નેટલી બેઠકસીટી પનાવાય છે ત્યાંસુધી ગૃહદેવતાઓ કેમ અવતરે? જ્યાં અજ્ઞાન અને અધિકાર ઉપર જીવન રચાય છે ત્યાં જ્ઞાન અને પ્રમશની આજ્ઞા ક્યાંથી રખાય? માટે જ કહીએ છીએ કે તત્ત્વસંસ્કરણનો પુગ આની લાગ્યો છે આજનો યુવાન, આજનો બારતપુત્ર પોતાના પ્રાચીન વારસાને ઉત્તરથી નહિ કે?

૬૬

It appears to me that Hindu law and religion on the subject of marriage are one and the same thing, that must be adopted as a whole or renounced as a whole, that if a man objects to the Hindu law of marriage he objects to an essential part of the Hindu religion, ceases to be a Hindu and must be dealt with according to the laws which relate to persons in such a position

—Sir James F. Stephen

આર્ય લગ્ન

(અનુક્રમ)

અહા ! આદર્શ શી વિશ્વે, આર્યની લગ્ન ભાવના;
ભર્યા છે ધર્મનાં તરવો, નીતિનાં સૂત્ર ચોખતાં.

(વસંતતિલકા)

છે લગ્ન આશય ન મોજમજાહે માટે;
ધાર્મિક કાર્ય કરવાં મળી બેઉ સાથે;
સંતાનને પણ સુશિક્ષિત એ બનાવે;
જે કાર્ય ઉજ્જવલ કરી કુલને ઉદ્ધરે.

છે લગ્ન અક્ષય ઉદ્ધાસ તણીજ ધારા,
બિટે હમેશ રસ-સ્નેહ તણા પુવારા;
છે કાયથી પર તથાપિ મને કરીને;
બે એકરૂપ બની સ્વર્ગિયા સુખ માણે.

અગ્નિ, ગુરુ, સમીપ લગ્નગ્રથી ગૂંથીને,
માંડી રક્ષાં સુપગલાં પ્રભુતા મહીં એ;
સંસાર અગ્નિ મહીં નાવ ચલાવવાને;
આશાભર્યાં નવલ યુગલ શાં સુહાણે.

પાળે શુચિ નિયમ સપ્તપદી પ્રમાણે,
'કૌમુદી-ચંદ્ર' 'રતિ-મન્મથ' શાં પ્રકાશે;
શ્રંગાર અંગ શીલના ધરતાં સુભાવે;
આદર્શ સુગમ મળી સૌ જગમાં વધાવે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તેની આશિષ સ્નેહી ને સ્વજનની, માળાપની લાડકી,
શીળી છાંય ત્યજી પિતા સદનની, લગ્ને જની પારકી;
હેવામાં ઘડી હૃદય ચોક ઉભરે, લજ્જા શી કંપતી;
પીળાં મંગલવસ્ત્રમાં દીપી રહી, માંગલ્યમૂર્તિ સમી.

(વસંતતિલકા)

આજ્ઞા ધસુરગૃહમાં સહુની ઉઠાવી,
માતા પિતાની શીખ અંતરમાં ઉતારી;
રંભા સરિખી પતિમન્દિર એ દીપાવે;
કુસુમવેલી સમ સુરભિ શી પ્રસારે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ધારીને ગૃહરાત્ર્યદંડ ગૃહમાં, રાક્ષી સમી રાજતી,
ચાતી સાદ્ય ક્ષણે ક્ષણે પ્રીતમને, શાન્તિ મુખા સીંચતી;
અર્ચ્યા છે અધિકાર ભિન્ન રમણી-ને હિન્દુ સંસારમાં;
આનાથી અભિલાષ હોય વધુ યો, બાલા તણા ઉરમાં.

(અનુકૃપ)

‘પુત્રી તો ચારુરે સોહો’, ભાવના આર્થની રૂઠી;
‘રહો અર્ખંડ શૈભાગ્યે’, અર્પતાં આશિષો ઊઠી.

અહા! આદર્શ શી વિશ્વે, આર્થની લક્ષ્મી ભાવના;
ભર્યાં છે ધર્મનાં તત્ત્વો, નીતિનાં સુત્ર ચોભતાં.

સૈા. દીપકબા દેસાઈ

સનાતન ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ તથા અત્યારની પરિસ્થિતિ

રા. મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા
એમ એ, એલ એલ બી, બોલીસ્ટર,
વિદ્યાસાગર, વેહાંતબુધયુ

ઘટાફાલિરણાવાન્તનમન્મોહાવ્યયે નમ ।
મનન્તાનન્દકૃષ્ણાય જગન્મહાલૂત્યે ॥

હાલમાં આપણો દેશ ધણીજ ગભીર તથા ઘટાકીની પરિસ્થિતિમાં મુખપનો જેવામાં આવે છે અને જુદા જુદા પુરુષો, જનનનો તેઓએ કપેનો આર્થ સાધવા સમર્થ આર્થિક આભાજક, વ્યાવહારિક વિગેરે જુદી જુદી પ્રકૃતિમાં પ્રયાસ કરતા માનવ પડે છે તે સર્વમાં હિન્દુ સનાતન ધર્માનુયાયી પ્રજા કયુ મ્થાન ધરાવે છે તથા ધર્મ માટે તેઓની કરી ભાવના તથા વૃત્તિ છે તે વિષે વિચાર કરવાનુ આપણે માટે હાવને સમયે અતિ આનસ્યક તથા ઉપયોગી થઈ પડશે

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરતા આપણને સહજ સમજશે કે વૈદિક કાળના સમયની હિંદુપ્રજાની ધર્મની ભાવનામાં તથા હાવની વીસમી સદીની ભાવનામાં આસમાન ને જમીનના જેટલો અતરાય પડી ગયો છે પાશ્ચિમીય પ્રજાની વ્યામોહક કહેવાતી મઝૂતિની જાખીથી હિંદુ પ્રજામાં સ્વધર્મને માટે વૈમનસ્ય, દુર્બળતા તથા આનિ સર્વન દટિગોચર થાય છે તથા હિંદુ સનાતન ધર્મની પ્રાચીન વૃદ્ધ તથા વિશાળ ભાવનામાં પચુ ધણો મોટો ફેરફાર થયેનો જેવામાં આવે છે

ભાગતરૂનો એક એવો પચુ વખત હતો કે જ્યારે અધ્યાત્મવાદનો દેદીપ્યમાન જ્યોતિર્ભય બાનુ પ્રાની દિશામાંથી સમસ્ત વિશ્વને પોતાના આ હાદમય કિરણોથી પ્રગમિત કરી રહ્યો હતો ને સર્વત્ર ઐક્ય, અલેદ તથા અદ્વૈત ભાવનાનો નિજયવાવટો ફરમવી રહ્યો હતો તથા હિંદુ સનાતન ધર્માનુયાયી સમસ્ત પ્રજામાં સગદન, સપ, સુખ ને અંધુત્રેમ ચતુર્દિશામાં ફેલાઇ રહ્યા હતા પચુ હાનમાં આપણી તેજ પવિત્ર ભૂમિમાં આપણે શુ જોઈએ જીએ ? સમસ્ત હિંદુપ્રજામાં જોભાવો, કુમય વિભિન્ન થયેની અસપ્પ જ્ઞાતિઓ, પેટા જ્ઞાતિઓ, વાકા, મપ્રમયો તથા તેમાં પરસ્પર વિરોધ સર્વત્ર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે સનાતન હિંદુ ધર્મનો આધાર અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના પ્રકાશાત્મક જ્ઞાનમળની પીઠિમપરજ રહેનો છે અને પ્રાચી વગરના સાત માળના ગગનનુપી મહેલની જેમ તેની સ્થિતિ અસારે ચઢ રહેલી જેવામાં આવે છે મનાતન વર્ણાશ્રમ ધર્માનુયાયી હિંદુપ્રજાના મૂળ ચાર વર્ણો કે જેની ઉત્પત્તિ વેદધર્મ પ્રમાણે સમ્યજ્ઞનદ બૂમારૂપ પુરુષોત્તમ ભગવાનના અગમ્યાથી થયેની છે તેની ધર્મની ભાવનામાં પચુ ધણો મોટો હ્રાસ થયેનો જેવામાં આવે છે અને હિંદુ ચાતુર્વર્ણપ્રજામાં પ્રકૃષ્ટ જાતનુ એમીકરણ (COORDINATION) જેવામાં આવતુ નથી બ્રાહ્મણ દક્ષિય વૈસ્ય તથા શૂદ્ર એમ ચાર મૂળ વર્ણોમાં તથા તેના પેટાવર્ગોમાં પ્રકૃષ્ટ જાતનો સહકાર તથા નિમટનો સ્વાભાવિક મળધ જેવામાં આસ્તો નથી ઉતરુ તે સળધ લગલગ નટપ્રાય થયેનો જેવામાં આવે છે અને પરિણામે હિંદુપ્રજામાં અધ્યાત્મજળ, સામ્રાજક ઐક્ય, તથા સાચી સ્વતત્રતાની રાષ્ટ્રીય ભાવના એ સર્વ ધણા સિધ્ધિ અઈ ગયા છે ધણીવાર ધર્મને નામે દોરવાઈ જઈને, ધર્માધપણથી હિંદુ

પ્રથમા કેટલાએક વર્ષમાં આંતરવિગ્રહ તથા સંવર્ણ અવસ્થાનર આપણા જ્ઞેષ્ઠમાં આવે છે. સનાતન હિંદુધર્મના ઐતિહ્યસ્વરૂપને વિષે પણ લોકોમાં એક મત જ્ઞેષ્ઠમાં આવે નથી. વેદિક લોકો યજ્ઞયાગ તથા કર્મકાંડ તેનેજ સનાતન ધર્મ સમજે છે. પૌરાણિક લોકો યોનાના ઇતિહાસકથા દેવતાનેજ સર્વેશ્વર સમજે તેમાંજ હિંદુધર્મનો સમાવેશ થયેલો માને છે. સાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ તથા શૈવલોકો યોનાના મંત્રપ્રદાવમાં પ્રસિદ્ધ દેવ તથા અનુતાર પ્રસિદ્ધિ ભક્તિમાંજ હિંદુ ધર્મનું સ્વર્ણમાન સમજે છે. અધુનિક કેટલાએક સંપ્રદાયી તથા સાધુ લોકો ઔપનિષદ્ધિવાના રહસ્યજ્ઞાને અભાવે કેવલ સંન્યાસ ધર્મનેજ સમસ્ત હિંદુ ધર્મ સમજે છે. તથા વર્ણધર્મી કેટલીક પ્રગ્ન કેવલ વર્ણધર્મધર્મના નિર્માણ તથા પોતપોતાની ગુણિમાં પ્રચલિત રીતીલાગ્નેનેજ હિંદુધર્મ સમજે છે. ઉપરના તમામ મતો એકદેશીય તથા હોપમ્મત છે. તથા તે મત ધરાવનાર એકો સનાતન હિંદુધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી વંચિત છે એમ કહેવાયેલું સુત પુરુષ સમજી શકશે. હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ વિશ્વવ્યાપક તથા આત્માદિન છે. સમસ્ત જગતના લોકોના ધર્મેની સાથે સરખાવનાં આપણને સ્વત્ત્વરે કે હિંદુધર્મ અમુક દેશના લોકને માટેજ રચવામાં આવ્યો નથી. તેમ તેનું સ્વરૂપ અમુક સંપ્રદાય તથા અમુક વર્ણની પ્રજાને માટેજ નથી; પણ તે ધર્મ વિશ્વવ્યાપક છે તે તેમાં સ્વત્ત્વરે જડ તથા ચિત્તવ્યાપક વિશ્વના ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.

ધર્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ષ્ઠ એટલે ધાતુથી થાય છે. એટલે જે શામનથી વિષનો દરેક સ્થાવર જંગમ પદાર્થ પોતાની અર્થાંતિ કક્ષામાં સ્થિર રહી રહે ને તે હાર તો અધઃપાતનથી થયેલે તે શાસન અથવા નિયમનું નામ ધર્મ. જુઓ, બુદ્ધારણ્યક ઉપનિષદઃ દક્ષત્વ વા અક્ષત્વ પ્રકાશને ગાર્ગિ સૂર્યાચરમસૌ વિષૃતૌ તિષ્ઠતઃ । આ પરમાત્માના શાસનથી હે ગાર્ગિ સર્વ તથા અદ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થિતિ રક્ષાય શકે છે. આ શાસનનું નામ જ ધર્મ. ક્રીષ્દ બળવદ્ગીતામાં તેને જ સ્વધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. સ્વધર્મે નિધન ધ્રુવઃ પ્રથમો અવાહઃ (બ. ગી.) એટલે દરેક મનુષ્યને પોતાને માટે શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ ધર્મનું પાલન કરવામાં મુક્ત આવે તો તે પણ ઐતરક છે પણ સ્વધર્મને છોડી પરમા મનુષ્યને માટે નિર્દિષ્ટ કરાયેલા ધર્મ ભયને આત્મહનકારક છે.

તો પંડી સહજ પ્રશ્ન હજીએ છે કે સ્વધર્મ એટલે શું ? સ્વધર્મના અર્થ આપણાથી રાજ્યદ્વારા સંલેહાઈથી સમજી શકાય છે તે ધર્મનું તેનું જ્ઞાન બે આપણે ઝેળવીએ તોજ આપણે તેને સહજમાં બ્યવહારમાં ઉતારી શકીએ તે તત્ત્વસાર સમજી વિચારીને આપણાં કાર્યો સંલેહાઈથી કરી શકીએ. શ્રી ગીતામાં કહ્યું છે કે તત્સમ્વાજ્ઞાન પ્રમાણ તે વર્ણકાર્યે ધ્યવસ્થિતૌ (ભ. ગી.) એટલે આપણે અમુક કાર્ય કરવું કે ન કરવું અથવા કરવું તો કયું કાર્ય કરવું એ સંબંધે આપણા કર્તવ્યનું સાચું જ્ઞાન જે ધર્મ આપણને આપે તેજ આપણો સ્વધર્મ કહેવાય. અહીંયાં ધર્મ શબ્દનો વિશાળ અર્થ થાય છે તે તેમાં કર્તવ્યપરમણુ વૃત્તિ, ફેરવ તથા કાયદો એવા અર્થોનો સમાવેશ થાય છે. આપણા ધર્મનું ચતુર્થ જ્ઞાન આપણને બગવાન મન, વસિલ, વ્યસન વિગેરે બહુશ્રુત તથા અનુભવી સ્ત્રપિએથી રચિત શાસ્ત્રમંથેહારાજ સંલેહાઈથી મળી શકે છે કારણકે મહાભારતમાં કહ્યું છે તેજ ધર્મનું સાચું સહજ જ્ઞાન ધણું મૂઠ તથા સફળ છે. ધર્મવ્ય જાવ નિહિત ગુહ્યા (મ. મા.) અને તેનો ઉકેલ શાસ્ત્રની મદદ વગર આપણી પોતાની બુદ્ધિયાં સંલેહાઈથી થઈ શકતી નથી. માટેજ ધર્મની બાબતમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિવાસ, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રો આપણને પ્રમાણ યોગ છે તે તેમાં નિર્ણય કરેલા ધર્મોના પરિપાલનમાંજ આપણું કલ્યાણ છે. અને આપણે ધ્યાનમાં રાખવું એઈએ કે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો ઇતર ધર્મોની જેમ આપણી ધર્મે બળબજરીથી તેના શાસનોનું (ORDINANCES) પરિપાલન કરાવતાં નથી, અને છેવટનું કાર્ય કરવામાં આપણી આર્થિક સ્વતંત્રતાની ક્ષતિ કરવામાં આવતી નથી. સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રો આપણા કર્તવ્યના મુખ્યદેવ તથા તેના કળનું તારનમ્ય

સમજાવી અનેક તાર્કિક સુક્તિઓથી તથા અનેક સ્મૃતિઓથી દર્શાવેલી તથા અર્થવાદથી આપણી તે કાર્યમાં અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી આપણે પોતે જ તે કાર્ય આપણી પોતાની સ્વેચ્છાથી (FREEDOM OF CHOICE) તથા નિઃસ્વાર્થક જીવિતથી આપણી ફરજ સમજી કરવા પ્રેરણાઓ, એટલે કોઈપણ કાર્ય કરવામાં આપણા અંતરાત્માની સ્વતંત્રતાને કોઈપણ અતનો બાધ આવી શકતો નથી. માટે જ બગવાન શકરાચાર્ય કહ્યું છે કે જાપક દિ શાક વ કારક શાસ્ત્રો માત્ર આપણને આપણી સંસારચાત્રમાં જાન આપી માર્ગદર્શક થાય છે પણ કઈ આપણને જાગૃત્વપૂર્ણથી કાર્ય કરવા ફરજ પાડતાં નથી. એટલે મનુષ્યકૃત કૃતિમ કાયદાની જેમ શાસ્ત્રો આપણને ગુલામી ઝુલસીમાં નાખતા નથી પણ આર્થિક સ્વતંત્રતા કાયમ રાખી આપણને યથાર્થ એવા સ્વધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન આપી આપણને સ્વાત્મી બનાવી આપણા પોતામાં રહેલા અંતર્બાહીની અનત શક્તિની પ્રેરણાથી આપણને આપણી સંસારચાત્રમાં સંધિ ને સરળ માગે મુકી આપણે ધારે તે કોઈ સલામતીથી પહોંચાડે છે.

મનુષ્યમાત્ર જન્મથી જ રાજસી પ્રકૃતિવાળો હોય છે ને તે દૈવી પ્રકૃતિ તથા આત્મી પ્રકૃતિ એમ બે ભિન્ન પ્રકૃતિ સહિત જન્મે છે જેમાની દૈવી પ્રકૃતિ શાંત હોય છે અને આત્મી પ્રકૃતિ પ્રયત્ન હોય છે. દૈવી પ્રકૃતિ સાત્વિક છે જ્યારે આત્મી પ્રકૃતિ તામસી છે. દૈવી પ્રકૃતિ મનુષ્યને ઉચે માર્ગ લઈ જઈ દેવ બનાવે છે જ્યારે આત્મી પ્રકૃતિ અપોમાર્ગે લઈ જઈ તેને અસુર અથવા પશુમય ગુણુવાળો બનાવે છે. હિંદુ ધર્મમાં ઉપથી બે પ્રકૃતિઓ શુદ્ધી, વ્યવસ્થા તથા સુસ્તીમ ધર્મની જેમ પરસ્પર સ્વતંત્ર તથા ભિન્ન બતાવી નથી એટલે અધ્યાત્મવિદ્યાના પીઠજીવીઓ આ દેખીતી વિરોધી પ્રકૃતિઓનું અધિશ્લેષ ઇતર ધર્મની જેમ હમ્મર (GOD) અને શયતાન (SATAN) એમ પરસ્પર વિરોધી હોય છે (DUALIST) વ્યતિક્રિત હોતું નથી, પણ તેનું અધિશ્લેષ એક અદ્વૈત સમિચ્છનદ પરમાત્મા છે, અને તેની અખંડ, અનંત શક્તિના આશ્રયમાં જ તે અધીન રહે છે. જો શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ તથા આપણી સ્વેચ્છાથી અધિકાર્ય સ્વધર્મના નિયમોનું શ્રેષ્ઠ પરિપાલન કરવામાં આવે તો હમ્મર શક્તિ દૈવીરૂપ ધારણ કરી આપણને માર્ગદર્શક બને છે પણ જો તેથી ઉપર શાસ્ત્રના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી સ્વેચ્છાથી કાર્ય કરવામાં આવે તો તેજ હમ્મર શક્તિ આત્મી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ને આપણને અધોમાર્ગને માગે લઈ જઈ આપણે મંદાર કરે છે. એટલે પરમકૃપાળુ જગન્નાતા અમિષા કાલિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પાપી પુરુષોને તેઓના જ કરેલા કર્મોના ફળરૂપે તેઓને જ હાથે હમ્મર કાયદાથી ન્યાયપુર સર સહજમાં નાશ કરે છે. જુઓ શ્રુતિ એવ દિ એવ તાણુ કર્મ કારણવિ ત યમેઓ લોકેચ્ય વનિનીપતે । એવ ત એવાણુ કર્મ કારણવિ ત યમયો વિનીપતે (કા. ઉ) આ ઉપરથી એટલે દ્વિતીય નીકળે છે કે દરેક માણસે શાસ્ત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી પ્રભુમાં એ એકનિષ્ઠ ભક્તિ રાખી ધર્મપરાયણ માર્ગને આશ્રય લેવો જોઈએ કે જેથી તેના આ લોભનાં સર્વ કાર્યો સહેલાઈથી આટોપાઈ જાય ને આખરે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી તે પુણ્ય સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ સાચી આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા, સુક્તિ તથા અનંત સુખાનંદના સંસારવાદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા ભાગ્યશાળી થાય. સનાતન હિંદુધર્મના મળ સિદ્ધાન્તનો સાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ઘણી સુદર રીતે આપવામાં આવ્યો છે ને તે વ્યવહારમાં બહુ ઉપયોગી છે. શ્રી ગીતામાં વેદાંતના અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પીઠજીવ કાયમ રાખી, નિષ્કામ કર્મ, એકનિષ્ઠ ભક્તિ તથા અદ્વૈતવાદનો સુદર સમબાવ (HARMONY) જાળવવામાં આવ્યો છે અને તેજ ખરો સનાતન હિંદુધર્મ છે જેમાં કોઈપણ ભતના વિરોધ કે વિખવાદો રચાતજ નથી માટે જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે અય નિજ પરોવેતિ ગણના લઘુવેતસામ । સદાચરિતાના તુ વસુધેવ કુટુમ્બકમ ।

હવે આપણે પ્રાકૃતિક તથા પૌરસ્ત્ર સંસ્કૃતિના આદર્શોમાં શુ તારતમ્ય છે તેનો વિચાર કરીએ. પ્રાકૃતિક સંસ્કૃતિનું પૌરસ્ત્ર માત્ર સ્વાર્થ તથા અહરુચિ (SELF-AGGRANDISEMENT) નું પોષણ

કરવામાં જોવામાં આવે છે અને પરિણામે સમાજમાં મુદીવાદ (CAPITALISM) કોમ્યુનિઝમ (COMMUNALISM) સામ્યવાદ (COMMUNISM & BOLSHEVISM) વિગેરે ઝેરી તથા હાનિકારક નિષ્પત્તિઓ યોગદાન દેવાપડ્યા જોવામાં આવે છે અને તે મંસ્ફૂતિની અંધ નકલથી આપણા દેશમાં પણ લાંબા ચોપી રોગો ફરી વળ્યા છે. પશ્ચિમનું ધ્યેય વ્યક્તિ કે સમાજમાં હક્ક (RIGHT) ની તથા બીજી હાનિકારક સ્પર્ધા વધારવા પ્રયત્ન હોય છે. જ્યારે પૂર્વની સંસ્કૃતિનું ધ્યેય ધર્મ (DUTY) ના પાલનની બાવના કેળવવા તરફ વધારે જોવામાં આવે છે. સમાજમાં જ્યારે પ્રતિસ્પર્ધા મનુષ્યોનું હિત મંદીરમાં આવે છે ત્યારે શુદ્ધ સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે તે સમાજમાં વિચ્છેદનો દાવાનળ ફાટી નીકળે છે તે તેનું પરિણામ કાણું અનિષ્ટ આવે છે, પણ સમજિતી દરેક વ્યક્તિ અદ્વિત સિદ્ધાંતપૂર્વક સ્પર્ધાપુરસ્કાર આપવું કહે તો સમાજમાં વિરોધને અવકાશ ન રહે. કારણ કે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ધર્મમાં શુદ્ધ સ્વાર્થનો સમાવેશ થતો નથી પણ તેમાં દરેક મનુષ્ય ઇતર મનુષ્ય તથા સમજિતે પોતાનો આત્મા ગણી તે પ્રત્યેની પોતાની દરજ્જા અંચ કરે છે.

હવે આપણે સનાતન હિંદુ ધર્મમાં ક્યાં અગિયો સમાવેશ થાય છે તેનો વિચાર કરીએ. હિંદુ ધર્મમાં શાશ્વત્વ તથા સદાચાર એ બે અમલના અસ્થિતો સમાવેશ થાય છે. તેને સદાચાર તથા સામાન્ય ધર્મ પણ કહેવામાં આવે છે. દરેક ધર્મમાં આચારને જ અમલનું સ્થાન આપવામાં આવે છે કારણકે તે સક્રિય છે ને તેના પર વ્યવહારનો મોટો આધાર રહે છે. માટે જ બગવાન મનુએ કહ્યું છે કે જાવાર: વત્સો ધર્મઃ વળી મનુસ્મૃતિમાં સામાન્ય ધર્મની બાબતમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:- અહિંસા હાત્યમસ્તે ચ શૌષમંદ્રિવનિગ્રહઃ । एवं सामाहिकं धर्मं वातुवर्ण्येऽप्रीत्यमनु: (મ. સ્મ. ૧) એટલે સર્વ સામાન્ય ધર્મના પાંચ પેશ વિભાગ થાય છે જેવા કે ૧. અહિંસા. ૨. સત્ય (કે જે બે શુભોએ અત્યારના શાશ્વત્વ મંત્રામમાં સમસ્ત દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તથા સન્માન ને આશ્રય ઉત્પન્ન કર્યા છે.) ૩. અસ્તેય ને ૪. ઈન્દ્રિય નિગ્રહ. આ ચારે શુભોના સદાચારમાં સમાવેશ થાય છે તથા ૫. શાશ્વત્વ કે જેનો શાશ્વત્વમાં સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય ધર્મના ઉપલા પાંચ ભાગમાં ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ તથા મંથન એ ધર્મ અગ્રસ્થાન લઈ શકે છે. કારણકે તેના ઉપર જ બીજા ત્રણ ધર્મોનો આધાર રહેલો છે. પારકાના લાભને માટે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો તથા મહાન ગંઠ ભોગવવાને પણ તૈયાર થવું એ સનાતન હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય છે અને એનો તાજો દાખલો મહાત્મા ગાંધીજીનો છે કે જેમને ઉપલા શુભોને લીધે યુરોપીયન પ્રગળા અનેક વિદ્વાન પુરુષો તરફથી અપૂર્વ માન મળ્યું છે. પણ તે માન ખરે જોનાં સનાતન હિંદુ ધર્મને ધરે છે.

મનુષ્યમાનની સ્વાભાવિક પ્રતિ સ્વાર્થ હોય છે ને બીજાને જોયે પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સામાન્ય પામર પુરુષો પ્રયાસ કરતા જોવામાં આવે છે. ઉપલી સ્વાર્થો જ્ઞાતિ સમૂહપ્રમુલ્ક હોય છે. તે તેમાં વિદ્વાન પુરુષ કે અજ્ઞાની પુરુષ પશુપક્ષ જ પર્તન કરે છે. જુઓ પ્રજાસત શાંકરનાથ જમુનિધાવિરોપાલ (બ. સ.) તેવી સ્વાર્થો જ્ઞાતિનો નિગ્રહ કરવામાં આત્મમંથન એજ એક સગલ જાંતુસ યા શક્ત છે. અને તેના મધ્યોચ્ચ સેવકની મનુષ્ય સ્વભાવનું પાલન કરી શકે છે. માટે જ બગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં જણાવ્યું છે કે ઇન્દ્રિયસ્વેદિયસ્યાઈ રાદ્વેયી જ્યવસ્થિતૌ । તયોર્ને વસમાગ્નૈર્જેતૌયલ્લ પરિપન્થનો (બ. ગી.) ઈન્દ્રિયોની જ્ઞાતિઓ તેના વિપ્રો પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે રાદ્વેયમુલ્ક હોય છે માટે એ બે જ્ઞાતિઓને કોઈએ કદીપણ વશ થવું નહીં કારણકે તે મનુષ્યના બે મહાન શત્રુ છે અને તેનો પરાજય માન સંયમથી જ શક્ય થકે છે.

ઉપર આપણે સનાતન હિંદુ ધર્મના સામાન્ય ધર્મોનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે વિશેષ ધર્મનો કંઈક વિચાર કરીશું. સામાન્ય ધર્મો તે માત્ર નીતિશાસ્ત્રના સર્વ સાધારણ નિયમો છે; ને ઇતર ધર્મો જેવા કે જન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, મહદી ધર્મ, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ વિગેરે, તે સર્વ ધર્મોમાં પણ તે નિયમો

સામાન્ય જોવામાં આવે છે ને તેનો હેતુ સામાન્ય રીતે વ્યક્તિનો નૈતિક વિકાસ કરવાનો હોય છે પણ તે ઉપરાંત હિંદુ શાસ્ત્રોએ પ્રજાના સામાજિક બંધારણની સુવ્યવસ્થા જાળવવા તથા સમગ્ર પ્રજામાં બ્રાતૃભાવનો વધારો થાય તેવા ઉદ્દેશથી વર્ણાશ્રમ ધર્મની ઉત્તમ નૈસર્ગિક વ્યવસ્થા સમાજના લોકકલ્યાણને માટે ગુણ્ય કર્મના વર્ગીકરણ (DIVISION OF FUNCTIONS) ના સિદ્ધાંત પર નિર્દિષ્ટ કરી છે તેમાં હિંદુ ધર્મના આસાદારણ અથવા વિરોધ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે. આતુર્વર્ણ્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરના કૃપા, આદુ, હુરુ તથા પગ એમ ચાર અંગમાંથી થયેલી છે અને તેઓનો એક શરીરનાં અંગ જેવો પરસ્પર અંગેષ છે. જોડે પછી એક વર્ણ જીવન વર્ણની મદદ વગર કાર્યપણુ સામુદાયિક કાર્ય કૃતોદમરીથી કરી શકે નહીં. જો શરીરનું એક અંગ રોગી અશક્ત કે સહેજે દોષ તો આપણી શરીરચાત્રા સુખરૂપે કેમ થઈ શકે? તેજ પ્રમાણે હિંદુ પ્રજામાં શુદ્ર તથા અશુદ્રવર્ણ જે હિંદુ પ્રજાનું એક ઉપયોગી અંગ છે, તેને જો અપાત્રની, નિર્ધન, નિર્બળ, રોગી તથા પછાત રાખવામાં આવે તો હિંદુ પ્રજા સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા ઈતર દિશામાં પ્રગતિનું કાર્ય કેમ કરી શકે? છતાં પણ મદ્રાસ, મુગલત, મલખાર વીગેરે હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રદેશોમાં ત્રૈવર્ણિક હિંદુપ્રજાનો શુદ્રપ્રજા સાથેનો સંગેષ લગભગ જુદી ગયા જેવો છે અને તે વર્ગ પ્રત્યે ધણી બેદરકારી રાખવામાં આવેલી જોવામાં આવે છે પણ તે સનાતન હિંદુ ધર્મના ધાર્મિક સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે અને તે બાળતમા તથા આપણી ગાત્રિ વિગેરે બીજી મંથાઓ વિગેરે કૃત્રીક બાળતમા જે અનેક દોષો આપણા જોવામાં આવે છે તેનો આપણે સત્વર ઉપાય કરવો જોઈએ કે જોથી આતુર્વર્ણ્ય પ્રજામાં બ્રાતૃભાવનો વધારો થાય ને તે વચ્ચેનો પરસ્પરને શ્રી સંગેષ સચવાઈ રહે.

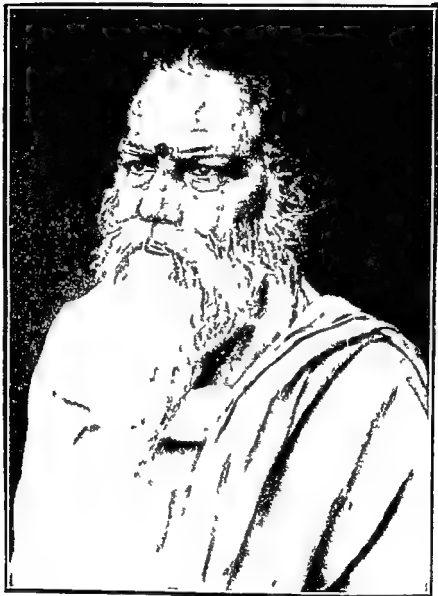
હાલમાં પશ્ચિમાત્મ કૃષ્ણવણી તથા પદ્ધતિનો આપણા દેશમાં વિશેષ પ્રચાર થવાથી તેના કૃત્રીકો સારા શુણ્ણની સાથે દોષો પણ આપણા સમાજમાં તથા ધર્મમાં પ્રવેશ થવા પામ્યા છે અને તેના ફાંસામાંથી ઉપરતી પ્રજાને બચાવવાને આતુર્વર્ણ્ય પ્રજાએ તેમજ ધર્મચાર્યો, મહંતો તથા શિક્ષકોના પુરુષોએ કટિબદ્ધ થઈ સતત પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એટલુંજ નહીં પણ ગમગમ દેશમાં ઉપદેશકો, વક્તાઓ, લેખકો ઈતિ સાધનોદ્વારા ઠેર ઠેર પ્રચારકાર્ય કરવાની ખાસ જરૂર છે. પશ્ચિમની મહાભ્રમિક સંસ્કૃતિ પાશવચ્ચતિ તથા અંદાસરચ્ચતિને વધારે કૃષ્ણે છે ને પશ્ચિમને ગચ્ચક્ષિત વર્ણનાં યુવક યુવતીઓમાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ તથા અદ્ધકારચ્ચતિની શુદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટું હિંદુધર્મની સંસ્કૃતિમાં પાશવચ્ચતિને આત્મમંચમનથી નિયતિત કરી વ્યક્તિગત યા સમાજગત એકદેશીય તથા આસુરી અદ્ધકારચ્ચતિનો નાશ કરવામાં આવે છે ને તેને બદલે વ્યધિ તથા સમષ્ટિના અંગેંગીબાવતુ મધ્યક ક્ષિત્ચરણ કરવી, સ્વધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ સમજવી તથા પરાધર્મ તેજ સાચો સ્વાધર્મ છે એમ દર્શાવી મનુષ્યો પાસે સમાજસેવાદાગ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની પરમસેવા પ્રેમથી કરાવવામાં આવે છે ને તેમનો નાસ્તિકતાની અતિ વિકરણ તથા બધંકર જીડી ખીણમાં અધ.પાત થતો અદ્ધકારવામાં આવે છે. હિંદુધર્મ માત્ર નીતિમય શુદ્ધ જીવનો જીવનનું પરમ ધ્યેય માણતો નથી પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ અંતિમ ધ્યેયને માટે જરૂરી સાધનજ ગણે છે. ઉવઠમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને મારી અદ્ધકાર અંતિમ પ્રાર્થના છે કે ભારતવર્ણના સનાતન ધર્મીયમી દરેક બ્રાહ્મ ંદનને ઉપર જાણ્યાના મુજબ હિંદુધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે સમજી વર્તન કરવાની શુદ્ધિની પ્રેરણા કરે કે જોથી સનાતન હિંદુધર્મની અનિરુદ્ધિ થાય ને તે દ્વારા રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના તથા સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહાન કાર્યમાં દેશને અવરય લાભ થાય.

સર્વેજ્ઞ મુનિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા ।

સર્વે મદ્ધાણિ પરચ્ચન્તુ મા કચ્ચિદ્ દુઃસવાનાયત્ ॥

पू० श्री लक्ष्मणशास्त्री स्मारकग्रन्थः

पू० व्याख्यानवाचस्पति श्री आत्मस्वरूपजी महाराज

(केवल्य स १९८० आनण सुद ४)

आय संस्थापकः श्री सनातन वैदिक धर्मसभा, सूरत

પૂ. વ્યા. વા. શ્રી આત્મ- સ્વરૂપણનાં સંસ્મરણો

શ્રી. કૃપણશકર કેશવરામ
જ્યોતિષી

રીતે સમર્થન કરનારા ભારત વિખ્યાત વિદ્વાનોમાં પૂજ્યપદ શ્રી આત્મસ્વરૂપણું નામ વિરાજે છે. હૃદયદારના શુરુમંડળાશ્રમના તેઓ અધિકારી હતા, અને સૂરતની સનાતન વૈદિક ધર્મ સભાના તેઓ આદ્ય મંડયાધ્યક્ષ અને આજીવન સભાપતિ હતા. તેમના જ્ઞેવાનું જીવન દૃઢતાપૂર્ણ હોવાથી તેમને વિશે જાણુવામાં આવેલી કેટલીક હકીકત પ્રકટ કરવાના હેતુથી આ લેખ લખાયો છે.

પૂજ્ય શ્રી આત્મસ્વરૂપણ મહાગજનો જન્મ ગયાજી પાસે એક નાના ગામમાં થયો હતો. તેઓ નાતિએ ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ નૈધિક બ્રહ્મચારી હતા. વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, વિગેરેમાં તેઓનો સુવિસ્તર અભ્યાસ હતો તેઓશ્રી પામે ધણુંખરૂ વિદ્યાર્થીઓ પદ્મદર્શનના મંથિનો અભ્યાસ કરતા હતા. અને તેઓશ્રીની વિદ્વત્તાને અંગે દારકા ચાલક પીઠાધીપર શ્રી. પ. પ. પૂ. વા. સંક્રમ્યાર્થ શ્રી માધવ-તીર્થ સ્વામીજીએ તેમને વ્યાખ્યાન વાયરપતિની ઉપાધિ આપી હતી. સદવારમાં આશરે એક પ્રહર સુધી અને રાત્રીએ આશરે અડધો પ્રહર તેઓ પચાસતન પૂજન ઇત્યાદિ નિત્ય કર્મમાં બેસતા હતા. નિખિલશાસ્ત્ર નિષ્ણાત શ્રી શુદ્ધમંડળ સંસ્થાપકાચાર્ય પદિત શિરોમણિ સ્વામી શ્રી આત્મારામજી ઉચ્ચસીન જ્યારે ભારત વર્ષમાં પર્યટન કરતા મં. ૧૯૫૪ના અરસામાં પોતાની સિખમંડળી સહિત સૂરતમાં પધાર્યા, ત્યારે તેમના પ્રથમ શ્રેણીના સિખ તરીકે પદિત આત્મસ્વરૂપણ તેમની આંખે હતા તેમજ વ્યાખ્યાનો કરતા હતા અને જ્યારે કેઈ પદિતો, સમાજીઓ ઇત્યાદિની આંખે શાસ્ત્રાર્થ પ્રસંગ ઉપરિધત થયો, ત્યારે પદિતજી શુરુદેવ તરફથી શાસ્ત્રાર્થ કરતા અને પ્રતિવાદીઓને યથાયોગ્ય ઉત્તર આપી, સુખ વા શાન્ત કરી દેતા હતા. પૂજ્ય સ્વામી શ્રી આત્મારામજી તીર્થગજ પ્રયાગમાં કુભપર્વને પ્રસંગે પધાર્યા હતા. ત્યાં મં. ૧૯૫૫ ફાલ્ગુન વદી નવમીને દિવસે તેઓ બહીષ્કૃત થયા. અને પોતાના ઉત્તરવિશ્વતી તરીકે પૂજ્યપદ શ્રી આત્મસ્વરૂપણને નિમંત્રની તેમની ઇચ્છા મુજબ મળતો, પદિનર્મય તથા સંભાવિત મજબૂત મંડળની પ્રાર્થના અને આગ્રહથી ૫ ૫-ઓ આત્મસ્વરૂપણ મહારાજે શુરુસ્થાનના અધિકારીનાનું પદ સ્વીકાર્યું. ત્યારબાદ તેઓશ્રી હિંદુસ્થાનમાં રહે-રેવાનતરમાં ફરી પોતાના શુરુશ્રીની પેઠે ચારે તરફ ધર્મપ્રદેશ કન્યા લાગ્યા. અને તેમના અનુદય-યપેની હિંદુ પ્રજા હિંદુસ્થાનની અંગે વિગ્રામાં તેમનું હજી પાવુ પુણ્યમંડળુ વિમળતી નથી.

પૂજ્યપદ વ્યાખ્યાન વાયરપતિ શ્રી આત્મસ્વરૂપણ મહારાજનું નામ ભારતવર્ષની હિન્દુ પ્રજાને અજાણું નથી. તેઓએ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી ત્રણેક વાર પર્યટન કરી મનાતન વૈદિક ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપી, ભારત વર્ષમાં પુરાતન ધર્મ માર્ગનો પ્રચાર કર્યો હતો, નવીન શિક્ષણથી દીક્ષિત થયેલા અનેક સ્ત્રી પુરુષોને પણ એમણે શુભ મંત્રકાર પાઠ્યા હતા અને તેમને સન્માર્ગે અધ્યવ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષો ઉપર જ્યારે સમાજીઓ મનાતન ધર્મ ઉપર અનેક પ્રકારના અણેયો કે કુતર્ક કરતા હતા, તે સમયે સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વો તે બધાની સામે યથાર્થ અને સચોટ

હવે પૂ. શ્રી આત્મસ્વરૂપજી એથી તરફ દિષ્ટિપાત કરિયે. પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આલારામજીએ મહાશુનિ પતંગલિ વિરચિત “યોગસૂત્ર” ભગવાન વેદ વ્યાસજીના બાપસહિત, વાચસ્પતિ મિત્ર વિરચિત તત્ત્વ વૈશારદી દીકા ઉપર અત્યુત્તમ દિપ્પણ લખી પ્રસિદ્ધ કીધું, અને તેનું હિંદી ભાષાંતર કરી ‘વાર્તામલ દર્શન પ્રકાશ’ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધું. તે પુસ્તકમાં પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીએ દિપ્પણ લખ્યું છે. પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીની સહકારિણી રા. રા. સવાઈલાલ છોટાલાલ બ્લોગએ તે પુસ્તકનું શુભરાત્રી ભાષાંતર કીધું અને મં. ૧૯૭૧માં મુંબઈ શુભરાત્રી પ્રેસમાં છપાવ્યું છે. તે પુસ્તકમાં નિખિલશાસ્ત્ર નિષ્ણાત પૂજ્ય આલારામજીની તથા પૂ. પા. આત્મસ્વરૂપજી મહારાજશ્રીની પ્રશંસાસચ્ચક્ર કવિતાઓ છે. ધર્મિતરાજ વાચસ્પતિ મિત્ર વિરચિત “સાંખ્યતત્ત્વ કૈશુદી” ધણી કઠિણ હોવાથી પદનપાદનમાં વિરોધ પ્રચલિત નથી. માટે કાશીનિવાસી હિંમંતવિષ્ણાત મહામહોપાધ્યાય શ્રીયુત શિવકુમાર શાસ્ત્રીજી તથા કાશી રાજકીય મંરફૂત કેસેજના પ્રધાનાધ્યાપક મહામહોપાધ્યાય શ્રીયુત ગંગાધર શાસ્ત્રીજી સી. આર્. ઈ. વિગેરેની પ્રાર્થનાથી નિખિલશાસ્ત્રનિષ્ણાત શ્રી આલારામજીએ “સાંખ્યતત્ત્વ કૈશુદી” ઉપર વિદ્યુતોત્ક્રિષ્ટી દીકા તથા દિપ્પણ લખવાનું પ્રારંભ્યું અને અંતઃકરણ ત્રિવિધ (૩૩) એ કારિકા સુધી લખ્યું અને દેવશેષે તેઓશ્રી દેવલ્કધામ પધાર્યા ત્યારે અવશેષ રહેલ કાર્ય પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીએ પડિત રામાવતાર ખાસે સંપૂર્ણ કરાવ્યું હતું એમ તેમાંના ઉલ્લેખપરથી જણાય છે. ‘શ્રીત સર્વસ્વ’, ‘આદ્યકૃત મીમાંસા’, ‘પિંડપિતૃયજ્ઞ મીમાંસા’, ‘મહાસપ આદ્ય મીમાંસા’, નામનાં પુસ્તકો નિખિલશાસ્ત્રનિષ્ણાત સ્વામી આલારામજીનાં રચેલાં છે, તે પુસ્તકોના ઉપર પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીએ દિપ્પણો રચ્યાં છે. આદ્ય શા માટે કરવું, જીવતાનું આદ્ય કરવું કે મરેલાનું ? આદ્ય દેવી રીતે પહેલે છે, કાણુ પહેલ્યાડે છે વિગેરે વિવેચા અત્યુત્તમ રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ વિગેરેનાં પ્રમાણો વડે એ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ કર્યાં છે. “અજોષધિવાન્ત માર્તંદુ” નામનું પુસ્તક પૂ. પા. શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજે હિન્દીમાં રચ્યું છે. તેમાં સાધારણ ધર્મ, ભગવાનના અવતારની સિદ્ધિ, પ્રતિમા પૂજન, પ્રતિમા પૂજન પર સામાજિકએ કરેલા આલેખોનું ખંડન, વિધવા વિવાહ વિરંબના, ગંગાદિ તીર્થોની સિદ્ધિ, વગેરે વિવેચા અત્યુત્તમ રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, યુક્તિથી પ્રતિપાદન કર્યા છે. એ પુસ્તકનું શુભરાત્રી ભાષાંતર પૂ. પા. સ્વામીશ્રીની આજ્ઞાથી સ્વ. રા. રા. નારાયણુદાસ ગોપાળભાઈ ભગવાનમયુરાવાળાએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધું છે. પૂ. પા. સ્વામીશ્રી આલારામજીનાં રચેલાં (૧) પાણિપીઠન સમય દર્પણ (૨) વિધવા વેદન કૃપાણુ (૩) અષ્ટ અત્તારિશદ્ ભાસ્કર (૪) સાંખ્ય દર્શન પ્રકાશ (૫) ન્યાય દર્શન પ્રકાશ (૬) બૌદ્ધ દર્શન સમીક્ષા (૭) દેવલ્ક કલ્પલતિકા તથા (૮) જ્ઞાસત્પ્રકાશ એ સઘળાં પુસ્તકોપર પૂ. પા. સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજે વિરૂત દિપ્પણો રચ્યાં છે. હજુસુધી એ પુસ્તકો મુદ્રિત થયાં નથી, એમ પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રી આત્મસ્વરૂપજી હોતા. અલ્પજત તે મુદ્રિત થાય, તો જનતાને લાભ થાય એમાં સંશય નથી. પૂ. પા. સ્વામી આલારામજીએ ‘ગંગાસત્તમ સ્થિતિ મીમાંસા’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં કુંભપર્વ નિર્બંધ, ગંગાવિભાવ તથા પૂ. પા. સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપજીનાં લખેલાં ‘ગંગામહત્વ’, ‘પ્રયાગમહત્વ’ પણ પ્રસિદ્ધ અર્થેલાં છે.

મંવત ૧૯૧૩માં પૂ. પા. સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ બીજીવાર સૂરતમાં પધાર્યા અને સ્વ. રા. રા. ચિમનલાલ ઠાકોરલાલ પેઢીની પ્રાર્થનાથી નાણાવટ વિઠ્ઠલ વાઢીમાં પાંચ સાત વ્યાખ્યાનો કીધાં. તે સાંમળી સરતની પ્રજા મુચ્ચ બની. અને સદ્ધર્મભાસ્કર ચંદ્રસંકર લીમાન્દ શુક્લ વિગેરેની પ્રાર્થનાથી ચૈત્ર શુક્લ નવમીને દિને તેઓશ્રીએ સનાતન વૈદિક ધર્મ સજાતું સ્થાપન કીધું અને સ્વ. રા. ચિમનલાલ ઠાકોરલાલ પેઢીને મંત્રી નિમવામાં આવ્યા, સ્વ. રા. રા. પંચાજીએ આ સભાને મંત્રીપદે લગભગ પચીસ વર્ષ એકનિઝાથી જે કાર્ય કર્યું તેને લીધે પૂ. શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજના તેઓ કૃપાભાજન થયા હતા, તેની નોંધ

પૂ. શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રન્થઃ॥

સ્વ૦ શ્રી. ચીમનલાલ ઠાકોરલાલ પટેલ
અત્તની શ્રી મનાતન વૈદિક ધર્મ સભાના આશરે ૨૫ વર્ષ મુખીના મંત્રી

લેવી પણ અને આત્માને નહિ મળ્યા. બાલાજી મદીરમાં લગભગ છ માસ સુધી પૂજ્ય શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો કર્યા હતાં. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મધુસૂદન સરસ્વતી કીડા ઉપર પણ સુરતના અનેક સંભાવિત સદગૃહસ્થોની પ્રાર્થનાને માન આપી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજે સુન્દર અને વજીરપૂર્ણ પ્રવચન કર્યું હતું. તેમની ટ્રેસણા મળ્યા પછી સભા તરફથી શ્રી છબિચારામ દીક્ષિત તથા શ્રી લલિતારામ પંચરત્નરામ દ્વેએ પણ લાંબા સમય સુધી પ્રવચનો કર્યા હતાં. પૂ. પા. સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજે બાલાજી મદીરમાં જે વિદ્યાર્થીઓ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેની નોંધ શ્રીચિત્ છબિચારામ દોસતરામ દીક્ષિતજીએ ધણી સંભાળથી લીધી હતી અને એ સધળું સાધન બેંચું કરી તે પરથી “પુરુષાર્થસિદ્ધિ” નામનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. સદરુપ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ વડોદરાનિવાસી પૂ. પા. સ્વામી શિદ્ધાનંદજીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અને બીજો ભાગ પણ તૈયાર હતો, પણ તે પ્રસિદ્ધ કરી ચક્રાંચો નહોતો. પૂ. પા. સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપજી ભ્યારે સરતમાં હતા ત્યારે પરદેશગમન વિષયપર ધણી ચર્ચા થતી હતી, એક પત્રકારે પૂજ્ય શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજને જાહેરમાં આંક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેના ઉત્તરપર પૂ. પા. આત્મસ્વરૂપજી મહારાજે “મોહમુદ્ગર” નામનું પુસ્તક લખ્યું અને તેનું મુદ્રણની ભાર્યોતર સ્વ. રા. રા. નારાયણજીસ ગોપાળજીસ ભગવાનમયુરરાજાએ મંચૂ ૧૯૬૩માં છપાવ્યું છે. અનેક પ્રશ્નોની પરપરાના ઉત્તરો મહારાજશ્રી તરફથી થતા, ત્યારે લોકોને અત્યાનંદ ઉપજતો. પૂ. પા. આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ ભાવનગર ગયા ત્યારે વ્યાખ્યાનોથી પ્રજ્ઞાના મનનું આકર્ષણ કરી લીધું હતું અને શ્રી સનાતન વૈદિક ધર્મસભાનું સ્થાપન કર્યું હતું એ જાણીતી વાત છે. ત્યાંના અનેક પંડિતોએ આપેલા પ્રશસ્તિપત્રનું એક પુસ્તક પણ છપાવેલું છે. તેમાં સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી કવિતાઓ ધણી છે. પરંતુ સ્થાવીપુસ્તક ન્યાયે એક ઉદ્દેશરૂપ આવ્યું, તો તે અપોગ્ય ગણ્યો નહિ.

સ્મૃતયાડ્ઝુર સંપદં હૃદિ સતાં મૂલં સ્તાવમિતી

દૈવી સપદમજ્જા કુલુમિત્રાં કૃત્વા સ્વાકાચામૃતઃ ।

યત્તત્સત્કલ મયનઃ પ્રવટ્યમાસ્તે સદઃ પ્રીતિવઃ

સોડયં વાપ્તિરદ્રુતો વિચયતામાત્મસ્વરૂપઃ સ્વયમ્ ॥

સાવાર્થઃ—જે મહારાજો કલિમયના પ્રભાવથી સંભળીનેના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલી આભુરી સંપત્તિ રૂપી લતાને મૂળમાંથી ઉખેડી દેવી સંપત્તિરૂપી સનાતન ધર્મરૂપી લતાને રોપી પોતાના વચનાપતથી સીંચી શીઘ્ર નવપ્રગલ્ભિત કરી તે લતાના રૂપ રૂપી (ભાવનગરમાં) સનાતન ધર્મ મંડળીનું સ્થાપન કરી, તેનું રૂપ દેખાડના આ સમાને પ્રસન્ન કરતા વિરાજ્યા છે, તે વ્યાખ્યાન વાચ્યરૂપિત શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ ઉત્તમ પ્રકારે વિજય થયો. પૂ. પા. શ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ હિંદુશાસ્ત્રમાં ધણીસામ મહારાજઓમાં પણ ગતા આવતા અને પૂજ્ય થયા હતા. તેઓશ્રીને દારગીરના બૂતપૂર્વ મહારાજ ભારતવર્ષમાંતેજ સાર પ્રતાપસિંગ બહાદુર, દરભંગના બૂતપૂર્વ મહારાજ સર રામેશ્વરસિંહ બહાદુર તથા ખારતખાણ પંડિત મહાત્મા મોહન આશ્રવિખ્યાળો પણ અનેકવાર પ્રમંથ થતો હતો. તેમના દાદિયાઓમાં લખનૌના બૂતપૂર્વ હોદ્દારસહિત પણ એમને માનતા હતા વડોદરાના જાતિય સિદ્ધાંતદીક્ષિત મહારાજ નામ સંપાદ્યરૂપ ગાય-કલા સરસ્વતી સામે પણ તેમને પરિચય થયો હતો સુરતમાં નિવાસ કરતા હતા ત્યારે પૂ. પા. શ્રી આત્મસ્વરૂપજીની એવી ઈચ્છા થઈ કે હવે ધણી વખતથી દેશાન્તરમાં પ્રવાસ કરતાં આતિ કલેષ થાય છે. તેથી એક જગ્યાપર સ્થાન કરવું અને ત્યાંજ નિવાસ કરવો. તે પરથી સુરતનિવાસી સદર્મભારત રા. રા. ચંદ્રસેન જીનાનંદ શુકલ એન્ડનીયર એન્ડએ હરિદ્વાર નજી રોડનાની અગાધમાં એક જગ્યા લઈ ત્યાં હારિદ્વાનાથજી તથા ચંદ્રેનું મંદિર, પુસ્તાલગ્રંથ પૂ. પા. શ્રી આત્મસ્વરૂપજીને ખરવે બંધાવ્યાં. અને મં. ૧૯૫૮માં

પૈશાખ સુદી પૂર્ણિમાપર તેની પ્રતિજ્ઞા કાઢી. તેમાં ત્યાંનું પુસ્તકાલય ધાર્ણ્ય સુંદર છે. હરિદ્વારમાં ભાગ્યેજ એતું બીજું પુસ્તકાલય હશે. ત્યારબાદ તેઓશ્રી પોતાના આશ્રમમાંજ મોટે ભાગે રહેવા લાગ્યા. પોતાની જુદાવસ્થા જોઈ પૂ.પા શ્રી આત્મસ્વરૂપજીએ સંવત્ ૧૯૮૭ ના માધ સુદી ત્રયોદશીને દિને પોતાના ઉત્તરાધિશરી તરીકે પંગિત ગમસ્વરૂપજીની વિધિપૂર્વક નિમણૂક કાઢી. અને સધળી ઉપાધિથી મુક્ત થઈ આત્માનંદમાં તેઓશ્રી હીન રહેવા લાગ્યા. સં. ૧૯૮૭ના શ્રાવણ સુદી ચતુર્થી તા. ૧૭-૮-૩૧ ને દિવસે પાંચત્રાંશિક શરીરનો ત્યાગ કરી કૈવલ્યધામ પધાર્યા. પૂ.પા સ્વામી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ સરત પધારતા, ત્યારે ધણું ખર્ચે સરતના પ્રસિદ્ધ વૈધરાજ નવનીતલાલ ડાહ્યાભાઈ ને ત્યાં નિવાસ કરતા.

સં. ૧૯૮૬ના આષાઢ વદ ૨ ને રોજ તેમની અધ્યક્ષતા નીચે સરતની સનાતન વૈદિક ધર્મ સભાની પુનઃ સંઘટના કરવામાં આવી હતી. તે અરસામાં તેમની જોડથી જુદાવસ્થા હોવા છતાં પણ બાલાજી વિગેરે સ્થળોએ તેમણે કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનપર અનેરી નિશાથી બરપૂર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

તેમના પંચત્વ પામવાથી ભારતવર્ષને એક અગ્રગણ્ય મહાત્મા અને ધુરંધર પંડિતની ખોટ પડી છે. તેમના જોવા ઇશ્વરની વિભૂતિરૂપ મહાપુરુષો સનાતન ધર્મ અને પુરાતન સંસ્કૃતિનું જે રક્ષણ કરી રહ્યા છે, તેને સાથે ભારત હંમેશાં તેમનું ઋણી રહેશે. હિંદુસ્થાનના વિવિધ શહેરોમાં તેમના સ્વર્ગવાસ સંબંધે શોક દર્શાવનારી સભાઓ મળી હતી. સરતમાં તેમના પુણ્યસ્મરણમાં તેઓશ્રીનું ચોખ્ખું સ્મારક ચોળવાનો પણ ફરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. અખિલ ભારતીય લઘુશ્રમ સંઘની કલકત્તાની બેઠકમાં પણ તેમના અવસાનને સાથે શોક દર્શાવનારો ફરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ એ બધા ફરાવો તો જે પુણ્ય બાવનાઓ, ભક્તિનિષ્ઠા અને જ્ઞાનપ્રચાર તેમણે કર્યો હતો, તેનાં નાનાં નાનાં પ્રતીક માત્રજ છે. એમણે કરેલું મહાકાર્ય તો ભારતીય આર્યોના જીવનમાં પોષિત અને ફલિત થઈ રહ્યું છે, અને એ રૂપે સદ્ય ભારતવર્ષના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં વિરાજશે.

You have brought down the firmament,
And yet no heaven is more near.
You shape huge deeds without even,
And half-made men believe and fear.

Your worship is your furnaces,
Which like old idols, last obscenes
Have molten bowels; your vision is
Machines for making machines.

—Gordon bottomley,

श्री. पण्डित कमलनयनार्यजी शास्त्री
उपाध्याय स्वराजस्य, शास्त्रीके अग्रगण्य कार्यकर्ता ।

स्वर्गीय महामहोपाध्याय पण्डित वामाचरण न्यायाचार्य
दुर्गनशास्त्रके अध्यापक, गजर्नमेन्द सस्त्रत कॉलेज, बनारस ।

વિજ્ઞાનનું સર્વશ્રેષ્ઠ કેન્દ્ર માને છે. અને તેથી તેના પ્રત્યે આદરભાવ રાખે છે. એ આનંદની વાત છે કે બનારસના મ્યુનીસીપલબોર્ડે બંગાલી તથાનો એક પ્રાચીન અને મુખ્ય રસ્તો જે શ્રી કાપીમાતાના મંદિરથી માનસરોવર સુધી જાય છે, તેને શ્રી મહામહેાપાધ્યાય વામાવરણ ન્યાયાચાર્યજીનું નામ આપ્યું છે.

શ્રી ન્યાયાચાર્યજીના હૃદયમાં સનાતન વર્ણશ્રમ ધર્મ અને તેની મર્યાદાઓના રક્ષણને સાર જે દેદીપ્યમાન લગની લાગી રહી હતી, તેનો વ્યવહાર વિકાસ ધર્મપ્રાણ સ્વર્ગીય શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજીનાં મહાન કાર્યોમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ધર્મપ્રાણ શાસ્ત્રીજીના તેઓ જન્મણ હાય હતા. બે વિભિન્ન શરીરવાળા તથાપિ અવિભક્ત આત્મા હતા, એમ પણ કહીએ તો ચાલે. શાસ્ત્રીજીનો ધાર્મિક ઉત્સાહ, ન્યાયાચાર્યજીની મંત્રણાઓ અને સહયોગથી યોગણો વધી જતો. ન્યાયાચાર્યજીનો સ્વર્ગવાસ થયો તે દિવસે શાસ્ત્રીજીનું હૃદય જાણે વિદોર્ષ થઈ ગયું હતું. અને ન્યાયાચાર્યજીની સાથે જાણે પોતાની સાચી અભિજ્ઞતાને નિર્વાહ કરવાને તેઓ તેમની પાછળ એક વર્ષમાજ મહાપ્રસ્થાન કરી ગયા.

ધર્મોઽસ્ય મૂલં ધનમસ્ય શાસ્ત્રા પુષ્પં ચ કામઃ ફલમસ્ય મોક્ષઃ ।
અસૌ સદાચારતરુઃ સુકેશી સંસેવિતો યેન સ પુણ્યમોક્તા ॥

૫. શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રન્થ: ૭૭

૧
૨

યજ્ઞમંડપ, જા. મા. વ. સ્વાજ્ય સંઘ મહાધિવેશન, જલગાંધી ।

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ८२२

श्री पण्डित देवनायक आचार्य

अ. भा. वर्णाश्रम स्वराज संघके प्रधानमंत्री
और अविरत कर्मनिष्ठ कार्यकर्ता

વર્ણાશ્રમ સ્વરાજસંઘનો

પરિચય

શ્રીયુત પંડિત દેવનાયક આચાર્ય,
પ્રધાનમંત્રી, અ. ભા. વ. સ્વ. સંઘ.

(અ. ભા. વર્ણાશ્રમ સ્વ. સંઘના સને ૧૯૨૬ ૩૦
તથા ૧૯૩૦-૩૧ના કાર્યવિવરણમાંથી ઉદ્ધૃત
ગુજરાતી ભાષાંતર.)

કોઈપણ દેશવ્યાપી મંડળ અથવા મંડળનું થવાને સાર
કેઈ એક દેશવ્યાપી ભાવના હોવાની આવશ્યકતા
રહે છે. એવી જ પરિસ્થિતિમાં 'સમાનશીલ વ્યવસ્થા' સ્થપ્યું
એ નિયમાનુસાર દેશના અગ્રણી લોકોના હૃદયમાં એક બીજાને
મળાને કાર્ય કરવાની ઉર્ફણ થાય છે. અને તેથી સામુદાયિક
રૂપમાં કાર્ય કરવાને સાર તેમનું એક મંડળનું તૈયાર થઈ જાય છે.

અહિં ભારતવર્ષના ધાર્મિક જન્મનાં સ્વ. મહારાણી
વિક્ટોરિયાના ધર્મમાં દત્તસેષ ન કરવાના ધોરણથી કાંઈકે
એવો સંતોષ ઉપજ થઈ ગયો હતો કે તે વડે ધાર્મિક
ભેદો પોતાપોતાનાં સ્થાનોમાં પોતાના ધર્મનુધાન ઉપરાંત

સામુદાયિકરૂપમાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા જોતા નહોતા. જે કોઈ આદેષો આર્યસમાજીઓ, ખ્રિસ્તીઓ
ઈત્યાદિ મતમતાંતરવાળા કે સુધારાવાળા તરફથી થતા હતા તેને સાર સહેરાની અથવા પ્રાંતોની સનાતન
ધર્મસભાઓ કરવી અને ઉપદેશકો, મહોપદેશકોદ્ધાર તેનું સમાધાન કરવું એટલું જ સ્વ ગણાવું હતું. પરંતુ
સુધારાવાળાઓના અતિ પ્રબળ ઉદ્યોગથી જ્યારે સારકા બીજા જેવો ધર્મના મર્મનો ઉચ્છેદ કરનારો કાયદાનો
ખરડો વડીધારાસભામાં સને ૧૯૨૭માં દાખલ કરવામાં આવ્યો, ત્યારથી ભારતવર્ષની સનાતનધર્મી જનતામાં
આવી પ્રવૃત્તિના ધર્મધાતક પરિણામ સમન્વિતથી ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે. આ કારણથી દેકેદેકાંજી આ
બીજાના વિરોધમાં સભાઓદ્ધાર કરાવે પાસ થવા લાગ્યા અને સરકારની પાસે નિવેદનપત્રિકાઓ (મેમોરી-
અલ) મોકલવામાં આવી. તથાપિ સનાતનધર્મનુયાયીઓના હૃદયમાં એવો એક દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે સરકાર
આ સુધારાવાળાઓની રોહમાં પડીને સ્વર્ગીય મહારાણીની યેશસ્સા જેને સારકા એવર્ડ બાદશાહ તથા
બાદશાહ પંચમજ્જાઈ મહેલથે વખતો વખત અનુમોદન આપ્યું છે, તેની અવગણના કરીને ધાર્મિક વિષયમાં
દત્તસેષ કરશે નહિ. આ કારણથી આ કાર્ય ટીકું ચાલતું હતું. પરંતુ કાળની કુટિલગતિથી જ્યારે એવી ભયંકર
પરિસ્થિતિ જોવામાં આવી કે સુધારાવાળાઓના પ્રબળ ઝંઝાવાતથી પ્રેરિત થઈને સરકાર પણ પોતાની
મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે એકાએક વીજળીની પેટ હૃદયવિદરક દુ.ખ આખા હિંદના
વિચારશીલ સનાતનધર્મીઓના હૃદયમાં વ્યાપી ગયું. આ કારણથી આ પરિસ્થિતિના નિવારણના ઉપાયને
સાર પ્રબળ ઉદ્યોગ કરવાનું શરૂ થયું. દેશના વિદ્વાન પંડિતો જેઓ ધણું ખર્ચ પોતાના ધર્મના અનુધાનમાં
રમ્યા પડ્યા રહેતા અને કોઈ પણ પ્રકારના આદિલના ન પડતાં, તેઓ આના અનેક પ્રકારના દેશવિપ્લ-
વકારી ભવકર ખરડાઓના અંતિમ પરિણામ સમજીને એટલા બધા ક્રુધ્ધ થયા કે તેઓ પણ અનેક
પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરીને ધાર્મિક આદિલના કાર્યમાં તથીન થવા લાગ્યા. આ પ્રગટે અખિલ ભારતવર્ષીય
બ્રાહ્મણ મહાસંમેલનની તરફથી એક ઉપદેશન હોમમેમ્બર સરજેમ્સ કેરને સીમલામાં જઈને મળ્યું.
અને વડીધારાસભાના કેટલાક સભ્યોને પણ મળ્યું. પણ તેનું કોઈ પરિણામ આપ્યું નહિ. સરકાર અને

નેતાઓના તરફથી આજ સાર્વજનિક નીકળ્યો કે ધર્મરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં મંદરાક્ષિતકારા કરેલા કાર્યથીજ સફલતા પ્રાપ્ત કરી શકાયો.

તે સમયમાં મહામહોબાધ્યાય પંડિત શ્રી ગિરિધર સર્માજી ચતુર્વેદીનો પણ સનાતન ધર્માનુયાયીઓમાં નવી એતના પ્રેરનારો એક પત્ર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકાશિત થયો. જેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું :-

"તે સનાતન ધર્મના કોઈ નેતા હોય અને તેમના અંતઃકરણમાં આ સંગઠનયુગમાં કામ કરવાનો કોઈ ઉત્સાહ રહ્યો હોય, જે સનાતન ધર્મની પડતી જોઈને કોઈ મહાનુભાવોના હૃદયમાં ચોક્કિતતા અનુભવેલો હોય, તો તેમણે આ અવસરને અચળ આગવું જોઈએ. આ ખરી પરીક્ષાનો સમય છે. આ સમયે ગળદી ગયા તો ફરીને ઉઠવાનો વારો નથી. અદાશ વિચાર પ્રમાણે આપારે યોગ્ય પહેલું કરવું એ છે કે જેલું જલદી બની શકે, તેમ સર્વ પ્રાન્તોના સનાતન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓએ કોઈ રમાનમાં એકત્ર થઈને આ વાતનો વિચાર કરેલો જોઈએ કે આપારે ધર્મરક્ષાનો કયો ઉપાય બની શકે. આમાં કેટલું પક્ષોનો ભેદ રાખવામાં ન આવેલો જોઈએ અને સનાતન ધર્મના સર્વ પક્ષોના અગ્રણીઓ આમાં ભાગ લે." "

ધર્મપ્રાણુ શ્રી લક્ષ્મણ રાયજીજી ડવિડ મહોદય તરફથી પણ આજનાજ પ્રકારનો અભિપ્રાય સમત્યાર પત્રોમાં પ્રકાશિત થયો. અને તેને ઉચ્ચ ક્રેડિટના વિચારશીલ સજ્જનોએ આંતઃકરણપૂર્વક વધારી લીધો. જે ઉપરથી કેવળ ૧૫ દિવસના ટુંકા સમયમાં દિલ્હીના સનાતનધર્મી કાર્યકર્તાઓએ એક રચાગન સમિતિ યોજીને આખા હિંદના સનાતનધર્મી મહાનુભાવોને આમંત્રણ કર્યું. સમય બહુજ યોગ્ય હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક પ્રાન્તના આવરણક પ્રતિનિધિઓની મંતોપજનક હાજરી થઈ અને જગદગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રી ૧૦૮ સ્વામી ભારતી કૃષ્ણતીર્થજી ગહારજના સંરક્ષકપદ નીચે અખિલ ભારતવર્ષીય સનાતન ધર્મ પરિપદ તા. ૧-૨-૩ નવેમ્બર સને ૧૯૨૯ના દિવસોએ યાદ, જેમાં તથોમૂર્તિ શ્રી પંચાલન તંકરન મહોદય પ્રમુખપદે વિરાજ્યા હતા, તે પરિપદમાં એ વિચાર કરવામાં આવ્યો કે હિંદુસ્થાનમાં હજારો સનાતનધર્મી સંસ્થાઓ અને કાર્યકર્તાઓ સનાતન ધર્મની રક્ષાનું કાર્ય કરતા હોવા છતાં ધર્મવિધાનક કાવલોઓની નિયત નવી સંધિ થવાનું કારણ શું છે? અને તેમાં સર્વેના એ નિમિત્ત અભિપ્રાય થયો કે આજ સુધી સમગ્ર સનાતન ધર્મ સંસ્થાઓ અને મંદિર કાર્યકર્તાઓ "નામદાર સરકારની પ્રતિજ્ઞા અને સ્વ. લોકમાન્ય આણંદગંધર્ધર તિલકે નક્કી કરેલી ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની કોમિસની નીતિ" ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા અને ખ્રિસ્તી, આર્યસમાજ ક્રિસ્ટિયાન ઉપરેશ પુસ્તક કે પ્રચારકારા જે ધર્મ ઉપર મર્મીકાત થતા હોય તેનું નિવારણ પટતા ઉપાયોથી કરીને પોતાને કૃતકૃત માનતા અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રથી સદા તટસ્થ રહેતા હતા. વધારે તો શું પણ સનાતન ધર્મના નામથી થનારી સભાઓના નિયમોમાં એમ પણ રહેલું કે આ સભાનો રાજનીતિ સાથે કોઈજ સંબંધ નથી. આજ પરિણામમાં આજે વડી ધારાસભા, પ્રાન્તીય ધારાસભાઓ, લોકસભાઓ, કોંગ્રેસ કંસાદિ રાજનૈતિક સંસ્થાઓમાં સનાતન ધર્મીઓના વાસ્તવિક પ્રતિનિધિઓ ઉચિત સંખ્યામાં અમિલિત થતા નથી. અને તેનું કારણ એ થાય છે કે ઉચ્છેદક વિચારવાળાઓ જેને દેશ પોતાના કેવળ રાજનૈતિક પ્રતિનિધિ બનાવીને રાજનૈતિક સુધારાઓની કબજાથી તે તે ક્ષેત્રોમાં મોકલે તેઓ રાજનૈતિક કાર્યની ધમાકમાં હિંદના પ્રાણુસમાન સનાતન ધર્મનું ગણું છાનવાને ભાતભાતના કરોલો, દાખલ કરે છે અને પસાર કરે છે. અને આ ઉપર સનાતન ધર્મનો મર્મ જાણનારના તરફથી જો અચળ રીતે કાંઈ પ્રકારનો પ્રતિભંધ (ઓરેસ) કરવામાં આવે છે, તો તેનું કાંઈ કળ થતું નથી. આ વાત પહેલાં જણાવ્યું તેમ કેપ્ટન-ટેશનની ચર્ચાથી પણ સમજાઈ આવે છે. આ કારણથી 'સંપ્રસન્નિઃ કલો યુગે' એ સિદ્ધાંતાનુસાર ૨૨ કરોડ હિંદુઓમાં સંવચરિતના સંચારવાળા ધાર્મિક સામાજિક અને રાજનૈતિક વિશેરે સર્વે આપતિઓના ઉપાયને સારૂ અપિપ્લવ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.

पृ. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ७७७

महामहोपाध्याय पण्डित गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी

प्रिन्सिपल : जयपुर संस्कृत कॉलेज

अ. मा. घ. स्वराम्य मंत्रके अग्रगण्य कार्यकर्ता।

पू. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॐ

(महामहोपाध्याय) पण्डित पद्मनाथ विद्याविनोद एम ए.

प्रिन्सिपल, कौटन कॉलेज, गौहटी

जिन्होंने महा० का पद सारदा एक्स्ट्रा विरोधमे त्याग दिया ।

કેઈની સાથે વિરોધનો બાવન રાખતાં વર્ણાશ્રમ ધર્મરક્ષાને સાર સ્વરાજ્ય સંપાદન અને સ્વરાજ્યને સાર વર્ણાશ્રમ ધર્મની રક્ષા એ ધ્યેય ગણીને આ મંધના ઉદ્દેશો જ્વરિત કરવામાં આવ્યા છે. જેને મંધની નિયમાવલિમાં બોધને વિચારશીલ સજ્જનોને આ મંધની નિર્મળતા, ઉદારતા અને આવશ્યકતા સ્પષ્ટ માનુષ પડશે. દિલીની બેઠના નિશ્ચય પ્રમાણે તા. ૨૯-૩૦ ડિસેમ્બર સને ૧૯૨૯ને દિને લાહોરમાં શ્રીમાન રઘુનાથ શ્રદ્ધાચારીના પ્રમુખપદ નીચે મંધનું એક અધિવેશન થયું, અને તે પ્રમંડે કેએસના મુખ્ય નેતાઓના ઉપર એક વિશિષ્ટ ચેતવણી મોકલવામાં આવી કે અસ્પૃશ્યતા સંબંધી ધર્મવિધાતક કાર્યવાહીને કૌશિમ પોતાનામાંથી હટાવીને ધાર્મિક જગતના નિશ્ચયને યોગ્ય થાય. પરંતુ તે નેતાઓએ તેના તરફ કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. એથી એ વાત પણ નામી થઈ કે સનાતન ધર્મીઓએ આત્મ-રક્ષાને સાર સંપ શક્તિથી કાર્ય કરવું પડશે. પગલ પ્રતિનિધિ સભાના ઉપદેશક વર્ગે સંધના ઉદ્દેશની પૂરતીને સાર પ્રચાર કરવા તત્પરતા અને સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને ત્યાં મંધની શાખા સ્થાપન થઈ.

મંધનું ત્રીજું અધિવેશન કુબપર્વના પ્રમંડે ત્રિવેણીગટ ઉપર તીર્થરાજ પ્રવાસમાં ધામધૂમની સાથે મંપત્ર થયું. અને એ અધિવેશનમાં વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંધના અંગજૂત અખિલ ભારતવર્ષીય ધર્મવીર દલની સ્થાપના થઈ. તા. ૨૮-૨૯-૩૦ જાનેવારીને રોજ જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમજી મહારાજ તથા જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય શ્રી ભારતી કૃષ્ણતીર્થજી મહારાજ એઓએ આ અધિવેશનને પોતાના આગમન દ્વારા મહત્વપૂર્ણ બનાવ્યું. પહેલે દિવસે તપોમૂર્તિ શ્રી પચાનન તર્કરજી. બીજે દિવસે શ્રી શંકરાચાર્ય રાજરાજેશ્વરાશ્રમજી મહારાજ અને ત્રીજે દિવસે શ્રી શંકરાચાર્ય ભારતી કૃષ્ણતીર્થજી મહારાજ સમ્માપતિસ્થાન ઉપર વિરાજમાન થયા હતા. અને તે સમયે સારકા એક્ટની રામે તથા ધર્મદાય બીલને અસવર્ણ વિવાહ બીલની સામે તેમજ ધર્મવીર દલ, ઉપદેશક વિદ્યાલય તથા સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય વિવેકને સંબંધે ફરિયાદો પચાર થયા હતા.

તે પછી તારીખ ૧૪ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૩૦ને દિને મોટા સમારોહની સાથે સાગમૂર્તિ શ્રીયત પચાનન તર્કરજી મહોદયના હાથથી મંધના કાર્યાલયનું કાર્યાગાઉ ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું અને તે કાર્યાલય ઉપર વૈદિક વિધિપૂર્વક મંધનો ખાસ ધ્વજ જેમાં શ્રી ગેપરાખી ભગવાનનું ચિત્ર છે, તે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. અને તે કાર્યાલય ભવન ઉપર ફરફરે છે.

એટલામાં તા. ૩૭ રાષ્ટ્રચરે ધર્મમાર્તંડ્ય મૂર્તિમાન તપસ્વી મહામહોપાધ્યાય શ્રી નિલાનંદજી પંતને પણ કાશીમાં સ્વર્ગવાસ થયો. હિંદમાં ધણી ખરા વિદ્વાન મહાનુભાવોને સ્વર્ગસ્થ પંડિતજના પ્રગાઠ પાણિત્ય તેમજ તપશ્ચર્ચાનો પરિચય હશે અને હિંદુ ધર્મને તેઓથી કેવા આધારબૃહત સ્તંભરૂપ નિવડ્યા હતા, તે પણ અનુભવ્યું નહિ હોય. કાશીના પંડિત મંડળના તે તેઓ પ્રકાશમાન રત્ન હતા.

જળગાંવના અધિવેશનમાં જે તેર મહત્વપૂર્ણ પ્રસ્તાવ પસાર થયા હતા, તેને અંગે નીચેનું કાર્ય થયું હતું. જળગાંવના મહાધિવેશનમાં પહેલા પ્રસ્તાવમાં એક હતું કે ક્ષિત્રજના પ્રધાન મંત્રી તથા હિંદી વજીરને એવી મતસભ્યનો તાર પાઠવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે કે ભારી શાસન વિધાનમાં હિંદુઓની વ્યવસ્થા તથા વ્યવહારમાં કોઈપણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ ન કરવામાં આવે, અને તેવી ગોઠવણ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે. અધિવેશનની સમાપ્તિ બાદ તરતજ પૂન્યપાદ સભાપતિ મહોદયે આ પ્રસ્તાવનો અમલ કર્યો હતો. બીજા પ્રસ્તાવદ્વારા શેઠાપૂરવાળા ઉપદ્રવને અંગે થયેલી ફ્રાંસીની સભા સંબંધે દયા બતાવવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. અને તદ્વત્તર નામદર વાઈસરોયને તાર મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્રીજા પ્રસ્તાવનો આશય એવો હતો કે સંધના ઉદ્દેશને પાર પાડવાના હેતુથી જાહેર વિનંતિદારા સ્વામીન જીવનવાળા સ્વાર્થરહિત અને સદાચારસંપન્ન ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ ત્યાગી કાર્યકર્તાઓ એકઠા કરવા. આ પ્રસ્તાવ ધણી મહત્વનો છે અને તેને લદ્દામાં રાખીને ધણી સજ્જનોએ સમય સમયપર કાર્ય કર્યું છે પણ ખરું, પરંતુ આ વિનંતિનો જેટલો ત્યાગપૂર્ણ ઉત્તર જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી આવેલો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આવ્યો નથી. જળગાંવના ચોથા પ્રસ્તાવદ્વારા એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો કે અર્થસંગ્રહને સારું ડેપુટેશનના આકારમાં નીકળી પડવું અને પ્રાંતિય સંસ્થાઓ તથા કાર્યકર્તાઓને શિરે પણ થોડા ભાર મૂકવો. આ પ્રસ્તાવને અનુસરીને પૂન્યપાદ સભાપતિ મહારાજની અધ્યક્ષતામાં સ્વામી દયાનંદ મહારાજ (સંધના મહામંત્રી), મહામહોપાધ્યાય પં. શ્રી ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી, પંડિતરાજ શ્રી રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રીજી દ્રવિડ તથા શ્રી પં. કેવનાથકજી આચાર્યનું એક ડેપુટેશન મુબાઈ ગયું હતું અને ત્યાં કેટલુંક ફંડ પણ ભેગું કરવામાં આવ્યું હતું. જળગાંવ અધિવેશનનો પાંચમો પ્રસ્તાવ કાશીવાળા બ્રાહ્મણ મહા સંમેલનમાં પસાર થયેલ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયના કાચવું ફરીકરણ કરવાની મતસભ્યનો હતો. પરંતુ જળગાંવના અધિવેશનમાંથી પાછા ફરતાંજ પૂન્યથી લક્ષમણ શાસ્ત્રીજી મહારાજ અસ્વસ્થ થઈ છેવટે કૌલાસવાસી થવાના કારણેને લીધે આ પ્રસ્તાવપર એક સ્કીમ તૈયાર થવા સિવાય બીજું કંઈ નોંધપાત્ર કાર્ય થઈ શક્યું નથી. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવને અનુસરીને શાખાસભાઓ ખોલવામાં આવી છે. એ શાખાઓમાં કેટલાક અધૈતનિક (માનવ) ઉપદેશકોએ પણ કાર્ય કર્યું છે. ધર્મવીર દલોનું સંગઠન કાર્ય પણ આગળ પગલાવવામાં આવ્યું છે. એ દલનું એક સ્થાનનું કાર્ય ખાસ નોંધવા સરીખું છે અને એ કાર્ય એ છે કે ધર્મવીર દલ નરકથી બીહડ ગામ પાસે બે માઈલ લાંબી સડક તૈયાર કરવામાં આવી હતી. કલકત્તામાં પણ શ્રી પં. શ્રીજીવજી ન્યાયનીય મહાશયની આગેવાની હેઠળ ધર્મવીર દલે બંગાળા રેલ સંકટ નિવારણને અર્થે આશરે રૂ. ૧૦૦૦૦ ભેગા કર્યા હતા અને તેના વડે ખુલના જીલ્લાના ૧૪ ગામોના હિંદુઓને સહાયતા આપવાનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના એક ગામ દ્વારા એવો નિર્ણય પણ કરવામાં આવ્યો હતો કે રાજા તેમજ પ્રજા બન્નેને સંધના ઉદ્દેશો દૃષ્ટિગોચર કરાવવા સારું હિન્દી તથા અંગ્રેજીમાં એક દૈનિક પત્ર કઢાવવું; પ્રાંતીય ભાષાઓમાં પણ સંધના મુખપત્રરૂપ અઠવાડિક પત્રો કઢાવવાં. એ આદેશ ધનના અભાવને લીધે તેમજ કાર્યકર્તાઓની અછતને લીધે કાર્યમાં પરિણત થઈ શક્યો નહિ. જે સ્થાનોને વિશે પ્રચારાર્થ સભાઓ કરવામાં આવી છે, તેમાં સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર તેમજ માદક દ્રવ્યોના નિષેધપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વરદરાજા ખર્ચોમાં તથા કરોમાં આવસયક ન હોય તેવું ખર્ચ ધરાડીને રાંધેને થોડી થોડી

સદાયતા આપનાની અપીન પણ મુદ્દસો પ્રતે મરડું સનાઓમા કરામા આવી હતી અને ધાર્મિક નિર્વાર્થિઓને પણ અપીલ કરવામા આવી છે કે ધર્મથી દુરના દાખ ન થઈ ધર્મ તથા દેશને લાભ પહોચાડનારા કાર્યમા અગ્રેમર થઈ, સ્વમિતાન તરીકેના પોતાના કર્તવ્યનુ પાન કરે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મંથાઓ તેમજ ધારમ્યાઓમા ધરેજના નિર્માણની પેઠે સમૃદ્ધતા નિર્માણે પણ મતાધિકાર અપાવનાર પ્રયત્ન મન થકિના એકીચરણના અમાને સદન થઈ શક્યો નહોતો સાતમે પ્રસ્તાવ ગોન્ધાના મનધમા હતો તેના પ્રચારને બધે કરામા આવેલી મનાઓમા એ હંસનપર ખાસ ભાર દેવામા આવ્યો હતો અને સમાચારપત્રોદ્ધાર પણ એ વિષયપર પ્રકાશ નાખનાની યોજના થઈ હતી રિયાસતો, તાનુકાદરો તથા જમીનદરો પાસેથી ગોચરબૂતી છોડાવવાની વ્યવસ્થા કરવામા હજી સુધી સક્રિયતા નહિ મળવાનું કાણુ એ છે કે ગોરક્ષા જેવા પ્રધાન વિચારને માટે પણ આવડ્યક હતાક હજી ઓઠો છે આદમા હંસનદ્વારા ધર્મવિજ્ઞાનક મારગ એ ટની સામે પ્રતિરોધ કરનારને ધન્યવાદ આપનામા આવ્યો હતો અને નવમા હંસનમા સેન્સસ પત્રકમા સનાન ધર્મનુયયીઓએ પોતાનો વર્ણ યા તાતિ લખાનનાની ખામ ભાગમણ કરામા આવી હતી અને તે પ્રમાણે ધણુ સમજનોએ અમન કર્યો હતો દશમા પ્રજ્ઞાન બલ્યને મનધમા હતો અને તદ્દનુસાર વર્ણવિષય સ્વગતસનુ અચરને સમધેનુ દર્શિનિન્દુ સ્થળે સ્થળે વ્યાખ્યાનોદ્વારા ખુનાસાથી રજુ કરામા આવ્ય હતું ગગીઆરમા પ્રજ્ઞાનમા ખેડૂતોની ગરીમ અનુધાને બીરે તેમના તરફ રહેમ ખતાવનાને ના સરમરને ભવામણુ કરવામા આવી હતી અને બારમા હંસન બનુસાર નામદાર નિર્જામ સગકરને તાર કરીને તેમના ગબ્યમા નિધનવિવાહનો કાયદો દાખલ ન કરવા આગ્રહ કરામા આવ્યો હતો, અને તે બીલ ત્યારપછી રોકાઈ ગયું છે તેરમે પ્રસ્તાવ હરિમંત્રિ-પરાયણુ શ્રી નેતેજી મહારાજના સનાસન ધર્મ પ્રદીપ જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિને સાથે ધન્યવાદ આપવા મળ્યું હતો આનનો વિચય છે કે તે ગ્રંથનુ મરબી ભાષાતર પણ ધણુખડ તૈયાર થઈ ગયું છે

ધર્મરક્ષણના મનધમા ના હિંદી સરકારની સાથે ચોખ લખાણ પીઠાણુ કરામા આવ્યુ હતું ધાર્મિક હિંદુ જનતાની લાગણી કુખાનારી પ્રજિણુ કનમ બારી તબ્યગધારણુમા દાખ ન થઈ નવ તે બાબત ના વાઈસરોય સાહેબને તાર કરામા આવે હતો તથા વડીધારસભાના સભાસદ રાજા બહાદુર શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યદ્વારા રાઉન્ડટેન મેન્ડેરનમા મના પ્રતિનિધિઓની નિમણૂંને સાથે લખાણુ કરવામા આવ્યુ હતું તેના જનામમા ના વધિરોય સાહેબના સેક્રેટરી તરફથી પત્ર મળ્યો હતો, તેનુ બાનાતર નીચે પ્રમાણે છે

પ્રિય રાજા બહાદુર,

આપનો તા ૩૧ માર્ચનો પત્ર જેમા રાઉન્ડ ટેન મેન્ડેરનમા આગ્તિક હિંદુઓના નિર્ણય પ્રતિ નિધિ લેવા મળ્યે આગ્રહ કરામા આવે છે, તેના ઉત્તરમા ના વાઈસરોય સાહેબે આપનો અનેકશ આભાર માનનાની મહને આગ્રહ કરી છે આ ઉપરાંત ના વાઈસરોય સાહેબે મહને એમ પણ લખવાની આગ્રહ કરી છે કે તેઓ સાહેબ આપની નિવતિ ઉપર ૫૩ આન રાખશે અને એઓના હિન્દીમાંથી નિતય થના પહેલા એ પ્રજ્ઞનો નિર્ણય નહિ થઈ જા નો તેમના ઉત્તરધરિમરી લોડિનિર્ણયન સાહેબને એક યાદીદાર આપની નિવતિ બામત લખી જશે

રાજા મહાદુર શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યજી તરફથી આ ખબર મળ્યા પછી નીચે વખેના સમજનોની એક સમિતિ સદરડુ વિચય ઉપર ચોખ કાર્ય કરવાને સાથે મવ તરફથી યોજવામા આવી હતી

(૧) અધ્યક્ષ — ગોરવાની શ્રી ૧૦૮ દામોદરલાલ મહાગજ

(૨) શ્રીમાન રાજામહાદુર શ્રીકૃષ્ણમાચાર્ય એમ એવ એ (હિંદાગાદ દર્શિણુ)

- (૩) શ્રી નારાયણરાવ ગુંગલ મહોદય એમ. એલ. એ (પૂના)
- (૪) શ્રી સ્વામી દ્યાર્નંદ્ર મહારાજ (અંધના પ્રધાનમંત્રી)
- (૫) મ. મ. પં. ગિરિધર શર્માજી મનુષેદી (જયપુર)
- (૬) શ્રીમુત મહેશચન્દ્ર ચૈટરજી (એડવોકેટ, કચકલા હાઇકોર્ટ)
- (૭) સર મનમોહનરામ રામજી (મીલ એજન્ટ, મુંબઈ)
- (૮) રાયમાહેજી શિવરામભલસજી કેડીયા (શરણ, મુંબઈ)
- (૯) ગ્રેટ ટેલિફોન મેનજરશ્રી હાકલ્લી જી. પી. (મુંબઈ)
- (૧૦) પ્રો. જયેન્દ્રરાવ ભ. દૂરકાળ એમ.એ (મૂલત) અને
- (૧૧) શ્રીમુત હીતસાગર ડાહ્યાભાઈ નાયડુવડી સોવીંગીયર (મુંબઈ હાઇકોર્ટ)

આ સમિતિએ ના. વારસરોષ માહેજના તરફ ફેટલાક નિવેદનો મોકલ્યાં હતાં, જેમાં એક મુખ્ય નિવેદન જે તારીખ ૩૭ જુલાઈ ૧૯૩૧ ને ગેજલ અંધના સભાપતિ પૂન્ન્ય ગોસ્વામી દ્વિધાસત શ્રી ઘમોદરસાહજી મહારાજની સહીથી મોકલવામાં આવ્યું હતું તે માહેના ફેટલાક અગત્યના ફકરાઓનું બાબતર નીચે પ્રમાણે છે.—

નામદાર વારસદાર મહોદય,

અખિલ ભારતવર્ષીય સ્વરાજ્ય મંથ એવા ઉદ્દેશથી સ્થાપન થયો છે કે ભારતની જનતા બીજાના ધાર્મિક વિચારોમાં હક્કસર કંઈ વિચાર સ્વરાજ્યની સ્થાપના સિદ્ધ કરે. અને તેની સાથે એનો એ પણ ઉદ્દેશ છે કે સર્વ ધાર્મિક જનનાદારા એવો પ્રતિવાદ કરવામાં આવે કે વર્ણુશ્રમીઓની ધર્મશ્રદ્ધાની અને રહેણીકરણની બાબતોમાં વડીશરસ્ત્રાભાની મહાવતારી કે બીજી કોઈ રીતે હસ્તક્ષેપ થાય નહિ, શાયે, અનાયો દીલાદિ અસહાય મનુષ્યોનું સંરક્ષણ કરવું એ પણ આ મંથનો ઉદ્દેશ છે.

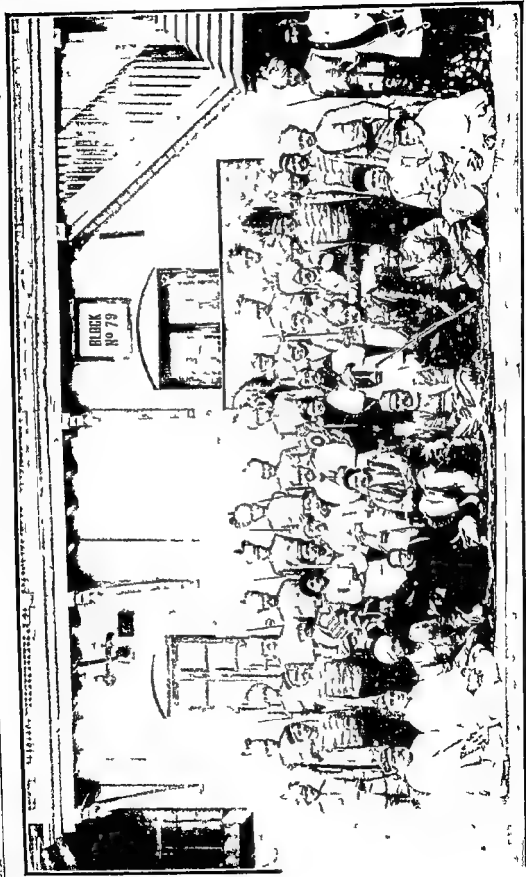
આ વર્ણુશ્રમ સ્વરાજ્યનું પ્રધાન કાર્યાલય બનારસમાં છે અને ભારતના ફેટલાક પ્રાંતોમાં એની પ્રાંતીય શાખાઓ સ્થાપિત થયેલી છે. આ મંથની દેરાબરમાં ૨૦૦થી વધારે શાખાઓ છે. એ સિવાય ભિન્ન ભિન્ન નામેવાળી ફેટલાક બીજી પણ મંથાઓ તથા યુતિરચ્છતિપ્રતિપાદિત સનાતન ધર્મ પર વિશ્વાસ રાખનારા આચાર્યો, ગાંઠતો તથા મહાવિક્ષરીઓ આ અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણુશ્રમ સ્વરાજ સંઘના ઉદ્દેશો જોડે મંથતિ ધરાવે છે.

એ ઉદ્દેશ્ય કરવો અનુચિત નહિ ગણાય કે ભારતની જનતાને ધણો એવો ભાગ હિંદુ અને મુસ્લિમનો જ રહ્યો છે. અને ધર્મ ઉપર પાકડી અને સાચી આસ્થા રાખે છે. આવી જનતાને ધર્મ એ પ્રાણુથી પણ પ્રિય વસ્તુ છે. હિંદુ ધર્મની બાબતો જોતાં એના શાસ્ત્રોમાં જે નિયમ અને વિધાન કરવામાં આવ્યાં છે, તે હિંદુઓની સઘળી વ્યવસ્થાના મંથમાં છે. ધર્મપ્રિય હિંદુના જીવનને માટે એની કોઈ બાબત નથી કે જેનો આધાર ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ધર્મના આદેશો ઉપર ન હોય. આ કારણથી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને વ્યવસ્થાઓમાં હસ્તક્ષેપ કરવાના જે ઉદ્દેશ હાલમાં કરવામાં આવે છે, તેથી ધર્મપ્રેમી હિંદુઓની આખો ઉઠાડી મળે છે. તેઓ એવી બંધિતો ઉપર હવે વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી કે જે હિંદુ કહેવાયતા હોવા છતાં પ્રહારમાણ, પ્રાર્થના સમાજ, આર્યસમાજ અથવા હિંદુ મહાસભાવાદીનું નામ સ્વીકારીને એવી ખાબેશ રાખે છે કે હિંદુઓના જીવનમાં પક્ષ મુરોપીય રીતરિવાજ જાપ્ત કરવામાં આવે. બારતની જે ધર્મપ્રિય જનતાનો પક્ષ આ વર્ણુશ્રમ સ્વરાજ સંઘે લીધો છે, તેની દ્રષ્ટિકે ધ્વંજ છે કે ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગંડૂતિની રક્ષા થવી જોઈએ એ ગંડૂતિને અનુસરીને સમાજની

प्र. श्री लक्ष्मण शास्त्री स्मारक ग्रन्थः ॥

प. टीकायत गोस्वामी श्री. नाथद्वाराधीश्वर दामोदरलालजी महाराज
(वसुधैव कुटुम्बकम् सनातन धर्म प्रचारकी विराट् सभाके समया
लिया हुआ फोटोचित्र :)

વ્યવસ્થામાં આર વર્ણ છે, જેની મંગલના એક પ્રકારની છે કે મળતી જામનવ્યવસ્થા કાયમ રહે અને વ્યક્તિ એ વ્યવસ્થામાં રીતે સુખી તથા સંતુષ્ટ થાય. આ વ્યવસ્થાને મન્યવત્ અને જોગેશીક્રમને આ પ્રદેશમાં કાયમ થતાં સફળતાપૂર્વક અટકાવી રાખ્યા છે. અને એજ હિંદુ સંસ્કૃતિની રક્ષાને માથ આ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ મંડ હરતીમાં આપ્યો છે.

એ લખતું આવશ્યક છે કે ત્યાંસુધી નામદ્વ મગરે કર્મમાં અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં દમસ્કેપ ન કરવાની પોતાની નીતિ રક્ષાવી જણી, ત્યાંસુધી ધર્મપ્રિય હિંદુ જનતાને પોતાના વિચાર નામ. મગરાની પાસે આવી રીતે રજુ કરવાની આવશ્યકતા જાણી નહેતી. નામ વલ્લભેય નાદેયની પાસે સારકા એક પસાર થવાના મમતે સુવાકાનને સાથ જે કેપ્ચુરેશન મગુ હતુ, તેને નામ. હોમ મેગર આદેશે જે બાબતો દ્વી હતી, તે આ હતી કે મંગલિન અને સામુદ્રિક સ્પર્થી ધર્મિક હિંદુઓના વિચાર મગરન મેન્ટની પાસે રજુ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી એના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે એવો બીજકુલ મંત્રવ નથી. પરિણામે પોતાના મંગલને આર અને મંગલિન સ્પર્થી વિચારો વ્યક્ત કરાને અંગે અખિય બારન વર્ણિય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ મંડની સ્થાપના કરવાની આવશ્યકતા થઈ.

આપ જોશો કે જે જામનવ્યવસ્થા થવાની છે, તેમાં ધર્મપ્રિય હિંદુ જનતા જેવા સમાજને ટાળી કાઢે, એ હાથી મોટી જાતનું કામ રહે. વિવાધની હતી જામનવ્યવસ્થાની પૂર્ણ અને પાટી નાદેયી આ દેશમાં શાન્તિ અને મંત્રોપ સ્થાપી શકાયલાં નથી. હિંદુધર્મમાં એવી જામનવ્યવસ્થા સ્થાપન થવાની જરૂર છે કે જે બારનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તથા દેગની જનતાની શ્રેષ્ઠ શક્તિને અનુકૂળ દેવ. આ દેશના જરૂર છે કે જે બારનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તથા દેગની જનતાની શ્રેષ્ઠ શક્તિને અનુકૂળ દેવ. આ દેશના નિવાસીઓ યદ્યપિ બધા વિષયોમાં એકજાતના વિચાર ધગવા નથી, તોપણ નિહાળતા મંત્રવમાં ફાતું એક્ય છે. અર્થાત્ ધર્મ એજ કોમેનું જીવન અને પ્રાણ છે. અને અર્થાત્ જીવન જીનાવવા કરતાં મરણ પહેલર છે, એમ તેઓ માને છે.

આ કારણથી અખિય બારનવર્ણિય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ મંડ આવશ્યક મમતે છે કે આપના અંત કરણ ઉપર તમા આપના કાન મકે-કે-કે કોન્સેન્સના મનો ઉપર આ બાબતની આવશ્યકતા જાહેર થતી જોયએ કે હરકેઈ જામનવ્યવસ્થા-ગામકીય બંધાણે ત્યાં કુવામાં ને પસાર કરવામાં આવે તેમાં નાગરિકના મળ હકોની જાહેરાતમાં એવી કમમ પણુ રહેતી જોયએ કે -

(મ) બંદી કોમો તેમજ પ્રત્યેક નાગરિકની ધર્મિક માન્યતા તથા રીતરિવાજના મંત્રવમાં તેને મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહેશે.

આ નિવેદનના ઉત્તરમાં ના વાઘચિત્રોણના ખાનગી મંત્રી તરફથી તા ૩૧ જુલાઈ ૧૯૩૧ના
લખે ॥ ૫૧માં જણાવવામાં આ પુ હતું કે —

‘આપના મહે ને નિશ ઉપન વિચાર કરના આમત બાર મ કષો છે તે બરાબર નામદાર સારેમના ધ્યાનમા છે અને મકુડ ટેમન ઝેનર-મયા પત્રીની ને વિચાર થને તેમા બા નિશયને ધ્યાન બાદા મમશમા આરસે નાલિ મગજુને વર્મ અને મનુષિ મનની ચક્રોની નક્ષાનો પ્રથમ ક્રમેક ક્રમને સારા થણો મહત્વનો છે’

ગરુડા ટેમના નાનકડાના પ્રતિનિધિઓના નામની ભજનાઓ થઈ ગયેલી હોવાથી પ્રતિનિધિત્વની વ્યાખ્યામાં કોઈ અંશ રાકાયું નહિ રાઈ-ડેમના મેન્ડે-મના પ્રમુખ સર જોનરેયન મર રાએ મેકેટ્રોન'ડ ઉપર ટેમના નામદાર ભારતભાઈ ઉપર પણ લખાણો મોકલવામાં આવ્યા હતા.

સને ૧૯૩૧ના વર્ગના મળની કાર્યમણિની સમિતિ જળાશયમાં કિંમત્તર વ્યાખરે મળ્યા પડી, દિનીયા તા ૮-૧૦ ડિસેમ્બરને દિને, નાથાશયમાં ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૧ને દિને, મુખ્યમણિ તા ૮ તથા ૧૦ એપ્રિલને દિને તથા કચ્છરામાં તા ૨૩ તથા ૨૪ મેમ્બરને દિને અને કિંમત્તર વ્યાખરે મળ્યા મહાધિવેશન થયેના મળી હતી

આખિત ભારતરાષ્ટ્રીય વર્ષાગ્રમ મતજા મનુ પાચમુ મહાનિધિવેગન તા ૨૭-૨૮-૨૯ ડિસેમ્બર
સને ૧૯૩૧ના ત્રણ દિવસોએ કલકત્તા નગરમા મોગ મમારોહ સાથ પૂજ્ય ગોસ્વામી શ્રી ગોપુળનાથજી
મહાતાજના સભાપતિપદે થયુ હતુ આ અધિવેશનમા એએમશ્રીના ઉપરાત પૂજ્યપાદ શ્રી શક્ત્યાર્ય શ્રી
ગવરાજેશ્વરામજી મહાતાજ, પૂજ્યપાદ શ્રી શકરાચાર્ય શ્રી ભારતીકૃષ્ણનાથજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ શ્રી
મદુનિરિપીઠાધીશ શ્રી મપુમાર મુનિનરજી મહારાજ, ધ્યાતિ પૂજનીય ધર્મચાર્યો તેમજ તેમના પ્રતિનિધિઓ
મહોપદેશક, મંથના પ્રતિનિધિઓ અને મુપ્રસિદ્ધ સ્થાનોના ધુધ્ધર વિદ્વાનો તથા અનેક મત મહનો તેમજ
ધનાદ્રથ અને સભાચિત મુદ્દસોએ સમાના બાગ લીધો હતો મહુ અધિવેશનમા વાંચ પ્રનાવો પમાર
કરવામા આના હના, નેમાના કેટલાક અગત્યના પ્રસંગો નીચે આપનામા આના છે

૧ અખિન ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સંસ્થાન સંસ્થા આ પાસેથી મહાલિંગેશન સંસ્થામધ્યે ધર્મપ્રાપ્ત થી લગભગ
સાતથી દસ મહોદયના પરિણામોમળને આ દ્વારકા ચોક ખાતે છે કેમકે વર્ષમાં સમસ્તોત્તના પવિત્ર પ્રાપ્તના
કૃષ્ણના આ અખિન ભારતવર્ષીય સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રાપ્ત થયા છે અને તેઓથીના આ કલ્યાણના કૃષ્ણ
પાસથી વર્ણાશ્રમ સંસ્થાન સંસ્થાને વર્ણાશ્રમ જેણે દાણ આપાત થયા છે

૨ થા। પરિષદ નવરેડી કે જે કે અલ્પસંખ્યક સદા કાળ દિવ્ય ધર્મની ગાનગા છે અને વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ આદિના માનનાર છે તથા ભગવદ્દશા ને આદ્યમુદિ વર્ગ આદિ કાગપીઝ તેમના પ્રતિ પ્રમોદુત્તવ ખુલાસા રાખે છે પરંતુ અલગજાનો ઉદ્દેશક વર્ગ તેમને બદલાતીને તેમને સનાતન ધર્મ અને વસુધાકુટુંબના વિરાધી બનાવે છે તેઓના આવા અર્થિ પ્રભાવનું નિવારણ કરવા સાર પરિષદ ને આવશ્યક સમજે છે કે યોગ્ય ધર્મપ્રચારદ્વારા તેમનો એ ક્ષમ દૂર કરવો જોઈએ

૩ શ્રીમાન રાજનહાદુર શ્રી કૃષ્ણ માનાર્થ મહા ગે ધા રાણામા ગારદા એકતમે રત્ન કાવવા સાર ને પ્રેરતાન ઉપરિચત કર્યો છે, તે પ્રેરવારતુ આ નાલિરેશન સમર્થન કરે છે અને એની આજ્ઞા રાખે છે કે જાવક ના સમામ વાપ્રામન ધર્માચારીઓના પક્ષ તરફથી ઉપરિચત કરવામા આવેલા રાજનહાદુરના ઉત્ત પ્રેરતાની અવનમેન્ડ અવસર રાહકર કર્યો

૪ આ અધિવેશન કનકુર કન છે કે આપણે આપણી સામ્વિદિત મર્પાદાને અનુસરીને આપણા પ્રમાનુકૂળ સરકારોનું પાનન કનવાને બપાવેલા ટીઓ એમ બને તે અર્થ કાઢવો વિશેષ કરતો હોય, તો તેને આપણે માની સકતા નથી અને એમ કાઢવાઓને લીધે ને કાં માફુ પરિણામ અવિચરમા નિપજવા

પામે, તો તેની સ્થળી જુએહારી એ કાયદાઓના સ્થાપક તથા તેમના સહાધારી સમગ્ર તથા અન્ય વિરોધી હોય ઉપજાવે રહેશે

૫ આ બાબત ઉપર મન આમકર્ષનું જાગરૂં છે કે જાગરૂં થાય ત્યારે સુખશાંતિને કાળે વિચરતીય મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થીની ધાર્મિક વિશ્વેષી દસ્તકેષી ન હોયની જાગરૂંનો ભાગ કરીને મહાપણ કાર્ય થતુ ન જોઈએ પરંતુ તેનું અક્ષરથી પાલન થતુ જોઈએ

૬ નાસિકના મુખ્યશિક્ષક શ્રી કાગરમવા માં રમા તથા તમકુડમા ધર્મમર્મી જોગવાને અનાવિકાત પ્રવેશ કરીને મન્દિર અને કુળની અધિવેશનો નાશ કરવા બાદ સવામીજીના નામથી અરજીઓને આગળ કીધીને ધર્મદ્રોહી જાહેરકો ને અત્યાચાર કરી ગયા છે, તેનો આ અધિવેશન સખ્ત વિરોધ કરે છે

૭ નાસિકના સનાતન ધર્મોત્સવથી જોએ વણા ધર્મા કષ્ટો સહન કરીને મન્દિર તથા કુળની મર્યાદાનુ રક્ષણ કરે છે, તેને માટે આ અધિવેશન તેઓને ધન્યવાદ આપે છે અને આવશ્યકતાનુસાર વ્યાપકિત આર્થિક સહાનના આપવાની ખાતરી આપે છે

૮ આ અધિવેશન અનુવૃત્ત વિધિવિધાનના પહેલા ધરના કાળેને કાર્યના રૂપમાં મૂકવાની અત્યંત આસ્થકતા જુએ છે અને કાર્યમાત્રી સમિતિને આદેશ કરે છે કે તે આ કાયને આગળ વધારવાને પ્રયત્ન કરે તથા વર્ણાશ્રમ ધર્મોત્સવથીઓને વિનંતિ કરે છે કે તેઓ તેને પૂર્ણ મહાપણ આપે

૯ આ અધિવેશન પ્રાંતીય મન તથા મનની શાખાઓને બનામણ કરે છે કે તેઓ પોતાપોતાના પહેલાથી કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાપારેલી રહ્યા અને કોનેકોને કાર્યક્ષેત્રથી મુરોગ સમગ્ર કરે તથા યોગ્ય સ્થાનોમાં પ્રહાર્યપાત્રમ તેમજ મસ્કૃત પાઠશાળા આદિ સ્વતંત્ર રીતે સ્થાપવાનો પ્રમત્ત પશુ કરે

૧૦ આ અધિવેશન આગળ મરના કાર્યો સુખજ મવના હિન્દી તેમજ ઈંગ્રેજી દૈનિક સુખપત્રો જેમ અને તેમ જાહેરથી પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા સમજે છે

૧૧ અત્યારે આપણા ધર્મે પર ને પ્રમત્તના આક્રમણ થો ગય છે, તેનો પ્રતીકર હતા મનાતન ધર્મના મહાપણને સાર આ અધિવેશનની દિગ્ધા ધર્મીરૂપેનું સુદઃ મમત બનુ જાહેરથી કરવાનું આવશ્યક છે એમના માટે આ અધિવેશન મધ્યમજીવી સમિતિ પ્રાંતીય મધ અને શાખા મરોને આવા દનુ રીધ સંગ્રહ કરવાની બનામણ કરે છે

૧૨ આ મરોન સર્વે સનાતન ધર્માવનમી મનાતને બનામણ કરે છે કે ધર્માત્મક ન હોવાને બંને સ્વદેશી વસ્ત્ર તથા બીજી સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપોગ કરવો જોઈએ વગી આધુરેન્ની વૈદ્યક પદ્ધતિ તથા ઔષધોનો વિરોધ પ્રચાર કરવાની ખપુ બનામણ કરે છે

અખિન ભારતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ મનની વિદ્વત્ પરિષદમાં નીચેના વિધાનોની સુખી કરવામાં આવી હતી —

- (૧) પડિત પ્રવર શ્રી પચાનન તર્કરન મહોદય ભાટપાઠ, જાન
- (૨) પડિત શ્રી બજવાન શાસ્ત્રી ઘેરકર
- (૩) પડિત શ્રી રામચરા ત્રિપારી શાસ્ત્રી જગમગ, જાન
- (૪) મહામરોવાધ્યાય ૫ શ્રી દુર્ગાચરણ સખ્ય વેનનીય બચનીપુત્ર મધ્ય
- (૫) ૫ શ્રી મધ્યનમ દેશમધ્ય
- (૬) ૫ શ્રી બાનનમ શાસ્ત્રી દેશ
- (૭) ૫ શ્રી દેવકીનદન શાસ્ત્રી દેશનમ કારી

- (૮) પ. શ્રી હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી, મુબાઈ.
 (૯) મહામહોપાધ્યાય પ. શ્રી હરિમંદુલમ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી મેલાપુર કોલેજ, મદ્રાસ.
 (૧૦) મહામહોપાધ્યાય પ. શ્રી વિરૂપાક્ષ શાસ્ત્રી, માઈસર.
 (૧૧) મ'લાઈ શ્રી સમન્તજી સોમયાજી શાસ્ત્રી, બન્દ્રીમહેશ, બેંગલોર.
 (૧૨) મહામહોપાધ્યાય પ. અનંત કૃષ્ણ શાસ્ત્રી, શ્રી ગોપાળ મહીકવેઈન, કલકત્તા.
 (૧૩) પંડિત શ્રી અનંતરામજી, કાશી.
 (૧૪) પંડિત શ્રી હારાણુ ચન્દ્ર શાસ્ત્રી, અગસ્ત્યકુડા, કાશી.
 (૧૫) પંડિત શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રી ખિરતે.
 (૧૬) પ. શ્રી સભાપતિજી ઉપાધ્યાય. લાલમહાલ, કાશી.
 (૧૭) મહામહોપાધ્યાય પ. ગી ગિરિધર શર્મા ચતુવેદી, પ્રિન્સિપાલ, મહારાજા કોલેજ, વચપુર, રજપુતાના.
 (૧૮) પ. શ્રી કારીગેય વ્યક્ટાચલ શાસ્ત્રી, મદ્રાસ.
 (૧૯) દેવધી શ્રી રમાનાથ શાસ્ત્રીજી, શ્રીનાથદ્વાર, મેલાડ.
 (૨૦) પંડિતશર્મા શ્રી સંગેશ્વર શાસ્ત્રી દ્રવિડ, કાશી.
 (૨૧) પ. શ્રી દેવનાયક આચાર્યજી, કાશી.

જળમાંવળા મહાવિવેશનમાં તથા કલકત્તાના મહાવિવેશનમાં અને તેની કાર્યવાહક સમિતિઓ તથા શાખા સભાઓમાં જે કાર્ય થયું છે, તેનું વિવરણ જોઈને એ સમજાશે કે આ સંઘમાં કેવળ મહાવિવેશનોના દેખાવ માત્રથી મંતોપ માન્યો નથી. પણ કરવામાં આવેલા ફરોગને અનુકૂલ કાર્યવાહી કરવામાં મથાશક્તિ નિરંતર પ્રવૃત્તિ ગળી છે.

અભારના નાસ્તિક શિક્ષણની અસરથી આપણામાંના કેટલાકનાં અંતઃકરણમાં એવી છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્માંગનો નાશ કર્મથીજ સ્વગત્ય અથવા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે, પરંતુ આવી દુષ્ટ ભાવનાથી આપણે જ્યારે સ્વરાજ્યને સાદું આગળ ધરીએ છીએ, ત્યારે અંતઃકરણમાં પરરાજ્ય અને ખદારથી સ્વરાજ્ય એનું વિચિત્ર સ્વરૂપ બની જાય છે. પાંડી આપ સમજી શકો છો આવાં ચિત્રમાં પ્રાણ ક્યાંથી આવે ? વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો વર્ણાશ્રમ ધર્મજ એક એવું તત્ત્વ છે કે જેના સંર્પમાં 'વર્નો રક્ષિત રક્ષિતઃ' એ અમલ્ય ઉક્તિ બરોબર ચોખ્ખી થઈ પડે છે.

આજે આપણે જો વર્ણાશ્રમી હોઈએ, તો આપણે એવું કહેવાનો ઘણો કરી શકીએ કે અમારું આંતરિક જગત્ પરરાજ્યથી સર્વથા સ્વતંત્ર છે. આપણે અખંડ સ્વરાજ્ય સુખના ભાગીદાર છીએ. એ જાણે થઈ જાય જગત્ની વાત. જરાક એકાગ્રણે મનન કરતાં આપણને સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે કે આપણે આપણા વર્ણાશ્રમના અંગે દુર્ગમમાં જેમણે એટલા તો સુરક્ષિત છીએ કે તેને લીધે કોઈ પણ પ્રકારનું આક્રમણ આપણા ઉપર થઈ શકે એમ નથી. આપણે ધર્મજ આપણને સ્પષ્ટ જોવો આદેશ આપી રહ્યો છે કે આપણે નિરંતર હરેક પ્રકારે અનિદ વિદેશી મંસર્ગથી બચતાં રહેવું. અંદિયાં તો સ્પર્શ સરખો નહિ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

કેટલાક કૂટનીતિજો તરફથી અસ્પૃશ્યતા આદિ ધાર્મિક ભાવો સ્વરાજ્યના પ્રતિબંધક બતાવવામાં આવે છે. અને સ્વરાજ્યના પ્રયોજનમાં હસાઈને અને સુધારાની ખામી બતાવીને અમારે જ હાથે અમારા કિશોરે તોડવનો પ્રયત્ન ખોટો કરી દેવામાં આવ્યો છે. આપણા દેશની કહેવાતી અસ્પૃશ્ય ગતિઓની સાથે આપણે ધૂણાનો બાવ હોય છે, અને આપણથી તેઓ અલગ થઈ જશે અને આપણી શક્તિ નષ્ટ થઈ

જશે, એમ કહેવામા આવે, તો એ ઉપર તો મહાસાગર સ્પર્શિતવતુ દૃષ્ટાત આદર્શ તરીકે યાદ દેવકાવવાનું છે. સાચી વાત તો એ છે કે આપણા દેશવાસી અપૂરુષ અત્યજ આપન પુત્રમ્ પર્યન્ત સર્વે સનાતન ધર્મમા છે. અને વર્ણશ્રમના કિલ્લાના અંગ પ્રત્યગત છે. અને સર્વે અંગોનું કર્તવ્ય છે કે પોતાપોતાને સ્થાનકે રહીને પોતાના કર્તવ્યનું પાનન કરવું કે નેથી આ કિલ્લા સદા અમેદ બન્યો રહે. આ વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થામા ક્રોધપિશુ વ્યવસ્થાને બ્રાહ્મણોનો અર્થ, એ કિવાની મુદ્દા નિર્ણય અને દોષાઓને તોડવા સિવય બીજે કાઈ નથી. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે અપૂરુષના દૂષ અથવા ધૃત્યભવક નથી કેવળ ધર્મના આગાર ઉપર એની અવસ્થા છે. તેથી કરીને જના પ્રાક્તજીને સદા પ્રાણુદડનો નિરોધ કર્યો છે, ત્યાં એ પણ કહ્યું છે કે ધાર્મિક અંત્યજને પણ ધર્મનું આરન વિચારીને પ્રાણુદડ દેવો ન જોઈએ

બ્રાહ્મણે જાતિમોડેડિ ધાર્મિકે ચાલવેડેવિદિ ।

કર્મોચિત્તીવયા વિદ્વાન્ ન વધં વજ્ઞમરિચેર ॥

અંત્યજ વિગેરેને મેવાની જગ્યા ગામના સીમાડા ઉપર રાખવામા આવે છે તે મંમધમા પણ અર્થગત્તમા એના વચનો છે કે રક્ષણની દૃષ્ટિથી તે મજગૂત અને ખજતન જનિઓને સીમાડા ઉપર રાખવી જોઈએ.

આપણા વર્ણશ્રમ ધર્મનો પ્રયોગ સિદ્ધાંત એવો છે કે જેનું પાલન કરનાથી આપણે સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ વર્ણશ્રમ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું અનુચરણ કરીનેજ આપણે વિશ્વશ્રમની પણ પ્રાપ્તિ કરી શકીએ. આપણા બહાણુથી લઈને અત્યજ પર્યન્ત સર્વે જાતિના લોકો સનાતન ધર્મના અંગ પ્રત્યગ છે. એની મર્યાદાની અંદર રહીને છાત્રિના આરભ કાળથી આપણા પૂર્વજોના સમયમા ઇતુ તેમ હવે પછીને સાર પણ હમેશા શાસ્ત્રાનુસાર સોની સાથે અતંગનો રહેલ અને મધુભાવ રાખીને ચિરસ્થાયા પૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ કે જે વડે ભારતની મર્વ પ્રકારની ઉગતિ ધર્મશરે સર્વનો ધર્મભાવ અવિચળ રહે અને લાખો મહાત્મા દુષ્પ્રીયાગની તેમજ ગોમતાની યથાવત્ મદક્ષા થઈ શકે. આ ઉદ્દેશોની પૂતિ કરવા સાર આ અખિય ભારતનાઈય વર્ણશ્રમ સ્વગત મન સ્થાપન થયો છે.

અંતમા જગન્નિયન્તા મર્વશક્તિમાન સર્વાંસર પરક્ષ્વ પદમેશ્વરના ચરણોમા વારનાર પ્રણામ કરીને એજ પ્રાર્થના કરવાની કે આપણા સૌ લોકોમા પરસ્પર નિશ્વાસ અને સોહાર્દની વૃદ્ધિ થાઓ કે નેથી પ્રસ્તાવિક કાળોને સદૃષ્ટ કરી શકાય, અને નીચેના સિદ્ધાંત ઉપર આપણે અપન રહીએ —

ન જાતુ કામાન મયાન લોભાદ્વર્મ જાત્તામીવિદરપિ દેસો ।

ધર્મો નિય શુચ્ચુદુ જે લગિત્યે જીવો નિયો દેતુરત્ય લગિત્ય ॥

સનાતન ધર્મના તત્ત્વનો વિવેક.

પૂ. ગોસ્વામી લાલબાવા શ્રી
ગોવિંદરાયજી.

પ્રભુની લીલા અગાધ છે, એટલે અકળ-અચિન્ત્ય હોય એમાં નવાઈ નથી. પ્રભુ અર્થાત્ સર્વશક્તિમાન; શ્રી, ક્રાન્તિ વગેરે દ્વારે શક્તિઓ-જે શાસ્ત્રોએ દર્શાવેલી છે તે-જેનામાં હોય તે પ્રભુ; એટલે તે સર્વ કંઈ કરી શકે. કરવાનું, નહિ કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય તેજ પ્રભુ કહેવાય. આવા પ્રભુની લીલા તુચ્છ શક્તિવાળા માનવી એકદમ પોતાની મેળે સમજી શકે ખરે? સાગરનું પાણી ગાગરમાં માર્છી શકે ખરૂં? આતકની આંચપુટમાં આખો ધન સમાર્પી જાય એવું કદી સાંભળવામાં કે અતુ-ભવવામાં આવ્યું છે ?

પ્રભુ તે પ્રભુજી, ને જીવ તે જીવજી. પ્રભુનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય-અતકર્ષ, અને જીવનું ખીસકણ પરિમિત. સારે તો જીવ પ્રભુને જાણી નજ શકે-જોળખી નજ શકે-એવુંજ યથું ને? ના, કેટલાક યુરોપીય લેખકની જેમ પ્રભુને તદ્દનજ અજ્ઞેય આપણે કહેના નથી. આપણામાંના ધણા મોટા ભાગને અજ્ઞેય હોય, એટલે મનુષ્યમાત્રને તે અજ્ઞેયજ છે એમ કહેવું. એતો એક મોટી ધુટતા કહેવાય. તેમાં વળી કુદરતની અપૂર્વ બક્ષીસો વારસામાં મેળવનાર, અને પ્રભુની અનુગ્રહપાત્ર એવી પવિત્ર ભારતભૂમિમાં, બહુભાવને પ્રાપ્ત થએલા અનેકાનેક જ્ઞાનીઓની જન્મભૂમિમાં, પ્રભુના અસાંકિરસ્તનું પાન કરી પૂર્ણકામ પ્રભુની ઈચ્છાને પણ તૃપ્ત કરનારા ભક્તજનોની માનુભૂમિમાં જન્મ ધારણ કરી પ્રભુ અજ્ઞેયજ છે એમ કહેનારના કથન તરફ લક્ષ આપવા કયો સજ્જન તરફ હોય? ભારતભૂમિના જાહેર વ્યાખ્યાનના મંડપોમાં હમણાં હમણાં કદાચ પ્રભુ મેંઝંધી અજ્ઞેયતાવાચક શબ્દોના પડધા મોટે ભાગે ભલે સંભળાય; પણ તે ભારતના નથી, તે તો વિજ્ઞાતીય ક્ષેત્રના પ્રભાવથી ધીમે ધીમે સ્થાન મેળવતા આવેલા વિજ્ઞાતીય આચાર વિચારના શુદ્ધ કે મિશ્રિત-અક્ત કે અવ્યક્ત પડધા માત્ર છે. વિજ્ઞાતીય વિચારોના આક્રમણથી ધણે અંશે ખચેલા અધવા દૂર રહેલાં ગામોમાં, નાના ગામડાંઓમાં, અને શહેરોમાં પણ ઘેરી રસ્તાઓ પરનાં હવેલી જેવાં મકાનોમાં નહિ, પણ નિરૂત્તરને કંઈકે પણ અનુકૂળતા મળી આવતી હોય એવા મહોલાઓમાં ગલીઓમાં, કે શેરીઓમાં કૂરો અને દાલનાં કેટલાંક કમિશનોના જેવી નહિ, પણ ઈશ્વરને સાક્ષી જાણી, પ્રમાણિક ને પુરેપુરી તપાસ કરે, તો માલમ પડી આવશે કે ભારતભૂમિ પૃથ્વીની અન્ય ભૂમિઓથી કંઈક અંતેરી છે, એના પર કુદરતની તેમજ પરમાત્માની મહેર છે, અને તેથીજ તે ખીજ કેટલાક દેશો જેટલી પરમાત્માથી દૂર ગએલી નથી પણ સરખામણીની દૃષ્ટિએ વધારે નજીકજ છે. ભારતીય પ્રજા કંઈ દુઃખાનંદોની પ્રજા નથી, અહમહમિકાથી ભરેલા વિપવપરાયણ પામરોની પ્રજા નથી, એ તો 'તત્ત્વવેતાઓની પ્રજા' છે. સદીઓના દુઃસંગના પ્રજાલ સપાટાઓ પછી પણ, "ભાંચું ભાંચું પણ ભર્ય," એ ન્યાયે હજી એને 'તત્ત્વવેતાઓની પ્રજા'ના નામથી જોળખાવતાં અને જરા પણ આંગ્રેજો આવતો નથી. અને એ સર્વ પ્રતાપ આપણા પોતાના નથી, આપણા પૂર્વજોના છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં ખીજ આપણા રક્તમાં ભજેલાં આપણને અનણમાં પણ મળ્યાંજ જાય છે, અને હજી તે ખીજોને અંકુરિત બનાવી પવિત્ર જીવન ગાળનારા જનો

વિદ્યમાન છે તેમ છતાં સત્યની ખાતર ઓછુ તો કહેવુંજ પડશે કે એ બીજાને પોતાના જગ્યા હવે દિવસે દિવસે ચિંતન થતું જાય છે, અને એ બીજાને ભરમ કરનાર આગ્રિ દિગ્દિન વધારે ને વધારે પ્રચલ્લપ વધારણ કરતો જાય છે.

આઠઠા પરથી બે બાજત તો સ્પષ્ટ થઈ રહે છે એક તો એ કે પ્રભુની લીના અગાધ છે, અને બીજી એ કે પ્રભુ અત્યેય અત્ત એવ અપ્રાપ્ય પણ નથીજ. દ્વિત્યેષ્ઠ વરા ભર્મા બર્મવ્યવ પર મન । મનસાસ્તુ પરાવુદ્ધિ વુંદેગાત્મા મહાન્ વર ॥ અર્થાત્ અર્થો ઇદ્રિયથી પર, મન અર્થોથી પર, બુદ્ધિ મનથી પર, અને પરમાત્મા બુદ્ધિથી પણ પર આ પ્રમાણે જોતા જે સંસ્કૃતિ પર હોય તેનું સ્વરૂપ સમજવું અગાધ જાણતો પાર પામ્યા જેનું દુર્ધ્વ કહીએ તે વાસ્તવિકજ છે જો વાચો નિવર્તનને અપ્રાપ્ય મનસા સહ । જેને પામ્યા પગર વાણી મન સાથે પાડી દૂર છે, એ શ્રુતિ પણ એ વિચારનું મમર્થનજ કરી શકી છે પણ હવે બીજી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો એના વચનો પણ છે કે તેવા સતત વૃત્તાના મજ્જતા પ્રીતિપૂર્વકમ્ । શ્વામિ વૃદ્ધિયોગ સં ચેન મામુપવાન્તિ તે ॥ અર્થાત્ નિરતર મારામા મન જોડીને પ્રીતિપુરસર માફ ભજન અર્થાત્ સેવન કરનારને એના બુદ્ધિયોગનું ઘન કહે છે કે જેથી તેઓ મારી સમીપ આવે છે, આ આત્મા શીશુષ્યુચ્ચ શીશુષ્યેન્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા કરે છે ત્યારે તો મિદ્ધ એમ પણ થયું કે પ્રભુની પાસે જઈ શકાય છે, મતનમ કે પ્રભુ પ્રાપ્ય પણ છે, મેવત્વ વિશેષ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા પ્રતિપાદિત થએલું અહીં છે—

મતવા મામભિજાતાતિ યાવાન્વધાર્મિ તત્વત્ ।

તત્તો માં તત્વતો જાત્યા વિસતે સવનવામ્ ॥

મતનમકે વાસ્તવિકરૂપે જેવો ને જે છુ તેવો તે બખિનડે અને ઓળખી શકે છે, અને એ પ્રમાણે જેવો, જેવા બાનમગ્રા, જેવા રૂપ ગુણકર્મવાળા હુ છુ તેવોજ અને બાણીને પછીથી મારામા પ્રવેશ કરે છે ભગવતી શ્રુતિની આત્મા પણ સ્પષ્ટ છે કે એવેવ એવ જુલો તેનેવ જમ્ । જેનું પ્રભુ વરણ કરે છે મતનમકે જે જીવનો આત્માપણથી અગીકાર કરે છે તેનેજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે શાસ્ત્રાચ્ચો એકડી કરવા બેસીએ તો પાર પણ ન આવે પણ શાસ્ત્રપર જેને શ્રદ્ધ છે તેને તો એક વાક્ય પણ શિરસાવધ હોય છે, ને અનેનું કામ સારે છે રૂકત એટલુંજ કે એકનો પણ મથાર્ય બોધ થાય તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ એક શાસ્ત્રનચનો એક બીજાપર પ્રકાર પાડે છે, અને જુદા જુદા રૂપમા હોનાથી શાસ્ત્ર શાસ્ત્રની મંકુચિનતાથી ઉપજતા અનેક કામ અથવા સરાયોનું નિરકરણ કરે છે આ પ્રમાણે સર્વની અમલ સિદ્ધ થતા પણ ગુણક્રી તત્ત્વચિતકને માટે તો ચોખ્ખા સ્પષ્ટ વચનો પણ ધણુ કાર્ય કરી શકે છે માટે આઠઠાથીજ સતો મના પ્રભુની લીના અગાધ છે, છતાં પણ પ્રભુ એક દૃષ્ટિએ મેવ છે, એ બાનતો સ્વીકૃત તરીકે માની લઈ એ આજળ ચાલીશ.

ઉપર ટાકેલા વચનામૃતોનેજ ધ્યાન દઈને વિચારીએ છીએ તો એક વાત સાફસાફ જણાઈ આવે છે આત્મા સંસ્કૃતિ પર હોવાથી સામાન્ય વાણી તથા બુદ્ધિ તેને પહોંચી શકતા નથી પણ પર બ્રહ્મ પરમાત્મા પોતેજ આજ્ઞા કરે છે કે જેને હું વડે છુ-જેનો આત્માપત્વેન હુ અગીકાર કરે છુ, અથવા જેને હું બુદ્ધિયોગનું ઘન કરે છુ, તેઓ અને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, મારી પાસે આવી શકે છે, અથવા મારામા પ્રવેશ કરી શકે છે, એટલે હવે આપણે એવું અનુમાન કરીએ કે લૌકિક બનહારમા અત્યંત કુશળ મનાઈ હોય એવી ત્રીન બુદ્ધિ પણ પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા, પ્રભુને પામવામા, અથવા પ્રભુ સમીપ જવામા સિદ્ધિ મેળવી શકતી નથી વગી શીશુષ્યુચ્ચ આજ્ઞા કરે છે કે નિરતર મારામા લાગી રહેના મનવાળી અનન્ય બકિતવરજ હુ ઓળખાઈ છુ પ્રિયવાચક, કહે, આમા, રક્તદિવસ આ દુનીઆમા ફેરવડે?

વિચારોમાં લીન, અથવા ધણું શય તો પોતાનું સાચવીને પારકાનું ઝંદિક સુધારવાનું બની શકતું હોય તો તેમ કરવામાં પ્રવીણ અથવા તેથી પણ આગળ :વધીએ તો સ્વાધીનો પણ સદતર ત્યાગ કરીને “ન્યાકો જીતની યુદ્ધ હે તિતનો કહેત બનાય.” એ ન્યાયે સ્વયુદ્ધિઅનુસાર શ્રેયઃ કંપી પરાંપકાર કરવામાં પરાયણ-એવી બુદ્ધિને કેટલું સ્થાન છે ? જગત્ પ્રભુનું નાટક છે, પ્રભુજ સર્વજ ખેલી રહ્યા છે, “બ્રહ્મ લટકે કરે બ્રહ્મ પાસે,” એવી દૃષ્ટિવાળાને તો સર્વજ આનંદ છે, ને તેને વિધિનિષેધ લાગુ નહિ પડતા હોવાથી તેને કહેવા બોલવાનું કે સાંભળવાનું કઈ હેતુ નથી. પણ વિધિનિષેધની મર્યાદા જોને લાગુ પડે છે, એવા સામાન્ય અધિકારીઓને તો એ ખાસ કરીને વિચારવા જેવું છે કે આત્મતિક શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા વાળાએ સર્વજ વિવેક વાપરવાની જરૂર છે કે નહિ. બુદ્ધિની સ્વસ્થતાથી સહેજ વિચાર કરતાં માલમ પડી આવે છે કે દુનીઆમાં બે પ્રકારના વ્યવહાર ચાલી રહ્યા છે, આધિભૌતિક એ આજ દુનીઆનું એક સ્વરૂપ, અને આધ્યાત્મિક એ એનું ને એનુંજ બીજું સ્વરૂપ. લૌકિક અર્થચક્રથી આ દૃશ્ય જગતનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તે જગતનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ. એ જગતનો રથૂળ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી ખાનખાનનાં, એરાઆરામનાં સંધનો આપણા પોતાને માટે તેમજ અન્યને માટે પ્રાપ્ત કરીએ અથવા પ્રાપ્ત કરવા મથન કરીએ એ બધેજ વ્યવહાર આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આથી ભિન્ન છે. એમ નથી સમજવાનું કે આધ્યાત્મિક જગત કોઈ બીજું હશે. જગત્ તો એ ને એજ છે. એનું સ્વરૂપજ બીજું. આ ગ્રંથિ ઉદ્દેશવીજ બહુ મુશ્કેલ છે કેમકે જગત્ આનું આ, અને તેના બે સ્વરૂપ. સનાતન ધર્મની વિશિષ્ટતા આ ઉદ્દેશ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરવામાં છે. ઉદ્દેશ એકદમ એક ક્ષણમાં ચઈ જાય એવો તો નજ હોય, એ હરકોઈ સુઝ પુરવના ખ્યાલમાં આવી શકે એમ છે. ત્યારે ઉદ્દેશ ધીમે ધીમેજ થતો હોય, તો વચલી કક્ષાઓ ધણી હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આધિભૌતિક જગતને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં નિહાળવા શક્તિમાન થતા પહેલાં જીવાત્માને ધણી કોટિઓમાંથી પસાર થવું પડે એ પણ તેનુંજ સ્વાભાવિક છે. ધર્મની અનેક શાખાઓ હોવાનું ને અનેક પથો અસ્તિત્વમાં આવવાનું મૂળ આમાં છે. યથાર્થ રૂપમાં સમજવા પ્રપત્ત કરતાં માલમ પડશે કે જગતની પ્રભુએ કરેલી આવી યોગનામાં ઉત્તતિકમમાં અધિકારની ભિન્નતા ઉદ્ભવેજ, અને પ્રકૃતિના વૈચિત્ર્યને જો ઉમેરીએ તો જીવનની, ઉચ્ચનીચી અનેક ભૂમિકાઓ માનવીજ પડે. આપણા કર્મમાર્ગની કુટીઓ, ગામમાર્ગની હવેલીઓ, અને ભક્તિમાર્ગનાં નિકુન્ધામે-એ સઘળાં કોઈએ બગાડકારે પેલ કયાં નથી. સામાન્ય રીતે જોઈ શકારો કે આધ્યાત્મિક જીવનરથની લગામ ક્ષમા, આર્જવ, શમ, દમાદિના ગુણોથી ગુંથાએલી છે, અને આધિભૌતિક જીવનનું ગાલું અહકાર, ખલ, દર્પ, કામ, ક્રોધાદિના દોરાથી ઘસડાય છે, આ વૈચિત્ર્ય અલોકિક છે, ને એ સમગ્રમાથીજ સનાતનધર્મનું શીરવ કાંઈ બાંધે મગજમાં ઉતરી શકે એમ છે.

એ વાત સહેજ સમજાય એવી છે કે જેમ કાંઈ મનુષ્યને જોતાં તેના દેહને આપણે જોઈએ છીએ, તેના આત્માને આપણે જોઈ શકતા નથી; તેમ આ જગતના આધિભૌતિક સ્વરૂપજીત દેહને આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તેના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપજીત આત્માને આપણે જોઈ શકતા નથી. આત્માનું દર્શન કરવાની શક્તિ તો યોગની કે અભુનંને બગવાને આપેલી એવી દિવ્ય દૃષ્ટિનીજ હોઈ શકે એમ સનાતન ધર્મ ઉપદેશે છે. માટે, જગતના આધ્યાત્મિક તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરવું હોય તો આપણા તત્ત્વદર્શનોએ બતાવેલા રસ્તાઓમાંથીજ આપણા અધિકાર અનુસાર કોઈએકનું અહણ કરવું જોઈએ. ભૌતિક જગતના પ્રદેશમાંજ ભ્રમતી મતિ જગતનું આ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજવાને શક્તિમાન નથી, અને વ્યવહારકુશળ સ્થૂલ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ જગતના કોષકાઓનો ઉદ્દેશ કરવાને શક્તિમાન નથી. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે શ્રીયુગેજ બુદ્ધિના ત્રણ બેદ દર્શાવેલા છે, અને સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ બુદ્ધિનાં સ્વરૂપ યથાર્થિયત વર્ણવેલાં છે, સાચું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે. એ પણ દેખીતું છે, કેમકે સત્વાદ સંજાવે જ્ઞાનમ્ । વસ્તુનાં તો સાત્ત્વિક બુદ્ધિ પણ પ્રભુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે પયાત નથી. તેને માટે તો શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રની અનન્ય ભક્તિની જરૂર છે, કે જે ભક્તિથી પ્રસન્ન થતાં પોતે એવા બુદ્ધિચેતનું દાન કરે કે તે વડે પ્રભુને પાત્રી રાકાય. વસ્તુરિચિતિ આવી હોવાથી દિલ્હીમાં સાથે કહેવું પડે છે કે આજકાલ “દળદરને ગાંડીએ ગાંધી” થઈ ખેસનારી સામાન્ય જનતામાં દેવપોષે કંઈક એવી ઉત્કૃષ્ટબલતા પ્રવેશી ગઈ છે, કે તે ધર્મ જેવા સૂક્ષ્મ વિષયમાં પણ અનાજ તોળવાનાં કપડાંથી એવી તોલવાનું સાદસ કરવા વખતોવખત તાવર થઈ જાય છે.

આવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થવાનું એક કારણ નજ હોઈ શકે. એનાં કારણો અનેક હોવાં જોઈએ, ને છે પણ ખરાં. ગ્રુપ્ચમાં તો પશ્ચિમનો જડવાદ ભારતભ્રમિમાં પણ જડ થાવવા ટમટમી રહ્યો છે, અને અત્યાર સુધીમાં તેણે કરોડો હૃદયમાં ચોડે થા ધણે અંશે જડ થાવી પણ છે. કહેવાતા કેળવણીના વર્ગ પર આ વાદનું આક્રમણ મોટા પ્રમાણમાં છે એ બાબતની ખાતરી એ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોની રહેણી કહેણી તપાસવાથી તરત થઈ જાય છે. જ્ઞાન એ બળ છે એની કેટલી ના ખાતરી રાકારો નહિ. પણ જ્ઞાન એ એક પ્રકારનું નથી પણ અનેક પ્રકારનું છે એ તો કબૂલ જ કરવું પડશે. વળી જોતાં કદી ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પણ નથી થયો એવું જ્ઞાન એ જ્ઞાન ધરાવનારને માત્ર એક ભોમકપ જ છે. અમુક વસ્તુ ભણી તેથી કંઈ ન્યાસ થવાનું નથી. ભણ્યા પછી તો એ જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવાનું મોટામાં મોટું ને ખર્ચે કાર્ય જાણી રહે છે. મગેજ્ઞા જ્ઞાનનો ચોખ્ખો પ્રગંઝે ચોખ્ખો ઉપયોગ કરવામાં આવે તોજ સોફમાં જોને ખર્ચે કડાપણું કહે છે, ને શાસ્ત્રમાં જોને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોસ જ્ઞાનનું લક્ષણ મને પૂછશે તો તો હું એમજ કહીશ કે “હું આ ભણું છું, હું ચેલું ભણું છું,” એજ ભણવા ને ભણવાના મહામાન મહાહા કરે તે; જ્યારે કડાપણુંના અંશ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તો મનુષ્યને એમજ થાય કે “હું હું ભણું છું, મારે ભણવાનું જાકું જાણી છે.” ને વાસ્તવિક રીતે ભણવાની વસ્તુનો દુનિઆમાં પાર પણ નથી. ભનુંહરિ કહે છે તે ચોખ્ખો છે કે “પશ્ચિમિ સ્વામી જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું ત્યારે જ મને ખબર પડી કે હું તો મૂર્ખ છું.” માટે ક્યારેના જે મનુષ્ય ઉપર અનુભવ કરે તેને તો જ્ઞાનનો મદ કદી નહિ ઉપજશે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં સાચો પ્રવેશ થતાં એ મદ જરૂરની માફક આપોઆપ ઉતરી જશે.

આ પ્રમાણે જોતાં સૌકનિષ્ઠબુદ્ધિ અને તત્ત્વનિષ્ઠબુદ્ધિ બંને શુદ્ધ પડી જાય છે. સૌકનિષ્ઠમન આધિ-ભૌતિક જગતમાં રમે છે, અને તત્ત્વનિષ્ઠમનને ધૂમવા મારેનો પ્રદેશ આધ્યાત્મિક જગત છે. આ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના શ્રીમુખની વાણી તરફ વળતાં એક મહાન તત્ત્વ હાથમાં આવે છે. ‘યા નિશા સર્વમૃતાના તત્ત્વાં જાગર્તિ સંયમી । યત્પા જાગર્તિ મૃતાનિ સા નિશા પદસ્થો મુનેઃ ॥’ એ ગંભીર વચનેનું સ્વાસ્થ્ય સમજાવું બહુ દોષાયું છે; પણ યથાશક્તિ એનો ભાવ્ય સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો જાણીશો કે પોતે શ્રીકૃષ્ણે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એ બે જગતનાં સ્વરૂપોનું જ પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે. મંયમી, મતલબ કે જોનો મન પર કાણુ છે એવો મુક્ત પુરુષ, અર્થાત્ જેણે જગતના દાણિક સુખ ઉત્પન્ન કરનારા વિધેયની પ્રાપ્તિ કરવાનું હોડી દીધું છે, તે જમાં જાય છે, તેમાં સર્વજ્ઞો એટલે બીજા સંયમ વાગરના સામાન્ય પુરુષો ઉધે છે. આ ઉદ્યમનો ને જાગવાનો અર્થ એજ છે કે સંયમી આધ્યાત્મિક જગતમાં જાગૃત રહી પ્રવૃત્તિ કરી રહે છે, જ્યારે મંયમ નિનાની સારી દુનીઆનો એમાં પ્રવેશ જ નથી; કેમકે તેમને તો ત્યાં ઝોંપકાર સિવાય કશું બાળવું જ નથી. અને જે સૌકવ્યવહારમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગતાજોયે રહી તાંત્ર મચાવી રહ્યા છે, તેમાં ઉઘાડી અણે જાકું સંયમીને સજીવું અધ્યક્ષરમય ભાસવાથી કંઈ જોવા જેવું રહેતું નથી. આથી વધારે પ્રુક્ષે ભેદ આપણે કયો ભણવાનો રહ્યો ? જો આપણી બુદ્ધિ, આ

વાગમૃતનો સ્વાદ ક્ષણે અંશે પણ લેવા જેવી કષ્ટરુપથી હોય, તો જીવનનું સાક્ષ્ય શેમાં છે તેનો નિર્ધાર કરવાનું ક્ષમ આપણે માટે વિઠે નથી. સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈ નિવૃત્તિમય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એનું ગણા પુરુષોને એમાંથી સંયત થાય છે. અહીં કલ્પ એક જગ ઉપન થવાનો સંભવ રહે છે. કોઈ એમ પણ સમજે કે બધાને ધરમાર તજી લંગોટી વાળી વનમાં કે બીજે સ્થળે એકાંતમાં વસવાનો જ આમાં તો ઉપદેશ છે, અને તેમ હોય તો પછી જગનને વેરાળી સાધુ સંતોના એક અપાઘા જેવો બનાવવાનો તમારો વિચાર જણાય છે. પણ આવો ઉદ્દેશ સ્વપ્ને પણ નથી. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના વચનામૃતનું ગાંભીર્ય અર્ધું સમજાવાથી અથવા ખોટાફપમાં સમજવાથીજ આવી ગેરસમજૂત થાય છે. જગનમાં બે માર્ગોનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, અને પ્રવૃત્તિમય અને નિવૃત્તિમય એવાં બે પારિભાષિક નામોથી તે ઓળખાય છે; પરંતુ આ જગનમાં સામાન્ય મનુષ્ય જેનું જીવન ગાળે છે તેવુંજ જીવન દેખીતી રીતે ગાળવા છતાં, બંને માર્ગના અધિકારીઓના વ્યવહારમાંજ ભેદ પડે છે. નિવૃત્તિમય માર્ગના અધિકારીઓ પણ પ્રવૃત્તિ તો કરી રહ્યા છે, ફક્ત તે પ્રવૃત્તિની દિશા ન્યારી છે. જનકવિદેહી જેવા આ દુનીયામાંજ રહીને, અનેક જાતની ખટખટ જેમાં કરવાની હોય, એવો રાબાદરવાર કરવા છતાં નિવૃત્તિમય માર્ગનું સેવન કરી શક્યા છે. કૌશીક વિરક્ત યાત્રીઓ તથા ભક્તો સંસારમાં રહીનેજ સત્યતાન તથા ભક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા છે, એ દિવ્યશક્તિના વાયકને અજાણ્ય નહિજ હોવું જોઈએ. ફક્ત નિષ્ક્રમ કર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે, સત્યતાનનો મહિમા કેવો છે, સાચી નિરુપાધિ પ્રેમભક્તિનો પ્રભાવ કેવો છે, એ જાણવાની જરૂર છે. ને એ જાણવા માટે એકલાં પુસ્તકોનું વાચન અને તેનો સ્વચ્છુદ્ધિ અનુસાર અર્થ કરવો બસ નથી; એને માટે તો તે તે માર્ગના અનુભવીઓના સમાગમની ને તેમની શુદ્ધતાની ખાસ જરૂર છે. બાકી સ્વચ્છુદ્ધિપર આધાર રાખી સંભાર બાવસર્યક વચનોનો અનર્થ આજકાલ કેવી રીતે યાદ રહ્યો છે તે બતાવવા બેરોડો તો પાર પણ આવે એમ નથી. “માફ તે તાફ, ને તાફ તે માફ, એવો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી “તાફ તે માફ” એટલું સ્વીકારી લેનાર તો ઘણાં મળે, પણ તેથી વળ્યું શું? એ ઉપદેશનું ફલ શું? ઉચ્ચ વિચારો ન્યારે અનધિકારીના જાણવામાં દેવશેષો આવી જાય છે, ત્યારે હૃદયના પૂરતા વિકસને અભાવે તે વિચારોનો સદુપયોગ થઈ શકતો નથી, પણ બહુધા દુરુપયોગજ થાય છે. સત્સમાગમની એક ધડી આખી જિંદગીનો પથોટો કરી શકે છે, તેથીજ શાસ્ત્રમાં સત્સંગનો મહિમા અતુલ કહેવાયો છે. તુલસામ લેવાપે ન સ્વર્ગે ન પુનર્મવમ્। અગવદસંગિસજાત્ય મર્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ બગવાનમાં આસક્ત પુરુષોના સંગના લવ બરોબર પણ સ્વર્ગનું કે મોક્ષનું મુખ નથી, તો પછી મર્ત્યપુરુષોનાં માનીતાં મુખોની તો ત્યાં ગણનાજ ક્યાં? રહેણી તેવી કહેણી નહિ એવા સંકેદો પુરુષોનાં વ્યાખ્યાનોથી, ને સ્વચ્છુદ્ધિઅનુસાર સમગ્રએવાં હજારો પુસ્તકોથી જે કાર્ય નથી થઈ શકતું, તે સાચા મહાપુરુષના અદ્ય સમયના સમાગમથી પણ થઈ શકે છે, આવી વસ્તુસ્થિતિમાં, સાંસારિક જ્ઞાન ઘણું પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, પ્રવૃત્તિના કાર્યોમાં જુદીને અત્યંત તીવ્ર અને કુશળ બનાવ્યા છતાં, સનાતન ધર્મના મર્મોનો સ્પર્શ કરવો આતિ કઠિન છે એવા વિગ્રભાવવાળા વિવેકી પુરુષોનેજ સનાતન ધર્મનું સત્ત હાય લાગી શકે છે, બીજાથી તે દૂર રહે છે, એનું માફ નામ મત્તય છે.

સત્પુરુષ મળે તો તે કાર્ય થાયજ એમાં કોઈ વાંધો લઈ શકતું નથી; પણ તે મળવા મુશ્કેલ છે, એ પણ સાથે સાથે માનવુંજ પડે છે. એક ઉચ્ચ આનો પણ આખી શકાય એમ છે, કે જે પુરુષ જે વસ્તુ મેળવવાને સાચી આર્તિ (આરત) રાખે છે, તેને પરમાત્મા મદદ આપ્યા વગર રહેતા નથી, અને તેનું તે કાર્ય વહેલું મોઢું પણ સિદ્ધ થયા વગર રહેલું નથી. તેમ છતાં આર્તિની આવી ઉચ્છેદતા તો પ્રભુની કૃપાથી ઘોડાનેજ હોય છે. માટે એના અભાવમાં કોઈ વચશે રસ્તો પણ કહેવાજ જોઈએ, એનું ને કહેવામાં આવે તો તે પણ વિચારવા જેવું છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ એક નહિ પણ અનેક રસ્તાઓ બતાવ્યા છે તે એટલાજ માટે.

કોઈ વખત એવું પણ બને છે કે પૂર્વજન્મના મંત્રાર ઉત્તમ હોઈ મનુષ્યને જન્મથી જ ઉત્તમ બુદ્ધિનું દાન થયેલું હોય છે. એવાને સર્વશ્રુ સુલભ ધર્મ મળે છે. પરંતુ સંસ્કાર પણ સર્વના એક સરખા હોતા નથી. સારે દેવે એ વિચાર અવરત હાથ ધરવા જેવો છે કે સત્સમાગમ સિવાય પણ ખીલ ઉપાય સનાતન ધર્મપ્રવેશ માટે છે કે નહિ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શો ઉપદેશ આપે છે, તે તત્ત્વ ધ્યાન વાળીપે:-
 મદ્વાવાન્ ભજતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયોગેન્દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લભ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે તત્પર એટલે સતત મન્યન કરનાર, ઈન્દ્રિયને મંચમમાં રાખનાર, શ્રદ્ધાબુક્ત પુરવ જ્ઞાન મેળવે છે, અને એવું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પરમ શાંતિને અશ્વમ્ભનમાં મેળવી શકે છે. આમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ઉત્સુ-
 કતાની, ઈન્દ્રિયાના સંયમની, અને શ્રદ્ધાની જરૂર બતાવવામાં આવી છે. આ પરથી સૂચિત થાય છે કે ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને છૂટમટ મકવાથી, અને બુદ્ધિની બદ્ધરના વિચારોમાં પણ સંશયાત્મક વૃત્તિએ જ નેવાથી, સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આ એક જ વચનામૃત પૂરતું છે એમ કહીએ તો જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. થયેયજ ખાનખાન, અને સ્વછંદે વિવિધભેદ કરવા બધાં સુધી મન લગ્નયાતું હોય, ત્યાં સુધી સનાતન ધર્મને અનુસરવું મુશ્કેલ છે એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. હરતાં હરતાં ધર્મ તો સમજી શકાય છે એવું માનતા હો પણ એ રીતે સનાતન સત્ય હાથ લાગ્યાની આશા કદી રાખશોમા; એ તો એને માટે બતાવેલી રીત પ્રમાણે આદરપૂર્વક પ્રયાસ થાય અને તત્પરયજ્ઞ ધ્યાન ત્યારેજ એ સત્યની ઝાંખી થઈ શકે; નહિ તો જે સત્ય, જેવા રૂપમાં હાથ આવ્યું, તેજ ખર્ચ સનાતન સત્ય છે એમ માની લેશો તો તેમાં તમેજ છેતરાશો, ખીલ નહિ. અચળ સત્યનાં દૂરથી પણ દર્શન થતાં તમારો મર્વ ગયેશે માદમ પાશો, ‘હું ત્યાં હરિ નહિ’ એવો અવાજ હૃદયમાં સંભળાવા લાગશે, સ્વચ્છદિ પરિચિત્ત હોવાની ખાત્રી થશે, સંયમી મહાપુરુષોનાં વચનોનો ધીમે ધીમે પ્રકાશ હૃદયમાં થનો જશે, અને શ્રદ્ધારૂપી દિવ્યબળ અંતઃકરણમાં ભગૃત થતું અનુભવાશે; અને તેજ વખતે અજ્ઞાત શ્રદ્ધાલબ્ધ સંશયાત્મા વિનરવતિ । એ વાક્યનું ધર્માર્થ બાન થતું જશે. અજ્ઞ અને શ્રદ્ધારહિત સંશયથી ભરેલા અંતઃકરણનો વિનાશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભગવાન બચાવે છે.

ઉપર્યુક્ત શ્રદ્ધાનું બળ જન્મરૂં છે એમ આપણે માની શકીએ; પણ પ્રથમ અવસ્થામાં શ્રદ્ધા એકદમ ફક્ત માદમ પાશી નથી. ધર્માચરણનો બાલો તુરતજ મળવો જોઈએ એવું કંઈ નથી. માટે વચ્ચે આપતિઓ આવે સારે મન ગમરાય તેનું કેમ, એ વિચાર સહેજે ઉડાવે છે. ધર્મનું જ્ઞાન હરહંમેશ દૃઢ હોતું નથી, તે અદૃઢ પણ હોય છે. માટે વિપતિના ભાર તમે જ્ઞાનાં મન આકુળઆકુળ થયા વગર રહેતું નથી. પરંતુ એ તો ધર્મની કસોટી છે. ધર્મની જરૂર એવે પ્રમંથે છે. વિપદે ધર્મવ વિપતિ વખતે ધર્મ રાખવાનો ઉપદેશ સનાતનીઓ એજ કારણથી આપે છે. લોકવ્યવહારમાં જ્ઞાન દૃઢ છે, એટલે આત્મ ધર્મ હરકોઈને પ્રસંગોપાત રાખવુંજ પડે છે, એ સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે, પરંતુ લોકિક અનુભવ ધર્મ સાક્ષી પૂરે છે કે ધીરજનાં જ્ઞાન મીઠાં હોય છે. ધર્માચરણમાં ઉપર કશું તેમ જ્ઞાન અદૃઢ છે, પણ મોટાનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખી, સત્યની ટેક ભળવી રાખવા પ્રયત્નશીલ થઈએ તો મીઠાં જ્ઞાન આવે.

આ ધર્મ રાખવા કહેવું, તથા શ્રદ્ધા રાખો, ભગવાન લહું કરશે એ, જેવું કહેવું સહેલું છે, તેવું કરતું સહેલું નથી, એ તો કપૂલજ કરતું પડશે. હરિચંદ્રદિને પડેલાં કપોટ, કૌપવાદિને ભેગમવાં પડેલાં મંકેટ, નળદંમળનીનાં દુન્નો, અરે મનુષ્યોનું તો કીક પણ ભગવતી સીતાએ અનુભવેલાં પ્રાણકુટો, તથા ભગવદ્વતાર શ્રી રામચંદ્રએ વહોરેલી વિપતિઓ તરફ જ્યારે નજર ફેંકીએ છીએ, સારે દૃષ્ટિ કરતું કરતી નથી, જાન રિચિત્ત યઈ નય છે, ને હાંમ ગગડી નય છે. પરંતુ એ ધર્મના ધારણ કરવાના, અગમ નિશ્ચયના, સત્સના પંથથી એક તત્ત્વ પણ દૂર નહિ વિચરનારા, એ મહાપુરુષોજ આપણા સનાતન ધર્મના નેતાઓ છે. એજ આપણા

માર્ગદર્શક છે, એજ આપણા ભવસાગર તરવાની હિંમત આપનારા સાચા રોહિણી છે. એમાં જીવન-વૃત્તોત્તમ આપણને ધૈર્યનું, શ્રદ્ધાનું, ઉદ્વિગ્નિગ્રહનું પથાર્ય સ્વરૂપ સમજાવે છે. મહાજનોયેન ગતઃ સ પત્યાઃ । જે રસ્તે મહાપુરુષ ગયા હોય તેજ આપણે માટે તો રસ્તો. સનાતન ધર્મનો ગર્મ સમજવો હોય તો એ માર્ગનું અડધુ કર્યું જોઈએ. વાતો કરવાથીજ કંઈ હાથ આવતું નથી. મહેંએ પીરસંઘાં પદવાવથી પેટ ભરાતું નથી. એ પંથે જગીષે, તોજ પરમપદની પ્રાપ્તિની આશા રાખી શકાય.

આ ભૂમિકાપરથી અસારની જનસમાજની કેટલીક હીલચાલ તરફ નજર કરીએ, તો અચૂક તમારી ખાતરી થશે કે એમાંની ઘણીખરી ઉધે રસ્તે લઈ જનારી અને ભવસાગરમાંથી કાઢવાને બદલે એ સાગરના વમળમાં ગળાણી પાડનારી છે. લંબાણના ભયથી વધુ કહેવાની છુટા રાખતો નથી, ફક્ત એક બે બાબતજ છેડીશ, ને તે પણ અતિસંક્ષેપમાં. હાલનો જમાનો ખાનપાનમાં કાષ્ઠપિણુ પ્રકારના નિયમનને પ્રગતિવિધાતક સમજે છે અને સમજાવે છે. જે પ્રગતિનો અર્થ, અર્થની પ્રાપ્તિ અને લૌકિક ક્ષમવાસનાઓની તૃપ્તિ, એજ થતો હોય તો તો જમાનો કહે છે તે ખર્ચ ને, એજ કહેવું પડે. પણ ભારતભૂમિમાં જન્મી કામવાસનાની તૃપ્તિ અને તેને માટે અર્થપ્રાપ્તિને પ્રગતિ માનતાં મન એકકંઠ અચકાય છે. સનાતન ધર્મે સમજાવેલી પ્રગતિનું સ્વરૂપ શું છે તેને હાલની પ્રગતિના સ્વરૂપ સાથે શાંત ચિત્તે સરખાવીએ, તો ભારે હલકું તરતજ પરખાઈ જશે. કયું સ્વરૂપ અચળ એટલે નિત્ય છે, અને કયું હાણિક એટલે વિનાશી છે તે તરતજ ધ્યાનમાં આવી જશે. આ પ્રગતિનો અર્થ ઉલટો થવાથીજ ધ્યેયમાં શું ફરક પડ્યો નથી અને સાધનો ઉલટાં તે સુલટાં બાસવા માંઘાં નથી ?

ધૈય વિકૃત થઈ જવાથી આખા જીવનમાં અને જીવનની ભાવનાઓમાં ફેરફાર કુદરતી રીતેજ થાય. એને માટે સામીતીની જરૂર નથી, કેમકે એ મનુભવસિદ્ધ બાબત છે. આ ધ્યેયના પક્ષપાતે લીધેજ સનાતન ધર્મસૂત્રાર જીવન હવે કેટલાકને જીવવા જેટું લાગતું નથી એટલુંજ નહિ, કેટલાકને તો તેમાં જંગલીપણુનો ભાસ પણ થવા લાગ્યો છે. પણ સનાતન ધર્મ જંગલી વિચારો યોગે છે, કે હાલમાં કહેવાતું સુધારાવાળું જીવન જંગલી વિચારોનો સહાર કરવા મથે છે, એ સમજવા માટે તો સામાન્ય ન્યાયયુક્તિ પણ બસ છે.

અહીં પ્રથમ ઉદ્દેશ કે પશ્ચિમના દેશોમાં આચારવિચાર ક્યાં છે, સ્પર્શસ્પર્શની ગંધ પણ ક્યાં છે, વસ્ત્રો આશ્રમનું નામનિશાન પણ ક્યાં છે, પુનર્વિવાહ ધરીએ ને પળે થાય છે; છતાં એ દેશો કેવા સુખી છે, ત્યાં લક્ષ્મીની રેલમછેલ ધર્મ રહી છે, અને એશઆતમની છેળો સનાતનીના સ્વર્ણના સુખની સીમાને પણ વટારીને આગળ ચાલી ગઈ છે. કહો, હારે જ્યાં આ ખવાય ને આ ન ખવાય, આનો સ્પર્શ થાય ને આનો ન થાય. આ તો બ્રાહ્મણ ને આ તો શૂદ્ર, આ તો બ્રહ્મચારી, આ તો સંન્યાસી, ને આતો મૃદસ્થ, આનાથી તો પરણાય ને આનાથી તો ફરી ન પરણાય એવા એવા મંકુચિન વિચારોનું અસ્તિત્વજ નથી. એજ ખરા સુધરેલા દેશો કે નહિ ? એવા સંકુચિત વિચારવાળા સનાતન ધર્મને હવે સુધારામાં પછાત એટલે જંગલી કહેવામાં કંઈ બાધ છે ? ઐહિક હાણિક સુખ પોષવાની ખરાબ વૃત્તિને પરંપરા બનતાં તો પહેલે સપાટે એજ યોગ્ય લાગે છે, પણ એટલેથી નહિ આટલાં પાશવી વૃત્તિ કરતાં મનુષ્યત્વ કંઈક ઉંચું છે, અને આહાર, નિદ્રા, ભય, ઇલાદિનુંજ સેવન કરવામાં મનુષ્યત્વની સમાપ્તિ થતી નથી, એવા વિચારનાં સ્પર્શરૂપો ભારતભૂમિના મહિન યતા વાતાવરણમાંથી પણ હૃદયમાં ઘખલ યતાં મનનું ચક્રર ફરી જશે. હૃદયમાંથી અંતર્યામીને નિર્ભય, શુદ્ધતર અવાજ બહાર નીકળતો મર્જના કરીને કહે છે કે,

યત્તદ્વે વિપવિવ પરિણમેદ્મતોપમમ ।

તત્સુરં સાર્વિક પ્રોત્તમાત્મવુદ્ધિપ્રસાદજમ ॥

વિષયેદ્રિયસંયોગા વત્તદગ્રેષ્ઠતોષમમ્ ।

પરિણમે વિષમિવ તત્સુલ રાજસ સ્મૃતમ્ ॥

જે પહેલાં વિષ જેનું લાગે છે પણ પરિણામે અમૃતની ઉપમાને પાત્ર થાય છે, તેજ આત્માને બુદ્ધિના પ્રસારથી ઉત્પત્ત થતું સાત્વિક સુખ, કહેલુંકે અર્ધ સુખ. વિષય અને ઈન્દ્રિયના સંયોગથી જે પહેલાં અમૃત જેનું લાગે છે, પણ પરિણામે વિષ અર્ધ રહે છે તે તો રાજસ સુખ કહેવાય, આ વિષયનો વિસ્તાર કરવાનો સમય નથી; પણ એમાં કઈ અસ્પષ્ટ પણ નથી. ફક્ત સાચી ન્યાયબુદ્ધિનો અદ્વય લેવાની જરૂર છે, એટલું કરીએ તો ઉપલુ સત્ય ગહન તેમજ ત્રણે કાળને લાગુ પડતું, નિત્ય માલમ પડશે, અને સનાતન ધર્મને સંકુચિત ને જંગલી, અને વિષયેદ્રિયના સંયોગને ઝંધાન સ્થાન આપનાર કહેવાતો સુધારો તે વ્યાપક ને આગળ વધેશે-એમ કહેનારનું મુખમર્દન રમતમાં કરી શકશે.

વિકટર ક્રાઇન, જેને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો એક મોટો લેખક ગણી શકાય, તે કહે છે કે “જ્યારે આપણે પૂર્વના કાલ્યાણિક અને તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક ક્રીતિસ્ત્રીઓનું અને તેમાં પણ સર્વ ઉપસંત હિંદુસ્થાનના એ ક્રીતિસ્ત્રીઓ, કે જેણે યુરોપમાં પ્રસાર પામવાની શરૂઆત કરી છે, તેનું આપણે ખ્યાનપૂર્વક વાચન કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યાં આપણને ધણું સચોટ નવાજ માલમ પડે છે, અને આ સત્યો એવાં તો ગંભીર છે, અને જે ક્રેટલાંક દલકામાં દલકાં પરિણામોમાં (સંયોગો) યુરોપીય બુદ્ધિ બરાબર ગઈ છે, તેની સાથે સરખામણી કરતાં એવાં તો દીપી નીકળે છે, કે આપણને લાગ્યારીએ પણ પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાન આગળ ધ્રુવણીએ પશ્ચા વગર, અને જ્ઞાનવર્ગીયતિ આ પારણું ઉંચામાં ઉંચા તત્ત્વજ્ઞાનની મનુભૂમિ છે એમ કહ્યા વગર છૂટકો થતો નથી.”*

પણ અફસોસ, પશ્ચિમ જ્યારે ચઢવાને મથન કરી રહ્યું છે, ત્યારે આપણી જગવિખ્યાત ભારત-ભૂમિનાં-સંતાનો પશ્ચિમમાં સત્યો ને પશ્ચિમની ભાવનાઓને સુધારાની ટોચે ચઢેલી ભાવનાઓ તરીકે સ્વીકારવા, અરે એટલુંજ નહિ, વખતોવખત તો તે ભારતના પ્રાણુને શોષનારી ભાવનાઓ બીજાઓ પાસે બળાકારે સ્વીકારાવા પણ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યાં છે.

સનાતની બધુંઓ, આ પ્રાણુધાતક વિપત્તિમાં પણ ધૈર્ય ધરવામાંજ તમારૂં બૂપણ છે, તમે એમ વિશ્વાસ રાખી તમે તમારા ધ્યેયમાંથી ડગશે નહિ; આપણત તુંદર લાગતા પવનના સપાટામાં તમે ધસડારો નહિ. જગતના ક્રમમાં ધર્મનું સંસ્થાપન અને તે પછી ધીમે ધીમે ધર્મની જ્ઞાનિ, વળી પાછું ધર્મનું ઉત્થાપન એમ આસ્થાજ કરે છે. સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ ચથાર્થ સમજવા માટે ઉડા ને ઉડા ઉતરતા જાઓ, અને બહારના પ્રવાહમાં બંધે બીજાઓ ધસાણ, તેનું જોઈ તમે હિંમત હારશો નહિ, એ સિવાય ઉપસા વિચારો દર્શાવ્યા પછી બીજાનું કું શું કહી શકું ?

થોડાજ વખત પર યુરોપના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીએ રજસ્વલા સ્ત્રીઓપર અખતરાઓ કર્યાનું આપણે સાંભળ્યું હતું. તેના અખતરાના પરિણામરૂપે તેણે જાહેર કર્યું હતું કે મહીને મહીને સોમાથી નેચ્ઝ સ્ત્રીઓના દેહમાં એક ગેરી પદાર્થ જોગો થાય છે. તે ગેર એવું હોય છે કે કૂદ તે સ્ત્રીના હાથમાં આપ-

* ‘When we read with attention, the political and philosophical movements of the East, above all, those of India which are beginning to spread in Europe, we discover there many a truth, and truths so profound, and which make such a contrast with the meanness of the result at which the European genius has sometimes stopped that we are constrained to bend the knee before the philosophy of the East, and to see in this cradle of the human race the Native land of the highest philosophy.’

વાથી કરમાવા લાગે છે. પ્રથમ દિવસની રજતવલામાં આ ઝેર છિદ્ર હોય છે, બીજા દિવસે તે કંઈક ઓછું થાય છે, ત્રીજા દિવસે વધારે ઓછું અને ચોથા દિવસે તે બીલકુલ નાશુદ્ધ થાય છે. વળી તેજ વિતાન-શાસ્ત્રીએ જુદા જુદા દિવસોની રજતવલાઓ પાસે આથાઓ અથાઆ હતા, અને તેમાં પણ તેજ પરિણામ આવેલું માલમ પડ્યું હતું કે પ્રથમ દિવસની રજતવલાના દ્વાયથી અથાવેલો આથો નહિજ જેવો અથો, બીજા દિવસનીનો કંઈક વધારે, ત્રીજા દિવસનીનો તેથી વધારે, અને ચોથા દિવસનીનો સંપૂર્ણ ચટયો હતો. પ્રિય સદ્ગુણી, રજતવલાને તથા દિવસ દૂર રહેવાનો, અરપૂરય ગણવાનો, સનાતની પ્રજાનો રિવાજ હવે તમે જંગલી કહેરો કે સુધરેલો ? સત્ય આતું છતાં પણ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીને રજતવલાની અરપૂરયતા નહિ પાળવાના નિયમ લઈ બેસનારા અને તેમાં વળી મારવ માનનારા ચુસ્ત સનાતનીઓના સંતાનોની સંખ્યામાં દિનદિન વધારો થતો જાય છે. એને માટે વધારે શું કહિયે ?

એવીજ એક બીજી બાબત તરફ લક્ષ દેરીએ. સનાતન ધર્મના દૃષ્ટાંતોએ જેનું કે આ જગતના સર્વ પદાર્થોમાંથી અમુક જાતના પ્રવાહો સતત વહ્યા કરે છે. તેમાં કેટલાક શુદ્ધ અને કેટલાક અશુદ્ધ હોય છે. આ શુદ્ધ અશુદ્ધિનો આધાર કુદરત પર હોય છે અને આસપાસની સ્થિતિ પર પણ હોય છે, એવું તેમને માલમ પડતાં તેમણે પશુઓ, પંખીઓ વગેરેમાં શુદ્ધ અશુદ્ધિનું વર્ગીકરણ કર્યું, તેમજ જડ પદાર્થોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિવેક પણ તેમણે દર્શાવ્યો. મનુષ્યમાં જન્મનેજ યોગે કેટલીક શુદ્ધિ અશુદ્ધિ જોઈ, અને અમુક પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું પણ બારીકાઈથી તપાસ કરી વર્ણન કર્યું. અરે, એકજ મનુષ્યના જુદા જુદા અવયવોના પ્રવાહમાં પણ તેમણે ભેદ દર્શાવે, અને તેથી એકને ઉત્તામાંગના નામથી ઓળખાવ્યું, અને બીજાને તેથી ઉતરતા કહ્યા, એટલે સુધી કે પોતાના પગના પ્રવાહ પણ બીજા અવયવોના પ્રવાહ કરતાં ઉતરતા જાણી પોતાને પગે અડકેલા દ્વાય પણ ખાતરીપીટી વખતે ઘોઈ શુદ્ધ કરવાની જરૂર જણાવી. કહેા, વાચકો, કુદરતમાં જેવું જોયું તેવું જાણી તેના પરથી નિષ્ક્રો બનાવ્યા, અને શુદ્ધિ અશુદ્ધિનાં તથા આચાર વિચારનાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં, તેમાં કોઈ જાતની સેતાભીખત હપવાને અવકાશ છે ? સ્પર્શોસ્પર્શની બાબતમાં આ દૃષ્ટિએ તિરસ્કારને જગપે સ્થાન છે ? રજઃસ્પર્શમાં, સ્પર્શાદિમાં, મલિન વસ્તુના સ્પર્શમાં દૂર રહેવાનાં તથા શુદ્ધિ માટે સ્નાનાદિના રિવાજોમાં જંગલીપણું તમને ક્યાં દેખાયું ? શરીર શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો વૈદ્ય અમુક રોગોને અમુક વસ્તુઓ ન ખાવાની પરેશ પળાવે તેમાં સંકુચિતપણું નથી, તો માનસ શાસ્ત્રના ને સક્રમદેહનાં તાલો સમજી અમુક વસ્તુઓ સ્પર્શ ન કરવાની, ખાવા ન ખાવાની વગેરે પરદેશ પળાવવામાં ભ્રમ જોયું હોય, તો તેમને આપણે સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા કહીને વગેરેવામાં હડાપણું છે એમ કહીશું ? પશ્ચિમમાં એવું કંઈ કેમ નથી, તેનો જવાબ તો વિકટર કમનના ઉદ્ગારોમાંજ મોજી છે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઋષિઓને સ્થૂળ આંખે નહિ દેખાતાં ધણુંએ સત્યો દૃષ્ટિગોચર થયાં અને ગ્રહણાદિમાં સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણો હમેશ કરતાં ઓછાં મજબૂતથી થતા વાતાવરણના વિકારો પણ તેમણે નિહાળ્યા. મનુષ્યને એક સ્થૂળ દેહજ નથી, પણ વાસ્તવશઃ લિંગ દેહ છે ને કારણ દેહ પણ છે. એવા ભેદો તેમણે પાયા, અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની એક બીજા પર થતી અસરો જોઈ તેના પરથી જીવનને ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર બનાવવા માટે અધિકારીને લાયક નિષ્ક્રો પણ ધ્યાન સર્વનાં ગુણ કર્મ એક સરખાં હોવાજ નહિ, અને તેના ભેદને લઈને વર્ણની તેમજ આત્મમની વ્યવસ્થાઓ પણ સનાતન ધર્મમાં સ્થિર થઈ. એ વ્યવસ્થાઓમાં જગત કલો કરીને પોઠો દરો, પણ હડાપણુને રસ્તો તો તેજ કહેવાય કે જગતને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ થવું, નહિ કે અંતિપરિશ્રમે ચણેલા એ અમૂલ્ય ચણતરને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ સોનીના સો ધાએ ધણાએલા માટે લુહાર એક ધાએ પૂરો કરી દે છે, એવું થાય ત્યાં દૈવ કોપું છે એમ નહિ કહીએ તો બીજું શું કહીએ ? પણ સદ્ગુણી, દેવને કોપવા

અને નિવૃત્તિના સ્વરૂપને સમજતા નથી; તેમનામાં પવિત્રતા, આચાર, અને સત્ય હોતાં નથી—આ પંક્તિઓમાં કહેલી સ્થિતિના દેશોને જોઈથી થવા લાગ્યો છે એટલું સૂચન બસ છે.

હાલ ચોળાઈ રહેલી જે ચાર બાપ્તો હાથપર લઈ ગે યથાચક્રિત પ્રયત્ન કર્યો છે કે પ્રગતિસાધક તો સનાતન સત્યો છે; કેવળ દેહને, ધર્મ અર્થમાં પણ પોપવાની ભાવના ઉચે ચલાવનારી નથી; નાંચે લઈ જનારી છે. કહેવાની મતલબ એજ છે કે સનાતનના બે કાંઈ રીતરીવાજોમાં કહેવાયુ થયું હોય તો તેને દૂર કરવાને પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો, પણ તે સનાતન સત્યના મર્મને સમજીને, કે જોથી દેહને પોપતાં આત્માનો ભોગ આપવો ન પડે.

વળી એમ પણ સમજવાનું નથી કે પવિત્રતા અને આચારવિચારમાંજ સનાતન ધર્મને બડાણ ખાલી થઈ ગય છે. આચારોદિ તો સનાતન ધર્મને રચૂળ દેહ માત્રજ છે, એનો અમર આત્મા તો જુદોજ છે. જે જ્ઞાનની કોટીઓ તથા ભક્તિની ભાવનાઓ તમને અહીં ભારતવર્ષમાં મળશે તે પૃથ્વીતળ પર બીજે કયાંઈ નહિ મળે, તે શોધવા માટે તો પરદેશગમનની જરૂર નથી.

ઉપસંહારમાં કહીએ કે સનાતન ધર્મ સમજવો સહેલ નથી, સનાતન સત્યો અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેનો પાર પામવા માટે તો આધ્યાત્મિક જીવન પાળવાની જરૂર છે અને એ જીવન ગાળી ગએલા મહા-પુરુષો પર શ્રદ્ધા રાખી શરૂઆતમાં કામ લેવાની જરૂર છે, સનાતન સત્ય તે તો સનાતનજ છે, નિત્ય, શાશ્વત્ અથવા અચળ છે; ગૃહગૃહમાં આવિર્ભૂત થઈ રહે તોએ તે નિત્ય છે; ભૂતલ પર ફક્ત એક વ્યક્તિમાંજ સમાઈને દેખાડે તોપણ તે સનાતન છે; અને અંતર્ધાન પામીને તિરોહિત થાય તોપણ તે તો શાશ્વતજ છે; તે રમતમાં નથી સમજાતું, વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અથવા ભક્તિ એ પંચ પર્વા વિદ્યા આશ્રય ક્ષેત્રોનેજ તે દર્શન દે છે; દેહ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, આત્મકરણના અધ્યાસવાળા તથા તેવા અધ્યાસને પોપનારથી તથા સ્વરૂપાગ્રાનના તિગિરથી છવાએલાથી તે દૂરજ રહે છે, એટલું કહી:—

યત્કરોપિ યદસ્તાસિ યગ્જુરોસિ વૃદાસિ ચવ ।

યત્તપસ્પસિ કૌતિય તલ્લુરુષ્ય મદર્પણમ્ ॥

એ વચનામૃતાન્તર્ગત ભગવદ્ગાને હૃદયમાં ધારણ કરીને હું આ લેખ સનાતન સત્યના મૂળભૂત શ્રી બાલકૃષ્ણપ્રભુના અરણ્યકમ્સમાં આદરપૂર્વક અર્પણ કરું છું.

ॐ સદ ના વચ્ચતુ । સદ ની મુનક્તુ । સદ ધીર્ય ફરવાવહે । તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિપાવહે ।

પરિશિષ્ટ ૬.

આર્થિક સહાયતાને સારૂ મોકલવામાં આવેલ વિનંતિપત્ર.

શ્રીમાન મહાશય,

આપને સુવિદિત છે કે ભારતવર્ષના સનાતન ધર્મના અગ્રગણ્ય સંરક્ષક નેતા ધર્મપ્રાણુ ધંધિલ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિઃ મહોદયના શોકગ્રસ્ત વૈકુંઠવાસથી આપણા સનાતન ધર્મોપદેશી જનસમાજને બહુ મોટી ખોટ પડી છે. એ યશસ્વી મહાપુરુષને સારુ આપણી ગુજરાતી પ્રજા તરફથી કદાચ તેમની ભાવનાઓને અનુરૂપ અર્ધ્યાંગલિ અપાય એ ધૃષ્ટ છે એમ આપના ધાર્મિક હૃદયને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, આતું કાંઈક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવાની ઉચ્ચિત્તા જોઈને સરતની વૈદિક સનાતન ધર્મ સભા તથા સનાતન ધર્મ શિક્ષણ મંડળના પ્રમુખથી યોગજ્યેલી સનાતન ધર્મીયુવાળીઓની જાહેર સભાએ તા. ૨૯-૧-૩૧ને દિવસે શ્રીમાન લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિઃ મહોદયના સ્મરણાર્થે એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવાને સમિતિ નીમી કરાવ કર્યો હતો. તદ્દનુસાર નીચેની સ્મારક ગ્રંથ સમિતિએ એ કાર્ય આપના જેવા મહાશયોની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિની આશા સમેત ત્રાણ લીધું છે.

અમને આશા છે કે આ કાર્યની ઉપયોગિતા અને યોગ્યતા ઉપર દૃષ્ટિ કરી આપ તેને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ આપશો. ધર્મ મંથને તથા શાસ્ત્રોચ્છના જીવન સંઘે મુંઝાઈ ગુજરાત ધર્મીયોના વિદ્વાનો પ્રાસે સારા સારા ક્ષેત્રો લખાવી આ સ્મારક ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો આશય છે, આ સ્મારક ગ્રંથનું ખર્ચ કદ ને નક્કીના પ્રમાણમાં આશરે રૂ. ૬૦૦)થી રૂ. ૯૦૦) નવસો સુધી થવા સંભવ છે.

ધર્મપ્રાણુ શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિઃ મહોદયના યશસ્વી જીવનકાર્યની વિવેચના કરવાની અને આવસ્થકતા નથી. આર્થ જનનાને વિદિત છે કે એ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાનુભાવે એમના જીવનમાં અસાધારણ જ્ઞાનનિદ્રા, સ્વધર્મપરાયણતા, ત્યાગશીલતા, સ્વદેશપ્રેમ અને કર્તવ્યનિદ્રા લાખ્યાં છે અને અર્ચાચીન ભારત સમક્ષ તપોમય આર્યજીવનનું તેઓ જ્વલંત ને અનુકરણીય દર્શાવ મૂકી ગયા છે. તેમણે કરેલી કસકતા સંસ્કૃત કોયેજની, બનારસ સાંગવેદ વિદ્યાલયની અને અખિય ભારતીય વર્ણીયમ સ્વરાજ સંઘની સેવા એ ઇતિહાસને વિષય છે. ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની સરકારની રાજનીતિ સામે વિરોધ તરીકે એમણે મહાત્મજીના આપના માનવંતો ઇતિહાસ છોડી દીધો હતો; ભારતના સનાતન ધર્મના ઐશ્વર્ય અને તેના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા તેમણે બનારસમાં અનેક સંપ્રદાયના આચાર્યોથી વિખ્યાત શ્રાદ્ધલુ મહાસંમેલન યોજાવું હતું; અને ભારતવર્ષની સમગ્ર સનાતનધર્મીયુવાળી જનતાની શક્તિનું ઐશ્વર્ય સાધી રાજ્યપ્રકરણમાં તેને બસવતી કરવા સારૂ તેમણે વર્ણીયમ સ્વરાજ સંઘની સ્થાપના કરી હતી એ બધી સુપ્રસિદ્ધ ખીનાઓ છે. આવા મહાપુરુષને સારૂ આપણે જે કરીએ તે ઓછું છે. એમણે કરેલી જનમેવાનું ખર્ચ મૂલ્ય આંકતાં હજી આપણને કદાચ વખત લાગશે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

અમને આશા છે કે એક સનાતન ધર્મીયુવાળી, દેશહિતૈવી અને કાર્યમર્મવિદ મહાનુભાવ તરીકે આપ આ સ્મારક ગ્રંથના કાર્યમાં ઔદાર્યભર્યો ફાળો આપશો. આવા ધાર્મિક સહાયમાં આપની દાનનિદ્રા જાણીને આપને આ વિનંતિ કરવામાં આવી છે અને આપ હિત્સાહ્યૂર્વક, ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી, યશાશકિત સહાયતા આપશો એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તા. ૧-૯-૩૧

ખુવાળીઆ ચક્રલા

સૂરત.

હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

કૌશિકરામ વિંધનદરામ મહેતા.

અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની.

જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દૂધાણ

શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિઃ સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ.

પરિશિષ્ટ ખ

લેખોને સાર મોકલવામાં આવેલ વિનંતિપત્ર

શ્રીયુત વિહાર મહાશય.

ભારતવર્ષના અગ્રગણ્ય મંરક્ષક નેતા ધર્મપ્રાણ પંડિત શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિઃ મહોદયનો શોકમય પરશોકવાસ તા. ૪-૬-૩૧ને દિવસે થયાને લીધે સર્વ સનાતન ધર્મપ્રેમી જનસમાજ શોકગ્રસ્ત થયો છે, અને એ યશશીય મહાપુરુષના તરફ તે પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા હમ્મે એ સ્વાભાવિક છે. આપણી ગરવી ગુજરાતે પણ એ સંબંધમાં પૂજ્ય શાસ્ત્રી મહોદયના સ્મરણમાં કંઈક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવું એ યોગ્ય છે એમ વિચારી સૂરતની સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા તથા સનાતન ધર્મ શિક્ષણ ઝંડળના પ્રબંધથી યોગ્યએલી સનાતન ધર્મવિદ્વંશીઓની જાહેર સભાએ પૂજ્યશ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીના સ્મરણાર્થે તેમને યત્કિચિત્ત અર્ધાન્વિતી તરીકે મુખ્યાર્થ ગુજરાત તરફથી વિદ્વાનોના સનાતન ધર્માદિ વિષયો મંચે ઉચિત લેખવાળો એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવાને સાર દર્શાવ તા. ૨૯-૬-૩૧ને દિવસે કર્યો હતો. અમને શ્રદ્ધા છે કે મુખ્યાર્થ ગુજરાતના વિદ્વાનો અને સનાતન ધર્મલુયાળી પ્રજા આ દર્શાવને અપનાવી લેશે, અને પ્રસ્તુત કાર્યની સિદ્ધિમાં ઉત્સાહ-બરી, સક્રિય સહાયતા આપશે.

પ્રસ્તુત દર્શાવને અનુસરીને ધર્મપ્રાણ શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનું સાહસ અમે માથે લીધું છે, અને તેમાં આપ જેવા વિદ્વાનો પાસેથી સનાતન ધર્મ સંબંધે, હરકોઈ શાસ્ત્રીય વિષય મંચે, દેશહિતના કોઈ ધર્મપ્રધાન વિષય સંબંધે, અથવા નામધન્ય શાસ્ત્રીજીના જીવનનાં મંસ્મરણો રૂપે લેખની અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેથી આ સ્મારક ગ્રંથને એ ધર્મમય, તપોમય અને જ્ઞાનમય વ્યક્તિની કીર્તિને યથાશક્તિ અનુરૂપ બનાવી શકાય.

આ સ્મારક ગ્રંથમાં યોગ્યએક મંરકૃત, અંગ્રેજી તથા હિંદી લેખો રહેશે અને વિશેષતઃ ગુજરાતી લેખો રહેશે. પ્રત્યેક લેખ સામાન્ય રીતે 'કલ્યાણ' માસિકના જેવડાં ચાર પૃથ્વી ચોટા ન થાય એમ વિનંતિ છે કે જેથી જનતાને વધારે વિદ્વાનોની પ્રસાદીતો લાભ મળી શકે. પ્રત્યેક લેખ કાગળની એક બાજુએ શાહીથી સ્પષ્ટ અક્ષરે લખવાથી કાર્યમાં સરલતા થશે. આપ જરૂર આપનો લેખ અકટાબરના અંત સુધીમાં મોકલી આપશો. આપ કઈ ભાષામાં કયા વિષય ઉપર લેખ લખશો અને તે અંગે આશરે ક્યારે મળી શકશે તે તુરતમાં લખી જણાવવા કૃપા કરશો. આપના જેવા વિદ્વાનોના સહકારથી આ સ્મારક ગ્રંથ અને તેટલા સારા રૂપમાં વેળાસર બહાર પાડી શકાય એમ અમે હમ્મેજીએ છીએ. આપણા દેશની સાહિત્યની અને ધાર્મિકતાની આ યત્કિચિત્ત સેવા કરવાને પરમાત્મા આપણને શક્તિ આપો એ પ્રાર્થના છે.

તા. ૧-૮-૩૧
ખપાટીઆ ચકલા
સૂરત.

બવદીય,
હાથીમાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી.
નર્મદગર દેવરાકર મહેતા.
કૌશિકરામ વિખાદરામ મહેતા.
અબાલાલ જુલાળીરામ જાની.
જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ.

શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિઃ સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ.

તા. ૬. આ સંબંધે પત્ર વ્યવહાર, નાણાં, એક વિગેરે નીચેને શરનામે મોકલવા વિનંતિ છે.

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાન દૂરકાળ એમ. એ.

સંયોજક, શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિઃ સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ, ખપાટીઆ ચકલા, સૂરત.

પરિશિષ્ટ ૩

લેખકોને સૂચના

પૂ. શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી કવિ રમારક ગ્રંથના વિષયોને સાર, લેખકોને સહેજ માર્ગદર્શક થવા નીચેની સૂચિ આપવામાં આવે છે; તેના તે મહાશયો ઉપયોગ કરશે એમ આશા છે.

ધર્મ

સનાતન ધર્મનું લક્ષણ ને કક્ષા.
હિન્દુઓ કોણ ?
આપણું ધર્મશાસ્ત્ર.
પુરાણોની મહત્તા ને તેનાં તત્ત્વો.
કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન.
સાર્વવર્ણિક ધર્મ.
કર્મકાંડનો પ્રભાવ.
કાંડમયની પરિભાષા.
પ્રતિકોપાસના.
અધિકારબેદની વ્યવસ્થા.

ઐતિહાસિક

ભારતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ
છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનું પરિવર્તન.
૧૮૫૮ પછી ધર્મમાં રાગકીય હસ્તક્ષેપ.
ભારતની પુરાતન ભૂગોળ.
સનાતનધર્મની ભારતીય સંસ્થાઓ.
આપણી કાલગણના.

જીવનચરિત

પૂ. શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજી.
આ વર્ષમાં વિદેહ યથેલા મહાનુભાવો.
પૂ. શ્રી આત્મવરદેવજી.

સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ધર્મ.
પુરાતન ભક્તિસાહિત્ય.
સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય.
ધર્મપ્રચારનું વર્તમાન સાહિત્ય.

સમાજ

વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાની મહત્તા.
જ્ઞાતિ સંસ્થા.
આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ.
સમાજ અને ધર્મ.
આપણી લગભાવના.
અત્યારની સામાજિક સ્થિતિ.
અંત્યજોનું સમાજમાં સ્થાન.
ત્રેખાચિત્રો.

રાજ્ય

ધર્મમાં હસ્તક્ષેપની રાજનીતિ.
રાજ્ય ને ધાર્મિક શિક્ષણ.
રાજ્ય અને ધર્મ.
નાસ્તિક ખગોળનું રાજ્યપર આક્રમણ.
ધાર્મિક કોમોના સંપત્તિ જરૂર.
હિંદુ રાજ્ય બંધારણ.
ચૂંટણીના પ્રશ્ન.

પ્રકીર્ણ

હિન્દના વસ્તિપત્રનું કિર્ગદ્દીન.
હિન્દમાંના બીજા ધર્મો.
રાષ્ટ્રભાવના ને ધર્મભાવનાનો સમન્વય.

લેખક મહાશયોને આગેજ સૂચના કરવી પડે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ પૂર્વ શસ્ત્રીજીના વાર્ધક્ય સ્મારક રૂપ હોવાથી તેમાં વિવાદાત્મક લખાણો તેમજ વ્યક્તિ સંપ્રદાય કે સમુદાય પ્રત્યેના આક્ષેપોવાળાં લખાણો વર્જિત રહેશે.

જેમ બે તેમ શીક્ષતાથી લેખો મોકલી આપવા લેખકોને વિનંતિ છે. જે લેખકોને વિશેષ સમયની જરૂર હોય તેમને લખી જણાવવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

સૂરત.
ખપાટીઆ ચકલા,
તા. ૧૫-૧૦-૨૫.

જયેન્દ્રરાય લગવાનલાલ દૂરકાલ
સંયોજક: શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી સ્મારક સમિતિ.

પરિશિષ્ટ ઘ

લેખકોની કક્કાવારી સૂચિ

લેખક	પૃષ્ઠ.
શ્રી. અમૃતલાલ શાસ્ત્રી.	સં. ૨૦
શ્રી. ઓંકારનાથજી ઠાકુર.	૧૮
શ્રી. કાલિદાસ ભગવાનજી વાઘીયા.	૫૩
શ્રી. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા.	૩૯
શ્રી. કૃષ્ણશંકર કેશવરામ જ્યોતિષી.	૮૭
શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા.	૨૪
પૂ. શ્રી. ગોવિન્દરાયજી મહારાજ.	૧૦૪
શ્રી. જટાશંકર શાસ્ત્રી.	૪૪
શ્રી જયેન્દ્રરાય ભગવાનજીલ દૂરકાળ.	ભૂમિકા
શ્રી. જોશલાલ ગોવર્દનદાસ શાહ.	૫૯
શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે.	૫૪
શ્રી. ડોલરરાય રંગિલદાસ માંકડ.	૭૭
શ્રી. ત્રિભુવનશંકર શર્મા.	૬૫
પૂ. શ્રી. દામોદરલાલજી મહારાજ.	હિ. ૧
સૌ. દીપકબા દેમાઈ.	૮૦
શ્રી. દેવનાથક આચાર્ય.	૯૩
શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી.	૬૫
શ્રી. પ્રસન્નવદન છબિલારામ દીક્ષિત.	૫૬
શ્રી. પ્રફૂલ્લ ચંદ્રશેખર દિવાનજી.	૩૩
પૂ. શ્રી. ભારતીકૃષ્ણ તીર્થજી.	સં. ૩
શ્રી. મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા.	૮૨

લેખક	પૃષ્ઠ.
શ્રી. મંગેશરાવ જનાર્દન પાઠકજી.	૭૧
શ્રી. રૂપાનિ મિશ્ર પંડિત.	સં. ૧૨
શ્રી. રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડાકર.	૭૪
શ્રી. રાજેશ્વર શાસ્ત્રીજી.	દિ. ૧
શ્રી. લલિતજી (જન્મશંકર યુવક).	૨૩
શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ કવિરાજ.	૯૧
પૂ. શ્રી. શંકર ભૂમાનંદ તીર્થ સ્વામીજી.	૮
શ્રી. શિવલાલ ખડેચરલાલ જ્યોતિર્વિદ.	૬૯
શ્રી. શિવશંકર ખાવાભાઈ વૈદ્ય.	૪૬
શ્રી. સૂર્યકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે.	સં. ૧૦
પૂ. શ્રી. સ્વરૂપાનંદ તીર્થ સ્વામીજી.	૧
શ્રી. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.	૬૮

